МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

СОКІРКО ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 94(477)«1648/1764»

ДИСЕРТАЦІЯ

ДЕРЖАВА ТА ВІЙСЬКО КОЗАЦЬКОГО ГЕТЬМАНАТУ В ДОБУ МІЛІТАРНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648 — 1764 рр.)

07.00.01 — історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Сокірко О.Г.

Київ — 2025

АНОТАЦІЯ

Сокірко О.Г. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції (1648 — 1764 рр.). — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 — історія України. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2025.

Дисертація присвячена системному аналізу складових військово-політичного устрою Козацького Гетьманату в контексті модернізаційних змін раннього Нового часу. В центрі дослідження є політика владних еліт в сфері військового будівництва, еволюція військових інститутів Козацького Гетьманату, як складових елементів військово-політичної системи, поширення нових воєнних технологій і практик, військові реформи та їх зв’язок із політичними процесами в контексті теорії Мілітарної революції. Розвиток державних і військових інститутів Гетьманщини розглядається в їх нерозривному зв’язку в контексті війн і динамічних змін у військовій справі ранньомодерного часу. Фокус дослідження зосереджено на військових інститутах, сукупність яких утворювала військово-політичну систему Козацького Гетьманату (Війська Запорозького). Проаналізовано мілітарні інститути, механізми їх дії та взаємодії з метою відстеження того, як і наскільки ефективно гетьманат міг мобілізовувати воєнні ресурси для потреб свого існування, вплив мілітарних інститутів і війни на політичну модель держави, соціально-економічні процеси.

Хронологічні межі зумовлені початком Козацької революції в 1648 р. й процесу створення державних, політичних і мілітарних інститутів Козацького Гетьманату (нижня межа), а також ліквідацією інституту гетьманської влади в 1764 р., як політичних і військових очільників Гетьманщини, що поклало початок процесу ліквідації її державних і військових інститутів Російською імперією (верхня межа).

Територіальні межі визначені кордонами Козацького Гетьманату від часу його виникнення як державного утворення й подальшими змінами територіального складу, пов’язаними із розколом на два окремих гетьманати й фактичним збереженням суверенітету Лівобережною Гетьманщиною в подальшому.

Актуальність обраної для дослідження проблеми полягає в тому, що Козацький Гетьманат (Військо Запорозьке, Гетьманщина), що виник в результаті Козацької революції середини XVII ст., був створений спільнотою професійних військових — козаками — та структурований для потреб ведення війни. Оскільки ця держава витворила унікальний симбіоз військових і політичних структур, видається надзвичайно важливим дослідження мілітарних інститутів Козацького Гетьманату та їхнього зв’язку із політичним устроєм. Період XVII — XVIII ст. був позначений інтенсивним розвитком нових воєнних технологій, виникненням професійних регулярних армій, змінами в характері й масштабах війн, котрі в сучасній історіографії окреслюють як Мілітарну революцію (Military Revolution). Це спонукає до аналізу виникнення, розвитку й трансформації військово-політичних інститутів Козацького Гетьманату в контексті нових тенденцій у військовому та державному будівництві, що постали в період його існування.

Наукова новизна полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, котра не знайшла висвітлення в історіографії й дослідження якої дозволяє глибше зрозуміти специфіку історії Козацького Гетьманату в європейському контексті. У дисертації використано велику джерельну базу, яка умовно поділяється на писемні, зображальні та речові джерела, що в своїй сукупності дозволяють всебічно відстежити й проаналізувати імпліцитні та експліцитні явища та процеси у військово-політичній системі Козацького Гетьманату, реконструювати її головні мілітарні інститути.

В дисертації доведено, що Козацький Гетьманат був структурований для потреб ведення війни та увібрав у себе мілітарні риси й практики запорозького та

реєстрового козацтва, а також досвід руської шляхти що приєдналася до повстання 1648 р. Козацьке військо дало головні формотворчі елементи для політичної системи гетьманату, його адміністративного й територіального устрою, командна номенклатура козацького війська перетворилася на ієрархію державних урядів, а саме козацьке військо стало ядром збройних сил. Структуру збройних сил вперше законодавчо окреслив Гадяцький трактат 1658 р. Вона мала складатися з козацького і найманого війська, а також корпусу артилерії, з чітко встановленими джерелами забезпечення кожної формації, верховне командування якими належало гетьману. Ця структура в загальних рисах збереглася до кінця XVIII ст.

Тривала війна з Річчю Посполитою за суверенітет Гетьманщини, що поступово втягнула в конфлікт довкола неї сусідні держави, продемонструвала необхідність перебудови гетьманської армії й створенні в її структурі постійних формувань, котрі б компенсували недоліки козацького ополчення й повстанських загонів. Непристосованість козацького війська до ведення затяжних воєн, соціальне розшарування та поляризація політичних інтересів призводили до поступової втрати ним боєздатності. Значною мірою цей чинник поглибив внутрішньополітичну кризу Гетьманщини, сприяючи її розколу на два гетьманати в 1663 р.

Війни та політична нестабільність періоду Руїни поглибили кризу станового козацького ополчення й пришвидшили пошуки оптимальної моделі найманої армії. Орієнтація на місцеві організаційні моделі та ресурси дозволила гетьманам створити боєздатну найману армію, котра стала ефективною силою у відбитті зовнішніх загроз і надійною опорою центральної влади всередині країни. Апробовану гетьманом П.Дорошенком модель постійної армії було запозичено в Лівобережній Гетьманщині, де в останній чверті XVII століття вона розвинулася в окреме від козацького охотницьке (наймане) військо. При цьому козацьке ополчення залишалося основним ядром армії, а його верхівка тримала в своїх руках політичний провід держави.

Враховуючи високий ступінь мілітаризації суспільного устрою Гетьманщини існуючі збройні сили були цілком боєздатними й ефективними з огляду на воєнну ситуацію в регіоні. Водночас сформована військово-політична модель гетьманату стала заручницею суспільно-політичної стабілізації, що запанувала з останньої чверті XVII століття. Гетьманщина отримала військову й зовнішню протекцію Московської держави. Гетьмани в обмін на досить значні владні прерогативи зрікалися прагнень до абсолютизації своєї влади й отримували право на утримання відносно невеликого найманого війська. Фінансування професійної армії, а також акордних потреб війн із турками й татарами, здійснювалося за рахунок громіздкої та децентралізованої системи податків, зборів і натуральних повинностей. Більша їхня частина лишалася в руках регіональних еліт, інша потрапляла до гетьманської скарбниці, лише частково витрачаючись на військові потреби. Наявність величезного резерву неосвоєних чи слабко заселених земель дозволяла справно утримувати козацьке ополчення на засадах ленної системи. Водночас це не створювало для держави критичної необхідності встановлення монополії на насильство й контролю над обігом людських ресурсів для поповнення війська, як це було на Заході Європи. Протистояння зі східними арміям витворило специфічну тактику й стратегію, поділ війська, в якому первісно переважала піхота, яка, однак не була головною дієвою силою на полях битв, поступаючись кавалерії, й не потребували постійного розвитку й модернізації військової інфраструктури та вдосконалення фортифікацій. Ця модель цілком узгоджувалася з моделлю Козацького Гетьманату й в цілому справно функціонувала в умовах ведення наступальних і оборонних війн на Півдні кінця XVII ст.

Північна війна 1700-1721 рр. та зростання могутності Росії, задіяність козацького війська на нових фронтах супроти незнаних доти супротивників і форм ведення війни, порушили цю крихку рівновагу, на яку козацькі еліти не мали адекватної й своєчасної відповіді. Вступ Гетьманщини в Північну війну на боці Росії, початок модернізаційних реформ Петра І, котрі припали на початок XVIII ст., змінили ситуацію кардинальним чином. Російський уряд прагнув

тіснішої інтеграції та реформування військових інститутів Гетьманату, що відтак ставило під загрозу й політичний устрій і прерогативи козацької еліти. Лише антимосковський виступ Івана Мазепи у 1708-1709 рр., послідовний опір імперському централізму його наступників, а також внутрішні проблеми імперії та невизначеність її курсу щодо автономії Гетьманщини на деякий час відклали справу її інкорпорації.

З'ясовано, що після створення козацьким станом власної держави (Гетьманщини) в середині XVII ст., козацьке військо почало перетворюватися на станове ополчення, організоване за територіальним принципом. Організаційна полково-сотенна структура війська була результатом синтезу традицій військового устрою Запорозької Січі та реєстрового козацького війська. Система військового управління та урядів мала звичаєвий характер і сформувалася переважно на основі традицій і практик реєстрового війська першої половини XVII ст. До традиційної старшинської номенклатури наприкінці XVII ст. долучилося також «значне військове товариство» (бунчукові й значкові товариші), котрі грали допоміжну роль в управлінні військом, трансформувавшися в наступному столітті в привілейовану групу старшин без посад, своєрідний прообраз «нової шляхти» Гетьманщини. Водночас склалися передумови для юридичного врегулювання ієрархічної системи старшинських урядів та правил їх надання, котрі були втілені в т.зв. «малоросійських табелях про ранги» (1742 р., 1756 р.).

Доведено, що створення в Гетьманщині найманої армії було продиктоване необхідністю мати постійне професійне військо в умовах поступової втрати боєздатності козацьким ополченням яке становило організаційне ядро збройних сил і головний елемент військово-політичної системи гетьманату. Створення найманої армії зіткнулося з кількома труднощами й перешкодами, пов'язаними з одного боку із опором з боку козацької старшини, що не бажала мілітарного посилення гетьманів, з іншого боку з нестабільністю фінансово-економічної бази для утримання найманців. Все це призвело до того, що наймане військо

Гетьманщини лишалося допоміжним контингентом при козацькому війську, що продовжувало лишатися кількісно переважаючою основою збройних сил. Це поєднання дозволяло доволі успішно вести оборонні війни з традиційними супротивниками — турками й татарами. Однак воно виявилося абсолютно непридатним у воєнних зіткненнях із регулярними арміями в які Гетьманщину було втягнуто на початку XVIII ст.

Встановлено, що розвиток артилерії в Козацькому Гетьманаті не відзначався динамізмом, відтворюючи ті форми управління й організації, котрі склалися в першій половині — середині XVII ст. В цілому, стан артилерії відповідав наявним воєнним потребам, коли основними противниками гетьманської армії були поляки, а згодом татари й турки. Характер розвитку фортифікацій в Гетьманщині залежав від специфіки географічного простору та стратегії ведення воєнних дій в регіоні. Фортеці служили тимчасовим прихистком для мирного населення під час татарських набігів і опорними пунктами польових армій, де зберігалися запаси продовольства, боєприпасів і артилерія. Тривалі облоги були рідкісним явищем, тому гетьманське правління піклувалося лише про підтримання укріплень у належному стані, практично не провадячи якихось масштабних модернізацій. Відчутним недоліком оборонної політики Гетьманщини була відсутність гарнізонних військ та системи їх забезпечення й утримання. Їх брак призвів до надмірного покладання на московські гарнізони, котрі стали важелем тиску й плацдармом ліквідації автономії Гетьманщини. Постійна російська військова присутність в стратегічно важливих містах і фортецях регіону передала в руки імперії контроль над фортифікаційним будівництвом, яке впроваджувалося з врахуванням передового європейського досвіду й технологій, повністю витіснивши в цій сфері будь-яку ініціативу козацьких еліт.

З’ясовано, що поширення західних воєнних технологій і знань мало в Гетьманщині обмежений характер. В умовах тяглих війн зі східними арміями, козацька військова еліта вважала доречним покладатися на вже вироблений в

попередні періоди бойовий досвід і практичні навички, сформовані в умовах степової війни, аніж на західноєвропейську систему інтелектуалізованої військової освіти й військову літературу. Зміни розпочалися у XVIII ст., коли гетьманська армія була втягнута у війни із західноєвропейськими арміями й нові тактичні й технічні новації почали поширюватися під впливом зростаючої військової присутності Російської імперії. Реформи у військовій сфері періоду правління К.Розумовського стали останньою спробою модернізації Гетьманщини, що мали на меті зміцнити й впорядкувати її інституційний фундамент. За ініціативи гетьмана було впорядковано на регулярних засадах організацію, озброєння та спорядження надвірної гвардії, уніфіковано військову та державну символіки, реформовано корпус артилерії. В решті галузей військової організації зміни (впровадження статутів і муштри, уніфікація одностроїв, озброєння та спорядження) носили реактивний характер. Новації, пов’язані зі змінами в адміністративному управлінні Гетьманщиною були результатом старшинських ініціатив, що прагнули утвердити своє панівне становище, як еліти, у військово-політичній системі Гетьманщини. Всі ці зміни, як реалізовані, так і плановані, викликали занепокоєння в імперського уряду, котрий справедливо вбачав у них ознаки зміцнення української автономії, й в кінцевому результаті пришвидшили початок її ліквідації, що розпочався зі скасування інституту гетьманської влади в 1764 р.

Ключові слова: Козацький Гетьманат, Військо Запорозьке, Річ Посполита, Російська імперія, Мілітарна революція, збройні сили, військова справа, держава, реформи, козацька старшина, козацтво, артилерія, фортифікація, освіта, військова література.

Sokirko O.G. The State and Army of the Cossack Hetmanate during the Military Revolution (1648-1764). — Qualifying Academic Paper. Manuscript.

Thesis for the Doctoral Degree in History, specialty 07.00.01 — History of Ukraine. — Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2025.

The qualification work is devoted to systematic analysis of the components of the military-political system of the Cossack Hetmanate in the context of modernization changes of the Early Modern period. The focus of the study is the policy of the ruling elites in the field of military sphere, the evolution of the military institutions of the Cossack Hetmanate as components of the military-political system, the spread of new military technologies and practices, military reforms and their connection with political processes in the context of the theory of the Military Revolution. The development of state and military institutions of the Hetmanate is considered in their interconnection in the context of wars and changes in warfare of the Early Modern period. The focus of the study is on military institutions, which formed the military-political system of the Cossack Hetmanate (Zaporozhian Host). Military institutions, mechanisms of their action and interaction are analyzed in order to track how and how effectively the Hetmanate could mobilize military resources for the needs of its existence, the impact of military institutions and war on the political model of the state, and socio-economic processes.

The chronological boundaries of the study are determined by the beginning of the Cossack Revolution in 1648. and the process of creating state, political and military institutions of the Cossack Hetmanate (lower point), as well as the liquidation of the institute of Hetmancy in 1764, as the political and military leaders of the Hetmanate, which marked the beginning of the process of liquidating its state and military institutions by the Russian Empire (upper point).

The territorial boundaries of the study are determined by the borders of the Cossack Hetmanate from the time of its emergence as a state entity and subsequent changes in the territorial composition associated with the split into two separate

Hetmanates and the actual preservation of sovereignty by the Left-Bank Hetmanate in the future.

The relevance of the problem chosen for research lies in the fact that the Cossack Hetmanate (Zaporozhian Host, Hetmanshyna), which arose as a result of the Cossack Revolution of the mid-17th century, was created by a community of professional military men — Cossacks — and structured for the war. Since this state created a unique symbiosis of military and political structures, it seems extremely important to study the military institutions of the Cossack Hetmanate and their connection with the political system. The period of the 17th — 18th centuries. was marked by the intensive development of new military technologies, the emergence of professional regular armies, changes in the nature and scale of wars, which in modern historiography are described as the Military Revolution. This prompts the analysis of the emergence, development and transformation of the military-political institutions of the Cossack Hetmanate in the context of new trends in military and state building that emerged during the period of its existence.

The scientific novelty lies in the formulation and development of an actual problem that has not been covered in historiography and the study of which allows for a deeper understanding of the specifics of the history of the Cossack Hetmanate in the European context. The dissertation uses a many historical sources, which is conventionally divided into written, pictorial, and material sources, which together allow us to comprehensively track and analyze implicit and explicit phenomena and processes in the military-political system of the Cossack Hetmanate, and to reconstruct its main military institutions.

The dissertation proves that the Cossack Hetmanate was structured for the needs of warfare and incorporated military features and practices of the Zaporozhian and registered Cossacks, as well as the experience of the Rus' nobility (Shliakhta) who joined the 1648 uprising. The Cossack army provided the main formative elements for the political system of the Hetmanate, its administrative and territorial structure, the command nomenclature of the Cossack army turned into a hierarchy of state

governments, and the Cossack army itself became the core of the armed forces. The structure of the armed forces was first legislatively outlined in the Hadiach Treaty of 1658. It was to consist of Cossack and mercenary troops, as well as an artillery corps, with clearly established sources of support for each formation, the supreme command of which belonged to the hetman. This structure was preserved in general features until the end of the 18th century.

The long war with the Polish-Lithuanian Commonwealth for the sovereignty of the Hetmanate, which gradually drew neighboring states into the conflict around it, demonstrated the need to restructure the Hetmanate's army and create standing formations in its structure that would compensate for the shortcomings of the Cossack militia and rebel detachments. The Cossack army's unsuitability for waging protracted wars, social stratification and polarization of political interests led to its gradual loss of combat capability. To a large extent, this factor deepened the internal political crisis of the Hetmanate, contributing to its split into two Hetmanates in 1663.

The wars and political instability of the Ruin period deepened the crisis of the estate-based Cossack militia and accelerated the search for the optimal model of a standing mercenary army. Focusing on local organizational models and resources allowed the hetmans to create a combat-ready mercenary army, which became an effective force in repelling external threats and a reliable support for the central government in the country. The model of a standing army tested by Hetman P. Doroshenko was borrowed in the Left-Bank Hetmanate, where in the last quarter of the 17th century it developed into a separate free-lanced (mercenary) army. At the same time, the Cossack militia remained the main core of the army, and its top held the political leadership of the state in its hands.

Thanks to the high degree of militarization of the social system of the Hetmanate, the existing armed forces were quite combat-ready and effective given the military situation in the region. At the same time, the formed military-political model of the Hetmanate became a hostage to the socio-political stabilization that had prevailed since the last quarter of the 17th century. The Hetmanate received military

and external protection from the Muscovy Tsardom. In exchange for quite significant power prerogatives, the Hetmans renounced their aspirations to absolutize their power and received the right to maintain a relatively small mercenary army. The financing of the professional army, as well as the chord needs of the wars with the Turks and Tatars, was carried out at the expense of a cumbersome and decentralized system of taxes, fees and duties in kind. Most of them remained in the hands of regional elites, the rest went to the Hetman treasury, only partially being spent on military needs. The presence of a huge reserve of undeveloped or poorly populated lands allowed the Cossack militia to be properly maintained on the basis of the fief system. At the same time, this did not create for the state a critical need to establish a monopoly on violence and strict control over the circulation of human resources to replenish the army, as was the case in Western Europe. The confrontation with the eastern armies created a specific tactic and strategy, a division of the army, in which the infantry initially prevailed, which, however, was not the main effective force on the battlefields, being inferior to the cavalry, and did not require constant development and modernization of military infrastructure and improvement of fortifications. This model was fully consistent with the model of the Cossack Hetmanate and, on the whole, functioned properly in the conditions of offensive and defensive wars in the South of the late 17th century.

The Great Northern War 1700-1721 and the growth of Russia's power, the involvement of the Cossack army on new fronts against previously unknown opponents and forms of warfare, disrupted this fragile balance, to which the Cossack elites did not have an adequate and timely response. The entry of the Hetmanate into the Northern War on the side of Russia, the beginning of the modernization reforms of Peter I, which fell at the beginning of the 18th century, changed the situation radically. The Russian government sought closer integration and reform of the military institutions of the Hetmanate, which therefore threatened both the political system and the prerogatives of the Cossack elite. Only the anti-Moscow uprising of Ivan Mazepa in 1708-1709, the consistent resistance to the imperial centralism of his successors, as well as the internal problems of the empire and the uncertainty of its course regarding

the autonomy of the Hetmanate postponed the matter of its incorporation for some time.

After the Cossacks created its own state in the middle of the 17th century, the Cossack army began to transform into an estate militia organized on a territorial basis. The organizational regimental and hundred-strong structure of the army was the result of a synthesis of the traditions of the military system of the Zaporozhian Sich and the registered Cossack army. The system of military command and government was customary in nature and was formed mainly on the basis of the traditions and practices of the registered army of the first half of the 17th century. The traditional nomenclature of the officers at the end of the 17th century was also joined by the bunchuk and badge comrades, who played a supporting role in the management of the army, transforming in the next century into a privileged group of officers without positions, a kind of prototype of the “new nobility” of the Hetmanate. At the same time, the prerequisites for the legal regulation of the hierarchical system of the Cossack Officials and the rules for their appointment were created, which were created in the so-called "Little Russian Tables of Ranks" (1742, 1756).

The creation of a mercenary army in the Hetmanate was dictated by the need to have a standing professional army in the conditions of the gradual loss of combat capability of the Cossack militia, which constituted the organizational core of the armed forces and the main element of the military-political system of the Hetmanate. The creation of a mercenary army faced several difficulties and obstacles associated, on the one hand, with resistance from the Cossack Officials, who did not want the military strengthening of the Hetmans, and on the other hand, with the instability of the financial and economic base for maintaining mercenaries. All this led to the fact that the mercenary army of the Hetmanate remained an auxiliary contingent of the Cossack army, which continued to remain the numerically dominant basis of the armed forces. This combination allowed for quite successful defensive wars with traditional opponents - the Turks and Tatars. However, it turned out to be completely unsuitable

in military clashes with regular armies, into which the Hetmanate was drawn at the beginning of the 18th century.

The development of artillery in the Cossack Hetmanate was not characterized by dynamism, reproducing the forms of management and organization that had developed in the first half - middle of the 17th century. In general, the state of artillery corresponded to the existing military needs, when the main enemies of the Hetman army were the Poles, and later the Tatars and Turks. The nature of the development of fortifications in the Hetmanate depended on the specifics of the geographical space and the strategy of conducting military operations in the region. Fortresses served as a temporary shelter for civilians during Tatar raids and as strongholds for field armies, where food supplies, ammunition and artillery were stored. Long sieges were a rare occurrence, so the Hetmanate government cared only about maintaining the fortifications in good condition, practically not carrying out any large-scale modernizations. A significant shortcoming of the Hetmanate's defense policy was the lack of garrison troops and a system for their provision and maintenance. Their lack led to excessive reliance on Moscow garrisons, which became a lever of pressure and a springboard for the elimination of the Hetmanate's autonomy. The constant Russian military presence in strategically important cities and fortresses of the region transferred control over fortification construction into the hands of the empire, which was implemented taking into account advanced European experience and technologies, completely supplanting any initiative of the Cossack elites in this area.

It has been found that the spread of Western military technologies and knowledge in the Hetmanate was limited. In the conditions of protracted wars with the eastern armies, the Cossack military elite considered it appropriate to rely on the combat experience and practical skills already developed in previous periods, formed in the conditions of the steppe war, rather than on the Western European system of intellectualized military education and military literature. Changes began in the 18th century, when the Hetman's army was drawn into wars with Western European armies and new tactical and technical innovations began to spread under the influence of the

growing military presence of the Russian Empire. Reforms in the military sphere during the reign of K. Rozumovsky became the last attempt to modernize the Hetmanate, which were aimed at strengthening and streamlining its institutional foundation. On the initiative of the Hetman, the organization, armament and equipment of the court guard were streamlined on a regular basis, military and state symbols were unified, and the artillery corps was reformed. In other branches of military organization, changes (the introduction of statutes and drills, the unification of uniforms, weapons and equipment) were of a reactive nature. Innovations associated with changes in the administrative management of the Hetmanate were the result of the initiatives of the elders, who sought to establish their dominant position as elites in the military-political system of the Hetmanate. All these changes, both implemented and planned, caused concern in the imperial government, which rightly saw in them signs of strengthening Ukrainian autonomy, and ultimately accelerated the beginning of its liquidation, which began with the abolition of the institution of hetman power in 1764.

Keywords: Cossack Hetmanate, Zaporozhian Host, Polish-Lithuanian Commonwealth, Russian Empire, Military Revolution, armed forces, military policy, state, reforms, Cossack Officials, Cossacks, artillery, fortification, education, military literature.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографія:

1. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764 [Cossack Mars: the State and the Army of the Cossack Hetmanate During the Military Revolution, 1648-1764]. - Київ: Темпора, 2023. - 912 с., іл., карт., табл.

   Рецензія: Кондратьєв, І. Рецензія: Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл. //Сіверянський літопис. — 2024. - № 3. - С. 167–169.

   Рецензія: Галь Б. Революція, яка відбулася деінде. Рец. на кн.: Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с. //Український історичний журнал. - 2025. - № 1. - С. 264-269.

Публікації у наукових фахових виданнях України та зарубіжних виданнях, що включені до наукометричних баз даних і включені до категорії «А»:

2. Гетьманщина у XVIII ст.: Історична мапа //Український історичний журнал. - 2020. - №2. — С.222-225.
3. At Hetmans’ Service: Natives of the Balkans and Podunavlje in the Mercenary Regiments of Cossack Hetmanate in the Mid-Seventeenth through Early-Eighteenth Centuries //Hiperboreea. — 2021. - Vol. 8, No. 2. — P. 227-248.
4. Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст. //Східний світ. - 2023. - №4. — С.39-58.
5. Between East and West: Understanding Early Modern Ukraine in: Ukraine's Many Faces: Land, People, and Culture Revisited /Ed.by Olena Palko, Manuel Férez Gil. - Transcript: Independent Academic Publishing, 2023. — P.74-82.
6. Military Reforms during the Hetmancy of Kyrylo Rozumovs’kyi, 1750–64 //Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History. - Toronto: McGill-Queen’s University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023. — P.247-276.
7. Жовніри на продаж. Вербунок іноземних найманців у Козацькому Гетьманаті у 50-70-х рр. 17 ст. //Емінак: науковий щоквартальник. — 2024. - № 2 (46). — С.9-28.

8. Іван Мазепа як ранньомодерний володар //Український історичний журнал. — 2024. — № 5 (578). — С. 40—61.

Публікації зарубіжних виданнях, що не включені до наукометричних баз даних:

9. Udział wojska Hetmanatu Lewobrzeżnego w polskiej wojnie sukcesyjnej w latach 1733–1735 //Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. - №141, z. 3 (2014). - S.641–656.

10. Jan Sobieski, Ukrainian Cossacks and the Strategy of the Raid War on the Ottoman Border //Eastern European History Review. - Nr. 3: Special Issue "The Sobieski Family: history, culture and society. Insights between Rome, Warsaw and Europe"/ed.by A.Boccolini. - Tuscia, 2020. - P.17-26

11. Z kozakow u draguny: reformy woyska kozackiego z okresu Wielkiej wojny Północnej //Od armii komputowey do narodowej. – Toruń, 2007. – S. 127 – 140.

12. Устроєві реформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату //Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej /red. T. Kargol, W. Michałowski. - Kraków — Kijów 2020. - T.1. - S.113–132

13. La temprana Ucrania Moderna, entre Oriente y Occidente //Descubriendo Ucrania : Su pueblo, su historia y su cultura /Manuel Ferez Gil; Olena Palko; compilaciónde Olena Palko; Manuel Ferez Gil. - 1a ed. - Beccar: Poliedro Editorial de la Universidad de San Isidro, 2022. - P.29-35.

Статті у наукових фахових виданнях України, які відображають основні положення дисертаційного дослідження:

14. Військова політика Івана Мазепи кінця XVII ст. //Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. — Серія «Історія». — Київ, 2004. — Вип.71/72. — С.103-108.

15. Німецькі найманці в гетьманському війську доби Хмельниччини //Етнічна історія народів Європи /Київський національний університет ім. Т.Шевченка. — Київ, 2004. — Вип.16. — С.141-147.

16. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728—1750 рр. //Київська старовина. — 2005. — № 6. — С.3-12.

17. Муштрові статути гетьманського війська 1756 року //Київська старовина. — 2005. — № 5. — С.67 — 81.

18. Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669—1765 рр. //Український історичний журнал. — 2006. — № 4. — С.64-77.

19. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. // Український історичний журнал. — 2009. — № 2 (485). — С. 40-51.
20. Малоросійська регулярна рота 1733–1739 рр. //Київська старовина. — 2010.— №5 (345). — С. 17-28.
21. Мобілізаційні можливості гетьманського війська у війні за «польську спадщину» 1733—1735 рр. //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — Київ, 2010. — Серія «Історія». - Вип.101. - С.39-41.
22. Гетьманські «німці»: війська іноземного авторамента другої половини XVII – початку XVIII ст. //Україна в Центрально-Східній Європі. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. - Вип. 11. - С.- 246-265.
23. Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII - першої третини XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни /Інститут історії України НАН України. - Київ, 2011. - Вип.19. - С.122-134
24. Січовики останнього гетьмана: запорозький курінь Кирила Розумовського 1751 – 1764 рр. //Гілея. Науковий вісник: Зб. наукових праць. – Київ, 2011. – Вип.52. – С. 191– 195.
25. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648—1781 рр.) //Український історичний журнал. — 2012. — № 4 (505). — С. 35-51.
26. Канцелярія та архів Генеральної артилерії Гетьманщини середини XVII — кінця XVIII ст. //Київська старовина. — 2012.— № 2 (404).— С. 38-50.
27. «Степенный порядок малороссийских чинов» 1742 р. //Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Серія «Історія». – 2015. – Вип.5 (123). – С. 52-54
28. Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті доби "мілітарної революції" //Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. - 2017. - № 4. - С. 89-113.
29. Східна Європа і концепт «мілітарної революції»: історіографічні зауваги //Європейські історичні студії. – 2018. – Вип.9. – С.127-144
30. Західноєвропейські військові практики і технології в Україні XVIII століття //Європейські історичні студії. – Київ, 2019. – Вип.13. – С.183-202.
31. Драгунські формування в збройних силах Гетьманщини середини — другої половини XVII ст. //Сторінки історії. — 2024. — Вип.58. — С.21-40.

Публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

32. Участь найманого війська в «мазепинському» виступі на тлі подій Північної війни (осінь 1708 — літо 1709 рр.) //Україна в Центрально-Східній Європі (З найдавніших часів до XVIII ст.) /Інститут історії України НАН України. — Київ, 2002. — Вип.2. — С.281-291.
33. «Одягати і наглядати» (одяг і соціальний статус найманців Лівобережного Гетьманату кінця XVII — початку XVIII ст.) //Соціум: Альманах соціальної історії /Інститут історії України НАН України. — Київ, 2002. — Вип.1. — С.173-188.
34. Козацьке військо під прицілом модернізації //Соціум: Альманах соціальної історії /Інститут історії України НАН України. — Київ, 2003. — Вип.2. — С. 101—116
35. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україна другої половини XVII — початку XVIII ст.) //Україна та Росія: Проблеми політичних і соціокультурних відносин. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — С.292-322.
36. Найманець на роздоріжжі: наймане військо Лівобережної України часів Мазепи //Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa.— Milano, 2004. — S.71-101.
37. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва (§§ 8.2 — 8.5) //Історія українського козацтва: Нариси у 2 тт. /Інститут історії України НАН України. — Київ: Видавничий дім «Києв-Могилянська академія», 2006. — Т.1. — С. 472–514.
38. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — С.81-92.
39. Наймити в козацькому війську другої половини XVII – середини XVIII ст. (до постанови проблеми) //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків. 2011. — Т.14. — С.120-128.
40. "Яко і в інних речах посполитих...": Армії Речі Посполитої та Козацького Гетьманату середини XVII-XVIII ст. (спроба паралельного прочитання) //Przemiany polityczno-ustrojowe, spoleczne, kulturalno-religijne w prowincji Malopolskiej w epoce nowozytnej. - Kraków, 2017. – S.41-43.
41. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. – Київ: Темпора, 2018. - 184 с., іл.

42. Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia //Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów. – Oświęcim, 2018. – S. 65-84.

43. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини — середини XVIII ст. //Історія давньої зброї. Дослідження 2016: Збірник наук.праць /Інститут історії України НАН України; Національний військово-історичний музей України. - К.: Ін-т історії України, 2017. - С.408-422.

44. Українські сердюки та османські serden-geçti (до дискусії про етимологію та побутування термінів) //Чорноморська минувшина. – Одеса, 2019. - №14.– С.3-11.

45. Inter Arma. Aspekty wojskowe Unii Hadziackiej 1658 roku //Przegląd Wschodni. – 2019. - №57. – S.179-202.

46. Козацький гетьманат і мілітарна революція в ранньомодерній Європі середини XVII–XVIII ст. //І Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам’янець-Подільський) / Інститут історії України Національної кадемії наук України, Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. – С.87-91.

47. Наймане військо гетьмана Петра Дорошенка //Academia terra historiae: Студії на пошану Валерія Смолія /Інститут історії України НАН України. - Книга перша: Простори історії. - Київ, 2020. - С.301-319

48. Гетьман Іван Мазепа: між війною та дипломатією //Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби. Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана (20 березня 2024 р., м. Київ) /Упоряд. та відп. ред. О. Ковалевська. Київ: Академперіодика, 2024. — С. 19-33.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....23

ВСТУП.....24

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....33

1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження.....33

1.2. Джерельна база дослідження.....42

1.3. Методологічні засади дослідження.....50

РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І ЙОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА.....60

2.1. Військо Запорозьке на початку Козацької революції середини XVII ст.....60

2.2. Гетьманське кварцяне військо і проєкт Князівства Руського (1657 — 1659 рр.).....79

2.3. Козацький Гетьманат і його військо в 1660 — 1700 рр..... 92

2.4. Держава і армія Козацького Гетьманату в добу модернізаційних реформ 1700 — 1735 рр.....112

РОЗДІЛ 3. КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО.....134

3.1. Структура війська.....135

3.2. Система військового управління та урядів.....148

3.3. Козацький реєстр, землеволодіння та мобілізація.....168

3.4. Наймити в козацькому війську.....180

3.5. Виборне козацтво й реформа 1735-1736 рр.....185

3.6. Спроби впровадження уніфікації та регулярних засад козацької служби 1728-1749 рр.....190

РОЗДІЛ 4. НАЙМАНІ, НАДВІРНІ ТА ПРИВАТНІ ВІЙСЬКА.....201

4.1. Початки найманих формувань 1648 — 1659 рр.....202

4.2. Наймані війська в 1660 — 1676 рр.....211

4.3. Охотницьке (наймане) військо лівобережних гетьманів 1669-1726 рр.....222

4.4. Компанійські полки в 1727 — 1764 рр.....238

4.5. Гетьманське надвірне військо та надвірні почти козацької старшини.....246

РОЗДІЛ 5. АРТИЛЕРІЯ.....272

5.1. Структура й організація Генеральної та полкових артилерій.....272

5.2. Канцелярія Генеральної артилерії.....280

5.3. Артилерійська обслуга.....283

5.4. Постачання артилерії, виробництво пороху й боєприпасів.....286

5.5. Гарматний парк.....298

РОЗДІЛ 6. ФОРТИФІКАЦІЙНО-ОБОРОННІ СТРАТЕГІЇ.....308

РОЗДІЛ 7. ВІЙСЬКОВА ОСВІТА ТА ЛІТЕРАТУРА.....336

7.1. Військова освіта й вишкіл.....337

7.2. Військова література.....350

РОЗДІЛ 8. ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО 1750 — 1764 рр.....367

8.1. Проєкти впорядкування посадових рангів.....369

8.2. Гетьманська гвардія.....377

8.3. Козацький статут 1756 р.....385

8.4. Впровадження уніфікованих одностроїв, зброї та символіки.....393

8.5. Реорганізація артилерії.....402

8.5. Проєкти реформування військово-політичного устрою.....405

ВИСНОВКИ.....414

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....426

ДОДАТКИ.....481

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России

Акты ЮЗР — Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России

арк. — аркуш

Архив ЮЗР — Архив Юго-Западной России

д. — дело

зв. — зворот аркуша/об. — обратная сторона листа

ИМР — Источники малороссийской истории

кн. — книга

л. — лист

НБУВ. ІР — Національна бібліотека України ім.В.Вернадського. Інститут Рукопису

оп. — опис

РГА ВМФ — Российский государственный архив Военно-морского флота

РГАДА — Российский государственный архив древних актов

РГБ. ОР — Российская государственная библиотека. Отдел рукописей

РГВИА — Российский государственный военно-исторический архив

спр. — справа

т. — том

ф. — фонд

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ч. — частина, часть

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Війна є екзистенційною реальністю сучасного світу й того історичного шляху, який пройшло людство, ступивши на шлях цивілізаційного розвитку. Військовий чинник завжди був дієвим у постанні та занепаді держав, націй і етносів, зміні політичних систем, економічних моделей, ідеологій, розвитку технологій. Особливо актуальним це є щодо історії України, територія якої завжди була одним з ключових регіонів на геополітичній карті Європи, ареною війн. Збройні сили та воєнні конфлікти завжди грали формотворчу роль в історії державності, формували політичні еліти, впливали на економіку, суспільні відносини.

Яскравим прикладом цього є історія Козацького Гетьманату (Гетьманщини), який виник в результаті Козацької революції середини XVII ст. Ця держава (самоназва — Військо Запорозьке) була створена не лише спільнотою професійних військових, якими були козаки, але й значною мірою структурована для потреб ведення війни. Головні державні інститути Гетьманщини (адміністративно-територіальний устрій, владні інститути, управлінська ієрархія) наслідували структурно-функціональні риси козацького війська. Оскільки ця держава витворила унікальний симбіоз військових і політичних структур, видається надзвичайно важливим дослідження мілітарних інститутів Козацького Гетьманату та їхнього зв’язку із політичним устроєм. При цьому слід враховувати, що період XVII — XVIII ст. був позначений інтенсивним розвитком нових воєнних технологій, виникненням професійних регулярних армій, змінами в характері й масштабах війн, котрі значною мірою визначали першість держав й призвели до військово-політичного та економічного домінування Європи над рештою світу. Сукупність цих нових тенденцій та їх вирішальний вплив на історію Європи в сучасній історіографії окреслюють концептом Мілітарної революції (Military Revolution). Це спонукає до аналізу виникнення, розвитку й трансформації військово-політичних

інститутів Козацького Гетьманату в контексті нових тенденцій у військовому та державному будівництві, що постали в період його існування. Такий аналіз, поставлений на рівень самостійної наукової проблеми, ще не проведений у вітчизняній історіографії й дозволить глибше осягнути особливість політичної історії Гетьманщини в загальноєвропейському контексті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження пов'язана з проблематикою, що розробляється кафедрою давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Дисертацію виконано в межах комплексних науково-дослідних тем історичного факультету: «Історія української державності нової та новітньої доби» (№ 06БФ046-01), «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (16БФ046-01) та «Людина українського середньовіччя та модерної доби» (16БФ046-01).

Мета дисертаційного дослідження полягає в системному аналізі складових військово-політичного устрою Козацького Гетьманату в контексті Мілітарної революції періоду раннього Нового часу.

Відповідно до поставленої мети визначено **основні завдання дослідження**:

- проаналізувати стан наукової розробки теми в українській та зарубіжній історіографії;
- охарактеризувати основні групи джерел з досліджуваної теми;
- визначити методологічні підходи, дослідницький інструментарій і термінологію дослідження;
- встановити роль мілітарних чинників у становленні й розвитку військово-політичної моделі Гетьманщини, причини й характер її змін в контексті геополітичних і воєнних викликів другої половини XVII – середини XVIII ст.

- з’ясувати місце й внутрішню структуру козацького війська у військово-політичній системі Гетьманщини, систему управління та військових урядів, порядок відбування козаками військової повинності, рівень боєздатності війська та заходи гетьманського та імперського урядів з його впорядкування;

- визначити передумови та причини розбудови постійної професійної армії, встановити чисельність, склад, організацію, фінансування, тактику, озброєння та бойову діяльність найманих формувань, заходи гетьманів по їх організаційному впорядкуванню, вербунку, забезпечення та використання в контексті зміцнення й модернізації збройних сил Гетьманщини;

- реконструювати організаційні засади, форми забезпечення, гарматний парк, рівень технічної оснащеності й боєздатності артилерії Гетьманщини в контексті технологічних і організаційних новацій;

- відстежити й проаналізувати основні тенденції оборонного будівництва на теренах Гетьманщини, його місце у воєнній політиці козацької еліти, роль у мілітарній політиці Московського царства та Російської імперії в контексті фортифікаційних трендів ранньомодерної Європи;

- з’ясувати стан знань і використання в збройних силах Гетьманщини традиційних та новітніх воєнних практик і технологій, розвиток військової освіти та вишколу, обіг спеціальної військової літератури;

- реконструювати передумови та перебіг військових реформ гетьмана К.Розумовського, їх зв’язок із модернізаційними змінами в Гетьманщині, наслідки для її військово-політичного устрою.

Об’єктом дослідження військово-політична система Козацького Гетьманату в контексті модернізаційних змін раннього Нового часу.

Предметом дослідження є політика владних еліт в сфері військового будівництва, еволюція військових інститутів Козацького Гетьманату, як складових елементів військово-політичної системи, поширення нових воєнних

технологій і практик, військові реформи та їх зв’язок із політичними процесами в контексті теорії Мілітарної революції.

Хронологічними межами дослідження є період 1648 — 1764 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена початком Козацької революції й процесу створення державних, політичних і мілітарних інститутів Козацького Гетьманату (Гетьманщини). Верхня межа позначає ліквідацію інституту гетьманів, як політичних і військових очільників Гетьманщини та початок процесу ліквідації її державних і військових інститутів Російською імперією. При з’ясуванні історичних передумов і наслідків окремих складових досліджуваної проблеми, її аналіз інколи виходить за межі окресленої хронології.

Географічні межі дослідження визначені кордонами Гетьманщини (Війська Запорозького) від часу її виникнення як державного утворення й подальшими змінами її територіального складу, пов’язаними із її розколом на два окремих гетьманати (1663 р.) й фактичним збереженням суверенітету Лівобережною Гетьманщиною в подальшому. В історико-географічному та історико-культурному аспектах ці території належать до Правобережної Лівобережної та Центральної України[1].

Методологія дослідження зумовлена її предметом і завданнями. Розвиток державних і військових інститутів Гетьманщини розглядається в їх нерозривному зв’язку в контексті війн і динамічних змін у військовій справі ранньомодерного часу, окреслених концептом Мілітарної революції. Методологічний фокус дослідження зосереджено на військових інститутах, сукупність яких утворювала військово-політичну систему Козацького Гетьманату (Війська Запорозького). Аналізу підлягатимуть не лише структури, але й механізми їх дії та взаємодії з метою відстеження того, як і наскільки ефективно гетьманат міг мобілізовувати воєнні ресурси для потреб свого існування, вплив мілітарних інститутів і війни на політичну модель держави, соціально-економічні процеси. Крім того, в дослідженні було застосовано

[1] Заставний Ф. Українські етнічні землі. — Львів, 1993. — С.119-122, 161-162.

дескриптивний (описовий), історико-генетичний, історико-типологічний, біографічний, просопографічний, компаративний, проблемно-хронологічний і статистичний методи, методики історичного аналізу, синтезу й порівняння, а також прийоми джерелознавчої критики. Окреслені вище методи дозволили з'ясувати:

- дескриптивний: реконструювати й створити аналітичний опис складових військово-політичної системи Гетьманщини, заходів політичної еліти в сфері військового будівництва;

- історико-генетичний: з'ясувати витоки окремих мілітарних інститутів, урядів і військово-служилих груп;

- історико-типологічний: з'ясувати структурно-функціональну приналежність окремих складових збройних сил Гетьманщини найманих, надвірних і приватних формувань);

- біографічний: простежити кар'єрні траєкторії старшин найманого військ, надвірних формувань і артилерії;

- просопографічний: встановити характеристики окремих військово-служилих груп (неурядової старшини, старшинського корпусу найманого війська, військових служителів);

- проблемно-хронологічний: виявити періоди, характер і напрями змін у сфері військового будівництва Гетьманщини, окремих складових збройних сил;

- статистичний: оприявнити кількісні коливання козацького та найманого війська, частотності й кількості надання титулів неурядової старшини, порядок витрат окремих категорій військового бюджету Гетьманщини.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, дослідження якої дозволяє глибше зрозуміти специфіку історії Козацького Гетьманату в європейському контексті. Особистий внесок автора полягає у наведених нижче результатах, положеннях і висновках, які виносяться на захист:

Вперше:

- у вітчизняній історіографії застосовано концепцію Мілітарної революції для структурно-функціонального аналізу військово-політичного устрою Гетьманщини;

- запропоновано системну картину військового будівництва Гетьманщини в контексті військово-політичної історії Європи раннього Нового часу;

- з’ясовано характер, цілі та напрямки державної політики в галузі військового будівництва, в т.ч. військові реформи гетьманів Д.Апостола та К.Розумовського;

- висвітлено поширення європейських воєнних технологій і практик на розвиток військової справи Гетьманщини;

- обґрунтовано зміни характеру військового будівництва в контексті процесу обмеження автономії Гетьманщини Московським царством і Російською імперією;

- отримано й проаналізовано статистичні данні щодо змін чисельності козацького війська, приватних формувань, кількісних характеристик гарматного парку;

- реконструйовано еволюцію організаційної структури, постачання та забезпечення Генеральної артилерії Гетьманщини, Канцелярії Генеральної артилерії;

- введено до наукового обігу та проаналізовано муштрові інструкції та мобілізаційні універсали козацького війська, проєкти військових реформ і табелів про ранги козацької старшини.

Удосконалено:

- висновки щодо особливостей організаційних засад і стану боєздатності козацького війська в контексті соціально-політичних та економічних змін;

- данні щодо складу, організації, чисельності та стану боєздатності найманих формувань в збройних силах Гетьманщини;

Отримали подальший розвиток:

- дослідження військово-служилих корпорацій козацького стану, військових функцій неурядової старшини (бунчукових і значкових товаришів), генеральних та полково-сотенних старшин (осавулів, обозних, хорунжих, полковників і сотників);

- вивчення історії козацького та найманого війська Гетьманщини;

- аналіз використання фортифікаційних технологій Нового часу в оборонному будівництві Гетьманщини;

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дисертаційне дослідження містить матеріали, узагальнення й висновки, які можуть бути використані для теоретичного забезпечення розробки стратегій військово-політичного будівництва. Матеріали дисертації можуть знайти застосування у викладанні у закладах вищої освіти курсів з історії України та Європи, військової історії, соціальної історії, державного управління, спеціальних історичних дисциплін, військово-патріотичному вихованні військовослужбовців та молоді, підготовці узагальнюючих праць і довідкових видань з історії України.

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати, положення, узагальнення та висновки, викладені в дисертації, отримані автором самостійно. Усі публікації за темою дисертаційного дослідження виконані ним одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Результати, положення та висновки дисертації були представлені на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях і школах: «“Вірність-Зрада” у сприйнятті середньовічних і ранньомодерних соціумів» (Кам’янець-Подільський, жовтень 2004 р.), «Od armii komputowej do narodowej — II» (Торунь, Польща, грудень 2005 р.), «Od armii komputowej do narodowej — III» (Торунь, Польща, грудень 2007 р.), «Северная

война и страны Европы (к 300-летию битвы при Лесной)» (Могилів, Білорусія, жовтень 2008 р.), «Конотопська битва: міфи і реалії в східноєвропейській історії» (Київ, червень 2009 р.), «Полтавська битва в історичній долі України, Росії, Швеції» (Полтава, червень 2009 р.), «Гетьман Іван Мазепа: постать, доба, оточення» (Варшава, Польща, 21 травня 2010 р.) «Берестецька битва 1651 р. в історії України і Польщі: дискусійні питання» (Луцьк-Берестечко, 6-7 червня 2011 р.), «Українська гетьманська держава на соціо-політичній мапі ранньомодерної Європи» (Київ, 10 жовтня 2014 р.), “Спільні перемоги. Польсько-українське воєнне партнерство” (Київ, 16 грудня 2015 р.), VII Всеукраїнська науково-практична конференція Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, присвячені 65-й річниці від дня народження М.Б.Петрова (1952-2008) та 110-й річниці від дня народження О. Ольжича (Олега Олександровича Кандиби) (1907-1944) (Кам'янець-Подільський 11 жовтня 2017 р.), “Українська революція XVII століття: історична подія, пам'яттєві практики та історіографічні дискурси” (Київ, 30 жовтня 2017 р.), «Przemiany polityczno-ustrojowe, społeczne, kulturalno-religijne w prowincji Małopolskiej w epoce nowożytnej» (Краків, Польща, 8-10 листопада 2017 р.), «Великий проект. Конференція до 360-річчя Гадяцької унії 1658-2018» (Гадяч, 16 вересня 2018 р.), «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи» (Кам’янець-Подільський, 21–24 жовтня 2020 р.), “Київ і Київщина в часи Великої Північної війни: люди, події, пам’ятки” (Київ, 29 жовтня 2021 р.), “Війна та насилля в історії ранньомодерних Європи й України: антропологічний, соціальний і політико-ідеологічний виміри” (Київ, 16 вересня 2022р.), «Current approaches and modern technologies in the historiography and source research of Latvian history and cultural heritage» (Латвія, Рига, 25 — 30 червня 2023 р.), «Rethinking empires, colonialism and great power politics: eigheenth-century perspectives»: Second Conference of the Ukrainian Society for Eighteenth-Century Studies (Полтава, 25-27 жовтня, 2023 р.), «Суспільство, влада та ідентичності в ранньомодерній Україні» (In Honour of Zenon Kohut on His Eightieth Birthday. Society, Power, and Identities in Early Modern Ukraine), (Київ-

Торонто, 17 січня 2024 р.), «Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби» (Київ, 20 березня 2024 р.). Результати й матеріали дисертаційного дослідження використовувалися автором у викладанні курсів «Історія України (середина XVII – XVIII ст.)», «Джерелознавство історії України», «Соціальна історія».

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладені у наукових публікаціях, зокрема 1 одноосібній монографії, 7 публікаціях у наукових фахових виданнях України та зарубіжних виданнях, що включені до наукометричних баз даних і включені до категорії «А», 5 публікаціях у зарубіжних фахових виданнях, 17 статтях у наукових фахових виданнях України.

Структура дисертації визначена метою та заданнями дослідження й складається зі вступу, восьми розділів, висновків, списку джерел і літератури (674 позиції), восьми додатків. Загальний обсяг дисертації становить 491 сторінка машинописного тексту, з них основна частина — 389 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження

Військовий ракурс у дослідженнях Козацького Гетьманату присутній переважно у вивченні війн, котрі вплинули на його історію, зміну кордонів та суб'єктності. Натомість, історики меншою мірою досліджували гетьманат крізь призму воєнних інститутів, котрі творили основу його державного організму. Ми звернемо увагу на них, бо саме їхній розгляд дає ключ для розуміння його розвитку, діяльності еліт й зрештою його історичної долі. Важливе значення для нашого дослідження також мають праці з історії державності, політичних інститутів, соціальної та економічної історії Гетьманщини.

Історіографію теми дисертаційного дослідження можна поділити на декілька тематичних груп, котрі прямо чи опосередковано стосуються предмету й об'єкту дослідження (важливе прикладне значення також мають праці з історіографії історії Гетьманщини та дотичної проблематики)[2]. До першої групи належать дослідження, присвячені політичному та державному устрою Козацького Гетьманату. Інтерес до історії та еволюції устрою Війська Запорозького сформувався як напрям, в першу чергу в історіографії т.зв. "державницької школи", зокрема, працях М.Грушевського, І.Крип'якевича, Л.Окиншевича. В українській радянській історіографії раннього періоду вивчення політичної історії та державних інститутів Гетьманщини було представлене роботами М.Петровського й М.Слабченка. Пізінше ця проблематика була визнана ідеологічно шкідливою й фактично єдиним

[2] Коцур Г. Історіографія історії Нової Січі (1734-1775 рр.). — К., 2011; Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. (методичний інструментарій та техніка викладу) //Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2004. — Вип. 4. - С. 215-228 та ін.

узагальнюючим дослідженням стала праця В.Дядиченка, присвячена суспільно-політичному устрою Лівобережної Гетьманщини. й був розвинений у дослідженнях істориків другої половини ХХ ст. Порівняно меншу частину становлять праці, присвячені формі державного устрою Гетьманщини (Війська Запорозького), її типологічній належності, моделі й властивостям в контексті політичних трансформацій раннього Нового часу стали предметом системного аналізу та дискусій в сучасній історіографії[3]. Фактично, всі найбільш глибокі рефлексії з цього приводу зупинилися на рівні робіт українських істориків, виданих у 1920-1930-х рр. й трохи розширених зарубіжною українською історіографією 1980-1990-х рр. відповідно тогочасних методологічних підходів історичної науки[4]. Поряд із цим доволі ґрунтовно досліджено окремі інститути й устроєві елементи Війська Запорозького: власне інститут гетьманської влади (В.Смолій, В.Степанков, Л.Мельник, В.Пришляк), військових рад, генеральних і полкових урядів (В.Горобець)[5], реєстрове козацьке військо (І.Крип'якевич, В.Сергійчук, В.Щербак, Т.Ковалець, Б.Черкас В.Заруба)[6], фінансово-податкову систему (М.Слабченко, В.Борисенко, В.Утвенко)[7], окремі державні інституції і

---

[3] Брехуненко В. Брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. — К., 2004; Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. — К., 2000; Смолій В., Степанков В. Влада в Українській державі раннього нового часу //Український Гетьманат: Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. — К., 2018. - Кн. 1. — С. 46-100.

[4] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1997. — Т.9, кн.2; Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті //Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Філадельфія, 1993. — Т.3; Okinshevich L. Ukrainian Society and Goverment 1648–1781. - Munich, 1978; Sysyn F. The Khmel'Nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt //Jewish History. — Vol. 17, No. 2. — P.115-139 та ін.

[5] Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — К., 2009; Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII-XVIII ст. У 2 кн. – К., 2018. — Кн. 1-2.

[6] Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького. VII. Військо //Крип'якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький. — Львів, 2021. — С.102-115; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996.

[7] Слабченко М. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII столетиях. - Николаев, 1925. — Т.1-4 та ін.

службові групи (В.Дядиченко, В.Горобець, І.Кривошея, В.Кривошея, В.Панашенко)[8], територія, кордони й адміністративний устрій (О.Гуржій, В.Брехуненко, В.Заруба)[9]. В сучасній історіографії гетьманат осмислюється вже не тільки на рівні дослідження окремих інституцій, але й робляться спроби типологізації та структурно-функціонального пояснення його устроєвої моделі[10]. Зокрема, історики дискутують з приводу того, які саме устроєві моделі вирішальним чином вплинули на характер державності – традиції Запорозької Січі (В.Смолій, В.Степанков, П.Сас, В.Станіславський), чи то реєстрового козацтва, модифіковані політичними практиками руської шляхти (С.Величенко, В.Горобець, І.Кондратьєв)[11].

У тісному зв’язку із типологією державності Козацького Гетьманату перебувають історіографічні дискусії стосовно термінології й критеріїв великого козацького повстання під проводом Б.Хмельницького, котре дослідники окреслюють, як “Національно-визвольну війну”, “Українську революцію” або ж “Козацьку революцію”. Різниця в підходах дослідників має як спільні

---

[8] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. — К.1959; Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 252-262 та ін.

[9] Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007; Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: историко-юридический очерк. — Одесса, 1909 та ін.

[10] Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. — К., 2011); Грибовский В. Социальная типология казачьих сообществ //Казачество в тюркском и славянском мирах: коллективная монография. - Казань, 2018. — С. 94-172; Леп’явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001 та ін.

[11] Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяглості в українській історіографії XVII — XVIII ст. //Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. — К., 1992. — С.117-121; Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля. — К., 2024. — С.13-31 та ін.

знаменники (кардинальний характер перетворень), так і розбіжності (масштаби й сфери на які поширювалися зміни)[12].

Інституційна еволюція Козацького Гетьманату та ступінь його суверенітету в контексті стосунків із Річчю Посполитою, Московським царством і Російською імперією є предметом системних досліджень, котрі беруть під увагу характер дипломатичних стосунків, політичну культуру еліт, воєнні конфлікти в яких оприявнилися структурно-функціональні розбіжності між військово-політичними системами країн-учасниць. Особливо важливими в контексті теми дисертаційного дослідження є системні узагальнення й фактографічний матеріал, що стосується стосунків гетьманату із Московським цаством та Російською імперією, що вплинули на розвиток мілітарних інститутів і політичну модель Гетьманщини у XVIII ст.[13].

Спеціальне місце в історіографії посідають роботи, присвячені історії старшинської еліти, зокрема процесам її становлення (В.Липинський), біографіям окремих персоналій і старшинських родів (О.Лазаревський), генеалогічним розвідкам (В.Модзалевський), участі старшин в державотворчих процесах і війнах (В.Кривошея, В.Горобець, Т.Чухліб)[14], політичній культурі козацької верхівки (З.Когут, П.Сас, О.Струкевич, С.Багро)[15]. Водночас варто

---

[12] Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля. К., 2024. — С.10-11; Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду //Український історичний журнал. - 2021. - №1. — С.4-26; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 2009.

[13] Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. - К., 1998; його ж. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолля. — К., 2024; Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.). – К., 2019; Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996.

[14] Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К., 2003 та ін.

[15] Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. — К., 2004; Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-

відзначити, що українська історіографія, як класична, так і сучасна, писала про козацьку старшину, головне, як сукупність урядників, наділених певним набором управлінських функцій. Класичним прикладом такого описового підходу є роботи Д.Яворницького, канон якого успішно перекочував і до радянської історіографії. Натомість зовсім новим словом у дослідженнях старшини були роботи Л.Окиншевича та М.Слабченка, котрі аналізували старшинські уряди крізь призму історії еліт і інституцій, а також розвитку права[16]. Зрештою на сучасному етапі українська історіографія повернулася до розгляду старшини, як соціальної та політичної еліти гетьманату (В.Горобець, І.Кривошея)[17].

Важливе значення мають також роботи з соціальної історії козацького стану, науковий інтерес до якої сформувався ще в народницькій історіографії, зокрема роботах М.Костомарова, В.Антоновича, І.Лучицького й був розвинений в працях наступних поколінь дослідників початку ХХ ст., які інтегрували в своїй роботі понятійний апарат і методологію соціальних наук (В.Барвінський, М.Слабченко, В.Мякотін, С.Шамрай, О.Грушевський). Важливе значення мали дослідження радянської історіографії, котрі поставили вивчення історії козацького стану в соціально-економічний контекст, дослідивши процеси майнового розшарування козацтва, зміну структури земельної власності й землекористування, що впливали в тому числі й на боєздатність козацького війська (І.Гуржій, В.Романовський, К.Стецюк, О.Гуржій, О.Путро, В.Борисенко)[18].

Гетьманщини (інтегральний погляд на питання).— К., 2002 та ін.

[16] Окіншевич Л. Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв. //Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. — К., 1926. — Вип.2; Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: историко-юридический очерк. — Одесса, 1909.

[17] Горобець В. Генеральна старшина Війська Запорозького //Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. — К., 2018. — Кн.1. — С. 101-122; Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII — XVIII ст.). - Біла Церква, 2016. — Т. 1-2 та ін.

[18] Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986; Гуржий А. Эволюция феодальних отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К.,1986.; Мякотин В. Очерки

Самостійне значення в контексті дисертаційного дослідження мають праці військово-історичного жанру, присвячені різним сферам і аспектам досліджуваної проблематики. Власне, збройні сили Гетьманщини, як певна цілісність і об'єкт самостійного дослідження постали в працях істориків початку — першої половини XX ст., що розглядали їх як один з підставових державних інститутів (І.Крип'якевич, М.Слабченко, В.Романовський та В.Дядиченко). Цим роботам був притаманний погляд на армію саме як один з атрибутів державності, а не як формотворчу силу при створенні самої держави. Такий дослідницький ракурс зберігся і в подальших дослідженнях, хоч більшість із них концентрувалася на вивченні воєнної історії війська Гетьманщини, а не на інституційній історії збройних сил (виняток становили роботи О.Апанович та В.Сергійчука)[19]. Всебічний інтерес до військової історії Гетьманщини відновився після 1991 р., коли історичні дослідження охопили максимально можливий тематичний спектр питань військової організації козацького війська (В.Заруба, В.Сергійчук)[20], найманих формувань (А.Федорук, О.Сокирко)[21], окремих кампаній і битв (Т.Чухліб, С.Павленко)[22], персоналій полководців (В.Степанков, Ю.Мицик)[23], військового мистецтва (І.Стороженко, І.Гаврилюк)[24] і т.ін. Разом із тим, в наявній історіографії присутні лише конкретно-історичні розвідки,

---

социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. - Прага, 1924. — Т.1; Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988 та ін.

[19] Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. — К., 1969; Сергійчук В. Народна армія на Україні в роки визвольної війни 1648 — 1654 (організація, озброєння, забезпечення): Автореф. дис. канд.іст.наук... — К., 1982.

[20] Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. - Дніпропетровськ, 2003.

[21] Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006; Федорук А.Наймане козацьке військо (XVI - середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво : Автореф. дис... канд. іст. наук… — Чернівці, 2000.

[22] Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. — К., 2017; Чухліб Т. Відень 1683: Україна-Русь у битві за "золоте яблуко" Європи. – К., 2013.

[23] Мицик Ю. Сподвижники Богдана Хмельницького. — К., 2023 та ін.

присвячені окремим ділянкам інституційної історії гетьманського війська чи його бойової діяльності. Натомість відсутні синтетичні праці з історії розвитку збройних сил Гетьманщини та воєнного мистецтва, включені в загальноєвропейський контекст розвитку військової справи.

Окрему групу історіографії становлять праці, що стосуються прикладних аспектів розвитку військової справи Гетьманщини. Зокрема, роботи, присвячені озброєнню козацького війська з'явилися ще в класичній українській історіографії (О.Лазаревський)[25] й в наш час доповнені дослідженнями в галузі зброєзнавства (Д.Тоїчкін, О.Мальченко)[26], вексилології (Ю.Савчук)[27], уніформології (Є.Славутич)[28] й ранньомодерної археології (І.Свєшніков)[29]. Якщо дослідники досить ґрунтовно опрацювали хронологію та сутність змін в знаково-символічній сфері військової субкультури, то питання переозброєння гетьманського війська зачіпалися епізодично, не проектуючи їх на стан боєздатності армії та її ефективності у війнах. Зброєзнавчі дослідження орієнтовані переважно на вивчення матеріальної частини озброєння (зокрема, артилерії)[30], розвитку

---

[24] Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн.1 та ін.

[25] [А.Л.] Где изготовлялись для малороссийских козаков ружья в половине XVIII в. //Киевская старина. - 1895. - №3. — С. 99-100.

[26] Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. — К., 2007; Тоїчкін Д. Українська шабля XVII-XVIII ст. як історичне джерело: витоки, типологія, виготовлення та поширення (за матеріалами музейних колекцій України): Дис… канд.іст. наук. — К., 2005.

[27] Савчук Ю. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) //Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С.1075-1076 та ін.

[28] Славутич Є. До історії козацького мундиру в Гетьманщині //Військово-історичний альманах. — 2009. - Ч.2 (19). — С.69-103; ч.1 (20) (2010). — С. 72-87.

[29] Свєшніков І. Битва під Берестечком. - Львів, 1992.

[30] Сидоренко В. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. //Праці Київського державного історичного музею. — К., 1958. — Вип.1. — С. 99-118; Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV-XVIII ст.). — К., 2009 та ін.

технологій та форм виробництва, оминаючи питання державної політики в цій галузі, а також функціонування різних видів озброєння на рівні конкретних військових формувань і воєнних кампаній.

Подібну тенденцію можна спостерегти також і в роботах, присвячених розвитку фортифікації та оборонного будівництва Гетьманщини, написаних археологами, істориками архітектури й краєзнавцями (Г.Логвин, В.Ленченко, В.Вечерський, В.Мезенцев, О.Глушок, В.Куштан, О.Бондар, І.Ситий та ін.)[31]. На фоні накопичення величезного фактографічного матеріалу (аналіз містобудівних планів, будівельних технологій і матеріалів, етапів будівництва фортець і оборонних ліній) наразі не спостерігається спроб узагальнення щодо тенденцій у розвитку фортифікаційного будівництва, його контекстуалізації в історії війн, що тривали на теренах Гетьманщини.

Дотичний характер щодо проблем поширення західноєвропейських військових технологій і практик становить історіографія, присвячена історії освіти й книжності. Оскільки в наявних дослідженнях військова проблематика практично не ставилася їхніми авторами як самостійна наукова проблема, доробок цього історіографічного сегменту представлений, головне, розвідками з історії козацьких полкових шкіл (Г.Максимович, В.Панашенко) та освітніх проєктів козацької старшини XVIII ст. (В.Маслійчук, Л.Посохова), котрі контекстуалізували їх з точки зору впливу Просвітництва на інтелектуальну культуру української еліти[32].

Окремі історіографічні сегменти становлять дослідження польських і російських істориків, присвячених різним ділянкам історії Козацького

---

[31] Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. — К., 2001; Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). - К., 2009 та ін.

[32] Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1913. — Т.23. — С.89-142.; Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII - початку XIX ст. - Харків, 2018 та ін.

Гетьманату, а також польсько-українським і російсько-українським взаєминам. Зокрема, в полі уваги польських істориків перебували питання впливу політичної культури Речі Посполитої на державотворчі процеси гетьманату (З.Вуйцик, А.-С.Камінський, Г.Літвін), взаємини політичних еліт і спроби компромісів між польсько-литовською державою та гетьманатом (М.Нагельський, Т.Хінчевська-Хеннель, П.Кролль, М.Дроздовський). Чимало досліджень у польській історіографії присвячено окремим проблемам воєнної історії та військового будівництва Козацького Гетьманату (М.Нагельський, Т.Цесельський, К.Бобятинський, З.Хундерт)[33]. Особливу увагу дослідники звертають на період Руїни в контексті зміни клімату стосунків між Варшавою та елітами гетьманату, впливу коаліційних війн на політичну ситуацію в Речі Посполитій та структурні перетворення в її військово-політичному устрої.

В російській історіографії провідне місце займають питання стосунків Московії та Гетьманщини в постпереяславський період (Т.Таірова-Яковлева, К.Кочегаров), а також зміні їх формату на початку XVIII ст. в контексті розбудови Російської імперії (Я.Лазарєв), що спричинило поступове обмеження й ліквідацію автономії гетьманату[34]. Російські дослідники також розробляють окремі питання історії війн Московської держави в яких брала участь Гетьманщина й проблематику російської військової присутності в Україні (О.Алмазов, О. Малов, І.Бабулін)[35]. Ці роботи, за невеликим винятком, мають

[33] Ciesielski T. Od Batohu do żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653. - Zabrze, 2007; Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter. - Toruń, 2002; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzecząpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660. - Warszawa, 2008; Nagielski M. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku //Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. - Siedlce, 2004. – S.103-125 та ін.

[34] Киселев М., Кочегаров К., Лазарев Я. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. - Екатеринбург, 2022; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1657 гг.). - К, 2017.

[35] Алмазов А. Российские воеводы в Гетманщине во второй половине XVII века: степень изученности темы и нерешенные проблемы //Исторический вестник. - 2016. — Т.16. — С.24-46.; Бабулин И. Война за возвращение Украины 1668-1669 гг. —

переважно фактографічний характер, спрямований на обґрунтування тези про неефективність військово-політичної моделі Гетьманщину, розколотість її еліти й суспільства, що з погляду російських дослідників, виступали передумовами занепаду української державності й «возз'єднання» з Росією.

Все викладене вище дозволяє зробити висновок про відсутність в сучасній історіографії робіт, котрі б представили системний аналіз військово-політичного устрою Козацького Гетьманату, синхронізувавши його історію із змінами у військовому будівництві, воєнних технологіях і характері воєн ранньомодерної Європи. Так само бракує досліджень, що оприявнювали б взаємний зв'язок із викликами воєнної модернізації та змінами у військово-політичній системі Гетьманщини в контексті подій середини XVII — XVIII ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Пошук імпліцитних і експліцитних явищ та процесів у військово-політичній системі Козацького Гетьманату, реконструкція її головних інститутів, вимагає залучення дуже різних груп джерел. Їх сукупність, залучену для розв'язання поставлених у дисертаційному дослідженні завдань, за типологічною приналежністю й ступенем важливості можна поділити на писемні, речові та зображальні.

Писемні джерела, використані в дослідженні, поділяються на дві великі групи: документальні (законодавчі, актові, діловодні, статистичні та ін.) та наративні (літописи, хроніки, мемуари, щоденники, епістолярія, літературні твори)[36]. В першу чергу, в цій роботі використано комплекс законодавчих (законодавчі та розпорядчі акти, а також правові кодекси) і адміністративних актів, котрі містять надзвичайно розлогу інформацію стосовно регуляції

М., 2021 та ін.

[36] Литвиненко М. Джерела історії України XVIII ст. — Харків, 1970; Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.

політичних і міліарних інститутів гетьманату. Йдеться, передусім, про гетьманські договірні статті (Зборівські статті 1649 р., Березневі статті 1654 р. та ін.), трактати (Гадяцький трактат 1658 р., Бендерську конституцію 1710 р.), що окреслювали принципи військово-політичного устрою, а також правові кодекси (ІІІ Литовський статут 1588 р., «Права за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.), що визначали критерії становості, регулювали військові повинності та управлінські механізми у війську. До них належать також різноманітні петиції, інструкції та проєкти козацької старшини, звернені до монархів і вищих органів влади у яких викладено політичні ініціативи, пов'язані із політичними правами та прерогативами, питаннями організації адміністрації та збройних сил.

Самостійне значення для дослідження функціонування мілітарних інститутів гетьманату мають розпорядчі акти гетьманів, генеральних старшин, полковників і полково-сотенної старшини, а також центральних і місцевих органів влади та управління (Генеральної військової канцелярії, Генеральної скарбової канцелярії, Генеральної лічильної комісії, Канцелярії Генеральної артилерії, полкових і сотенних канцелярій)[37]. Йдеться про універсали, ордери й укази щодо надань урядів, привілеїв військово-служилим корпораціям, питанням мобілізації, озброєння та постачання окремих формацій гетьманського війська. Особливу увагу в текстологічному аналізі цих джерел було приділено питанням компетенцій старшин різного рівня, а також критеріям і механізмам їх добору та номінування на уряди. Застосування формулярного (дипломатичного) аналізу до гетьманських і полковницьких універсалів дозволило реконструювати механізми мобілізації козацького війська, котрі було співставлено із інформацією реляцій та донесень старшин з воєнних кампаній останньої чверті XVII — першої третини XVIII ст.[38].

---

[37] Горобець В. Урядово-адміністративна документація //Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993. — С.35-42.

[38] Сокирко О. Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII - першої третини XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни. — К., 2011. - Вип.19. - С.122-134

Самостійну роль в нашому дослідженні грали також розпорядчі, облікові й судові документи вищих (Ближня канцелярія, Сенат, імператорський Кабінет), центральних (Малоросійський та Розрядний прикази, Військова та Іноземна колегії) і місцевих (I та II Малоросійські колегії, Правління гетьманського уряду, київський та азовський генерал-губернатори, міністри-резиденти при гетьманах) органів влади Московського царства й Російської імперії, що стосувалися Козацького Гетьманату. Документи цих установ і посадовців дозволяють відтворити масштаби й динаміку інкорпораційних процесів Московії/Російської імперії щодо Гетьманщини, які розпочалися з другої половини XVII ст., роль в них дипломатичних, військових і економічних чинників, перебіг воєн за участі гетьманської армії, російську військову присутність в Україні, стратегії інтеграції та інкорпорації збройних сил Козацького Гетьманату, обмеження та ліквідації його політичної та інституційної автономії.

Надзвичайно важливими також є облікові джерела (компути (1701, 1715, 1718, 1723, 1730, 1732, 1759, 1764 рр.), ревізії (1722 р.), реєстри (Зборівський реєстр 1649 р.) козацьких полків, які містять кількісні показники козацького стану[39]. За характером інформації до них також примикають присяжні книги (1654, 1676, 1682 рр.), де містяться списки не тільки козаків, але й найманців[40]. При цьому слід зауважити, що практика переукладення реєстрів в гетьманаті не була до XVIII ст. регулярною, а власне кількісні данні реєстрів і компутів не можуть вважатися точними показниками чисельності козацького війська, адже в них вказувалася номінальна кількість козаків, що числилися в полкових компутах. Відтак ці дані потребують повірки із пописами відділів, котрі брали участь у бойових діях (табелях, веденнях).

---

[39] Клименко П. Компути та ревізії XVIII ст. //Український археографічний збірник. - К., 1930. — Т.3. — С.57-241.

[40] Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. – К., 2003; Сокирко О. Присяжні книги Війська Запорізького 1676 та 1682 років //Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. – Львів, 2008. – Т. 256. – С. 561–574.

Високу інформативність несуть в собі формуляри («сказки») з відомостями про службу козацьких і охотницьких старшин, а також різних категорій військових служителів. Цей тип облікової документації з'явився в першій третині XVIII ст. й дозволяє відтворити кар'єрні траєкторії не тільки окремих осіб, але й цілих військово-служилих спільнот і старшинського корпусу. Вони дозволяють також уточнити склад відділів гетьманського війська в окремих воєнних кампаніях.

Важливу роль в дослідженні функціонування мілітарних інститутів і їхнього зв'язку із соціальними реаліями грають судові акти й документація[41]. Вони дозволяють реконструювати соціальний портрет найманців, старшин різного рівня, корпорацій, що належали до козацького стану, критерії належності до козацтва, встановити соціально-економічні причини поступової демілітаризації козацтва та появи субститутів козацької служби, номінальний і реальний статус різних категорій землеволодіння, ступінь матеріальної спроможності щодо несення військової служби тощо. Зауважимо, що як і в попередніх випадках, інформація судових актів потребує ґрунтовної контекстуалізації та перехресної перевірки іншими джерелами.

Специфічну групу актів становлять доволі нечисленні військові документи (ордери, накази, реляції, рапорти, інструкції, журнали бойових дій). Більшість із них жанрово виокремилася лише у XVIII ст., очевидно, під впливом діловодства російської регулярної армії, тоді як інформація про воєнні приготування, перебіг і результати бойових дій за участі формувань гетьманського війська, була розсіяна поміж різнотипними документами, як-от листами і реляціями старшин. Ця група документів, однак, має вирішальне значення при з'ясуванні ефективності мілітарних інститутів гетьманату, їх розвитку й особливостей. Без них неможливе з'ясування ступеню боєздатності та ефективності армії в цілому.

---

[41] Горобець В. Процесуально-юридична документація //Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. — К., 1993. — С.1475-162.

Разом із тим, їхня інформація відзначається певним суб'єктивізмом і потребує ретельної перевірки й співставлення з іншими жанровими групами джерел.

Особливо інформативними в нашій роботі виявилися щоденники (діаріуші Я.Марковича та М.Ханенка) й мемуари сучасників, а також приватне листування. Хоча в рамках дослідження ми вдавалися до спеціального розгляду змін в політичній культурі й світогляді, візії війни та військової служби в суспільстві, але бодай точково намагалися їх відзначити. В цьому нам допомагали наративні тексти — літописи й хроніки (літопис Самовидця, Величка та Грабянки), літературні твори (панегірики, поезії К.Зінов'їва, П.Орлика, О.Бучинського-Яскольда, «Разговор Великороссии с Малороссией» та ін.) в яких рясно відбилася воєнна тематика епохи. В окремих випадках, літописні тексти допомагали уточнити хронологію воєнних акцій і персоналії їх учасників, склад і чисельність сил.

Ступінь збереженості та актуалізації джерельної бази дослідження вельми неоднорідний. З одного боку, чимало документів вищих і локальних владних установ гетьманату, як власне й особисті архіви гетьманів і старшин загинули внаслідок війн та внутрішніх конфліктів останньої чверті XVII – початку XVIII ст. Зокрема, архіви Генеральної військової канцелярії внаслідок цих факторів загинули чи то були розпорошені, доля архівів гетьманів у яких зберігалося дипломатичне листування, секретна документація й папери військово-політичного змісту, так само як і архіви генеральних старшин і полковників, фактично не були відділені від приватних паперів їхніх власників[42]. Частина з них збереглася до наших часів у складі документальних комплексів фамільних архівів (наприклад, т.зв. «збірки Новицького»), де приватні листи й господарська документація сусідять із документами офіційного змісту. Через довгу відсутність практики архівування практично повністю були втрачені документи полково-

[42] Сокирко О. Організація архівної справи на Лівобережній Україні XVIII ст. // Нариси історії архівної справи в Україні. — К., 2002. — С.103-136; Швидько Г. Джерела з історії Гетьманщини //Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вип.1. — С.274-277.

сотенних канцелярій. Запровадження елементів камералізму в діловодну культуру установ Гетьманщини змінило ситуацію лише у XVIII ст., коли більшість продукованих установами різного рівня паперів більш-менш ретельно обліковувалася й зберігалася[43]. З іншого боку, нерівномірність документальної фіксації різних сфер, пов'язаних із адміністрацією та мілітарними інститутами гетьманату, спричинена також особливостями розвитку управлінських інституцій та їх діловодства. Зокрема, в Козацькому Гетьманаті довгий час не існувало вертикалі фінансового управління, функції якого було делеговано Генеральній і полковим канцеляріям. Внаслідок розпорошення та знищення їхніх архівалій дослідники фактично позбавлені документів фінансової звітності й аудиту до часу виникнення постійної скарбової служби в 20-х рр. XVIII ст. Це, в свою, чергу надзвичайно ускладнює реконструкцію воєнного бюджету гетьманату, а відтак і ролі економічних і фінансових чинників у військовому будівництві.

Велику частину документів, схарактеризованих вище, було введено до наукового обігу істориками, археографічними та архівними установами в другій половині XIX — на початку XX ст., як у вигляді окремих публікацій у періодиці («Основа», «Киевская старина», «Русский архив», «Чтения в историческом обществе Нестора летописца» та ін.), так і рамках серій Київської, Віленської та Петербурзької археографічних комісій, губернських вчених архівних комісій («Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», «Архив Юго-Западной России» та ін). Публікаційна активність джерел з історії Гетьманщини значно зросла з 90-х рр. XX ст., що дозволило поновити видання серій корпусних публікацій законодавчих джерел («Пам'ятки політично-правової культури») гетьманських і старшинських універсалів («Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію»), компутів, ревізій («Джерела до вивчення козацтва»), фамільних архівів, републікацію оприлюднених раніше

[43] Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української родової еліти другої половини XVII — XX ст. - К., 2004; Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій //Український археографічний щорічник. — К., 2002. — Вип.7. — С.13-22.

текстів наративних джерел. Втім, ступінь введення до наукового обігу різних груп писемних джерел залишається нерівномірним, що спонукало в рамках дисертаційного дослідження звертатися до фондів архівних установ, що зберігають документацію центральних і місцевих органів влади гетьманату (Центральний державний історичний архів України в м.Києві), документальні колекції та фамільні архіви (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського, Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (РФ, Москва), Науково-історичний архів Санкт-Петербурзького Інституту історії (РФ, Санкт-Петербург)), архівалії російських владних установ (Російський державний архів давніх актів, Російський державний військово-історичний архів (РФ, Москва), Російський державний архів військово-морського флоту (РФ, Санкт-Петербург)). Окремі документи, зокрема пов’язані із воєнною історією періоду Руїни було залучено з польських архівів (Головного архіву давніх актів і Відділу рукописів Національної бібліотеки (Польща, Варшава), Відділу рукописів Бібліотеки Чарторийських (Польща, Краків)). Загалом в дисертації було використано 36 фондів 10 архівних установ України, Польщі та Росії.

Речові джерела, використані у дослідженні — це, в першу чергу, зразки ручної вогнепальної та холодної зброї, гармати, прапори та предмети одягу, що містять інформацію про матеріальний конвой мілітарної субкультури Козацького Гетьманату, її символічну функцію, а також озброєння й технічне оснащення гетьманської армії. Для нас особливо важливим був другий аспект, що проливає світло на ступінь боєздатності й матеріально-технічного оснащення армії гетьманату, що є дуже показовим маркером ефективності з огляду на інтенсивні зміни у воєнних технологіях, що припали а добу Мілітарної революції. В цьому контексті особливу увагу було звернено на вивчення матеріальної частини гарматного парку Гетьманщини, зразки якого зберігаються в музейних колекціях України, Польщі та Росії й були введені до наукового обігу, атрибутовані й проаналізовані О.Мальченком[44]. Також окрему увагу було було присвячено

[44] Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — К., 2011. - Ч. І: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях.

уніфікованим зразкам холодної та вогнепальної зброї, котрими переозброювалося гетьманське військо у XVIII ст.[45]. Аналіз речових джерел проводився паралельно із дослідженням синхронних писемних джерел у яких ми ідентифікували назви типів і видів зброї, кількісні показники її поширеності, стан боєготовності й використання у воєнних кампаніях. Значною мірою такий паралельний аналіз ускладнюється недослідженістю спеціальної термінології в староукраїнській актовій мові через що важко з точністю ідентифікувати конкретні зразки зброї із їх назвами в джерелах. Однак, загалом ця синхронізація писемних і речових джерел дозволяє оприявнити цілісну картину озброєння й спорядження збройних сил Козацького Гетьманату й є перспективним напрямом для подальших досліджень.

Нарешті, ще один тип джерел дисертаційного дослідження становлять зображальні джерела. До них відносяться, зокрема, карти й плани фортець Гетьманщини, бойові карти і схеми шикувань військ (ордер-де-баталь). Публікації цих джерел допомагають з’ясувати ступінь поширеності в Україні новітніх фортифікаційних трендів і головні форми та напрями оборонного будівництва у другій половині XVII – XVIII ст. Бойові карти й плани візуалізують практику підготовки окремих битв і є важливими свідченнями поширення логістичних методів ведення війни, характерних для Мілітарної революції. Спеціальне місце займають також твору живопису й графіки — гравюри з батальними сценами, книжкові ілюстрації, креслення, портрети гетьманів і козацьких старшин. Ці джерела дають інформацію, як стосовно прикладних питань військової субкультури (одягу, озброєння й тактики), так і символічної репрезентації війни.

---

[45] Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. // Військово-історичний альманах. — 2008. - №1 (16). — С. 130-154; Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728—1750 рр. // Київська старовина. — 2005. — № 6. — С. 3-12; Тоїчкін Д. Оснащення українського козацького війська: холодна зброя //Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2014. — Вип.14. — С.336-361.

Аналіз джерельної бази дослідження свідчить про те, що в своїй сукупності вона є достатньою для реалізації поставленої в дисертації мети й завдань, структурно різноманітною й інформативно змістовною. Актуалізовані джерела так і ті, що залучаються до обігу вперше, дозволяють системно відтворити та проаналізувати головні мілітарні інститути військово-політичної системи Козацького Гетьманату, їх структуру, функції та взаємодію.

1.3. Методологічні засади дослідження

Базовим методологічним підходом дисертаційного дослідження, крізь призму якого має бути описаний і проаналізований військово-політичний устрій Козацького Гетьманату (Війська Запорозького), є концепт Мілітарної революції, вперше сформульований у 1955 р. британським істориком М.Робертсом. Його автор підкреслював вирішальний вплив серії фундаментальних змін у військовій справі (розвитку вогнепальної зброї та супутніх технологій, виникненні лінійної тактики, впровадженні постійних армій, сталих штатів, регулярного вишколу та освіти вояків, логістичних методів ведення війни) на формування централізованих державних моделей в Європі й мілітарного лідерства Заходу в світовому масштабі[46].

Узагальнення, сформульовані Робертсом на матеріалах шведської та нідерландської армій XVI – XVII ст., зводилися до наступного: поступ вогнепальної зброї спричинився до поступового зниження ролі холодної зброї, а відтак і зміни тактики. Масивні колони піхоти, озброєної піками й алебардами, поступалися місцем мушкетерам, вишикуваним у шереги різної глибини. Подальше вдосконалення ручної вогнепальної зброї, що підвищило її скорострільність і прицільність, спричинилося до того, що фронт шикування стрільців поступово подовжувався, перетворившися на 1-2 шерегове шикування,

[46] Storrs C. War and the military revolution //Interpreting Early Modern Europe. - Routledge, 2020. — P. 244-265; The Military Revolution Debate: Readings On The Military Transformation Of Early Modern Europe. - Westview Press, 1995.

яке дозволяло створити максимальну щільність рушничного вогню[47]. Так народилася лінійна тактика, котра вимагала зовсім іншого рівня підготовки солдата, здатного до чіткого виконання команд, складних перешикувань і, найголовніше, злагодженим діям із рештою вояків. Необхідність кращої виучки потягнула за собою потребу в організованій муштрі, збільшенню кількості офіцерів та сержантів, що керували рухом солдатської маси, а відтак і спеціальної підготовки для командного складу[48]. Питання керованості армії, базованої на дисципліні та військовому праві, стало актуальним для всіх держав, чиї володарі прагнули мати в своїх руках досконалі військові механізми не лише на період війни, але й в мирний час. Централізація військового управління давала хороші результати на полі бою, тож європейські монархи вирішили зробити цю практику постійно діючою[49]. Це було непростим завданням задля вирішення якого державою, в першу чергу, було монополізовано набори до війська й роздачу офіцерських посад. Арміями почали керувати не приватні підприємці, а штат чиновників і офіцерів, котрі приймали присягу монарху, маючи відповідні патенти й жалування з державного скарбу. Монополізація використання військової сили потягла за собою відповідні фінансові зобов'язання. Воєнні видатки королівської скарбниці збільшилися, змушуючи впроваджувати нові податки, суворий фінансовий облік і долати супротив станів і локальних еліт, що опиралися оподаткуванню й фінансовій централізації[50]. На думку Робертса, ця констеляція інтересів і прерогатив влади й суспільства призвела до формування принципово нової моделі централізованої держави (well regulated state), класичним прикладом якої стала абсолютна монархія, що з більшими чи меншими змінами проіснувала до середини XIX ст.

---

[47] Roberts M. The military revolution, 1560–1660 //Roberts M. Essays in Swedish History. — London, 1967. — P.196-198.

[48] Ibid. — P. 201-202.

[49] Ibid. — P. 202-204.

[50] Ibid. — P. 205-208.

Протягом другої половини XX ст. концепція Мілітарної революції критикувалася і зазнала численних реінтерпретацій[51]. Їхня сутність полягала в сумнівах відносно самого концепту «революції» як одномоментного й кардинального повороту в розвитку військової справи, а також ширшій інтерпретації самих змін у воєнній сфері. Не відкидаючи важливості військово-технічних чинників змін (озброєння, тактики), дослідники відзначали набагато більшу роль способів комплектування та управління арміями, форми їх фінансування й утримання, взаємин армії із державою та соціумом[52]. Мілітарна революція в такій розширеній трактовці постала феноменом цивілізаційного рівня, в якому військові фактори тісно переплелися із соціально-політичними, економічними та культурними, витворивши Європу Нового часу[53]. Звернення до соціальних аспектів і наслідків Мілітарної революції накреслило панораму суспільних новацій, пов'язаних із виникненням постійних армій і професіоналізацію військової справи[54].

Розвиток історіографічного концепту "Центрально-Східної Європи" поставив питання стосовно того, яким чином військове минуле цього регіону було суголосне чи відмінне тим процесам, про які жваво дискутували історики Західної Європи[55]. Особливості розвитку військової справи Речі Посполитої в добу Мілітарної революції знайшли глибоке й системне відображення в роботах британського полоніста Р.Фроста. На його думку, попри постійну зміну векторів

---

[51] Black J. A Military Revolution? Military Change and European Society 1550–1800. - Basingstoke: Macmillan, 1991; Parker G. The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800. - Cambridge University Press, 1988.

[52] Lynn J. The Evolution of Army Style in the Modern West, 800-2000 //The International History Review. – 1996. - Vol. XVIII (3). — P. 505-545.

[53] Maroń J. Wokół rewolucji militarnej. Wybrane problemy. - Wrocław, 2011: Brewer J. The Sinews of Power: War and the English State, 1688–1783. - London: Unwin Hyman, 1989: Glete J. War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660. - London-New York, 2002.

[54] Corvisier A. Armies and societies in Europe, 1494-1789. - Indiana University Press,1979: Smith M. War and Society in Europe of the Old Regime, 1618–1780. - Leicester University Press, 1988.

[55] Hellie R. Enserfment and Military Change in Muscovy. - Chicago, 1971.

докладання військових зусиль (війни зі шведами, турками й росіянами) протягом XVI — першої половини XVII ст. військова машина цілком справлялася з новими викликами. Вона успішно переорієнтовувалася на війну з новим противником, дозовано запозичувала технічні й організаційні інновації та регенерувала свій потенціал. Кардинальні зміни, особливо розбудова постійної армії й розширення оподаткування, видавалися шкідливими шляхті й магнатам, котрі небезпідставно вважали армію небезпечним інструментом централізації та розширення прерогатив короля. Своєрідний пакт про ненапад, мовчазно укладений між аристократією і монархом унеможливив реформи, котрі, за великим рахунком, не були конче необхідними в умовах війн XVII ст. Натомість, в наступному столітті вони вже виявилися запізнілими[56].

Дуже показовим виявилося застосування концепту Мілітарної революції до військової історії Османської імперії, здійснене в серії робіт американського османіста угорського походження Г.Агостона. Вони спростували поширений в світовій історіографії міф про неефективність і відсталість османських збройних сил, їхню архаїчну структуру, системи комплектування й забезпечення, а також технологічну відсталість. Багато організаційних і логістичних практик, вироблених турками, стали взірцями для наслідування в багатьох європейських державах, а армії сусідів по Східній Європі, як-от польська та угорська, молдавська та валаська вдавалися до прямих запозичень[57].

Останнім часом з’явилися спроби вписати в контекст Мілітарної революції військову історію Московської держави та Російської імперії. Її вплив на

---

[56] Frost R. Potop a teoria rewolucji militarnej //Rzeczpospolita w latach Potopu. - Kielce, 1996. — S.47–165; ejsdem. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the «Military Revolution //Poland and Europe: Historical Dimensions. Selected Essays from the 50th Anniversary International Congress of the International Congress of the Polish Arts and Sciences in America. - Boulder, Colo, 1994. — P. 19–47.

[57] Ágoston G. Empires and warfare in east–central Europe, 1550–1750: The Ottoman–Habsburg rivalry and military transformation //European Warfare, 1350–1750. - Cambridge University Press, 2010. - P. 110-134; ejusdem. Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire. - Cambridge University Press, 2005.

міжнародні відносини в Європі та реформи в Російській імперії пунктирно окреслив О.Каменський, солідаризуючись із думкою зарубіжних русистів стосовно асинхронності в природі військових змін у Європі та Росії[58]. Роботи російських істориків останнього десятиліття, присвячені військами “нового строя”, аналізу бойових якостей помісного ополчення та неросійських формувань, обґрунтували тезу про спадковість тенденцій військових реформ на рубежі XVII-XVIII ст. Петровська модернізація армії та флоту, котра потягла за собою масштабне реформування державного управління, оподаткування й згодом соціальної структури, постала не як радикально новий курс, а продовження й інтенсифікація заходів, котрі провадилися ще старомосковськими елітами[59]. Рецепції Мілітарної революції в Росії присвячені праці В.Пєнского, который спробував співставити вектор розвитку допетровської та післяпетровської військово-політичних моделей із західним досвідом[60].

Досвід вивчення військово-політичних систем східноєвропейських держав та змін їхніх моделей протягом Мілітарної революції підводить дослідників до аналогічної постановки проблеми стосовно Козацького Гетьманату середини XVII-XVIII ст. За своєю площею та ступенем задіяності в геополітичних розкладах тодішньої Європи Гетьманщина була однією з найпомітніших військових сил на Сході континенту. В наші наміри аж ніяк не входить пряме порівняння й тим більше накладення концепту Мілітарної революції на гетьманську державу та військо. Йдеться не стільки про порівняння, скільки про співставлення, яке має на меті виявити не спільні риси, а навпаки відмінності,

---

[58] Каменский А. Российская империя в XVIII в.: традиция и модернизация. — М., 1999. — С. 85.

[59] Курбатов О. Организация и боевые качества русской пехоты «нового строя» накануне и в ходе русско-шведской войны 1656-1658 годов //Архив русской истории. — Вып.8. — 2007. — С.157-197 та ін.

[60] Пенской В. Великая огнестрельная революция. — М., 2010); його ж. Военная революция в Европе и вооруженные силы России второй половины XV – XVIII вв.: от дружины к регулярной армии. — М., 2004; його ж. От лука к мушкету. Вооруженные силы Российского государства 2-й половины XV — XVII вв.: Проблемы развития. - Белгород, 2008.

котрі вкажуть на особливість військово-політичної системи гетьманату. Крім того, ми виходимо з того, що порівнювати слід не самі військові інститути, а процеси всередині них та їх взаємозв’язок із політичною системою. Отже, феномен Мілітарної революції в Європі буде в дослідженні контрастним тлом на якому чіткіше оприявняться процеси, що вирізняли Козацький Гетьманат з-поміж його сусідів по Центрально-Східній Європі.

Співставлення українських реалій із тенденціями, що відбувалися у військовому будівництві сусідніх країн, дозволить відповісти на важливі питання: яким чином геополітичні виклики вплинули на стан збройних сил і козацької держави в цілому? Як змінювалися механізми мобілізації військових ресурсів? Зрештою, яким чином зміни, що відбувалися у військовій сфері, котра була тісно пов'язана з моделлю держави, вплинули на її форму й функціонування? Фокус нашого дослідження буде зосереджено на військових інститутах, сукупність яких утворювала військово-політичну систему Козацького Гетьманату. Аналізу підлягатимуть не лише структури, але й механізми їх дії та взаємодії. Важливим є відстеження того, як і наскільки ефективно гетьманат міг мобілізовувати воєнні ресурси для потреб свого існування, роль соціального середовища й зв’язків, зрештою, вплив військових інститутів і війни на соціальну структуру та процеси.

Окреслена вище методологічна парадигма та завдання дослідження передбачають використання понятійного й термінологічного апарату. Військо-державу, створену в ході Козацької революції середини XVII ст. в сучасній українській та зарубіжній історіографіях іменують Гетьманщиною або Козацьким Гетьманатом (обидві назви вживаються паралельно). Її самоназвами є Військо Запорозьке, та Мала Росія/Малоросія — політоніми близькі за змістом, що, залежно від контексту, вживалися паралельно в другій половині XVII — XVIII ст., але в жанрово різних текстах (законодавстві, судових актах, козацьких літописах та історичних хроніках). Також в дослідженні використовується термін “гетьманат” на позначення специфічної форми правління в козацькій державі,

котра встановилася в цей час[61]. Ще одне застереження стосується поняття “держава”, котру ми трактуємо не як аналог сучасної держави з чітко структурованими й централізованими вертикалями влади, галузевим управлінням, конституційним правом і масою інших атрибутів, властивих модерному світу[62]. В дослідженні ми спробуємо синхронізувати процеси у військовому устрої Гетьманщини із змінами в її політичній моделі, тому в нашому дослідженні поняття «держави» й «військово-політичного устрою» носитимуть прикладний характер, даючи можливість проаналізувати їх в структурно-функціональному вимірі. Критерії держави та її військово-політичного устрою ми окреслюємо набором ознак, властивих більшості держав тогочасної Європи: 1) суверенної влади володаря і політичної еліти над певною територією, 2) наявністю стійких державних інститутів, котрі однак можуть функціонувати не лише на засадах публічних механізмів, але й приватних зв’язків, 3) наявністю складно структурованих інститутів управління й права, 4) наявністю певної політичної культури й світогляду в правлячої еліти, 5) наявністю представницьких інститутів.

Ще один термін, котрий потребує уточнення й певних застережень в рамках дисертаційного дослідження — “модернізація”. Критики концепта модернізації змусили істориків відмовитися від її трактовки, як жорстко детермінованого еволюційного явища й допустити існування в повсякденні, соціальних структурах, економічних процесах і політиці численних гібридних

---

[61] Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневолення. — К.. 2024. — С.5, 10-13; Яременко М. Курс "Історія Гетьманщини" та його тематичне наповнення //Docendo discimus – Навчаючи вчимося: Методологія нових ділянок історичного знання та її впровадження у навчальні практики. — К., 2020. — С.124-125.

[62] Brewer J. The Paradoxes of State Power //Early Modern Europe: Issues and Interpretations. - Blackwell Publishing, 2006. — P. 332-347; Shennan J. The Origins of the Modern European State, 1450-1725. - Hutchinson University Library, 1974. — P. 112-114; Strayer J. On the Medieval Origins of the Modern State. - Princeton University Press, 1970. — P. 89-111; Watts J. The Making of Polities: Europe, 1300-1500 . - Cambridge University Press, 2009. — P. 19-42.

форм, котрі могли поєднувати домодерність і модерність. Ми вкладатимемо в поняття модернізації XVIII ст. прикладний зміст: появу тих алгоритмів політичних і військових процесів, котрі в Нову добу (XIX ст.) призвели до виникнення сучасних держав і армій. Ці алгоритми в ранньомодерну епоху втілювалися в уніфікації, раціоналізації і стандартизації способів ведення війни і організації влади.

Специфіка нашого дослідження, пов’язаного із війною та військовою справою змушуватиме нас часто вживати терміни “військо” та “армія”, як синонімічні, хоча іноді історики наполягають на тому, що вони позначають два різночасових явища: військо, це домодерна форма організації збройних сил, котра заснована на кастовому (становому) поділі суспільства, де кожній з соціальних верств присвоєні ті чи інші військові обов’язки. Армія є більш сучасним явищем, коли приналежність до неї визначається не соціальним, а професійним чинником; збройні сили держав, котрі монополізують в своїх руках контроль над застосуванням легітимного насильства називають регулярними арміями.

Відповідно до обраного методологічного підходу й понятійного апарату, на різних етапах дослідження застосовуватимуться дескриптивний (описовий), історико-генетичний, історико-типологічний, біографічний, просопографічний, компаративний, проблемно-хронологічний і статистичний методи, методики історичного аналізу, синтезу й порівняння, а також прийоми джерелознавчої критики. Окреслені вище методи дозволили з’ясувати:

- дескриптивний: реконструювати й створити аналітичний опис складових військово-політичної системи Гетьманщини, заходів політичної еліти в сфері військового будівництва;

- історико-генетичний: з’ясувати витоки окремих мілітарних інститутів, урядів і військово-служилих груп;

- історико-типологічний: з’ясувати структурно-функціональну приналежність окремих складових збройних сил Гетьманщини найманих, надвірних і приватних формувань);

- біографічний: простежити кар’єрні траєкторії старшин найманого військ, надвірних формувань і артилерії;

- просопографічний: встановити характеристики окремих військово-служилих груп (неурядової старшини, старшинського корпусу найманого війська, військових служителів);

- проблемно-хронологічний: виявити періоди, характер і напрями змін у сфері військового будівництва Гетьманщини, окремих складових збройних сил;

- статистичний: оприявнити кількісні коливання козацького та найманого війська, частотності й кількості надання титулів неурядової старшини, порядок витрат окремих категорій військового бюджету Гетьманщини.

Оскільки дисертаційне дослідження сконцентроване на дослідженні військових інститутів та їхньому зв’язку з політичною моделлю Козацького Гетьманату та її суспільством, спершу буде проаналізовано роль мілітарних чинників у виникненні, становленні та розвитку держави, зміни курсу старшинської еліти в сфері військового будівництва (Розділ ІІ) для якого було обрано проблемно-хронологічний підхід. Далі будуть почергово розглянуті найважливіші складові збройних сил — козацьке військо (Розділ ІІІ), наймане військо, надвірні та приватні формування (Розділ ІV), артилерію (Розділ V). Оскільки прикметними явищами ранньомодерної Мілітарної революції були технологічні новації ми спробуємо відстежити їх поширення на прикладі фортифікації, а також обігу спеціальних знань і військової освіти (Розділи VI та VII). Нарешті, завершальна частина роботи буде присвячена першим системним змінам в мілітарній моделі гетьманату, котрі припали на правління гетьмана К.Розумовського, й які можна назвати реформами в модерному значенні цього слова (Розділ VIII). Кожен розділів матиме відмінну структуру: у випадку з козацьким ополченням, артилерією й військовими реформами середини XVIII ст.

ми дотримувалися структурно-функціонального викладу, тоді як в аналізі мілітарного устрою Гетьманщини й найманих військ — хронологічного (ці сфери були ареною перманентних і тяглих змін, тому в такий спосіб їх легше зафіксувати й проаналізувати).

РОЗДІЛ 2. КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І ЙОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА

Козацький Гетьманат (Військо Запорозьке, Гетьманщина) був унікальним політичним утворенням, характерною рисою якого був тісний зв'язок із мілітарними практиками українського козацтва, котрі виступили головними структуроутворюючими факторами в процесі виникнення державних інститутів, територіальної організації й політичної моделі держави. Структурованість для потреб війни була характерною ознакою військово-політичної моделі Гетьманщини на тлі решти держав ранньомодерні Європи. Завданням цього розділу буде аналіз того, якою мірою високий ступінь мілітаризованості гетьманату сприяв його становленню й розвитку в середині XVII ст., як ця модель реагувала на геополітичні виклики та модернізаційні зміни у військовій справі в контексті Мілітарної революції.

2.1. Військо Запорозьке на початку Козацької революції середини XVII ст.

Козацька революція, що почалася з чергового повстання запорозьких і реєстрових козаків у 1648 р., за два роки переросла рамки жовнірського заколоту й досягла приголомшливих результатів. Повстанці, виступ яких підтримала частина руської шляхти, а також міщани й селяни, встановили контроль над величезною територією, яку до того не охоплювало жодне з козацьких повстань. Серія гучних поразок коронного війська, смерть короля Владислава IV й вибори нового монарха дозволили Б.Хмельницькому та верхівці повсталого війська диктувати Речі Посполитій свої умови припинення конфлікту, головними з яких,

окрім задоволення станових потреб козацтва (збільшення реєстру, повернення виборності старшин та відновлення прав, втрачених внаслідок Ординації 1638 р.), стали вимоги передачі в їх руки влади на теренах, захоплених протягом 1648-1649 рр. Більшість із цих вимог була задоволена укладенням Зборівської угоди в серпні 1649 р., яка конституювала утворення автономної адміністративної області під владою козаків у складі Речі Посполитої[63]. Її очільником визнавався командувач Війська Запорозького (гетьман), який затверджувався королем і сеймом і здійснював управління територіями на яких дозволялося вільне проживання козаків. Резиденцією гетьмана було визначено Чигирин, котрій разом із однойменним староством передавався у його рангове володіння ("на булаву"), фактично набуваючи статусу ординації. Цей пункт мав особливе значення, оскільки Річ Посполита вперше офіційно визнавала за козацьким очільником титул гетьмана (його попередники іменувалися "старшими реєстрового козацтва"[64]), а набір його військово-політичних повноважень був набагато більшим, ніж у великого коронного та литовського гетьманів[65].

Територія автономії охоплювала терени трьох воєводств – Київського, Чернігівського та Брацлавського – в яких вся повнота адміністративної, судової та військової влади переходила до рук козацьких старшин, а військовий поділ Війська Запорозького автоматично ставав матрицею нового адміністративного

---

[63] Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т.8. — С.210-219; Степанков В. Зрада королю, чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) //Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2006. — Вип.6. — С. 249-256; Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). - Львів, 1993. — С. 58-61.

[64] Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI - перша половина XVII ст.) //Наукові записки НаУКМА. — К., 2012. — Т.130. — С. 4-9; Мельник Л. До питання про титул "Гетьман Війська Запорозького" //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип.7. — С. 156-165.

[65] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Санкт-Петербург, 1861. — Т.3. — С.415-416.

устрою[66]. Територія краю поділялася на 16 полків, котрі приблизно порівну розташувалися на її право- та лівобережній частині. 6 з цих полків (Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Переяславський, Чигиринський і Черкаський) належали до старих реєстрових формувань, створених згідно Куруківської угоди 1625 р. й становили територіальне ядро козацької автономії[67]. Попри позірно кардинальну зміну адміністративної сітки, чимало в ній зберегло старі дореволюційні реалії. Межі окремих полків центрального регіону та Лівобережжя майже співпадали із кордонами колишніх воєводств, староств, повітів і каштеляній. Так само функції нових адміністраторів – полковників, сотників і городових отаманів – багато в чому нагадували обов'язки королівських намісників. Така спадковість була цілком зрозумілою з огляду на те, що адміністративні межі регіонів тут складалися поступово, протягом довгих століть і відбивали усталений характер, оборони регону, соціальної структури його населення, економіки та комунікацій[68]. Перезавантаження адміністративно-управлінської вертикалі відповідно до характеру козацької військової організації ідеально відповідало воєнним потребам: завдяки їй можна було швидко й ефективно збирати військо. Натомість налагодження цивільного управління потребувало вдосконалення цієї системи, так само як і меж адміністративних одиниць (полків), оскільки вони виявилися не лише різними за кількістю населення й, отже, мобілізаційних можливостей, але й за площею, що створювало значні труднощі в керуванні ними.

Попри те, що сам Хмельницький та козацька верхівка вважали зборівські умови тимчасовими й прагнули розширення підконтрольної території, в дальшій

---

[66] Там само. — С. 415.

[67] Гружій І. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 13-34; Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. //Історичні джерела та їх використання. — К., 1964. — Вип.1. — С. 123-148; Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва //Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. - Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. — С.161-170.

[68] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С.241.

часовій перспективі вони заклали фундамент для сприйняття сусідніми державами територіальних меж і певної суб'єктності козацької політії, незалежно від того в чиїй сфері впливу вона перебувала. Практично в повному обсязі суверенний статус і внутрішній устрій гетьманату було підтверджено московським царем Олексієм Михайловичем у Березневих статтях 1654 р.[69]. Вони не лише збільшили чисельність привілейованого стану козаків до 60 000, але й підтвердили чільні ознаки політичного суверенітету Гетьманщини: вільні вибори гетьмана й старшини, право на зовнішні зносини, послуговування власним правом, в тому числі й традиційними "правами й вольностями", наданими великими литовськими князями й польськими королями, порядкування власними збройними силами й ресурсами краю[70].

В основі військово-політичної системи козацької держави лежала збройна організація реєстрового козацтва[71]. В процесі складання її устроєвої моделі, організаційні засади козацького війська було поширено на найважливіші сфери внутрішнього життя – територіальний устрій, адміністрацію всіх рівнів, судочинство тощо. Внаслідок такої своєрідної екстраполяції, реєстрове військо зробилося державою й, навпаки, держава набула рис, властивих війську (адміністративний поділ, котрий фактично дублював військовий, номенклатура урядників і т.д.)[72].

---

[69] Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским. — М., 1858. — Ч.І. — С.53-58.

[70] Горобець В. , "Волимо царя східного..." Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 39-50; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року //Український історик. — 1965. - № 1-2. — С. 5-13; №3-4. — С. 11-16.

[71] Винар Л. Початки українського реєстрового козацтва. — С. 161-170; Ковалець Т. Організаційна структура Запорозького війська у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні //Іван Огієнко і сучасна наука і освіта: Науковий збірник. — Кам'янець-Подільський, 2012. — Вип.9. — С. 39-46; Щербак В. Реєстрові козаки на державній службі //Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т.1. — С. 73-86; Nagielski M. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku //Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. - Siedlce, 2004. — S. 103-125.

Дослідження перших форм самоорганізації низового козацтва кінця XV — XVI ст. переконливо доводять, що вони мали форму чоловічих військових союзів — напівзакритих вояцьких спільнот, що існували на порубіжжі кочового та осідлого світу. Ці союзи мали еґалітаристський характер, функціонуючи на засадах військової демократії[73]. В другій половині XVI ст. ватаги низових козаків об'єдналися у велику спільноту — Військо Запорозьке (Запорозький Кіш). Військову ієрархію, устрій та деякі інші інституційні засади запорожців було перенесено й на організацію відділів реєстрових козаків, причому коронні влади всіляко намагалися надати цій частині козацтва більшої керованості й дисципліни, хоча й змушені були миритися із функціонуванням козацьких рад і виборністю частини старшин[74]. Від моменту, коли територіальна організація реєстрового війська була покладена в фундамент козацької автономії, слід було чекати, що частина її практик, заснованих на запорізькій січовій традицій рано чи пізно увійшла в конфлікт із алгоритмами функціонування Гетьманщини, як станової автономії в складі Речі Посполитої. Перш за все, січова традиція була позбавлена елементів, властивих осідлим суспільствам (кровно-споріднених зв'язків між членами спільноти, стійкої внутрішньої ієрархії, привілейованих статусів тощо). По-друге, надзвичайно важливим було те, що в січових козаків був майже нерозвинений інститут приватної власності (він носив обмежений характер, поширюючись переважно на рухоме майно) й відповідно не існувало

---

[72] Горобець В. Політична система та інституційна модель Української козацької держави //Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т.1. — С.1, 281-324; Горобець В., Чухліб Т. Політико-адміністративний устрій Української держави та її кордони //Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. — К., 2018. — Кн.1. — С. 236-241.

[73] Грибовский В. Социальная типология казачьих сообществ //Казачество в тюркском и славянском мирах. — Казань, 2018. — С. 127-141.

[74] Щербак В. Реєстрові козаки на державній службі. — С.73-86; Черкас Б. Козацьке військо до середини XVII ст. //Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. — К., 2006. — Т.1. — С.472-480.

практики успадкування. Звідси ж походило послідовне уникання січовою спільнотою писаного права та взагалі писемної культури[75].

Всі ці «чужі» для запорожців інститути (родина, приватна власність, право, суспільні та владні ієрархії) були присутніми в реєстрових козаків, верхівка яких очолила повстання й новостворену автономію. Їхня наявність загострювала конфлікт між реєстровим та січовим козацтвом, яке вбачало в перших ренеґатів, котрі зрадили “справжні” козацькі ідеали й перетворилися на “панів” і “ляхів”. Водночас, не слід сприймати цей конфлікт виключно як екстернальний поміж Гетьманщиною та Запорозькою Січчю, хоча він дійсно оприявнився й набув значної сили під час Руїни. Чимало тих рис січової моделі були представлені в соціальній свідомості й реєстрового козацтва та його очільників у яких вони мали статус питомо “козацьких”, “лицарських” чеснот. Знадобиться багато часу, аби вони трансформувалися в інші, станові лицарські уявлення про державу й своє місце в ній на що власне піде вся друга половина XVII ст. Ще одним полем конфлікту між січовою традицією та реєстровою була конкуренція в питанні монополії на насильство: це було змагання між чоловічим військовим союзом, війна для якого була питомою формою існування, та державою (Гетьманщиною) для якої ведення війни та використання впорядкованої військової сили було однією з ознак суверенності.

Інший комплекс проблем полягав у інституційній площині: новостворена козацьких автономія практично не мала готових взірців для внутрішньої самоорганізації, окрім військових (та й вони потребували припасування до нових політичних реалій і масштабів). Наприклад, традиційна козацька рада (коло) на Січі було головним інститутом самоврядування, але орієнтованим виключно на нестратифіковану спільноту, всі члени якої були рівними між собою[76]. Вочевидь, в такому вигляді вона була малопридатною для функціонування в Гетьманщині й почала трансформуватися фактично одразу після Хмельниччини. Алгоритм

---

[75] Грибовский В. Социальная типология казачьих сообществ. — С.150.

[76] Там само. — С. 151-152.

заміщення урядів на Січі, кількість яких була незначною, забезпечував, у першу чергу, постійну ротацію, блокуючи їх успадкування, довге перебування на посадах, що могло б витворити потенційну загрозу еґалітарному характеру союзу. Натомість, в умовах Гетьманщини ця практика демонструвала свою неефективність і навіть згубність із точки зору функціонування держави [77].

Після визнання прав на адміністративну, а згодом і політичну автономію козацтва Річчю Посполитою, принципово нового статусу набуло й власне козацьке військо, граючи роль ядра збройних сил нової держави, являючи собою кількісно найбільшу їх частину. Опріч суто воєнного значення, реєстрове військо посідало центральне місце в системі ціннісних орієнтирів тогочасного суспільства, виступаючи репрезентантом самої держави – “Війська Запорозького”. Ополчення рицарського стану – козаків – не тільки ходило в походи, воювало й ділило здобич, але ще й збиралося на “кола” – генеральні ради – на яких ухвалювалися важливі політичні рішення (вибори гетьманів, укладення договірних статей та ін.)[78]. З суто військової точки зору, військо являло собою типове станове ополчення, але стану, який, і це є дуже суттєво, тільки починав формуватися як стан, ще не маючи своєї досконалої структури, жорсткої відсепарованості від решти суспільства й розвинених форм ідентичності. Обов’язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли пописи війська вже не практикувалися, той, хто володів “військовим” (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий “податок кров’ю” козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним і адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх рицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами[79]. Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій,

---

[77] Там само. — С. 149.

[78] Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII ст. — К., 2000. — С.6-17.

періодично розпускаючись по домівках, аби дати можливість козакам підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. За таких умов, сам розвиток війська в інституційному плані був значною мірою стихійним, а рівень його боєздатності залежав від майнового стану козаків[80].

В організаційному відношенні військо, й відповідно, територія контрольована ним, поділялося на окремі полки – вищі адміністративно-територіальні та військові одиниці[81]. Територіальну основу козацького гетьманату до його поділу на право- та лівобережну частини утворювали полки, зафіксовані Зборівським реєстром 1649 р.: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський, Уманський, Черкаський та Чигиринський[82]. Полки, в свою чергу ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки тактичні, але й військово-адміністративні одиниці.

Кількість козацького війська в 40 000 або 60 000, встановлена відповідно Зборівською угодою та Березневими статтями, була умовною, не завжди відповідаючи кількості козаків, що її насправді міг мобілізувати уряд. Вона значною мірою залежала від матеріального становища козаків, різко знижуючись під час посух, неврожаїв чи епідемій, а також через небажання козаків брати участь в походах, невдоволенні ними гетьманською політикою тощо. Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків і обозової челяді, яких приводила з собою принаймні третина

---

[79] Сокирко О. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва //Історія українського козацтва: Нариси в 2 т. — К., 2006 .- Т.1. — С.485-487.

[80] Сокирко О. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648 — 1764. — К., 2023. — С. 37-40.

[81] Акты ЮЗР. — СПб., 1861. — Т.3. — С. 345; Реєстр Війська Запорозького 1649 р. — К., 1995.

[82] Реєстр Війська Запорозького 1649 р. — С.504.

реєстровців[83]. До реєстрових полків, котрі утворювали найбільш боєздатну частину гетьманської армії, доєднувалися численні повстанські загони, котрі не мали чіткої організації, виникали й діяли стихійно. В перші роки Хмельниччини ще одним елементом армії стали наймані формування, котрі фінансувалися з державного бюджету.

Уявлення про те, як змінився склад, організація й структура гетьманського війська дозволяє судити комплекс документів, що зафіксували роздачу царського жалування корпусу наказного гетьмана І.Золотаренка, що діяв на півдні Великого князівства Литовського, влітку 1654 р.[84]. Згідно “сметных росписей”, складених московськими дяками, в корпусі Золотаренка перебувало 18000 козаків з шести полків: Ніжинського, Стародубського, Борзенського, Чернігівського, Ніжинського піхотного та Янжиловського (?)[85]. Два останніх полки були не реєстровими козацькими, а швидше за все “охотницькими” екстериторіальними формуваннями, можливо, укомплектованими випищиками й покозаченими. Штаб корпусу складали, окрім наказного гетьмана, шість полковників, військовий писар, обозний і хорунжий, два судді, три військових осавули. При ньому також перебував “двор наказного гетмана Ивана Золотаренка” в складі 88 урядників, козаків і найманих гайдуків[86].

Склад відділу був мініатюрною копією Війська Запорозького: він мав власного командувача, наділеного не тільки військовою владою, але й певними політичними повноваженнями (наказного гетьмана), а також генеральну й полково-сотенну старшину. Це повністю відповідало функціям, покладеним на корпус, котрий діяв на віддаленому театрі воєнних дій і мав взаємодіяти там із

---

[83] Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990. — С.130.

[84] Таирова-Яковлева Т. Состав и численность украинского войска в Русско-польской войне 1654-1656 гг. По документам Малороссийского приказа Российского государственного архива древних актов //Вестник архивиста. — 2018. - №3. — С. 651-662.

[85] Там само. — С. 654-656.

[86] Там само. — С. 656-657.

московськими військами. Оскільки він діяв у відриві від основних сил, його командування, організація й управління мусили мати певний ступінь автономності, що якраз і передбачало збереження в мініатюрі всіх чільних елементів структури Війська Запорозького.

Аналогічні риси мала структура корпусу київського полковника А.Ждановича, вирядженого навесні 1657 р. в Малопольщу для спільних дій із військами трансильванських і шведських союзників. Це формування складалося з Київського, Переяславського та Білоцерківського полків, а також з великої кількості покозачених волонтерів-“охотників”, завербованих напередодні походу[87]. За свідченнями полонених з табору союзників, захоплених поляками, в розпал бойових дій, Жданович мав при собі близько 6000 вояків при 6 гарматах[88]. Корпус Ждановича мав свій штаб, до якого входили полковники, наділені функціями генеральних старшин: Богун мав повноваження генерального обозного, що найбільше відповідали обов’язкам генерал-квартирмейстера в західноєвропейській військовій ієрархії; посаді Ф.Сербина, якого названо генерал-вахтмейстером, вочевидь, відповідав уряд генерального осавула, оскільки в німецьких арміях генерал-фельдвахтмейстер (Generalfeldwachtmeister) був інспектором польових частин, стежив за боєздатністю особового складу та бойовою логістикою, що назагал відповідало обов’язкам осавулів у козацькому війську. З інших повідомлень також відомо, що в корпусі був писар Іскрицький[89].

Аналіз складу окремих корпусів гетьманської армії дає нам уявлення про її загальну структуру. Її головними елементами були козацькі полки, доповнені волонтерськими контингентами покозачених і найманцями, посилених артилерією, котра була окремим формуванням. Модель управління армією взорувалася на традицію, вироблену в реєстровому війську, верхній поверх якої складався з гетьмана (наказного гетьмана) й генеральних старшин, що

[87] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С.1325-1326.

[88] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1911. — Т.12. — С. 484-485.

[89] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. — К., 2015. — Т.4. — С. 95.

утворювали своєрідний штаб (обозний, писар, осавул і суддя). В зменшеному масштабі ця модель клонувалася при організації відділених корпусів, що діяли окремо від головних сил гетьманської армії. Попри те, що повстанське військо вже перестало бути виключно козацьким, і воєнні реалії внесли суттєві корективи в його соціальний склад, Хмельницький та нова політична еліта продовжували сприймати в категоріях питомо козацького дискурсу, як колективну спільноту воїнів, з'єднану приналежністю до воєнного ремесла, що програмувала статус її членів і форми самоорганізації.

Важливо розуміти, що та армія, котра склалася протягом перших років повстання й дісталася в розпорядження Хмельницького, була геть несхожою на козацьке військо першої половини XVII ст. Традиційний тандем реєстровців і запорожців цього разу був доповнений величезною кількістю покозачених — вихідців з різних суспільних прошарків, які за влучним висловом Самовидця "ніґди козацтва не знали". Наплив новоспечених вояків, котрі вважали себе козаками, до армії був настільки масовим, що здається навіть самі очільники повстання не вповні уявляли собі його масштаби. Хмельницький, лякаючи коронних або московських посланців 100 000 армією, очевидно, не надто перебільшував її чисельність[90]. Але кількісне збільшення війська кардинальним чином змінило його якість. Старі реєстрові полки, які в цій масі опинилися в меншості, розчинилися в морі новостворених формувань покозачених, рівень вишколу й керованості яких був дуже низьким. Чимало фактів свідчить про те, що гетьман і старшина часто не мали достатнього впливу на відділи покозачених та їхніх лідерів, що швидко відчули свій авторитет й з часом стали почуватися самостійною силою. Найбільшу концентрацію покозачених мали два регіони — право- та лівобережне Полісся, а також Східне Поділля[91]. При всій своїй некерованості покозачені часто були для Хмельницького зручним засобом в

[90] Gavryliuk I. Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648-1651. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2019. – S. 48-49, 68-70, 113-114,

[91] Ibid. — S. 82-107.

стримуванні переважаючих сил противника, при проведенні оманливих маневрів, демонстративних акціях, що мали відволікати увагу ворога тощо. Після поразок під Берестечком і взяття Києва в 1651 р. Відділи покозачених, що контролювали прифронтову периферію, стали доволі надійним заслоном на шляху коронних і литовських військ, фактично спинивши їх наступ вглиб Гетьманщини[92].

Однак, кількісне збільшення війська та нові особливості його "людського матеріалу" принесли й серйозні проблеми. Очевидно, що однією з найперших, котру гостро відчули керівники повстання, був брак взаєморозуміння й довіри поміж старою старшинською гвардією й новою генерацією командирів, котрих здійняла на гору повстанська хвиля. Перші прояви суперечностей у середовищі козацької верхівки стали помітними вже після укладення Зборівської угоди 1649 р., положення якої частина провідників повстання вважала не корисними, а сам мир передчасним. Зростанню напруження посприяла також необхідність перепису козацького вйська, котре згідно угоди мало бути обмежене 40-тисячним реєстром. За підрахунками істориків, сумарна кількість сил, якими оперував Хмельницький в кампанії 1649 р., сягала 120 000 чоловік[93], отже близько 60% вояків мали бути виписані з реєстру й відтак повернутися до тих соціальних груп і трибу життя, до яких вони мали належність раніше. Перспектива повернення "до звиклого послушенства" викликала обурення й запеклий опір, в першу чергу в козацької "черні", а також щойно покозачених селян і міщан[94]. Ці заворушення співпали в часі із зворотнім рухом частини шляхти, котра по укладенню миру, зважилася повернутися до своїх маєтностей і одразу потрапила під меч розлючених повстанців. На початку 1650 р. виступи

---

[92] Ibid. — S. 282-293.

[93] Bobiatyński K. W cieniu Beresteczka. Działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku //Przegląd Historyczno-Wojskowy. — 2013. — R. 14. — Nr. 3. — S. 7-30; Gavryliuk I. Niewygrana wojna. — S. 205.

[94] Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки //Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 2005. — Вип.5. — С.286-294.

почали набувати організованіших форм, в них з’явилися свої провідники: на Брацлавщині, в безпосередній близькості від демаркаційного кордону з коронними землями діяв Д.Нечай; на Черкащині О.Кривоносенко, котрий перед тим командував “гультяйськими купами” на південній Волині, а на початку війни очолював повстанців у володіннях Вишневецьких на Лубенщині; на Лівобережжі незадоволеними командував М.Небаба. Водночас на Запорозькій Січі, де знайшло прихисток чимало випищиків, вибухнуло повстання під проводом Я.Худолія[95].

Опріч цих негараздів у Хмельницького було чимало проблем із забезпеченням власне того війська, котре було обмежене Зборівським реєстром. 1649 р. виявився неврожайним, а територія Правобережжя була виснажена дворічними бойовими діями. Через це гетьману важко було втримати військо, що поверталося в домівки, від грабунків, котрі ще більше розорювали край і руйнували і без того слабку дисципліну[96]. Вияви невдоволення вищих командирів, поєднані зі стихійними сплесками невдоволення старшин нижчого рангу й рядового козацтва набували загрозливих форм. Те, наскільки небезпечні наслідки може мати ситуація, коли головною політичною верствою є армія, зі слабкою дисципліною, та ще й незадоволена своїми командирами, показали події після укладення принизливого для козаків Білоцерківського договору 1651 р. Мирною угодою були незадоволені як провідники, так і козацька маса. Цього разу ще гостріше постало питання із реєстром, котрий мав бути скорочений навпіл — до 20 000 чоловік. Уже в ході його складання, восени 1651 р., дійшло до відкритих заколотів спочатку в Корсунському, а потім і в Білоцерківському полках[97]. Те, що до заворушень невдовзі могли долучитися й лівобережні полки свідчив факт викриття у змові проти гетьмана миргородського полковника М.Гладкого, якого разом із кількома іншими старшинами було страчено.

---

[95] Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. — К., 1995. — С.365-369; Gavryliuk I. Niewygrana wojna. — S. 204-206, 311-313.

[96] Gavryliuk I. Niewygrana wojna. — S.206.

[97] Ibid. — S. 313.

Катастрофічна ситуація склалася напередодні Молдавського походу 1653 р., коли частина старшини відмовила Хмельницькому в підтримці його намірів втрутитися в боротьбу за господарський престол на боці свого свата В.Лупула. За свідченнями московських шпигунів, котрі посилалися на слова очевидців, полковники, скликані на нараду до гетьмана, заявили, що “Непотребно де нам чюжой земли оборонять, а свою без остереганья метать, полно де нам того, что за себя стоять и свою землю оборонять”[98]. Вельми показовим є те, що на невдоволення козацької верхівки тоді наклалися заворушення в армії, що не бажала воювати за династичні інтереси Хмельницького[99]. Отже, невдоволення, що спершу охопило рядове товариство, швидко передалося нижчій і середній старшинській ланці, що свідчить про досить специфічний характер дисципліни, котра ґрунтувалася не на артикулах військового права, а на авторитеті командирів і ступеню їх відповідності нормам і уявленням козацької спільноти.

Непридатність козацької армії до тривалих виправ на великій відстані, у відриві від власних баз постачання, засвідчила кампанія 1657 р. в Малопольщі й Литві. Козацький корпус на чолі з київським полковником А.Ждановичем спільно із союзним військом трансильванського князя Д’єрдя II Ракоці брав участь у операціях проти коронної армії. Окрім суперечок поміж союзниками й загалом неприхильному ставленні трансильванців до козаків, істотну проблему складав брак стабільного постачання, яке було важко налагодити у вщент сплюндрованому краї. Війська союзників, по суті, змагалися між собою хто раніше опанує терени на яких можна було знайти продовольство й фураж, часто сварячись і конфліктуючи між собою[100]. Карл X побоювався, аби поганий приклад козаків і мад’ярів не поширився й на його солдатів, яким було наказано не зближуватися з табором Ракоці[101].

---

[98] Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. — Т.III. — С. 246.

[99] Там само. — С. 244.

[100] Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. — Lwów, 1910. — S. 152-153.

[101] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С. 1393.

Контингент, котрим командував Жданович складався переважно з “козаков новутних”, а реєстровці були в меншості, що одразу ж позначилося на дисципліні[102]. Прямі й опосередковані звістки також вказують, на те, що на Волині й Поділлі військо поповнилося численними “охотниками” (ex voluntariis Cosakis) з числа покозачених, котрі йшли на війну без жалування й забезпечення, сподіваючись на щедрі трофеї[103]. Дорогою козацькі відділи нещадно грабували селянські господи, монастирі й навіть маєтності шляхти, прихильної Ракоці[104]. Попри те, що деякі дослідники вважають це помстою козаків Київського полку за плюндрування і насильство, яких вони зазнали від литовської армії в 1651 р.[105], все ж таки, зауважимо, що в інакший спосіб ця армія, що не мала належного постачання, просто не могла себе поводити. Дезертирство й до того поширене в лавах корпусу, навесні набрало масового характеру, а вночі 24 травня спалахнув відкритий бунт. Неконтрольований відступ з фронту частини корпусу Ждановича перекроїв увесь перебіг подальшої кампанії, змусивши Ракочі переглянути свої оперативні плани, відтепер більшою мірою покладаючись на шведських союзників[106].

Збої, котрі почала давати військова організація гетьманату, на початку 50-х рр. ще не були хронічними, але достатньо загрозливими і очевидними. Хмельницький цілком здавав собі справу, що війна з Річчю Посполитою, котра після кампаній 1651-1652 рр. вже не мала шансів на швидке завершення,

---

[102] Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста //Україна в Центрально-Східній Європі: Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 2005. — Вип.5. — С. 319-321; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — С. 567.

[103] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С. 1407. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. — К., 2015. — Т.4. — С. 83-85, 93-94.

[104] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С.1389-1391.

[105] Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.) //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип.7. — С. 69-78.

[106] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С. 1408-1410; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — К., 1995. — С. 578.

потребувала з одного боку кращого впорядкування власної армії, а з іншого залучення нових союзників, котрі могли б подати швидку й дієву військову допомогу. Водночас Хмельницький у переговорах із Портою та Москвою не втомлювався просити про присилку в Україну військових контингентів, котрі спільно із гетьманським військом створили б систему ефективної оборони й остаточно убезпечили б територію Гетьманщини від нападів польсько-литовського чи татарського війська. Напередодні земського собору 1653 р., котрий передував прийняттю Війська Запорозького під «высокую государскую руку» до Москви прибуло посольство, котре, повідомляючи про критичну обстановку на кордонах із Кримом, прохало «чтоб государь велел прислать в Киев и в иные городы своих государевых воевод, а с ними ратных людей , хотя с 3000 человек, и то для тех же государевых воевод»[107]. Резолюції царя Олексія Михайловича та бояр на козацькі петиції хоча й не містили спеціального пункту про статус, чисельність і розташування московських залог, впроваджували їх явочним порядком, зокрема застерігаючи невтручання воєвод у справи місцевої влади[108]. Крім того, в «Березневих статтях» містився доволі туманний пункт щодо гарнізону в Кодаку, що від 1648 р. знаходився в руках козаків[109]. Питання московської військової присутності на початковому періоді контактів Москви й Чигирина, мало дуже велику вагу, принаймні не меншу, аніж відкриття воєнних дій проти Речі Посполитої. За місяць після Переяславської ради, в лютому 1654 р. до Києва вступила перша московська залога в кількості 2 600 чоловік при 20 гарматах[110]. За кілька років її чисельність збільшиться майже вдвічі й вона стане одним з найбільших московських збройних контингентів на території

---

[107] Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т.10. — С.15.

[108] Источники малороссийской истории. — Ч. I. — С. 56-57.

[109] Там само. — С. 57.

[110] Іваненко А. До питання про розміщення московського військового гарнізону в Києві в 1654 році //Гілея. Історичні науки. — К., 2013. — Вип.71. — С. 41-46; Назаренко В. Російський гарнізон м.Києва (друга половина XVII – XVIII ст.): військово-політичний та соціально-економічний аспекти діяльності: Автореф. дис. канд. іст. наук. — К., 2015.

Гетьманщини. Пізніше мережу гарнізонів також було розгорнуто в ключових оборонних пунктах Лівобережної та частково Правобережної України (Переяславі, Чернігові, Миргороді, Ніжині, Полтаві, Білій Церкві та Корсуні), хоча на переговорах 1654 р. йшлося спочатку лише про Київ.

Попри те, що довгий час ці сили не брали скільки-небудь помітної участі в бойових діях, їхня приступність, кількісне збільшення й утвердження воєводської системи управління стали відчутним важелем тиску Москви на гетьманів і політичну верхівку[111]. Царський наказ (інструція) київському воєводі А.Бутурліну з травня 1656 р. повелівав йому відати не тільки питаннями оборони міста й командування залогою ратних людей, але також перевіряти «прихожих и приезжих людей», що давало йому в руки широкий поліційний контроль над містом. На довершення всього йому також дозволялося збирати торгівельні мита, приймати чолобитні й вершити суд[112]. Таке розширення воєводської юрисдикції на тлі бунтів у козацькому війську, про які йшлося вище, а також хвороба гетьмана Хмельницького, було зловісним сигналом для Чигирина, що ставила під сумнів доречність перебування в Україні московських залог. Після того, як московське посольство Ф.Бутурліна та В.Михайлова в червні 1657 р. заявило про згоду царя прислати воєвод до Чернігова, Ніжина та Переяслава, згідно попередніх домовленостей (що насправді не відповідало дійсності) й натякнуло на необхідність їх утримання за рахунок місцевих доходів, Хмельницький відповів різкою відмовою[113]. Важко сказати, наскільки серйозно Кремль

---

[111] Алмазов А. Российские воеводы в Гетманщине во второй половине XVII века: степень изученности темы и нерешенные проблемы //Исторический вестник. — 2016. — Т.16. — С. 24-46; Пирог Р. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века //Отечественная история. — 2003. - №2. — С. 162-168; Шевченко Ф. Русские воеводы на Украине. Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия //Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). — К., 2014. — С. 41-318.

[112] Акты ЮЗР. — Спб, 1892. — Т.15. — С. 117-134.

[113] Акты ЮЗР. — Спб., 1861. — Т.3. С. 569, 580.

розраховував в цей час впровадити в Гетьманщині пряме воєводське правління[114]. В умовах війни з Річчю Посполитою та Швецією для цього в нього явно не вистачало фінансових і військових ресурсів, а утримання України в царській протекції виглядало дуже крихким і непевним[115].

На тлі проблем з мобілізацією козацького війська, яке чим раз більше виходило з-під контролю, зриваючи воєнні плани Хмельницького, сам гетьман і його оточення очевидно вже серйозно міркували над створенням постійної армії. За відсутності якихось писаних проектів чи то інформації про їх існування, ми лише можемо припускати в яких напрямках козацька верхівка шукала способів створення ефективнішого за козацьке ополчення війська. Вочевидь, за інерцією попередніх часів, гетьман і старшина вбачала один з можливих виходів у запровадженні стабільної грошової платні козакам. Після Березневих статей 1654 р., що застерігали царське жалування для козаків і старшин Війська Запорозького[116], реальних його виплат не було. З одного боку, з погляду великих витрат у війні з Річчю Посполитою, до них не була готова царська скарбниця. З іншого боку, скарб Гетьманщини теж був виснажений багаторічними воєнними видатками, до того ж зараз йшлося про встановлення постійних виплат на козацьке військо, котрі до цього часу були екстраординарними, й вимагали цілого комплексу підготовчих заходів[117]. Аби якось мотивувати козаків не так до військової служби, як до вірності новому володареві, в Москві було вирішено

---

[114] Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1657 гг.). — К., 2017. — С.105-126.

[115] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. — К., 2001. — С. 119-150; Кочегаров К. Посольство Артамона Матвеева к гетману Богдану Хмельницкому в 1657 г. //Российская история. — 2018. - №3. — С.114–120; Флоря Б. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.). — М., 2010. — С. 156-166.

[116] Акты ЮЗР. — Т.10. — С. 448-449, 451.

[117] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С.911-913; Крип’якевич І. Український державний скарб за Богдана Хмельницького //Крип’якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький. — С. 197-200; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады. — С.91-92.

разово сплатити жалування Війську Запорозькому, як знак царської милості новим підданим. Втім, з'ясувалося, що царських грошей забракне, оскільки їх було виділено на 42 000 козаків (згідно чисельності реєстра 1649 р.), а не 60 000, як то було встановлено Березневими статтями. Зробити новий попис гетьман і старшина не встигли, справедливо побоюючись бунтів і заворушень випищиків. Вчергове питання козацького жалування було підняте московськими дипломатами в серпні 1657 р. на переговорах із посольством П.Тетері, які завершилися безрезультатно[118].

Свої плани по впорядкуванню в Гетьманщині постійної армії мав також Кремль. В січні 1655 р. московське посольство А.Матвеєва подало на розгляд Хмельницькому, пропозицію про створення фактично альтернативної армії: "Великий государь, его царское величество, велел тебе гетману говорить, чтоб устроить для обереганья от приходу польского короля и от крымсково хана ратных людей тысеч с 10, а чтоб их собрать, кроме тех, которые в леестре написаны, и научить бы салдацкому строю; а для наученья ... царское величество изволит прислать полковников и полуполковников и маеоров и капитанов и всяких урядников салдацкого строю"[119]. Москва наполягала на тому, аби Хмельницький не лише користав з її допомоги, але й збільшив кількість козацьких військ у Литві й зорганізував морську виправу на Крим. При цьому він мав не лише покладатися на московські війська, але й сформувати в Україні згадані солдатські полки. Пропозиція Матвеєва свідчила про те, що Москва пропонувала гетьману створити військові частини, подібні до солдатських полків "нового строя", котрі мали штатну структуру, організацію, відносно уніфіковане озброєння й навчалися азам лінійної тактики іноземними офіцерами та інструкторами[120]. Всі ці обставини не віщували нічого доброго й у кінцевому

---

[118] Акты ЮЗР. — Т.11. — С.744-746.

[119] Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського. Інститут рукопису. — Ф.ІІ. — Спр. 15557-15561. — Арк. 28-29.

[120] Курбатов О. Организация и боевые качества русской пехоты "нового строя" накануне и в ходе русско-шведской войны 1656-1658 гг. //Архив русской истории: Сборник Российского государственного архива древних актов. — М., 2007. —

підсумку могли б призвести до обмеження суверенітету Війська Запорозького та прерогатив гетьмана на що останній, звісно, не міг погодитися[121].

За умов, коли найбільші та найсильніші сусіди Гетьманщини провадили масштабні реорганізації своїх армій, необхідність нагальних змін у мілітарній організації Війська Запорозького ставала дедалі нагальнішою. Найбільш оптимальною зміною у військовому устрої гетьманату було створення постійних професійних військ, що існували б паралельно із козацьким ополченням і компенсували б його недоліки. Цей проект мав спиратися на власні фінансові та людські ресурси, що прекрасно усвідомлювала нова еліта, та попри всі труднощі при його реалізації лише б він гарантував ефективність військових інститутів козацької політії, а відтак і збереження її суверенітету.

2.2. Гетьманське кварцяне військо і проєкт Князівства Руського (1657 — 1659 рр.)

Після смерті Б.Хмельницького козацька держава, що важко виборювала свій суверенітет, поринула у смугу внутрішньополітичної нестабільності, котру в історіографії окреслюють як період «Руїни». Попри розбіжності в трактуванні хронології та передумов Руїни, дослідники солідаризуються в тому, що її сутнісними проявами були втручання сусідніх держав у внутрішнє протистояння між різними групами політичної еліти всередині країни[122]. Відколи Військо

Вып.8. — С. 175-178; Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV – XVII вв. — М., 1954. — С.133-155.

[121] Горобець В. “Волимо царя східного…”. — С. 81-127; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.IX. — Ч.2. — С. 1028-1035; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады. — С. 101-105.

[122] Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті //Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Філадельфія, 1991. — Т.3. — С. 171-200; Чухліб Т. Міжнародно-правовий статус ранньомодерної Української держави //Український Гетьманат: Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. — Кн.1. — С. 373-404;

Запорозьке набуло характеру держави, її політичним інститутам і владним практикам бракувало усталеності й відлагодженої роботи. Чимало з них, як-от, наприклад вибори нового гетьмана, представництво у козацьких радах і заміщення вакантних урядів, що відбувалися не на рівні війська та його внутрішніх правил, взагалі лише створювалися й не були закріплені навіть у звичаєвій практиці козаків[123]. Робота козацьких адміністративних і судових установ, котрі значно розширили свою юрисдикцію, ще не була достатньо синхронізована із тими спільнотами та їх владними органами, що збереглися ще з передреволюційних часів, насамперед, із самоврядними містами й православною Церквою.

Критичності ситуації, пов’язаної із дозріванням нової державності, додавала проблема владної еліти, котра так само знаходилася в процесі формування. Верхівка Гетьманщини складалася з різнорідних груп старшини, що різнилися між собою не тільки соціальним походженням, політичним досвідом і культурою, але й світоглядними та поведінковими відмінностями. Окрім руської (переважно православної) шляхти, котра ще перед 1648 р. нав’язала добрі стосунки із козацтвом, а також старої реєстрової старшини, революція вивищила чимало людей іншого штибу: міщан, селян і навіть священників[124]. Чимало з них стали командирами покозачених «свавольних куп», і з їхнім авторитетом і військовою потугою мусили миритися навіть гетьмани. До них політично й соціально було близьким і товариство Запорозької Січі, котре не бажало миритися із тим, що центр політичного життя остаточно перемістився на

Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — К., 1998. — С. 53-59.

[123] Брехуненко В. Брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. — С. 148-167; Чухліб Т. "Руїна" Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) //Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — К., 2004. — Вип.4. — С.473-506.

[124] Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького // Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Філадельфія, 1980. — Т.2; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років

«волость», де домінувало реєстрове козацтво та його лідери[125]. Витворення з цього строкатого конгломерату більш-менш однорідного політичного класу було питанням тривалого часу[126].

І.Виговський, який отримав гетьманську булаву восени 1657 р. спирався на ту частину козацької старшини й руської шляхти, що прагнула побудувати в Україні своєрідний аналог Речі Посполитої, базований на правах і привілеях нового політичного класу. Цей клас або ж "політичний народ", у сприйнятті гетьмана та його прибічників складався не лише зі старшин козацького походження, але й руських шляхтичів, що в той чи інший час долучилися до козацтва й стали частиною нової еліти Гетьманщини. Виговський не поспішав поривати з московською протекцією, але новим полюсом напруження стало втручання московських воєвод у внутрішні справи Гетьманщини й поступове збільшення військових залог в Лівобережній Україні. Не останню роль в охолодженні й подальшому розриві стосунків із Москвою зіграла і її підтримка антигетьманської опозиції[127].

Виговського та його прибічників спонукали до повернення в звичний для них світ, до Речі Посполитої, не лише зовнішні чинники, але й внутрішні спонуки, що випливали з необхідності мати чітку перспективу розбудови держави. Надання завершеності її структурі, головним інститутам і, зрештою, встановлення правил суспільно-політичного життя, визначалося тим світоглядом і цінностями, що були набуті старшиною в річпосполитському світі. Контури нового політичного курсу були закріплені Гадяцькою угодою, складеною поміж

XVII століття. — К., 1998. — С. 59-63.

[125] Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. — С. 108-138.

[126] Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. — К., 2010. — С. 4-26; його ж. Українська козацька старшина. — К., 1997. — Ч.: Урядники гетьманської адміністрації: Реєстр. — С. 6-10, 15, 22, 30, 40, 48, 58, 68, 77, 84, 94.

[127] Горобець В. "Волимо царя східного…". Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — С.112-130; Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1658). — С.246-300.

представниками Гетьманщини та комісарами Речі Посполитої у вересні 1658 р. Вона передбачала трансформацію гетьманату у Князівство Руське, що мало стати рівноправним членом оновленої, тепер вже триєдиної, польсько-литовсько-руської федерації. Модель цієї держави мала стати синтезом нових козацьких і традиційних шляхетських форм державності. Три складові федерації — Польське королівство, Велике князівство Литовське та Князівство Руське — об'єднувалися в одне ціле спільною надбудовою, яку репрезентували король і сейм. Всі три члени цього об'єднання узгоджували між собою зовнішню політику, але мали при цьому окремі адміністрацію, право, судочинство, скарб та військо. Вища влада у Князівстві Руському належала довічно обраному й затвердженому королем гетьману, який діставав титул київського воєводи[128]. Окремі пункти Гадяцького трактату також застерігали виключне право посідання всіх урядів за місцевою шляхтою православного віросповідання. В майбутньому у Князівстві Руському мали бути створені уряди підканцлера, підскарбіїв і маршалків, як очільників шляхетських сеймиків, мережа гродських і земських судів, а також окремого Руського трибуналу в Києві. При цьому гідність руських урядників, в тому числі й сенаторів, мала б дорівнювати аналогічним коронним і литовським[129].

Доволі аморфними були статті угоди, присвячені власне правам шляхти й козацтва. Всі вони позначені певною ситуативністю, зокрема, щодо шляхти, котра перебувала на стороні Гетьманщини або ж служила ворогам Речі Посполитої мала бути видана загальна амністія, натомість щодо козацької

---

[128] Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої //Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С.11-30.

[129] Брехуненко В. Гадяцька унія 1658 року та проблема міжнародної легітимації Гетьманщини //Pręgląd Wschodni. — T.XV. — Z. 1 (57). — S.119-131; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.10. — С. 285-381; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. — С.178-197; Drozdowski M.R. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648 -1659. - Białystok, 2015. — S. 359-415; Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – 2002. - T.CIX, z.3. – S.135-146.

старшини встановлювалася щорічна квота найдостойніших, яким сейм мав надавати нобілітацію[130]. Натомість питання про те, в який спосіб шляхетська спільнота інтегруватиме до свого складу решту козацтва залишалося без прямої відповіді. Очевидно, її не мали й самі автори проекту унії, хоча й усвідомлювали всю важкість і повільність процесу майбутнього замирення шляхти із козацтвом. Опосередковані згадки самого унійного акту, а також пізніших джерел, свідчать про те, що його автори зарезервували за козацтвом місце “братів менших” руської шляхти. Привілейованість козацького стану полягала в окремій юрисдикції, економічних і соціальних привілеїв, але за відсутності в них політичних прав шляхетського типу, найголовнішим серед яких було право вибору сеймових послів і участі у виборах короля. Гадяцькі пункти усіх редакцій та інструкції посольства на ратифікаційний сейм не ставили знаку рівняння між козаками та шляхтою. Таким чином, козацький стан трактувався перш за все як військо, котрому було надано колективні права й привілеї здебільшого соціально-економічного характеру[131]. Це суперечливе трактування козаків, як заслужених і шляхетних воїнів, але не “шляхетно народжених”, фактично зводило їх статус до категорії військово-служилої верстви, хоча й наділеної численними привілеями, в тому числі й політичними, але не рівними повноцінній шляхті.

Укладення Гадяцьких пунктів стало одним з факторів, який пришвидшив розгортання війни з Московською державою, що трактувала цю подію як “зраду” гетьмана Виговського та його прибічників. Війна, котра фактично вже тривала від літа 1658 р., виявилася надзвичайно важким і серйозним випробуванням для Гетьманщини та її військової моделі. Цей конфлікт остаточно оприявнив не лише зміну політичного вектору еволюції гетьманату, але й утвердив ті зміни в його військово-політичному устрої, котрі назріли ще за правління Хмельницького. Гадяцька угода застерегла цілу низку положень, що стосувалися воєнної безпеки

---

[130] Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої. — С. 26.

[131] Там само.

Князівства Руського і новоствореної триєдиної федерації. Першорядним в цьому переліку були стосунки із Московською державою, у випадку війни з якою Польщі та Литви, Русь могла самостійно вирішувати, чи долучатися їй до воєнних дій. Натомість обов'язковою мала бути її участь у війні в тому випадку, коли б Москва відмовилася повернути землі, анексовані після 1654 р.[132].

Коронні, литовські та будь-які інші іноземні війська не мали права перебувати на території України, «однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах (Київському, Чернігівському та Брацлавському – О.С.), за наказом того ж гетьмана руського»[133]. У випадку сторонньої загрози, допоміжні війська прислані від короля мали перейти під командування гетьмана[134]. В усій своїй сукупності ці положення мали закріпити суверенітет Князівства Руського й утвердити військово-політичну супрематію гетьмана в рамках нової федерації.

Козацькому стану, "яко людям рицерським" підтверджувалися всі юрисдикційні та економічні привілеї, котрі попередньо фігурували в угодах із Річчю Посполитою та Московською державою. Водночас Гадяцькі "пункти" скорочували козацький реєстр до 30 000 чоловік, але паралельно запроваджували 10 000 затяжного (найманого) війська. Питання із чисельністю реєстра викладено в різних редакціях угоди та її доповненнях не зовсім ясно. Так, в остаточній версії, ратифікованій сеймом 12 травня 1659 р. йдеться про те, що «чисельність Війська Запорозького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорозький подасть у реєстрі»[135]. Очевидно, що в такий спосіб козацька старшина намагалася залишити за собою простір для маневру при майбутньому попису війська і укладенні нового реєстру. Кошти на утримання найманців мали

---

[132] Там само. — С. 26-27.

[133] Там само. — С. 27.

[134] Сокирко О. Козацький Марс. — С. 82.

[135] Текст Гадяцького договору 6 вересня 1658 р., ратифікований сеймом Речі Посполитої. — С. 26.

йти з податків і зборів, встановлених у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах, «а також з інших від Речі Посполитої». Таким чином, при збереженні станового козацького ополчення, мало розбудовуватися нове постійне професійне військо на кшталт того, що існувало в Польщі та Литві. Як козацькі, так і наймані полки мали перебувати під повною зверхністю гетьмана, розташовуючись «в тих воєводствах і маєтках, де вони були перед війною»[136]. Гетьман Руський проголошувався командувачем козацького війська “Супроти їхніх стародавніх вольностей ... а як буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися”[137]. Володіння такою сильною армією значно перевищувало політичний ліміт, котрий Виговський мав за Гадяцькою угодою, і перетворювало його на, фактично, суверенного володаря. Те, наскільки ці положення в умовах коаліційних війн у Центрально-Східній Європі набували доленосного значення, видно з реакції польських сенаторів, чимало з яких саме через це негативно сприйняли Гадяцьку угоду[138].

Шляхи, якими мала піти подальша інституціоналізація війська Гетьманщини, відбилися також в інструкціях, які були надані козацькому посольству, виряженому на ратифікаційний сейм у Варшаві 1659 р. Їх зміст апелював до традицій і досвіду військового будівництва, надбаного старшиною й шляхтою ще в річпосполитський період. Так, окрім декларативної ліквідації ординаційних актів 1638 р. і вимоги затвердити «постанови про затвердження усіх давніх прав запорозьких і привілеїв», Військо Запорозьке не забуло згадати й про належне потрактування козацтва і старшини «так само, як встановив цар московський»[139]. Доволі промовистим було також нагадування про рівність прав князів і шляхти, із тим аби перші не могли «захоплювати жодної вищої

---

[136] Там само.

[137] Там само.

[138] Кролль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія //Гадяцька унія 1658 року. — С. 160.

[139] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів. 1991. — Т. 222. — С. 344.

прерогативи або першенства»[140]. Це означало підтвердження положень Другого Литовського статуту 1566 р., котрі нівелювали політичну вищість титулованої знаті, а заразом і її військову монополію у вигляді окремих від земського ополчення збройних контингентів.

Окремим пунктом гетьман просив польського короля «щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом і щоб його милості пану гетьманові, за прикладом світлої пам'яті покійного пана Яна Замойського, була надана повна влада над усім лицарством, шляхтою, що є на Україні, щоб він мав право війни, а коли б наказав когось виключити з війська, щоб негайно і всюди було це виконано»[141]. Зібрання військових постанов, про які йдеться, це збірник гетьманських артикулів і ординацій – прообраз військового статуту. Видання таких артикулів практикувалося й у гетьманському війську за часів Б.Хмельницького, про що ми маємо опосередковані свідчення. Виговський, таким чином, намагався надати їм в подальшому постійного та обов'язкового характеру, створивши своєрідний кодекс військового права (це положення підтверджувала «Egzekucja Pakt Hadziackich», в якій містився пункт про надання гетьманові повної юрисдикції (disciplina militari) над усім лицарством Князівства Руського)[142].

«Egzekucja Pakt Hadziackich», з уточненням положень Гадяцької угоди, укладена козацькими дипломатами під час ратифікаційного сейму у Варшаві в квітні 1659 р., містила положення, що стосувалися організації та забезпечення артилерії. Зокрема, на її утримання спрямовувалася чверть прибутків (kwarta), зібраних з Житомирського староства, котре після смерті його посесорів цілком мало перейти на утримання артилерії; крім цього, на її потреби а також решти "руського війська" мали бути обернені селітроварні промисли з усієї України. Підтримання у належному стані гарматного парку мала забезпечувати ливарня

---

[140] Там само. — С. 346.

[141] Там само. — С. 341.

[142] Памятники, изданные Киевской временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1898. — Т.3. — С. 324-325.

(Gissernią)[143]. Ця система, якої не існувало за попередніх часів, започатковувала нову практику артилерійських ординацій (замкнених і неподільних маєткових комплексів, з особливим юридичним статусом), що знайшла своє продовження за наступників Виговського[144].

Структурну реорганізацію армії планувалося підкріпити й залученням до служби іноземних офіцерів, інструкторів і технічних фахівців. Так, союзний українсько-шведський договір, запланований ще Хмельницьким і підписаний Виговським у жовтні 1657 р., окрім обопільних воєнних гарантій, надавав українській стороні право вербувати офіцерів, солдатів, артилеристів, інженерів і майстрів військових спеціальностей на теренах, підвладних шведській короні[145]. “Скільки потрібно буде Війську Запорозькому, йшлося в додаткових статтях договору, - зібрати і найняти на свою потребу офіцерів і вояків, а також майстрів і ремісників в королівстві і землях короля, він то йому дозволить”[146]. Крім того, для потреб гетьманської армії дозволялося вільно купувати й безмитно вивозити зброю й амуніцію[147].

Всі окреслені вище новації в сукупності витворювали абсолютну нову модель гетьманської армії, закріплену відтепер на законодавчому рівні. Відтак вона мала складатися з трьох основних формацій – козацького ополчення, постійних найманих полків та корпусу артилерії. Їх головнокомандувачем був гетьман Князівства Руського; пізніші доповнення до акту унії застерігали також

---

[143] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. — С.344; Памятники, изданные Киевской временною комиссиею для разбора древних актов. — Т.3. — С. 323-324.

[144] Сокирко О. Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648-1781 рр.) //Український історичний журнал. — 2012. - №4.- С. 37-38.

[145] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — Київ-Львів, 2004. — С. 29-30.

[146] Там само. — С. 32.

[147] Там само.

існування заступника гетьмана – польного гетьмана Князівства Руського[148]. Фінансування армії було багатоукладним, здійснюючись за рахунок військового скарбу, місцевих зборів і, у випадку, козацького ополчення за рахунок станової воєнної повинності. Основою збройних сил Князівства Руського, навіть після корективів, внесених Гадяцьким договором, продовжувало лишатися козацьке ополчення – збройна організація чільного лицарського стану, що виступав провідною верствою держави. Симптоматично, що в цьому відношенні, гетьманат був ніби дзеркальним відповідником Речі Посполитої, в якій, попри розвиток і розширення постійної професійної армії (кварцяного, а згодом компутового війська), з формальної точки зору, ядром збройних сил продовжувало вважатися шляхетське ополчення (посполите рушення). Прикметно, що один з пунктів козацькому посольству на ратифікаційний сейм 1659 р. нагадував князям та шляхті Князівства Руського про необхідність «перебувати особисто» у своїх спадкових маєтностях та ленах, що означало поширення на них тих самих засад «земської служби», що й на козацтво[149] . Очевидно, все це є опосередкованим свідченням того, що в свідомості очільників гетьманату і козацтво, і шляхта, що лишилася в Україні після революції, в перспективі мали перетворитися на цілісну спільноту – лицарський стан, зобов'язаний військовою службою, що було підставою його соціальної вищості, обособленості від решти верств і джерелом політичної влади[150].

Іншою самостійною формацією гетьманського війська були затяжні (наймані) формування, задекларовані Гадяцьким трактатом, що складалися т.зв. «гетьманських німців» - мушкетерських і драгунських частин, а також найманої козацької піхоти. Початки затягу перших підрозділів наразі лишаються невідомими і про склад найманих контингентів ми можемо судити, головним

---

[148] Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659. — С. 268.

[149] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. — С. 347.

[150] Сокирко О. Козацький Марс. — С.87-90.

чином, з відомостей про бойові дії 1658-1659 рр. Загальна чисельність найманого війська до кінця гетьманування Виговського була доведена до 4000 чоловік. На перешкоді його кількісному збільшенню стали фінансові труднощі: в грудні 1659 р. гетьман скаржився в листі до коронного канцлера М.Пражмовського, що “і перед тим мав за свій кошт чотири тисячі війська”[151].

Переформатування військово-політичної системи Козацького Гетьманату викликало настороженість і негативну реакцію не лише з боку політикуму Речі Посполитої, але й частини козацтва і старшини. Реставрація владних інститутів шляхетської демократії й урядів королівської адміністрації, вкупі з реституцією втрачених маєтків, викликала незадоволення козацтва, котре вбачало в цьому загрозу своїм становим правам і вольностям. Втім, те, що в картині масової свідомості окреслювалося “зрадою” гетьмана та верхівки й поверненням України в підданство “ляхів”, для старшини, опозиційно налаштованої до Виговського, оприявнювалося в цілком конкретних загрозах, найголовнішою з яких було безпрецедентне посилення гетьманської влади[152]. Імплементація положень, пов’язаних із Руським князівством, неминуче передбачала б і перегляд політичних практик, що склалися в гетьманаті, причому явно не на користь козацької старшини, особливо ж полковників, котрі становили найбільш впливову її частину. Зменшення чисельності козацького реєстру, а відтак і козацького війська, при одночасному збільшенні найманого війська, підпорядкованого гетьману, призвело б до ліквідації військової монополії козацтва та його впливу в державі.

Карколомна зміна воєнної та політичної обстановки протягом середини 1658 — 1659 рр. не дозволяла Виговському повноцінно зреалізувати не лише політичний блок Гадяцької угоди, але й військові проєкти. На перешкоді останнім ставав брак фінансів і часу: інтенсивні бойові дії в Києві та в Лівобережній Україні розпорошували сили гетьмана, а Річ Посполита, через

---

[151] Памятники, изданные Киевской комиссией. — Т.3. — С. 402.

[152] Nagielski M. Unia Hadziacka — niespołniona idea Rzeczypospolitej Trojga Narodów //Pręgląd Wschodni. — 2019. - T.XV, z.1 (57). — S. 57-58.

антикозацькі настрої командування коронної армії, а також залучення частини військ на шведському театрі воєнних дій, не могла надати йому достатньої збройної допомоги[153]. Всередині України проти Виговського виступила частина лівобережних козацьких полків, підтриманих запорожцями, а та частина, котра залишалася в його розпорядженні не надавалася для ведення динамічних наступальних дій, як того вимагала воєнна ситуація. В кінцевому підсумку цей часовий і логістичний цейтнот вкотре узалежнював гетьмана від зовнішньої допомоги, найдієвішою з яких була кримська. Приголомшлива поразка московської армії воєводи О.Трубецького під Конотопом влітку 1659 р., стала важливою оперативною перемогою й водночас продемонструвала високі бойові якості зреформованого найманого війська, а також дієвість воєнного партнерства із кримськими татарами, котре давало в розпорядження Виговського боєздатну кінноту, котрої все ще бракувало в його війську[154]. Водночас, військовий союз з Кримом в довшій перспективі все одно виглядав непевно й рано чи пізно мав розпастися, як розпадалися всі його попередні версії.

Однак, найголовніша проблема полягала в тому, що після відступу з Лівобережжя головних сил московської армії восени 1659 р. Виговський не мав достатніх сил не тільки для того, аби вести переслідування противника, але й знищити ворожі гарнізони, котрі залишалися у нього в тилу[155]. Виснаживши свої сили при штурмах Гадяча, Виговський дійшов до Путивля, а потім повернув на Правобережжя, дорогою розпускаючи козаків по домівках[156]. На початку вересня 1659 р. поблизу Германівки, що на Київщині, Ю.Хмельницький скликав генеральну раду Війська Запорозького для переобрання гетьмана на яку зібралося близько 10 000 козаків, в тому числі й ті, що були відпущені

---

[153] Ibid. — S. 48-50, 58.

[154] Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. — К., 2008.

[155] Акты ЮЗР. — Т.7. — С. 296; Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — К. 2008. — С. 403-413.

[156] Акты ЮЗР. — Т.7. — С. 297; Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. — С. 22-23.

Виговським[157]. Настрашені чутками про повернення “лядської влади”, що поширювалися противниками Гадяцької угоди, й підбурені промосковською старшиною та духовенством, козаки не бажали продовжувати війну. Бунт війська і “чорна рада”, що послідувала за ним, скинув з гетьманства Виговського й відкрив шлях для повернення московської армії в Україну[158].

Підкреслимо, що недієздатність козацького війська, вочевидь, найменше була спричинена суто економічними та логістичними проблемами воєнного часу. Головним фактором була низька дисципліна й поляризація соціально-політичних настроїв, що неминуче мало б призвести до заворушень. Звісно, в цій ситуації армія, як організована й суворо ієрархізована спільнота фактично переставала існувати й різко втрачала боєздатність. Втім, це не означало, що станове ополчення було геть негідним матеріалом для військової служби. Лицар, козак або шляхтич, яким керували патріотичні почуття й станові чесноти, завжди вирізнявся високою мотивацією до служби, хоча ця мотивованість у періоди політичних криз й могла набувати амбівалентності. Те, що козацькі полки не втратили свого бойового духу й бойових якостей добре ілюструє і перемога Виговського під Полтавою в червні 1658 р., і Конотопська битва 1659 р. і, нарешті, героїчна оборона корпусом І.Нечая Старого Бихова від московських військ у травні — грудні 1659 р.[159].

Підбиваючи підсумки щодо вектору розвитку військово-політичної системи Гетьманщини часів Виговського, маємо відзначити, що в ній було закладено ті тенденції розбудови збройних сил Козацького Гетьманату, котрі діятимуть фактично до кінця XVII ст. Курс на перебудову армію, розпочатий Б.Хмельницьким, що був продовжений і розвинений його наступником, мав на меті перетворення українських збройних сил з повстанського війська на

---

[157] Акты ЮЗР. — Т.7. — С. 307, 313.

[158] Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. — С.414-421.

[159] Горобець В. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654-1659 рр.) //Український історичний журнал. — 1998. - №2. — С. 31-33.

багатоукладну за своїм характером армію, в структурі якої станові формування (козацькі й шляхетські) поєднувалися з професійними найманими. В своїх головних рисах ця констеляція була відображенням річпосполитської традиції, в певний спосіб скоригованої козацькими реаліями: козацьке ополчення, доповнюване найманими контингентами піхоти, кінноти й артилерії, утримуваних за рахунок центрального і регіонального бюджетів[160]. Особливо важливою виявилася тенденція до розбудови власне професійного найманого війська, представленого полками «чужоземного автораменту» та корпусу артилерії. Вплив організаційного і практичного досвіду Заходу не міг оминути військової організації Козацького Гетьманату, що від початку свого існування перебував в епіцентрі найбільших європейських воєнних конфліктів. Найважливішим здобутком І.Виговського стало створення тієї моделі армії, котра, успішно витримавши випробування Руїни, із незначними змінами проіснує в Козацькому Гетьманаті принаймні до першої чверті XVIII ст. Положення Гадяцької унії в цьому відношенні зіграли роль першої масштабної кодифікації військового устрою гетьманату, надавши організаційної оправи та легітимації чільним складникам мілітарної моделі Козацького Гетьманату.

2.3. Козацький Гетьманат і його військо в 1660 — 1700 рр.

Початок періоду Руїни, після усунення від влади гетьмана І.Виговського, ще виразніше показав, наскільки вразливою є мілітарна організація Гетьманщини. Змагання за владу й вплив на нового гетьмана Ю.Хмельницького в середовищі старшини, накладалися на суперечності в середовищі самого козацтва, котре ще не перетворилося на гомогенну в соціальному відношенні спільноту. В його середовищі вже намічалися процеси майнової та соціальної

[160] Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита козацька: військово-політичні паралелі середини XVII – XVIII ст. //Польсько-українська військова співпраця протягом історії. — К., 2018. — С. 94-123.

диференціації, які неминуче повинні були проявитися в ході багаторічної війни. З іншого боку, господарський занепад, спричинений війною, не міг не позначатися на війську, стан боєздатності якого був незадовільним. Вдавалися взнаки й бойові втрати війська, в лавах якого дедалі менше залишалося вишколених і досвідчених ветеранів, що їх замінювали “козаки новутні”, котрі походили з числа випищиків або показачених селян і містян. Яскравим свідченням втрати ефективності військово-політичної системи Гетьманщини був разючий контраст між низкою яскравих перемог у битвах 1640-1650-х рр. і жодною виграною війною проти головних противників — Речі Посполитої чи Московської держави. Особливо виразно це показала чуднівсько-слободищенська кампанія 1660 р. для якої Хмельницький дуже довго збирав козацькі полки, котрі зрештою виявилися розпорошеними поміж його армією та московським військом В.Шереметєва. Вже у вересні гетьман майже місяць зволікав із рішучими діями, оскільки в ставці й самому війську тривали нескінченні ради на яких старшина й військо обговорювали перспективу продовження війни[161]. В цей час Хмельницький міг реально розпоряджатися лише правобережними полками, що було свідченням іще однієї проблеми: козацьке ополчення зберігало активність і було готовим до рішучих дій переважно коли йшлося про рідні терени, не виявляючи готовності битися з ворогом “за Дніпром”.

Після укладення Чуднівської угоди 1660 р., що повертала Військо Запорозьке під зверхність Речі Посполитої, Хмельницький провів дві безрезультатні кампанії протягом 1661-1662 рр., намагаючись повернути Лівобережну Україну[162]. Стратегічною помилкою його полководців було розпорошення сил одразу між трьома напрямами, на жодному з яких вони не

---

[161] Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. — Warszawa, 2008. — S. 376-383.

[162] Kroll P. Działania wojenne na Zadnieprzu w latach 1661-1662 i dwie nieudane próby opanowania Perejasławia przez Jerzego Chmielnickiego //Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu. — Warszawa, 2017. — S. 327-352.

мали вирішальної переваги над полками лівобережного наказного гетьмана Я.Сомка та московськими військами. Втім, навіть коли Хмельницький намагався сконцентрувати свої зусилля на якомусь одному з них, наприклад кількаразово облягаючи Переяслав, його сили тут не перевищували 14 000 вояків, чого було явно замало для досягнення вирішального успіху[163]. Це робило гетьмана залежним від допомоги коронного війська, але на той час більша його частина залишила Україну, утворивши військову конфедерацію, що домагалася від короля сплати заборгованого жалування[164]. Своєю чергою, ця обставина узалежнила Хмельницького від військової допомоги кримських татар, що була дуже непевною й до того ж спричинювалася до страшних спустошень. Не кращою була ситуація і в його опонента Сомка, котрий так само не міг розраховувати на військові ресурси лівобережних полків, частина з яких відмовила йому в покорі. Вирішальну роль у витісненні військ Хмельницького з Лівобережжя, зокрема взятті Полтави, а також обороні стратегічно важливого Переяслава відіграли московські стрільці з лівобережних залог, а також полки «нового строю» Білгородського розряду[165]. Дворічні бойові дії на Лівобережжі виразно продемонстрували, що фактично розколота козацька Україна не здатна мобілізувати той воєнний потенціал, із яким вона могла боронити свій суверенітет і відновити соборність.

Саме військова слабкість значною мірою сприяла розколу Гетьманщини влітку 1663 р., коли лівобережні полки сепаратно обрали своїм очільником І.Брюховецького, а легітимно обраний перед тим на гетьманство П.Тетеря не зміг ані перешкодити цьому, ані відновити територіальну цілісність держави. В обох випадках йому бракувало військової сили, так само як її не вистачало й

---

[163] Ibid. — S. 340.

[164] Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663. - Lublin, 1998. — S. 42-52.

[165] Kroll P. Działania wojenne na Zadnieprzu w latach 1661-1662 i dwie nieudane próby opanowania Perejasławia przez Jerzego Chmielnickiego. — S. 335-336, 345-346, 349 passim.

лівобережному гетьману, котрий кликав під свій реґімент правобережні полки. Тим не менше, тісний зв'язок козацького війська із політичним устроєм держави гарантував йому настільки ж довге життя, як і самій Гетьманщині, створеній цим військом. Водночас це не означало, що в середовищі козацької верхівки припинилися спроби радикально змінити мілітарний устрій гетьманату, зробивши ставку на найману професійну армію.

Показовими в цьому відношенні були петиції, відправлені на варшавський сейм влітку 1664 р. гетьманом Тетерею[166]. В основних рисах вони зводилися до впорядкування державного життя Гетьманщини на тих теренах, котрі на той час контролював гетьман та його прибічники (це була територія Київського воєводства, без Брацлавщини та Лівобережжя). Проєкт Тетері передбачав закріплення за козацтвом попередньо наданих йому привілеїв, а також зрівняння статусу козацького землеволодіння із шляхетським[167]. При цьому зміцнювалися й почасти реставрувалися шляхетські інституції, як-от Руський трибунал, функції якого мав виконувати Київський ґрод. Шляхта Білоцерківського староства повинна була нести постійну службу при гетьмані, причому резиденція останнього переносилася з Чигирина до Білої Церкви[168]. В решті положень петиція повертала засади організації реєстрового козацтва до дореволюційного стану, зокрема передбачаючи встановлення реєстру в 12 000 козаків у 6 полках: Переяславському, Канівському, Корсунському, Чигиринському, Черкаському й Білоцерківському[169]. Особливий інтерес викликають пункти, пов'язані з професійним військом. Так, гетьман пропонував сформувати при кожному реєстровому полку затяжну (найману) хоругву, що теж виразно нагадувало практику, котра існувала до 1648 р. Втім, в даному випадку, очевидно, мало

---

[166] Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року //Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 99-173.

[167] Там само. — С. 110-115.

[168] Там само. — С. 111-112.

[169] Там само. — С. 112.

йтися не про підрозділи коронного війська, а хоругви власного затягу, оскільки всі вони в сукупності мали б підпорядковуватися гетьману[170]. Опріч цього також планувалося утримувати піхотний полк при генеральній артилерії в Білій Церкві, котрий так само мав бути найманим[171]. Загалом, ефективність професійного війська для Тетері, влада якого протягом 1664 р. повсякчас слабшала, була очевидною. В листах до короля він благав прислати йому на допомогу піхотні відділи, а в згаданому вище проєкті планував розташувати гарнізони німецької піхоти в Корсуні та Кодаку[172].

Відлуння військових положень Гадяцького трактату і проєктів Тетері знайшли свою продовження в матеріалах Острозької комісії 1670 р., котра мала виробити формулу примирення між правобережним гетьманом П.Дорошенком і Річчю Посполитою[173]. Інструкції козацьким послам до Острога апелювали до положень Гадяцького трактату (за винятком згадок про Князівство Руське). Хоч територіально кордони юрисдикції Гетьманщини окреслювалися трьома українними воєводствами (Київським, Брацлавським та Чернігівським), козацький устрій застерігався лише за 12 правобережними полками: Чигиринським, Черкаським, Канівським, Корсунським, Білоцерківським, Київським, Кальницьким, Паволоцьким, Брацлавським, Уманським, Подільским і Торговицьким[174]. Просячи підтвердження прав козацького стану, в тому числі й на земельні маєтності й економічні імунітети, пункти водночас застерігали звільнення цих теренів від постоїв і стацій коронного та литовського війська. Статті застерігали, що гетьман мав бути єдиним командувачем козацьким і

---

[170] Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1664 року. — С. 113-114.

[171] Там само. — С. 115.

[172] Горобець В. Козацький гетьманат в соціополітичній структурі Речі Посполитої. — С. 42.

[173] Степанков В. Острозька комісія 1670 року: передумови, хід, наслідки //Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 481-512; Perdenia J. Piotr Doroszenko a Polska. — Kraków, 2000. - S. 208-209.

[174] Акты ЮЗР. — Т.9. — С. 199-201.

найманим військом, а у випадку, коли б польсько-литовські відділи за воєнної потреби були б уведені в Україну, то мали б так само перебувати під його зверхністю[175]. Використання козацького війська поза межами України дозволялося лише за королівською вимогою на певний термін і за окрему платню (цей пункт був фактичною калькою аналогічних положень стосовно умов використання посполитого рушення поза межами Речі Посполитої)[176]. Стосовно найманого війська Острозький проект повторював Гадяцький трактат у доволі розпливчастих формулюваннях, згадуючи що кінні та піхотні полки “для захисту прикордоння” мають отримувати стацію та “зимові хліби” (гіберну) з королівщин і духовних маєтностей з теренів трьох воєводств, звідки ж має надходити платня з податків, котрі встановить сейм[177]. Окрім цього на утримання артилерії мало бути передано великі рангові маєтності в межах трьох староств — Лисянського, Корсунського та Богуславського[178]. Попри те, що Острозька угода так і не була ухвалена в її первісній редакції, вона подає нам свідчення того, що форми правової та політичної свідомості значної частини козацької верхівки продовжували плекати й розвивати ту модель гетьманату, яку було закладено Гадяцьким трактатом. Особливо показовим є те, що власне військові інститути незмінно фігурували в них у вигляді триєдиної формули: козацького війська, як ядра армії та держави, найманого війська й корпусу артилерії, що були їх доповненням. Ця структура була не просто виявом політичних планів гетьманів і старшини, але відповідала тим реаліям, які склалися в Гетьманщині фактично.

Поступове зниження боєздатності козацького ополчення, зробило помітнішою роль охотницьких (волонтерських) формувань, що постали в Україні ще в перші роки Хмельниччини й формувалися, головне, за рахунок позастанових груп населення. Зручність їх залучення до війни полягала в тому,

---

[175] Там само. — С. 202.

[176] Там само. — С. 203-204.

[177] Там само. — С. 203.

[178] Там само.

що вони не були прив’язані до певної території й не потребували регулярного забезпечення, живучи за рахунок воєнної здобичі. Напівосідлий характер життя цих формувань робив їх повсякчас готовими до воєнних виправ і дозволяв не витрачати час на тривалі мобілізації. Зворотнім боком охотницьких загонів був нижчий рівень дисципліни й озброєння, аніж в реєстрових козаків. Крім того, командири охотників часто також мали свої політичні амбіції й мало рахувалися з волею гетьманів, що робило їхні відділи некерованою силою, здатною поламати будь-які плани кампанії. Виникаючи здебільшого в порубіжних регіонах, охотницькі формування так само швидко зникали, як і з’являлися, часто міняли місця дислокації, що нерідко призводить до плутанини з ними в історичнх дослідженнях. Тривале життя судилося тим з них, що обіймали периферійну територію на якій вирували повстанські рухи покозачених селян. Тим не менше, саме з охотників у 60-х рр. XVII ст. гетьмани починають рекрутувати найманців для служби на постійній основі, забезпечуючи їх грошовим жалуванням, одягом, зброєю та натуральним утриманням[179].

Хоча існування охотницьких полків і було нетривалим, вони відіграли дуже важливу роль в створенні найманих військ право та лівобережних гетьманів, коли в ході Руїни стало очевидно, що “німецька” модель розбудови професійного війська себе не виправдала (в гетьманів було надто мало ресурсів, аби наймати офіцерів-іноземців для вишколу “чужоземських” полків, закуповувати для них спорядження і озброєння)[180]. Тому набагато ефективнішим видавалося формувати наймані полки, спираючись на організаційно-тактичні взірці козацького війська, що успішно довели зорганізовані в такий спосіб сердюцькі полки П.Дорошенка. Витворена ним модель найманого війська в загальних рисах була запозичена й лівобережними гетьманами на початку 70-х рр., коли значна частина його найманців перейшла на службу до І.Самойловича.

---

[179] Сокирко О. Козацький Марс. — С. 108-109.

[180] Сокирко О. Драгунські формування в збройних силах Гетьманщини середини — другої половини XVII ст. //Сторінки історії. — 2024. — Вип.58. — С. 21-40; його ж. Жовніри на продаж. Вербунок іноземних найманців у Козацькому Гетьманаті у 50 — 70-х рр. XVII ст. //Емінак. — 2024. - №2. — С.9-28.

Ще одним ресурсом для поповнення війська, який актуалізувала Руїна, стали запорожці. Особливо активно вони були задіяні в армії лівобережного гетьмана І.Брюховецького для якого важила не лише їхня боєздатність, але й політична лояльність. Брюховецький, котрий значною мірою завдячував своєму обранню на гетьманство підтримці Коша справедливо вбачав у запорожцях силу, що до певної міри унезалежнювала його становище від мінливих настроїв лівобережного козацтва. По суті, Брюховецький був першим, хто оцінив усі переваги постійного професійного війська в проекіції на внутрішню політику краю, зробивши з жовнірських постоїв дієвий інструмент тиску на потенційно невдоволених його владою[181]. Разом із тим, опертя на запорозькі контингенти, вочевидь, було для Брюховецького недостатньо надійним, оскільки його авторитет рано чи пізно мав втратити свою вагу, а січове товариство більшою мірою жило за законами чоловічих військових союзів, аніж здисциплінованих вояцьких спільнот. Тож їхня керованість і підконтрольність гетьману явно були недостатніми, свідченням чого є прийняття на службу охотницьких формувань[182].

В цій ситуації, подібно до своїх попередників, Брюховецький намагався залучити на службу союзників, котрі б служили йому за гроші та військову здобич. Оскільки ногаї та кримські татари в цей час мали ворожі стосунки з Гетьманщиною, його вибір пав на калмицьку орду, котра перебувала у васальній залежності від Москви із якою гетьман намагався налагодити щонайтісніші зв’язки. Калмики, що вперше з’явилися в Україні в 1663 р., справили абсолютно апокаліптичне враження на місцеве населення, настрашивши не тільки противників Брюховецького, але й прихильників[183]. Калмицька кіннота була ефективною ударною силою для стрімких степових рейдів, розвідки й раптових контратак, а за потреби могла завдавати таранного удару списами в щільно

---

[181] Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. — К., 2017. — С. 75-76.

[182] Акты ЮЗР. — Т.6. — С.52.

[183] Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 97-98.

зімкнених лавах — тих якостей, котрих бракувало козацькій кінноті[184]. Однак, дуже швидко стало очевидним, що для калмицьких відділів, котрі приходили на гетьманську службу був потрібний повсякчасний рух і бойові зіткнення, котрі б живили їх здобиччю. Натомість, їх практично було неможливо втримати на сталих місцях в очікуванні походу, а відсутність трофеїв відохочувала їх від продовження служби. В кампанії 1666 р., яка йшла з перемінним успіхом, Брюховецькому вдалося завербувати декілька калмицьких відділів[185].

Послаблення воєнних можливостей гетьманату відбувалося на фоні зміцнення військової присутності в Україні Московської держави, головне, через збільшення мережі гарнізонів і залог[186]. Згідно укладених в жовтні 1659 р. Переяславських статей царські гарнізони мали бути розміщені, окрім Києва, ще й у Переяславі, Чернігові та Ніжині, хоч московські ратники фактично перебували там і до цього. Крім того, окремі московські відділи стояли залогами в Білій Церкві, Брацлаві та Умані[187]. Їхні сили були сконцентровані переважно на утриманні контролю над територією та наглядом за настроями козацтва, а не на обороні краю від коронної армії, що зокрема підтвердила відмова Кремля скерувати ратних людей для захисту Правобережжя про що в грудні 1659 р. просило козацьке посольство[188]. Якщо на Правобережжі (окрім Києва) царським гарнізонам не вдалося втриматися надовго, то в Лівобережній Україні їм судилося стати головним оплотом московського військово-політичного впливу. Значною мірою в їх ефективності та надійності Москву переконала зимова кампаня 1663-1664 рр., коли московські гарнізони, розташовані у стратегічно

---

[184] Бобров Л. Калмыцкая конница в русско-польской войне 1654-1667 гг.: вооружение, тактика, военная стратегия //Історія давньої зброї. Дослідження 2014: Збірник наукових праць. — К., 2014. — С. 47-63.

[185] Літопис Самовидця. — С.100.

[186] Великанов В., Лазарев В. Царские воеводы и гарнизоны на Украине 1654-1669 гг. — М., 2020.

[187] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 110; Іваненко А. Проблема розміщення царських гарнізонів на теренах Гетьманщини у контексті українсько-московських відносин 50-х років XVII ст. //Гілея. — К., 2013. — Вип.79. — С. 15-19.

[188] Акты ЮЗР. — Т.5. — С. 6, 8.

важливих містах і містечках Лівобережжя, стали дієвим фактором стримування наступу королівської армії. Частину з них так і не вдалося знищити й вони залишалися в тилу коронної армії, шкодячи її комунікаціям. Московська залога Глухова, посилена лівобережними козаками, взимку 1664 р. остаточно спинила просування військ Яна II Казимира й П.Тетері в Україні[189].

Кількість московських гарнізонів на Лівобережжі істотно зросла за правління Брюховецького, котрий вбачав у московській військовій підтримці не лише запоруку стабільності своєї влади, але й шанс для привернення під свій реґімент правобережних полків. Батуринські статті 1663 р., укладені на елекційній раді вперше врегульовували норми продовольчого утримання воєвод і підкомандних їм військових контингентів[190]. В 1664 р. на прохання Брюховецького гарнізон ратних людей було введено в тогочасну столицю Гетьманщини Гадяч[191]. Згідно Московських статей 1665 р., в Україні планувалося розгорнути цілу мережу постійно існуючих гарнізонів, що фактично являла собою окрему поселену армію. В 1662 р. для координації управління й забезпечення гарнізонів, а також будівництва й ремонту українських фортець у Москві було створено Малороссійський приказ[192]. Окрім гарнізонів Києва, Переяслава. Чернігова та Ніжина, котрі вважалися головними оборонними пунктами, залоги також мали бути розгорнуті в Новгороді-Сіверському, Острі, Кременчуку, Полтаві та Кодаку, також окремий відділ ратних людей мав утримуватися на Запорозькій Січі. Загальна чисельність всіх гарнізонів і залог

---

[189] Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казиміра 1663-1664 рр. //Сіверянський літопис. — 1999. - №5. — С. 15-24.

[190] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 130-131.

[191] Великанов В. Российский гарнизон в Гадяче в 1664-1668 годах (Эпизод становления российского военно-административного присутствия на Украине) //Славяноведение. — 2018. - №4. — С. 40-48.

[192] Безьев Д. Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направления деятельности. — М., 2015. — С. 133-134, 281-283, 286, 295-302, 305-306; Окиншевич Л. Приказ “Малые России” Московської держави XVII ст. //Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. — К., 1925. — Вип.1. — С. 108-121.

мала становити 11 800 ратних людей, хоча козацька старшина попередньо просила лише про 8 500[193]. Попри те, що царські гарнізони рідко коли сягали штатної чисельності й часто потерпали від дезертирства, нестачі фінансування та матеріального забезпечення, їх роль була значною не лише у військово-політичному відношенні. Московські залоги швидко перетворилися на важливі соціальні та господарські анклави, активно поширюючи свій вплив на місцеве населення й економіку[194]. В Києві, Переяславі та Чернігові до того ж вони стали одними з містоутворюючих центрів, істотним чином змінивши демографічну ситуацію в цих містах. Під час антимосковського повстання навесні-влітку 1668 р. частину дрібних залог було винищено, але більші гарнізони, що являли собою значну військову силу, практично не зазнали втрат і не здали гетьманським військам утримуваних ними фортець. Глухівські статті 1669 р. обмежили перебування гарнізонів лише п’ятьма містами Гетьманщини — Київом, Переяславом, Черніговим, Остром і Ніжином — але звідси вони вже не виходитимуть ніколи[195].

Паралельно із нарощенням стаціонарної військової присутності в Гетьманщині, Московська держава невпинно посилювала й свою польову армію, до чого стимулювало продовження війни з Річчю Посполитою. З початку 60-х XVII рр. ст. вона звелася, головне, до втримання контролю над козацькою Україною, точніше її лівобережною частиною, котра опинилася в орбіті московського впливу. В сфері військового будівництва збереглися й посилилися тренди попереднього десятиліття, коли головний акцент було зроблено на збільшенні формувань “нового строя”, зорганізованих і навчених за

---

[193] Источники малороссийской истории. — Ч.1, 147; Іваненко А. До питання чисельності особового складу царських гарнізонів Лівобережної України після укладення “Московських статтей” 1665 року //Гілея. — К., 2014. — Вип.85. — С. 5-8.

[194] Назаренко В. Побутові умови та господарство Київського гарнізону у другій половині XVII – XVIII ст. //Етнічна історія народів Європи. — 2015. — Вип.45. — С. 21-26.

[195] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 217-218.

західноєвропейськими тактичними стандартами[196]. Водночас московський уряд реорганізував військово-адміністративну структуру південно-західних регіонів, що межували із Україною та Литвою, створивши тут в 1658 р. новий військовий округ — Білгородський розряд, з окремим корпусом — Білгородським полком[197]. Якщо гарнізони були опорними пунктами московського впливу й засобами втримання контролю над військово-політичною ситуацією в краї, то війська Білгородського полку виконували роль головної ударної сили, котра придушувала в Лівобережній Україні антимосковські виступи й відбивала наступи коронної армії, татар і правобережних гетьманів[198]. Білгородський і Сєвський полки сталиь головною силою в боротьбі за Україну на завершальному етапі війни Московії з Річчю Посполитою й справі втримання її лівобережної частини в сфері московського впливу.

Рубіж 60-70-х рр. XVII ст. став переломним в історії Лівобережної Гетьманщини, котра на відміну від Правобережної встала на поступовий шлях стабілізації. Запорукою цього стало вироблення певного компромісу між автократичною політикою гетьманів та старшинською олігархією, котра була закріплена спочатку Глухівськими статтями 1669 р., а згодом Конотопськими 1672 р. і Коломацькими 1687 р.[199]. Формула цього компромісу зводилася до своєрідного пакту про взаємний ненапад поміж гетьманом і старшиною, коли перший не мав право самовільно зміщати й карати старшин, а старшини своєю

---

[196] Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV – XVII вв. — М., 1954. — С. 168.

[197] Фурсов В., Дудина О. Создание и функционирование Белгородского разряда как военно-административной и территориальной единицы России второй половины XVII в. //Viva in tempore. — 2015. - №7. — С. 131-136.

[198] Великанов В. Росписи русской армии по разрядным полкам в 1650-1680 гг.: попытка создания военно-окружной системы //Военно-исторический журнал. — 2018. - №12. — С.16-17; Петрухинцев Н. Разрядная» военная реформа Алексея Михайловича и ее влияние в 1658-1660 гг. На южные служилые «Города» России (по материалам городов Липецкого края) //История: факты и символы. — 2018. - №3. — С. 106-129.

[199] Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 93-128.

чергою не могли на власний розсуд зміщувати гетьмана з посади без царського дозволу. Гарантом обопільного дотримання прав і прерогатив кожної частини політичного класу виступав монарх, котрий вважався верховним протектором Війська Запорозького. При цьому сам гетьманат цілком зберігав свої суверенні права, окрім хіба що права на зовнішні зносини. Натомість царі підтверджували всі чільні права й вольності козацького стану, адміністративний устрій, право, а також головні інституції козацької політії, обіцяючи не втручатися в них і обмежувати можливі втручання з боку воєвод[200].

Встановлений таким чином порядок гарантував баланс сил та інтересів в середовищі еліти й закріплював правила політичної гри. Політичної стабільності було досягнуто шляхом консервації недостатньо сильної й централізованої влади гетьмана. В руках полковницького корпусу залишалося майже безконтрольне порядкування місцевими податками й зборами, більшість яких не потрапляла до скарбниці Гетьманщини, а залишалася на місцях. Водночас центральний скарб залишався позбавленим публічного контролю (посада підскарбія, котра певний час існувала за правління Брюховецького, була скасована) і не був відділений від приватних коштів реґіментаря (“гетьманської шкатули”), що слугувало своєрідною компенсацією для гетьмана. Гетьман мав визнавати вільну елекцію всіх старшинських посад, лише затверджуючи її результати, хоча поступово почастішала практика гетьманських призначень на посади, але виборний алгоритм не скасовувався й продовжував діяти навіть у випадках, коли намагалися настановити на уряди своїх людей. При цьому гетьмани зазвичай не нехтували скликанням рад генеральної старшини, де обговорювалися найважливіші питання державного управління.

В цій ситуації гетьмани мали ще один інститут, на який воліли спиратися дедалі частіше й активніше — гетьманський двір, котрий сформувався як спільнота різних груп придворних урядів у останній чверті XVII ст. Двір не став

---

[200] Брехуненко В. Східна брама Європи. — С.238-243; Горобець В. “Волимо царя східного…”. — С.259-265; Мельник Л. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.). — К., 1995.

самодостатньою політичною інституцією й не фігурував у жодних настановчих документах гетьманту, але його урядники й служителі стали вірними виконавцями найрізноманітніших рейментарських доручень політичного, дипломатичного, судового та військового характеру[201]. З числа придворної клієнтели реґіментарі рекрутували кандидатів на заміщення старшинських вакансій у козацьких і найманих полках, канцеляріях і судах.

Витворення балансу сил й інтересів гетьманської влади та старшинської спільноти супроводжувалося остаточною кристалізацією військово-політичного устрою Козацького Гетьманату. Його остаточним оформленням слід вважати Глухівські статті 1669 р., котрі юридично закріпили існування найманого полку, фінансованого з державної скарбниці[202]. Кількісне збільшення найманого війська стало для старшини тривожним сигналом посилення гетьманської влади. Прагнучи за будь-яку ціну спинити його, Конотопські статті 1672 р., опріч низки обмежень гетьманських прерогатив, постановили ліквідувати найманий полк (а фактично військо). Втім, новообраний гетьман І.Самойлович не лише проігнорував його, залишивши на службі наймані формування свого попередника, але й після короткої перерви розпочав вербування нових, охоче приймаючи в їх лави втікачів з найманого війська Дорошенка. За правління Самойловича остаточно усталюється внутрішня структура найманого (охотницького) війська з поділо на кінні (компанійські) та піхотні (сердюцькі) полки, система його утримання й місце в загальній організації гетьманського війська. Як і раніше, охотницькі полки Самойловича були вірними охоронцями його влади, пильнуючи полковницьку фронду та запорожців — потенційних противників гетьмана. В той же час, найманці стали найбільш боєздатною частиною гетьманської армії в кампаніях на Правобережжі 1674-1676 рр. та в

---

[201] Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663 - 1734 рр.: Автореферат дис. ... канд. іст.наук. — К., 2012.

[202] Сокирко О. Лицарі другого сорт. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. — К., 2006. — С. 66-76.

Чигиринських походах 1677-1678 рр.[203]. Практику використання найманого війська повністю перейняв наступник Самойловича Іван Мазепа[204]. За його правління охотницьке військо сягнуло піку свого розвитку: у п’яти сердюцьких і трьох компанійських полках перебувало близько 10 000 жовнірів. Найманці забезпечували охорону степового та дніпровського кордону Гетьманщини, утримували залоги в стратегічно важливих фортецях і були ядром гетьманської армії в усіх найважливіших кампаніях проти турків і татар наприкінці XVII ст.[205].

Збільшення чисельності найманого війська, а також дві затяжні війни з Османською імперією, які припали на кінець XVII ст., гостро поставили питання поповнення воєнного бюджету Гетьманщини[206]. Як зазначалося вище, податкова система гетьманату була децентралізованою й левова частка фінансових надходжень залишалася в полкових бюджетах, тоді як центральний уряд традиційно користав з митних зборів (індукти й евекти), а також деяких акцизів, котрі давали доволі скромні кошти. Централізація податкової системи потребувала політичної санкції старшини й показово, що ані Самойлович, ані Мазепа ніколи не наважувалися порушувати цю систему, вочевидь керуючись якимись непублічними домовленостями з козацькою верхівкою.

В цій ситуації найпростішим і вже апробованим шляхом було віддання права стягнення податків, котрі належали до фінансової юрисдикції вищої влади, в приватні руки на засадах оренди. Щороку орандар, котрий одноразово вносив до скарбниці річний податковий збір із певної території, отримував гетьманську ліцензію на право стягувати податки на цій території протягом року,

---

[203] Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. - Дніпропетровськ, 2003. — С. 107-131; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 77, 85-87, 236-243.

[204] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 88-89.

[205] Сокирко О. Військова політика Івана Мазепи кінця XVII ст. //Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Серія «Історія». — 2004. — Вип.71/72. — С. 103-108.

[206] Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687). — М., 2012. — С.75-89.

встановлюючи їхні ставки на власний розсуд. Здавання фіскальних функцій держави в оренду приватним особам мало дві головні переваги: необхідна сумма готівкових коштів швидко потрапляла до скарбниці, а її розпорядникам не доводилося мати клопоту із влаштуванням штату фіскалів, оскільки орендарі мали власних слуг і урядників. Зокрема, в 1678 р. Самойлович вдався до запровадження оренд на найбільш прибуткові промисли в економіці Гетьманщини — винокуріння та шинкування[207]. Втім, за декілька років зловживання арендарів, котрі прагнули максимально підняти збори, аби заробити на різниці сум, відданих до гетьманського скарбу й отриманих надходженнях, породили масове невдоволення практично всіх категорій населення, котрі були залучені у виробництво й ринок спиртного. В 1684 р. оренди були ліквідовані, але в 1689 р. знов відновлені, при чому гетьман Мазепа й старшина, після опитування козаків і поспільства, дійшли висновку, що “им лутче и сноснее аренду иметь”, аніж “поборы давать”. В березні 1690 р. це рішення дістало царське схвалення, причому ставки аренд встановлювалися по полках диференційовано, але відтепер вони не мали перевищувати певної межі, аби попередити невдоволення платників[208]. Відновлення системи оренд показало, що гетьманське правління не має достатніх важелів впливу для переоблаштування податкової системи й збільшення воєнного бюджету. При всій своїй простоті, ця система була винятково неефективною, даючи більше можливостей для наживи й зловживань арендарів, аніж для стабільного поповнення скарбу. Це виразно засвідчили “Договоры и постановленя правъ и волностей войсковыхъ” 1710 р., котрі вкотре скасовували систему аренд, які “за прикрост и утяжене у посполства почытаеться”, відкладаючи, однак, пошук альтернативних джерел фінансування охотницького війська на невизначений термін[209]. Ще одним способом виходу з фінансової скрути була спроба, апробована попередниками, монетної емісії. В

---

[207] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 93.

[208] Там само. — С.93-94; Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. — М., 2011. — С. 98-106.

[209] “Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення). - Львів, 2011. — С. 113.

1686-1687 рр. в Сєвську, з ініціативи Самойловича, тривало карбування особливої монети (чеха) для фінансових потреб Гетьманщини. Однак через погану якість (малий вміст срібла) й низьку купівельну вартість, їх виробництво було швидко припинене, вкотре засвідчивши, що спекуляції з монетною регалією ніколи не могли дати довогтривалого й позитивного ефекту.

Відмова від західних взірців побудови професійної армії до якої дійшли право- та лівобережні гетьмани наприкінці Руїни автоматично означала ставку на козацьку модель військово-адміністративної організації найманства, й відповідно використання місцевих людських ресурсів: покозачених, випищиків, правобережних і запорозьких козаків. Відповідно, це ставило перед гетьманами необхідність пильно контролювати ці ресурси й потоки переселенців — потенційних військових заробітчан, дбаючи, аби вони не потрапили на службу до Речі Посполитої чи Криму. Це неминуче призводило до того, що спроби контролювати переходи через дніпровський і степовий кордони викликали протест з боку Запорозької Січі, котра вважала їх порушенням своїх традиційних прав і вольностей (“вільного виходу”). Відносно повноцінна можливість такого контролю в лівобережних гетьманів з’явилася порівняно пізно, у зв’язку із укладенням Вічного миру 1686 р., котрий остаточно провів розмежування сфер впливу Речі Посполитої та Московії в Україні, привернувши Запорожжя під владу останної й віддавши в гетьманське управління[210].

Успішні дії спільного гетьмансько-січового війська в кампаніях 1686-1689 та 1695-1698 рр. контрастували зі спробами Мазепи обмежити військово-політичну самостійність Коша. Запорожці домагалися не лише збереження права зносин із іноземними володарями, але й ведення степових промислів, уходництва, що передбачало міграції великих груп козаків у межі володінь кримського хана[211]. Після укладення Бахчисарайського миру 1681 р. Січ

---

[210] Станіславський В. Гетьманщина та Запорозька Січ наприкінці XVII ст.: взаємодія і протистояння на тлі міжнародної ситуації //Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. - К., 2014. — С.323-324.

[211] Там само. — С. 326-327, 329.

фактично була відрізана від степових ресурсів і пониззя Дніпра, що поставило запорожців у залежність від царського та гетьманського жалування, поставок боєприпасів і продовольства з “волості”. В подальшому вони намагалися вести збалансовану політику лавірування поміж інтересами Гетьманщини та Криму. Із початком чергової війни з Османською імперією в 1686 р. січовики навіть кількаразово проголошували про свій нейтралітет і відмовлялися брати участь у антитатарських виправах, аби не загострювати стосунки з ханом. Однак, ця політика була малорезультативною, тим більше, що Москва й Батурин прагнули встановити більш жорсткі засоби контролю над Січчю. Для запобігання самовільних виходів запорожців на море та в степ на Дніпрі, Самарі, Орелі та гирлах річок Берестової та Орчика розпочалося будівництво фортець найбільшою з яких стали Новобогородицька та Новосергіївська, збудовані в 1688-1689 рр.[212].

Поступова стабілізація суспільно-політичного життя, спричинена розмежуванням колись єдиної козацької держави на дві частини між Московською державою та Річчю Посполитою справила справила вирішальний вплив і на козацтво, котре остаточно перетворилося на провідний соціальний стан гетьманату. Головними тенденціями, які визначали його розвиток, були розшарування рядового товариства в лавах якого витворилася своя верхівка, а також вивищення й кількісне збільшення старшини, влада якої мала тенденцію до перетворення на спадкову. Обидва чинники спричинювали, в першу чергу, зниження воєнних можливостей козацького війська, коли частина вояків, через зубожіння, не могла нести службу, а решта, маючи таку можливість, не хотіла. Після остаточного закріплення Лівобережної Гетьманщини в московській протекції, кількість козаків у 10 реєстрових полках обмежувалася Глухівськими статтями 1669 р. до 30 000. Наступні Конотопські статті 1672 р. зменшували її до 20 000, а Коломацькі 1687 р. знов відновлювали до 30 000[213].

---

[212] Там само. — С. 328, 330.

[213] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 11,16, 309.

Водночас, внутрішня диференціація козацтва за майновою ознакою та наявністю чи то відсутністю певних службових привілеїв не вирішували питання про засадничі принципи особистого відбування служби. Соціальні процеси всередині козацького стану спричинили виокремлення в його середній та вищій верствах категорії виборних козаків[214]. Перші відомості про існування виборного товариства сягають кінця 80 – початку 90- х рр. XVII ст. Наразі невідомо, як саме формувалася ця група козацтва, якими були умови її служби, правовий статус, система мобілізації й управління. За аналогією з пізнішим періодом, можна припустити, що забезпечення виборних покладалося на середньозаможне й незаможне козацтво, котрі мали утримувати в належному стані господарство виборного козака під час воєнних виправ, а також допомагати (“вспомагати”, “підпомагати”) йому в придбанні спорядження, фуражу й провіанту[215].

Виборні козаки становили найбільш боєздатне ядро реєстрового війська. Водночас, сформувавшися стихійно, служба виборних козаків не мала належного впорядкування та регламентації. Очевидно, це ускладнювало процес мобілізації й спонукало гетьманське правління до чіткішого оформлення їх статусу та воєнних повинностей. В концентрованому вигляді плани щодо можливих варіантів реорганізації виборних козаків гетьман Мазепа обговорював із посольством думного дворянина Ф.Шакловитого, яке відвідало Батурин в справах майбутнього походу на Крим в жовтні 1688 р.[216]. У розмові з посланцем Мазепа заявив, що “чтоб казаков гультяев не было, о том он давно заботится и думает устроить это таким образом, чтоб при полках великороссийских войска козацкаго было бы не больше двадцати тысяч”. Але організаційні новації на тому не обмежувалися, оскільки “впредь, как он думает, осмотрясь, можно бы

---

[214] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С.413-416; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 87-88.

[215] Сокирко О. Козацький Марс. — С.126-131, 319-322.

[216] Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. //Киевская старина. — 1890. - №5. — С. 214.

устроить в городах небольшое число городовых козацких полков, чтоб в них козаки были самые добрые, заслуженные, оружные и конные, да держать еще охотных жалованных конных полков и сердюков тысяч с шесть, и тех сердюков для большей твердости переименовать, как государи укажут”[217].

Отже йшлося про зміну структури й чисельності козацького війська, яка мала супроводжуватися його скороченням і укладенням нового реєстру, місце в якому належало б виключно козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кіньми, озброєнням і харчами. Водночас, решта незаможних козаків виконувала б роль підпомічників, допомагаючи реєстровцям в господарстві чи, в крайніх випадках, виконуючи допоміжну службу або функції резерву. Видалення з війська баласту з числа незаможних і безземельних козаків, кількість яких наприкінці XVII ст. постійно зростала, допомогло б значно оздоровити його, а відтак і підвищити боєздатність. До такої реорганізації спонукало також те, що в результаті майнової диференціації поділ на виборних і підпомічників уже став доконаною соціальною реальністю[218]. Тож на заваді їй могла постати лише проблема укладення нового реєстру, яка віщувала опір з боку потенційних випищиків. При зменшенні чисельності козацького війська автоматично зростала роль війська найманого. Таке співвідношення між традиційними (становими) і професійними (найманими, позастановими) формуваннями в гетьманській армії, навіює порівняння зі структурою збройних сил Речі Посполитої, де за умов існування шляхетського посполитого рушення, функцію дієвої армії виконувало наймане (кварцяне, згодом компутове) військо. Це поєднання є зайвим підтвердженням того, що сам гетьмани й політична еліта Гетьманщини, будучи

[217] Там само. – С.215.

[218] Термін “виборне товариство”, “козак виборний” зустрічаються в документах і при описі воєнних виправ гетьманського війська, і в тогочасній судовій і адміністративній документації, пов’язаній із козацькими домогосподарствами. з числа найкраще озброєних і досвідчених у військовій справі реєстровців з яких у воєнний час формували полки змінного складу, окремі від городових.

носіями річпосполитської політичної культури, розбудовували військово-політичні інститути власної держави за взірцем станової республіки[219].

Важливо зауважити, що достатня ефективність армії гетьманату, усвідомлювана його елітою, своєю зворотньою стороною мала потужну військову підтримку Московської держави. Нагадаймо, що жоден із зовнішньополітичних проєктів Самойловича або Мазепи, котрий передбачав ведення масштабних воєнних дій, чи то за приєднання Правобережжя, чи то знищення турецьких форпостів у пониззі Дніпра не мислився ними без збройної допомоги Москви[220]. Кремль мав можливість порядкувати в Україні достатньо великими польовими арміями, що могли бути достатньо швидко використані для захисту кордонів, або ж бути мобілізованими для війн за межами гетьманату[221]. Окрім цього, в містах Лівобережної України продовжувало перебувати декілька московських гарнізонів, що виконували функції резерву польових армій й опорних пунктів. Наприкінці XVII ст. всі вони мали значні запаси зброї, боєприпасів і продовольства, а в Києві та Переяславі крім того було облаштовано арсенали, артилерійські ливарні та майстерні по ремонту зброї. Воєнна допомога Кремля лівобережним гетьманам мала своєю ціною потенційну втрату оборонної самодостатності, а в подальшій перспективі й політичного суверенітету Гетьманщини.

2.4. Держава і армія Козацького Гетьманату в добу модернізаційних реформ 1700 — 1735 рр.

---

[219] Sokirko O. Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia //Polsko-Ukraińska współpraca wojskowa na przestrzeni dziejów. - Oświęcim, 2018. - S. 65-84.

[220] Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. — С. 167-168, 188-190, 198-200; Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. — С. 153-164.

[221] Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV – XVII вв. — С. 195-196.

Відносно стабільна геополітична ситуація в стосунках із Османською імперією та Кримським ханством, закріплена Константинопольським мирним договором 1700 р., створила мирну паузу на південних кордонах Гетьманщини. Відсутність необхідності докладати нові воєнні зусилля на Півдні зняли з порядку денного плани реорганізації козацького війська й збільшення чисельності найманих полків. Існуючих сил було цілком достатньо, аби в разі необхідності захищати кордони, стримувати потенційні татарські набіги. Однак, геополітична ситуація дуже швидко змінилася кардинальним чином. Початок Північної війни, що розпочалася взимку 1700 р., виявився невдалим для Московії та її головних союзників, що одразу ж актуалізувало використання військових ресурсів Гетьманщини[222]. Після розгрому московських військ під Нарвою восени 1700 р. Петро І був змушений взятися до створення нової армії й масштабної реорганізації військової системи, котра потягла за собою реформування практично всіх найважливіших державних інститутів, адміністративного устрою, законодавства й фінансів. В цей час на кордони Ліфляндії та Естляндії було висунуто корпус гетьманського війська, який мав стримувати просування шведів вглиб московської території[223]. Це була перша виправа гетьманського війська на далекі балтійські терени, за якою мало не щороку послідували нові й нові. Вдаючись до тактики рейдів, дрібних сутичок, блокування невеликих шведських залог, козацькі та охотницькі відділи створили оперативний заслон, даючи можливість московському командуванню реорганізувати свою армію та накопичити резерви. “Мала війна”, що тривала протягом 1700-1702 рр. показала достатньо високу ефективність використання

---

[222] Дядиченко В. Украинское казацкое войско в конце XVII – начале XVIII в. //Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: Сборник статей. — М., 1959. — С. 246-268; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 95-100, 115-121,135-139; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. - С. 238-243; Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700-1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. — К., 2008. - С. 7-42.

[223] Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702) //На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. — К., 1999. — С. 102-122.

легкої нерегулярної кінноти проти шведських військ, котрі не мали досвіду маневрової рейдової війни[224]. В наступних кампаніях 1704-1706 рр., котрі розгорнулися на теренах Литви ця практика використання гетьманських військ отримала подальший розвиток. Відтепер у військових операціях брали участь кількісно більші відділи чисельністю до 15 000 чоловік, включно з піхотою та артилерією[225].

Затребуваність військового потенціалу Гетьманщини в Північній війні потягла за собою й непередбачувані наслідки. Реформи в сфері управління, організації та комплектування армії, викликані нагальними воєнними задачами, поводували зміни в решті галузей дежавного устрою – системі органів влади, економіки, соціальної структури[226]. Перші заходи по реорганізації армії звелися до формування нової моделі військової організації, яка взорувалася на західноєвропейські стандарти. Ці зміни не могли не зачепити й військово-політичної системи Гетьманщини. Попервах вони торкнулися сфери управління, що на думку царя, мало краще синхронізувати дії московських і гетьманських відділів, пришвидшити їх мобілізацію та зосередження, централізувати командування[227]. Царські директиви з визначенням цілей і характеру дій адресувалися виключно московським воєначальникам і царська ставка зносилася особисто хіба лише з гетьманом.[228] Трохи згодом козацькі полки почали передаватися до складу не тільки московських, але й союзних польсько-

---

[224] Иванюк С. Тактика малой войны русской армиии стратегические решения Петра I по ее применению в период Северной войны //Петр Великий: исследования и открытия. к 350-летию со дня рождения: материалы Международной научной конференции. — М., 2022. — С. 242-245; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 249-259.

[225] Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700-1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища. — С. 9-10.

[226] Каменский А. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века (Опыт целостного анализа). — М., 2001. — С. 91-147; Анисимов Е. Время петровских реформ. - Л., 1989. — С. 236-239; Павленко Н. Петр Великий. — М., 1990. — С. 474-475.

[227] Письма и бумаги императора Петра Великого. Спб., 1887. — Т.1. — С. 410.

[228] ПИБ. — Т.4. — С.66.

саксонських відділів, чого також не було раніше[229]. Козакам доводилося брати участь у рейдах і дрібних сутичках, виконувати другорядні задачі по забезпеченню дій головних сил (утримувати пікети, караули й поштові станції), що за умов відсутності регулярного постачання призводило до їхнього повного виснаження. Російські військові відбирали в козаків харчі, здобич й навіть верхових коней внаслідок чого різко знижувалася боєздатність війська[230].

Впровадження практики командування українськими полками російським генералітетом створило передумови для виникнення нових військово-адміністративних органів, котрі здійснювали централізоване управління частинами гетьманського регіменту. Починаючи з 1701 р., функції загального органу управління російськими військами почав виконувати Приказ військових справ.[231] В Гетьманщині його юрисдикція поширювалася на місцеві органи російського управління – київського генерал-губернатора, воєвод та комендантів фортець. Однак для масштабнішого використання військового потенціалу Гетьманщини цього було замало, оскільки ці органи управління не були зв’язані в одну централізовану систему. Для вирішення якихось локальних воєнних задач створювалися тимчасові з’єднання московських і козацьких військ, що могли віддаватися під командування російських командирів[232]. Але московський уряд наразі не створював якісь нові військово-адміністративні округи в які б могла б бути інтегрована гетьманська армія[233].

---

[229] ПИБ. — Т.3. — С. 1050.

[230] Российский государственный архив древних актов. — Ф.124. — Оп.3. — Д.1521. — Л.1; д.1525. — Л.2; Соловьев С. История России с древнейших времен. 1703 – начало 20-х годов XVIII века. — М., 2001. - Кн. VIII. — С. 38-39.

[231] Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. — М., 1958. — С.50-52; Государственные сановники, управлявшие военной частью в России с 1701 года. — Спб., 1866. — С.3.

[232] ПИБ. — Т.7. — С. 681, 690.

[233] Киселев М., Лазарев Я. Историографический призрак “Украинской дивизии”: к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706 – 1708 годах //Славяноведение. — 2013. - №2. — С. 43-45.

Перші кампанії Північної війни засвідчили, що однією з найбільших проблем, із якою надалі доведеться мати справи гетьманській армії була логістична. Козацькі відділи вперше мусили брати участь у бойових виправах, терени яких були дуже віддалені від кордонів Гетьманщини. Величезні обози й транспорти з продовольством ще більше сповільнювали й так не дуже швидку мобілізацію козацького ополчення, висування на театр воєенних дій і подальші маневри. Через брак продовольства й фуражу, підвезення яких не було системно організованим, козацькі відділи потерпали від голоду, хвороб і як наслідок дезертирства, що набуло масових масштабів[234]. Тактичні особливості гетьманського війська також дали про себе знати. Козацькі полки вперше зустрілися з новим противником – шведською регулярною армією, озброєною та навченою за стандартами лінійної тактики. Призвичаєні до дій проти чисельно переважаючих турецько-татарських військ, їхньої рухливої кінноти, козаки виявилися не готовими до чітких і злагоджених маневрів, дій поза укріпленим табором, старшинам бракувало уявлень про спосіб дій ворожої армії. Атакуючи шведів холодною зброєю, хаотично обстрілюючи з луків і ручної вогнепальної зброї, козаки потерпіли від залпового вогню ворожої піхоти й артилерії, не витримували лобових атак лінійної шведської кавалерії. Ефективне протистояння новому противнику вимагало застосування бойових порядків з добре вишколеною піхотою, підтримуваною вогнем артилерії. Однак, непризвичаєна до рішучих наступальних дій, козацька й сердюцька піхота не могла істотно впливати на перебіг боїв і залишалася пасивною під захистом вагенбургу. Слабкий зв’язок між елементами бойових порядків призводив до того, що противник намагався скористатися відривом кінноти від піхотних шикувань і розбити їх поодинці, зіграти на відсутності чітких і скоординованих дій між родами війська. Козацька кіннота остаточно втратила роль основної ударної сили й виконувала допоміжні задачі.[235]

---

[234] Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702). — С.118-120.

Поразки гетьманської армії в кампаніях 1706-1708 рр. змусили Кремль замислитися над реорганізацією козацької служби, в першу чергу в сфері її підпорядкування московському командуванню й забезпечення швидкої мобілізації. Поступове перенесення бойових дій у Литву та на смоленський напрям у 1704-1706 рр. стривожили Петра І й змусили його до гарячкової концентрації всіх наявних сил і резервів для захисту західних кордонів Московії. Саме в цей час виникає ідея повернутися до не зреалізованої в 1688 р. ідеї реформування козацького війська. Хронологічно перша згадка про плани проведення реорганізації війська міститься в листі Пилипа Орлика до митрополита Яворського з липня 1721 р., й датується в літом 1707 р.[236]. Йшлося про повернення до ідеї впорядкування виборних козаків, що обговорювалася на Жовківській раді наприкінці 1706 р. з подачі царя[237]. М.Костомаровим був опублікований лист Петра І до Мазепи від 10 серпня 1707 р. з розпорядженням, “дабы вы по обнадеживательному слову к нам о кумпаниях, во всех Малороссийских палкех конечно нынешне(й) осенью и зимою определение учинили и неотложно к будушей кумпании оным готовы были”[238]. Мазепа в своїй відповіді обіцяв “с всяким тщателным прилежанием … старатися, дабы тот премощный вашего царского величества указ самым совершенством исполнен был”[239], пишучи того ж дня канцлера Г.Головкіна про відтермінування реформи[240]. Не відмовляючись в цілому від задуму, гетьман пропонував спершу апробувати її лише в двох полках (Стародубському та Чернігівському), аби уникнути потенційного спротиву козаків[241]. Аргументи гетьмана подіяли на

---

[235] ПИБ. — Т.8. — Вып.2. — С. 127, 664-665; Сокирко О. Козацький Марс. — С.136-143.

[236] Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку *XVIII ст. — К., 1994. — С.*167.

[237] Маркевич Н. История Малороссии. — М., 1842. — Т.4. — С. 257.

[238] ПИБ. — Т.6. — С. 44.

[239] РГАДА. — Ф.124. — Оп.4. — Д.108. — Л. 1 об.

[240] РГАДА. — Ф.124. — Оп.4. — Д. 112. - Лл. 1 об. – 3.

Петра й вже 8 вересня 1707 р. Головкін писав, що цар погодився відтермінувати реформу[242].

Мазепа перебував у дуже складній ситуації, оскільки йому до кінця не були ясними кінцеві цілі Петра, реформа могла стати проміжним етапом до радикальної зміни військово-політичного устрою Гетьманщини а відтак ліквідації її політичної автономії. Верхівка гетьманату справедливо побоювалися, що вони можуть спричинити ланцюгову реакцію змін в інших владних інститутах країни й в кінцевому підсумку загрожуватимуть всій державній моделі Гетьманщини[243]. Мазепа зважився лише на часткову організацію підрозділів виборних козків в лютому 1708 р. у засеймських сотнях Ніжинського полку, де було сформовано підрозділ у 750 чол.[244]. Зберігся універсал Мазепи від 2 березня 1708 р. глухівському сотнику О.Турянському з наказом розписати козаків Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької сотень на “лучшее” та “подлійшое” товариство, з яких перші повинні були завжди бути готовими до військових виправ, а другі “чинити вспомогателство”[245]. Весною-літом 1708 р. цар і Мазепа були зайняті воєнними приготуваннями до зустрічі шведської армії в Лівобережній Україні. Крім того, в спілкуванні Мазепи з Петром І на перший план вийшла справа з доносом Кочубея та Іскри, котра відтіснила решту тем на маргінес і водночас була додатковим стримуючим фактором для гетьмана, котрий, вочевидь, серйозно

---

[241] Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707-1708 рр. //Українська держава другої половини XVII – XVIII ст: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 343-344; Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. — С. 464.

[242] Там само. — С. 344-345.

[243] Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації //Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2003. - Вип. 2. — С. 101-116.

[244] ПИБ. — Т.7. — С.349; Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707-1708 рр. — С. 346-347.

[245] Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707-1708 рр. — С. 347-348; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С.121.

остерігався можливого невдоволення старшин і козацтва. Розпочату реорганізацію козацького війська було відкладено[246].

Відкритий розрив із московською протекцією, здійснений гетьманом І.Мазепою в 1708-1709 рр. став надзвичайним потрясінням для Гетьманщини та її військово-політичної системи[247]. Владний табір козацької держави поділився на дві нерівні частини, більша частина якого, під тиском зовнішніх обставин, мусила лишатися по бік російського царя. З іншої сторони, зміна характеру стосунків між Москвою й Гетьманщиною виявилася, в першу чергу в кризі довіри до гетьманської форми правління й не призвела до повного демонтажу політичної автономії України та її еліти[248]. Очевидно, Петро І не мав на меті повний злам гетьманської автономії й радикальне перекроєння її адміністративно-політичної моделі. Попри загальну нехіть до місцевих порядків, котрі видавалися йому хаотичними й ірраціональними, більш імовірним виглядає намір побудувати тут певний баланс сил між гетьманом і різними групами старшини, котрі б врівноважували одне одного, не даючи змоги посилитися жодній з них[249]. Нова політика монарших призначень на старшинські уряди швидко стала іграшкою в руках царських наближених й замість бажаної стабільності, тільки загострила конфлікти між новопризначеними урядниками та їх високими покровителями[250]. Ще одним полюсом напруженості були конфлікти

---

[246] Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 81-92.

[247] Брехуненко В. Східна брама Європи. — С.287-296; Горобець В. “Волимо царя східного…”. — С. 273-278.

[248] Бушкович П. Петр Великий. Борьба за власть (1671-1725). — Спб., 2008. — С. 289-293; його ж. Последствия Полтавы: местная автономия в Российской империи при Петре I //Россия и Война: Международный научный сборник в честь 75-летия Брюса Меннинга. — М., 2018. — С. 92-121.

[249] Бушкович П. Последствия Полтавы. — С. 113-115.

[250] Горобець В. “За его бытность при дворе нашем верную службу”. Служба при царському дворі як перепустка на сотництво в Гетьманаті //Людина, суспільство, влада в давній та ранньомодерній Україні: контексти історичної презентації. — К., 2020. — С.123-137.

з російськими офіцерами та чиновниками. Козацькі старшини скаржилися на повне ігнорування їх статусу з боку росіян, приниження, утиски й навіть пограбування та розправи[251].

Іншим фактором, котрий повністю змінив специфіку військово-політичної системи Гетьманщини в післямазепинський період, стало кардинальне збільшення на її теренах московської військової присутності. Починаючи з 1709 р. тут постійно знаходилася більша частина дієвої російської армії. Після 1711 р. в Лівобережну Україну було переведено на постої практично всю кінноту польової армії, іррегулярні гусарські частини, а за кілька років полки Української ландміліції, провіантські магазини, кінські заводи, польову аптеку[252]. Гетьманщина стала головною опорною базою для російської армії у війнах з Туреччиною 1710-1713 і 1735-1739 рр. й Польщею у 1733-1735 рр. Гетьмани Скоропадський і Апостол докладали чимало зусиль, аби позбутися постоїв російського війська, але всі їхні спроби виявилися безрезультатними[253]. Все це призводило до того, що російська армія стала паралельною владною ієрархією, яка вступила в конфлікт з козацькою адміністрацією[254].

Похід в Україну військ гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика 1710 рр., засвідчував, що російської мілітарної переваги в справі утримання контролю над Гетьманщиною було явно замало[255]. Тому в шерезі обмежень українських

---

[251] Оглоблин О. Гетьман Іван мазепа та його доба. - С. 243-245; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — С. 21-24.

[252] Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 170-208; Грушевський О. По катастрофі 1708 року: Розквартированнє росийських полків на Україні //Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка у Львові. — Львів, 1907. — Т.78. — С. 5-25; Пенской В. Украинский ландмилицейский корпус в XVIII веке //Вопросы истории. — 2000. - № 10. — С.147-153.

[253] Гуржій О. Іван Скоропадський. — К., 2004. — С. 210-214; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — С. 128-131, 184-186.

[254] Репан О. Іржа на лезі: лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. — К., 2009. — С. 25-26, 82-84, 87-89.

[255] Крупницький Б. Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. (на підставі нових даних) //За державність. — Каліш, 1934. — Т. IV. — С. 172-189; Сокирко О.

автономій, які послідували у військовій галузі, царський уряд прагнув перебрати на себе кадрову політику й питання матеріально-грошового постачання гетьманського війська. Вже з березня 1709 р. російські урядовці стежили й брали безпосередню участь в доборі кандидатів на заміщення вакантних посад в реєстрових і охотницьких полках.[256] Після мазепинського виступу, коли чимало прихильників гетьмана були змушені виїхати на еміграцію, або були заслані, практика прямого призначення старшин царськими указами стала більш масовою[257]. Старшини, призначені Петром І, поводилися свавільно, часто порушуючи закон і норми моралі, не гребували хабарями, насильством, грабунками і переслідуванням своїх противників[258]. Слідом за сотниками, котрі були призначені на свої уряди по гарячих слідах розправ над прихильниками Мазепи восени 1708 — навесні 1709 рр., Петро І почав номінувати й на посади полковників[259]. В 1718 р. гетьман Скоропадський скаржився на царських протекціантів, але не міг змусити їх до визнання свої влади[260].

Не менш тривожні настрої серед старшини посіяли наступні кроки Петра, що почав роздавати уряди козацьких полковників російським офіцерам. Перше таке призначення на ніжинське полковництво в 1719 р. отримав П.Толстой. Цьому передувало створення інституту комендантів у найбільших містах Гетьманщини, яким передавався контроль над гарнізонами, військовою

Орлик та орликівці в документах фонду канцелярії генерал-адмірала Федора Апраксіна (Російський державний архів військово-морського флоту) //Пилип Орлик: життя, політика, тексти. — К., 2011. — С. 216-222.

[256] Документы Северной войны: Полтавский период (ноябрь 1708 – июль 1709 гг.) //Труды Императорского Русского военно-исторического общества. — Спб., 1909. — С. 125.

[257] Горобець В. Служба при дворі, "вірність монархові" та покровительство царських сановників як арґументи при обранні на уряд сотника Війська Запорозького //Український історичний журнал. — 2020. - №3. — С. 22-29.

[258] Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII веке. III. Сотники //Русский архив. — 1873. — Т.11. — Кн.1. — С. 341-388.

[259] Соловьев С. История России с древнейших времен. — Кн.VIII. — С. 788-789.

[260] Источники малороссийской истории, собранные Д.Бантыш-Каменским и изданные. — М., 1859. — Ч.2. — С. 282.

інфраструктурою та ресурсами регіону, а також функції нагляду над місцевою старшиною. 22 жовтня 1723 р. чернігівським полковником було призначено колишнього чернігівського коменданта підполковника російської армії М.Богданова[261]. Протягом 1724-1725 р. Полтавським полком, за відсутності полковника, фактично управляв полтавський комендант І.Чичерін[262]. В Стародубському полку полковницький пірнач послідовно належав російським офіцерам: в 1723-1724 рр. І.Кокошкіну, в 1724-1728 рр. І.Пашкову[263], в 1730-1734 рр. О.Дурову та в 1734-1741 рр. А.Радіщєву. В 1727 р. ніжинським полковником став полковник І.Хрущов, що керував ним до 1740 р.[264]. Ці старшини мали персональні царські інструкції щодо своїх дій й відмовлялася коритися наказам генеральних старшин і вищих інституцій Гетьманщини[265]. Під час своєї поїздки до Москви в 1718 р. Скоропадський намагався переконати Петра відмовитися від призначень іноземців на старшинські уряди, однак це виявилося марним[266]. В січні 1723 р. петицію старшини з проханням “з межи себе волними голосами нового избрать межи себе гетмана, да при том же гетманском избрании и чини так старшини енералной, яко и полковничие ныне в Малой России вакуючие ... повелено бы укомплектоватъ годными и заслужоными малороссийскими людми для лучшого порядков содержания” також було відхилено[267].

Рубіжним пунктом в зміні кадрової політики став царський указ від 22 січня 1715 р., котрий впроваджував новий порядок призначення полкових і сотенних старшин. Указ велів обирати на місці трьох достойних кандидатів, з

---

[261] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. — Спр.2384. - Арк.21.

[262] Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. — К., 1998. — С. 227; Областные правители России, 1719-1739 гг. — М., 2008. — С. 689.

[263] Областные правители России, 1719-1739 гг.. — С. 521.

[264] Там само. — С. 671.

[265] РГАДА. — Ф.229. — Оп.2. — Кн.120. - Лл.471-472 об.

[266] Источники малороссийской истории. — Ч.2. — С. 281.

[267] РГАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Д.1766. - Л.232.

яких гетьман мав затверджувати одного[268]. Номінант мав складати присягу перед гетьманом і російським резидентом в Глухові. Варто зауважити, що цей алгоритм заміщення вакансій був майже буквально запозичений з чинних правил чиновивищення офіцерів регулярної армії[269]. Слід думати, що ця деталь була цілком очевидною для козацької старшини й віщувала в майбутньому перекроєння всієї системи надання решти урядів. Після подання старшиною на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком петиції про відновлення «прав і вольностей» Війська Запорозького та їх ув'язнення, в Україну був вирядженний генерал О.Румянцев, якому було наказано провести люстрацію старшинського корпусу. Протягом осені 1723 — зими 1724 рр., Румянцевим було усунено з посад 20 урядників, котрих замінили лояльними Росії кандидатами. Частина з них була козацького походження, частина — волохами й сербами, що служили російському уряду[270].

Принципово нового статусу й функцій в цей час набув інститут міністрів-резидентів при гетьманському правлінні, заснований в 1709 р. На цих чиновників покладався досить широкий спектр завдань, починаючи від нагляду за козацькою верхівкою, закінчуючи російськими чиновниками та офіцерами, збір дипломатичної та військової інформації, нагляд за фінансовою та судовою сферами. Попри масштабність задач, резиденти були сильно обмежені в реальних засобах для їх реалізації й, на думку сучасних дослідників, не мали значного впливу ані на процес обмеження гетьманської влади, ані на формування політичного курсу Росії щодо Гетьманщини загалом. Тому їхня роль обмежувалася медіаторством у стосунках між російськими можновладцями й регіментарями, розбудовою системи неформальних зв'язків поміж гетьманським

---

[268] Источники малороссийской истории. — Ч.2. — С. 275-276.

[269] Дуров И. Организация военного чинопроизводства в русской регулярной армии и военно-морском флоте в эпоху Петра Великого //Меншиковские чтения-2013: Научный альманах. — Спб., 2013. — Т.4 (11). — С. 79.

[270] Горобець В. Присмерк Гетьманщини. — С. 222-224 .

двором та російськими політичними елітами[271]. Водночас не можна й недооцінювати значення цих чиновників, яким наказувалося пильно стежити за виборами й призначеннями в гетьманській адміністрації та війську, збирати відомості про стан і витрати на наймані полки[272].

Паралельно тривала реорганізація центрального військового управління мілітарними ресурсами України. Царським указом від 13 лютого 1712 р. “велено в губерниях генералом губернатором и губернатором в городы комендантов выбирать по своему росмотрению”[273]. З 1716 р. київський генерал-губернатор, якому було підпорядковано російські гарнізони в Гетьманщині, був переведений у відання Військової канцелярії Сенату, перетвореній в 1718 р. у окрему Військову колегію.[274] Цим було завершено централізацію управління російськими гарнізонами, артилерійськими парками та провіантськими магазинами, що розташовувалися на теренах гетьманату. В квітні 1722 р. Гетьманщину й Малоросійську колегію, засновану для управління фінансами й судово-адміністративного аудиту, було остаточно передано до відома Сенату, що в такий спосіб завершило об’єднання в його колегіях центральних управлінських функцій[275]. На цей же час припадає чергова спроба повернення російського уряду до ідеї реорганізації військового устрою козацтва, чому значно сприяла

---

[271] Лазарев Я. Великороссийская администрация на Гетманской Украине в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Автореф.дисс.на соискание уч.степени канд.ист.наук. - Екатеринбург, 2012. — С. 15-16; його ж, “Глаза и руки ли государевы?” Роль резидентов при гетманском дворе в контексте российско-украинских отношений в 10-е гг. XVIII в. //Исторический вестник. — 2013. — Т.6. — С. 82-111.

[272] Горобець В. “Волимо царя східного…”. — С. 279-283; Сокирко О. Козацький Марс. — С.164-165.

[273] Центральний державний історичний архів України в м.Києві. — Ф. 59. — Оп.1. — Спр.9. - Арк.2 зв.

[274] Государственные сановники, управлявшие военной частью в России с 1701 года. — С. 3-4; Доклады и приговоры, состоявшиеся в правительствующем Сенате в царствование Петра Великого. — Спб., 1901. — Т.6. — Кн.1. — С. 367.

[275] Архив правительствующего Сената. Опись именным высочайшим указам и повелениям царствования императора Петра Великого. 1704-1725. — СПБ., 1872. — Т.1. — С. 97.

тимчасова ліквідація інституту гетьманської влади й дедалі зростаючий вплив в Україні Малоросійської колегії. Указ від 16 квітня 1722 р. дозволив керівництву колегії зноситися з полковою владою й видавати розпорядження, оминаючи гетьманське правління.[276] 14 листопада Сенат додатково розширив повноваження президента Малоросійської колегії й у військовій сфері[277]. Крім цього, в його безпосередньому розпорядженні знаходилися 2 гарнізонних полки у Глухові, що виконували адміністративно-поліційні функції[278].

Дуже важливим нововведенням, котре вперше поставило армію Гетьманщини під повний контроль російського військового командування стало утворення Українського корпусу в 1723 р., котрий став новою військово-адміністративною одиницею в імперській мілітарній системі. 29 квітня 1723 р. його очільником було призначено генерала М.Голіцина, який отримав докладну інструкцію, перший пункт якої зазначав: “Быть тебе на Украйне над всеми обретающимися тамо, как над регулярными, так и над нерегулярными, войски малоросийских и слободцких полков”[279]. Окрім цього, Голіцину мала підпорядковуватися й Малоросійська колегія “во всем, что касатца будет до воинских отправлений”. Такий обсяг повноважень перетворював командира Українського корпусу на фактичного головнокомандувача військовими силами півдня імперії та Гетьманщини. Водночас наказному гетьману Полуботку й генеральній старшині було наказано укази та універсали “о нарядах войска ... подписывать обще, а без Коллежской подписи никуда никаких указов не посылать и по них в городах не действовать”[280].

---

[276] ЦДІАК України. — Ф. 53. — Оп.2. — Спр.73. - Арк. 3зв.- 4зв.

[277] РГАДА. — Ф.248. — Оп.7. — Кн.380. - Л.414.

[278] РГАДА. — Ф.248. - Оп.3. - К.95. - Лл.624-625.

[279] РГАДА. — Ф.248. — Оп.13. — Кн.694. - Лл.572 об. – 607; Российский государственный военно-исторический архив. — Ф.20. — Оп.1/47. — Д.2. - Лл.4-5 об.; Письма Петра Великого, хранящиеся в императорской Публичной библиотеке. — Спб., 1872. — С. 60-63.

[280] ПСЗ. — Т.7. — С. 50.

Початок війни з Персією в 1722 р. та необхідність зміцнення південних рубежів Російської імперії від імовірної загрози з боку турків, спричинила цілу серію підготовчих заходів до можливої війни на два фронти. В квітні 1723 р. розпочалася реорганізація української ландміліції, яку мали поповнити 6 новосформованими полками[281]. Необхідність залучення гетьманського війська до цих приготувань і майбутньої війни була нагальною, в той час як саме козацтво істотно виснажилося важкими роботами на будівництві фортець і Ладозького каналу. Усвідомивши нерозважливість такого використання козаків, котрі залишалися найчисельнішим і найкраще впорядкованим і спорядженим контингентом іррегулярних військ імперії, цар 4 квітня 1723 р. видав іменний указ козаків більше на канальні роботи не відправляти, а готувати до війни й “в Низовой поход неотменно идтить с поспешением”[282]. Саме в цій ситуації, в оточенні Петра І, очевидно, згадали залишену в 1707-1708 рр. без продовження реформу виборного козацтва, котра мала б підвищити боєздатність війська. Щоправда, цього разу її модель ґрунтувалася не стільки на ідеї виокремлення виборних компаній в реєстрових полках, скільки реорганізації козацького ополчення на засадах охотницького війська. 4 квітня 1723 р. президент Малоросійської колегії отримав ропорядження “учинить к [1]724 году компанейцов 15000 (ежели более нельзя) вместо реєстровых казаков, которых по капитуляции Хмельницкаго надлежало быть 60000, ис которых треть быть компанейцом, а двум третям сердюкам”[283]. Розуміючи, що плани по реформуванню козаків у найманці знов можуть призвести до заворушень, сенатське правління радило президенту та чиновникам колегії вести збір інформації в умовах суворої секретності.[284]

---

[281] Пенской В. Армия Российской империи в XVIII в.: выбор модели развития //Вопросы истории. — 2001. - №7. — С. 123-124.

[282] ПСЗ. — Т.7. — С. 43.

[283] Архив правительствующего Сената. — Т.1. — С.108-109; Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг. //Сборник Русского исторического общества. — 1886. — Т.55. — С. 153.

[284] Там само.

Паралельно в Петербурзі міркували й над впорядкуванням вже існуючих сил. 16 квітня 1723 р. Малоросійській колегії наказано приймати чолобитні й скарги від тих козаків та їхніх нащадків, хто був незаконно викреслений з реєстрів і обернений у підданство[285]. Цим розпорядженням було запущено тривалий процес “шукання козацтва”, яким імперія, з одного боку, намагалася зміцнити лояльність низів, з іншого боку, дбаючи про збереження козацтва, як цінного мілітарного ресурсу. Крім цього, в колегії мали бути складені “именные наличные списки о казаках, обретающихся во всей Малой России и о прочих”[286] за яким послідувала ревізія і укладення нового реєстру[287]. Ще раніше, в серпні 1722 р. наказному гетьману Полуботку було велено зібрати відомості про кількість і кошти утримання сердюків та компанійців[288]. Із початком війни, наймані полки збиралися доукомплектувати, але попри постійні нагадування про це Малоросійській колегії та старшинам, через поспіх, цього так і не було зроблено[289].

Попередні відомості були підготовані Малоросійською колегією вже в червні 1723 р., а остаточні відправлені в Петербург в січні 1724 р.[290]. Обговорюючи навесні 1726 р. можливість відновлення гетьманства й низку інших “послаблений” для України, Верховна таємна рада заслухала рапорт Вельямінова трирічної давнини про те, що “ежели-де повелено будет в Малороссии публиковать, чтоб во оные полки набрать из малороссийских казаков, о которых он надеется, что многия пожелают и оплату возьмут менши, а которые за определением в те полки останутца, те желают платить подати и по

---

[285] ПСЗ. — Т.7. — С. 49.

[286] Там само.

[287] Отдел рукописей. Российская государственная библиотека. — Ф.159. - Д.3645; ЦДІАК України — Ф.53. — Оп.2. — Спр.871. — Арк.1.

[288] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр.54482. - Арк.2-2 зв.

[289] ПСЗ. — Т.7. — С. 43.

[290] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.1052. - Арк.1-4.

той ведомости определения не учинено”[291]. З цього можна зробити висновок, що ці проекти так і не були втілені в життя через виступ козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П.Полуботком в справі відновлення прав і вольностей Війська Запорозького, який у Петербурзі сприйняли як заколот. Ув’язнення частини політичної еліти, поспіх у виправленні козацького війська на війну з Персією черговий раз відклало реформу.

Не наважившись реформувати козацький військово-адміністративний устрій, імперський уряд реорганізував рештки гетьманського найманого війська, що пережили події 1708-1709 рр. Після смерті Петра І імперський уряд найбільше був стурбований фінансовим і економічним станом країни, виснаженої упродовж останніх двадцяти років одразу трьома війнами[292]. Це поставило нагальне питання про скорочення бодай частини витрат, економію й ретельніший облік тих фінансових ресурсів, котрими володіли автономні області імперії з яких економічно найсильнішими були новозавойовані балтійські регіони та Гетьманщина. Покинувши плани реорганізації козацького війська, уряд імператриці Катерини І планував відновити вибори гетьмана й бодай частково ліквідувати податкові новації, впроваджені Малоросійською колегією[293]. Традиційним жестом монаршої милості вкотре мало стати й полегшення податкового тягаря, котрий для поспільства зазвичай ототожнювався з системою оренд податків і торгівельних монополій, а також витратами на наймані полки. 14 липня 1726 р. Катерина підписала обширний указ щодо “малороссийских дел”, один з пунктів якого передбачав “компанейских трех полков наличных людей скасовать в два полка ... а сердюцкому полку, кои

[291] Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг. — С. 153-154.

[292] Анисимов Е. Податная реформа Петра I. - Л., 1982. — С. 278-282; Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. — С. 118-119.

[293] ПСЗ. — Т.7. — С. 414, 660; Сокирко О. Козацький Марс. — С.171-172.

служили во время походов при гетмане не быть, понеже за ними ныне в Малои России никакой службы нет”[294].

Лібералізація імперської політики дозволила Гетьманщині на певний час виступати з власними ініціативами у політиці військового будівництва[295]. Одним з найбільш масштабних заходів, який суттєво вплинув на стан боєздатності козацького війська, виявилася реформа по впровадженню нової уніфікованої рушниці[296]. В травні 1728 р. гетьман Д.Апостол звернувся до канцлера Г.Головкіна з проханням виготовити на тульських зброярнях одноманітні мушкети для козацьких полків[297]. Лише через три роки, навесні 1731 р. справу було вирішено позитивно, хоч сам процес виготовлення рушниць, пошук коштів на них і власне сам поцес переозброєння тривав аж до початку 50-х рр. XVIII ст. [298]. Наступним серйозним кроком у модернізації козацького війська стала т.зв. реформа виборного козацтва, проведена Правлінням гетьманського уряду (Міністерським правлінням) в 1735 р.[299]. Їй передувала невдала спроба створення в 1733 р. окремого козацького підрозділу, зорганізованого й спорядженого на кшталт напіврегулярних формувань російської армії (гусарів та чугуївських калмиків), який утримувався коштом малоросійського скарбу й ніс постійну службу[300]. Сутність нової реформи полягала в чіткому поділі загалу козацтва на

---

[294] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.647. - Арк.7 зв. - 8.

[295] Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С. 59-141; Пришляк В. Коротка передишка часів Апостола: Гетьманщина у 1727–1734 роках //Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану Валерія Смолія. — К., 2010. — С. 568–591.

[296] Сокирко О. Малоросійська ручниця і переозброєння козацького війська 1728-1750 рр. //Київська старовина. — 2005. - №6. — С. 3-12.

[297] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.1578. - Арк. 3 зв.

[298] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. - Спр. 232 (99 II). - Арк. 261 зв.; ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. - Спр. 9322. - Арк. 52; ф.55. — Оп.2. — Спр.51. - Арк.399-410 зв.

[299] Апанович О, Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С.21-24; Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. — К., 2009. — С. 31-46.

[300] Сокирко О. Малоросійська регулярна рота 1733-1739 рр. //Київська старовина. — 2010. - №5. — С. 17-28.

дві категорії – виборних і підпомічників згідно давно існуючої диференціації, але не передбачала відриву козаків від їхніх домогосподарств у мирний час[301].

Імперські адміністративні та законодавчі практики, із якими зіткнулася військово-політична система Козацького Гетьманату упродовж першої половини XVIII ст., вплинули на принципово нові вектори її розвитку. Російська імперія в політичній моделі якої східний деспотизм і патерналізм були поєднані із елементами західного камералізму та раціоналізму, не могла безконфліктно співіснувати із гетьманською автономією, на яку рано чи пізно чекала повна інкорпорація. Імперська модель, поступово накопичуючи ресурси й досвід, не мала іншого виходу окрім поглинення гетьманату через неможливість функціонального співіснування із ним. З огляду на те, що в самій імперії системні реформи були зорієнтовані, в першу чергу, на ведення експансивної зовнішньої політики, всі зміни, котрі в цьому контексті заторкували Гетьманщину, були скеровані на залучення її військового потенціалу для потреб ведення імперських війн. В свою чергу, ці зміни торкаючись мілітарних інститутів і ресурсів гетьманату, неминуче загрожували цілісності й суб’єктності його військово-політичного устрою. Відтак, вони становили загрозу політичному суверенітету Гетьманщини в цілому.

Підбиваючи підсумки розвитку військово-політичної системи Козацького Гетьманату середини XVII — першої половини XVIII ст., слід зазначити, що, від початку свого створення в ході Козацької революції, вона була структурована для потреб ведення війни, увібравши в себе структурні риси й практики запорозького та реєстрового козацтва, а також досвід руської шляхти. Козацьке військо дало головні формотворчі елементи для політичної системи гетьманату, його адміністративного й територіального устрою, командна номенклатура козацького війська перетворилася на ієрархію державних урядів, а саме козацьке військо стало ядром збройних сил. Структуру збройних сил вперше законодавчо

---

[301] Распоряжение князя А.И.Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников» //Киевская старина. — 1902. - №2. — С. 83-88.

окреслив Гадяцький трактат 1658 р. Вона мала складатися з козацького і найманого війська, а також корпусу артилерії, з чітко встановленими джерелами забезпечення кожної формації, верховне командування якими належало гетьману. Ця структура в загальних рисах збереглася до кінця XVIII ст. Тривала війна з Річчю Посполитою за суверенітет Гетьманщини, що поступово втягнула в конфлікт довкола неї сусідні держави, продемонструвала необхідність перебудови гетьманської армії й створенні в її структурі постійних формувань, котрі б компенсували недоліки козацького ополчення й повстанських загонів. Непристосованість козацького війська до ведення затяжних воєн, соціальне розшарування та поляризація політичних інтересів призводили до поступової втрати ним боєздатності. Значною мірою цей чинник поглибив внутрішньополітичну кризу Гетьманщини, сприяючи її розколу на два гетьманати в 1663 р.

Війни та політична нестабільність періоду Руїни поглибили кризу станового козацького ополчення й пришвидшили пошуки оптимальної моделі найманої армії. Спершу ставку було зроблено на формування частин “німецького автораменту”, які копіювали західноєвропейські аналоги, але через свою дороговизну, гетьмани перейшли до вербунків придунайських найманців, а також розбудову найманого війська, спираючись на організаційно-тактичні взірці козацького війська і місцеві людські ресурси. Переорієнтація на місцеві організаційні моделі та ресурси дозволила гетьманам створити боєздатну найману армію, котра стала ефективною силою у відбитті зовнішніх загроз і надійною опорою центральної влади всередині країни. В останній чверті XVII століття Лівобережна Гетьманщина змогла збудувати повноцінну армію, в якій постійні професійні формування поєднувалися із станово-міліційними. За часів правління І.Мазепи, на які припав розквіт Гетьманщини, сумарна чисельність армії становила близько 35 000 — 40 000 чоловік (в тому числі близько 7 000 — 10 000 компанійців і сердюків). Враховуючи високий ступінь мілітаризації суспільного устрою Гетьманщини існуючі збройні сили були цілком боєздатними й ефективними з огляду на воєнну ситуацію в регіоні.

Водночас сформована військово-політична модель гетьманату до певної міри стала заручницею суспільно-політичної стабілізації, що запанувала з останньої чверті XVII століття. Гетьманщина отримала військову й зовнішню протекцію Московської держави, а старшинська еліта уклала своєрідний пакт про ненапад із Кремлем та власними виборними гетьманами. Згідно політичної моделі, що усталилася після завершення Руїни, гетьмани в обмін на досить значні владні прерогативи зрікалися прагнень до абсолютизації своєї влади й отримували право на утримання відносно невеликого найманого війська. Козацька республіка продовжувала порядкувати становою, за своїм характером армією, заснованою на обов'язку військової служби козацької верстви, структурованою за територіальним принципом й фінансованою за рахунок місцевих бюджетів. Наявність величезного резерву неосвоєних чи слабко заселених земель дозволяло доволі справно утримувати козацьке ополчення на засадах ленної системи, котре залишалося ядром армії. Водночас це не створювало для держави критичної необхідності встановлення монополії на насильство й контролю над обігом людських ресурсів для поповнення війська, як це було на Заході Європи. Протистояння зі східними арміям витворило специфічну тактику й стратегію, поділ війська, в якому первісно переважала піхота, яка, однак не була головною дієвою силою на полях битв, поступаючись кавалерії, й не потребували постійного розвитку й модернізації військової інфраструктури та вдосконалення фортифікацій. Ця модель цілком узгоджувалася з моделлю Козацького Гетьманату й в цілому справно функціонувала в умовах ведення наступальних і оборонних війн на Півдні кінця XVII ст.

Велика Північна війна 1700-1721 рр. та зростання могутності Росії, задіяність козацького війська на нових фронтах супроти незнаних доти супротивників і форм ведення війни, порушили цю крихку рівновагу, на яку козацькі еліти не мали адекватної й своєчасної відповіді. Вступ Гетьманщини в Північну війну на боці Росії, початок модернізаційних реформ Петра І, котрі припали на початок XVIII ст., змінили ситуацію кардинальним чином.

Російський уряд прагнув тіснішої інтеграції та реформування військових інститутів Гетьманату, що відтак ставило під загрозу й політичний устрій і прерогативи козацької еліти. Лише антимосковський виступ Івана Мазепи у 1708-1709 рр., послідовний опір імперському централізму його наступників, внутрішні проблеми імперії та невизначеність її курсу щодо автономії Гетьманщини на деякий час відклали справу її інкорпорації.

РОЗДІЛ 3. КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

Козацьке військо було організаційним ядром збройних сил Гетьманщини. Воно являло собою ополчення представників козацького стану, організоване за територіальним принципом. Час існування станових військових контингентів у європейських арміях, починаючи з рубежу XV — XVI ст., поступово добігав свого завершення, що було пов’язане із соціальним та матеріальним розшаруванням рицарських страт і втратою ними монополії у військовій справі внаслідок розвитку нових воєнних технологій. Ці процеси мали свою регіональну специфіку: якщо на Заході Європи роль рицарських, а також міських і земельних ополчень істотно зменшилася, то на Сході (в Османській імперії та Московському царстві), де їхнім головним бенефіціаром і розпорядником виступала держава, вони зберегли свою боєздатність і активно використовувалися у війнах[302]. У випадку Гетьманщини варто враховувати, що власне саме козацтво на середину XVII ст. ще не перетворилося на повноцінний стан, наділений набором прав, привілеїв та обов’язків у рамках загальної організації суспільства. Лави козацтва поповнилися в період Хмельниччини вихідцями з різних соціальних груп і навіть наприкінці XVII ст., коли процес витворення стану ввійшов у завершальну стадію, саме козацтво, як спільнота, продовжувало зберігати гетерогенну структуру. Козацький стан не був монолітною соціальною групою, об’єднавши в своїх рамках декілька різних за походженням і юридичним статусом військово-служилих корпорацій. Частина з

[302] Пенской В. От лука к мушкету. Вооруженные силы Российского государства во 2-й половине XV – XVII вв.: проблемы развития. — Белгород, 2008. — С. 86-90, 99-103; Ostapchuk V. The Trouble with Timars: An Excursion into a Seventeenth-Century Documentary Landscape // Ottoman War and Peace. Studies in Honor of Virginia H. Aksan. - Brill, 2020. - P. 35-62; Soyudoğa M. The Fall of Icarus: the Paradox of the Ottoman Centralization and the Abstraction of Timars //Turkish historical review. — 2017. — Nr.8. — P. 174-200.

них походила з колишніх замкових і магнатських слуг, якими були густо населені прикордонні Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства, інші були нащадками реєстрових козаків, що служили в коронній армії, решта ж утворилася вже в ході Козацької революції, увібравши в себе покозачених селян і міщан, запорожців та ін. Важливим є те, що різниця в правовому та соціальному статусі кожної з цих груп визначалася, в першу чергу, характером їх військових обов'язків. Тому структурний аналіз козацького війська, як військового організму, неможливий без аналізу соціальної специфіки тих військово-служилих груп, які творили його основу.

3.1. Структура війська

Характер козацького війська істотним чином змінився внаслідок великого повстання 1648 р., коли до нього долучилася велика маса покозачених, а саме повстання охопило величезну територію, котра до цього не була долучена до реєстрових козацьких формувань і теренів Запорозького Коша. При цьому, устроєва модель організації козацької армії на перших порах не зазанала істотних змін. В її основу було покладено полково-сотенний принцип військово-територіальної організації, що вже існував у реєстровому війську від 1625 р. Істотно змінилися лише масштаби: полків стало більше, а в самих полках зросла кількість сотень і чисельність козаків. В деяких регіонах новостворені військово-територіальні одиниці виникали на основі старих військово-служилих корпорацій (бояр, замкових слуг і козаків), приписаних до замкових округів, ленних володінь шляхти й магнатів-осадників. Частина цих анклавів не зникла в ході революції, а зберегла свій окремішній статус у межах козацького стану на рівні дрібних локальних привілеїв. В основу військової організації козацтва, як новоспеченого лицарського стану, було покладено територіальний принцип організації військових (полки, сотні й курені) і політичних інститутів (полкові й сотенні ради), що виразно нагадувало територіальний принцип організації

військових і політичних інституцій шляхти Речі Посполитої (посполите рушення та сеймики).

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій, періодично розпускаючись по домівках, аби дати можливість козакам підтримувати в належному стані своє господарство, що було головним джерелом їхнього існування. За таких умов, рівень боєздатності ополчення залежав від багатьох факторів: віку і фізичного стану вояка, наявності чи відсутності воєнного досвіду, матеріальної спроможності купувати зброю, спорядження, боєприпаси й продовольство тощо. Держава мала мінімум зобов'язань щодо матеріального забезпечення війська. Таким чином, боєздатність, рівень мотивації цього станового війська значною мірою залежали від внутрішніх процесів, що відбувалися в козацькій спільноті, змінюючи її соціальне обличчя, економічний стан і групові ціності[303].

Організаційна структура козацького війська була результатом синтезу декількох традицій: організаційних структур реєстрового війська, в яких особливе значення грали положення, впроваджені Куруківськими статтями 1625 та Ординацією реєстрового війська 1638 рр., а також січової організації козацтва. Перша з них, більш пізня, увібрала в себе структурно-організаційні практики поточної оборони й кварцяного війська (полково-сотенний поділ, командну ієрархію, інститут товаришів і почтових-джур/пахолків тощо). Друга, більш давня, базувалася на архаїчних звичаях запорозького козацтва, як вільної спільноти вояків, об'єднаних довкола Січі. Будучи позначена сильними орієнтальними впливами, вона принесла із собою практики і закони внутрішнього співжиття. Із кількісним збільшенням козацького війська, входженням до юрисдикції Війська Запорозького нових територій, постала нагальна потреба в більш ефективній системі збройної організації та управління. Ці новації, наприклад поява полкових та сотенних правлінь, канцелярій, нових

[303] Сокирко О. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва // Історія українського козацтва: Нариси у 2 тт. — К., 2006. — Т. 1. — С. 472-514.

урядів і галузей управління (наприклад, судової та фінансової) виникали стихійно. Але в більшості з них прослідковувалося наслідування річпосполитських зразків і традицій, котрі, переносячись на ґрунт військових інститутів козацької держави, видозмінювалися й адаптувалися до поточних потреб війни[304].

В структурному плані військо поділялося на полки – вищі військово-територіальні одиниці, що водночас були відповідниками адміністративних округів. Питання стосовно кількості реєстрових полків, утворених після 1648 р., й досі викликає дискусії[305]. Головною причиною цієї невизначеності є брак джерел по окремих періодах, або ж суперечлиівсть їхніх відомостей. Очевидно, розв'язку цих суперечностей слід шукати в неусталеності кордонів Війська Запорозького та його внутрішнього поділу, особливо часто змінюваного до кінця 60-х рр. XVII ст. Крім цього, певні полки, кількість яких не була сталою, мала екстериторіальний характер, формуючись не з осілого населення, а повстанських загонів і покозачених. Їхню основу складали, таким чином, не реєстрові козаки, що відбували службу "с войскового ґрунта", а випищики чи добровольці-"охотники". До таких полків, що іноді помилково ототожнюються дослідниками зі звичайними реєстрово-козацькими, відноситься група Подільських полків (Звягельський, Лисянський, Могилівський та ін.), а також Поліcько-Сіверські (Мозирський, Брагинський та Овруцький).

Організаційну основу козацького війська до поділу гетьманату на право- та лівобережну частини утворювали полки, зафіксовані Зборівським реєстром 1649 р.: Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Кропивенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський, Уманський, Черкаський та Чигиринський. Якщо до війни кожен з шести реєстрових полків мав фіксовану чисельність, то після 1648 р. вона була довільною й не регламентувалася

---

[304] Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 241.

[305] Там само. — С. 139; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — С. 30-95.

жодними приписами, коливаючись в залежності від територіальних меж і кількості населення регіону[306]. Після розколу Гетьманщини й остаточного закріплення лівобережної її частини, що зберегла державність в московській протекції, кількість козаків у 10 реєстрових полках обмежувалася Глухівськими статтями до 30 000 чоловік. Наступні Конотопські статті 1672 р. зменшували її до 20 000, а Коломацькі 1687 р. знов відновлювали до 30 000[307].

В організаційну будову війська було покладено полковий принцип[308]. Полки, в свою чергу, ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки військово-адміністративні, а й тактичні одиниці, виступаючи в окремих бойових порядках, або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси. Подібно до полків, сотні й курені не мали сталої чисельності, нараховуючи, згідно даних Зборівського реєстру відповідно, від 100 до 300 й від 10 до 40 чоловік. Кількість сотень в полку коливалася від 10 до 22. Нижчою неподільною одиницею війська був курінь – вояцька корпорація, що як правило, об'єднувала козаків однієї місцевості, містечка, кількох сіл і хуторів. Характерною особливістю підрозділів цього рівня було те, що вони водночас виступали в якості військово-адміністративних, тактичних і господарських ячейок. При курені перебував невеличкий обоз, що перевозив майно, боєприпаси, спорядження й продовольство його членів, спільний казан, з якого харчувалися "в полі", грошова "складка". Курінь об'єднував козаків однієї територіальної спільноти й, фактично, був земляцтвом, міцно спаяним родинними та сусідськими зв'язками.

Організаційну основу куреня й війська взагалі утворював інститут «військових товаришів» — повноправних членів козацького стану, записаних у

---

[306] Реєстр Війська Запорозького 1649 р.. — К., 1995. — С. 504.

[307] Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч.1, - С. 11,16, 309.

[308] Горобець В., Чухліб Т. Політико-адміністративний устрій держави та її кордони //Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. — К., 2018. — С.236-246; Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 55-78.

реєстр, що виступали на війну самостійно або в супроводі невеликого озброєного почту[309]. Витоки інституту товариства сягають епохи Середньовіччя, коли лицар/боярин-ленник відбував військову службу на чолі збройного загону кінних і піших слуг, утримуваних його власним коштом. Товариський почет був поширений і в піхоті, і в кінноті, а уже в XVI ст. розповсюдився на організацію постійної армії — “оборони поточної”, а згодом кварцяного війська[310]. По мірі розвитку козацтва, як організованої збройної сили, система товариського почту поширилася і в ньому. Усталена формула звертання королівських і гетьманських розпоряджень до козаків, як до “товариства Війська Запорозького” була елементом соціального престижу й надовго закарбувалася в самоідентифікації військово-службової спільноти. До військового товариства в широкому сенсі належали всі представники стану — від рядового козака до гетьмана[311].

При товаришах на час війни служили збройні почти. Згадки в джерелах “джур”, “пахолків” і “черні” свідчать про те, що допоміжний контингент слуг майже завжди супроводжував у походах “старі” реєстрові полки. Свої збройні почти, що із часом розвинулися в приватні міні-армії, мали також старшини; імовірно, в супроводі озброєних слуг виступали також руські шляхтичі, що лишилися на службі Війська Запорозького й мали оборонні універсали під умовою відбування “земської служби”. Очевидно, що в усіх перерахованих випадках функціонування товариського почту було вислідом майнового стану товаришів, котрі належали до категорії “можних” козаків.

Ще одним інститутом, що виводив свій родовід із річпосполитських реалій, було «товариство знаку». На думку І.Кривошеї, “знак” був тимчасовою

---

[309] Кривошея І. Польський інститут “товаришів хоругв” і запорозька традиція другої половини XVI — першої половини XVII століть як чинники формування неурядової старшини козацької держави //Studia historyczno-wojskowe. - Zabrze, 2015. — T.5. — S. 11-31.

[310] Plewczyński M. Zołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmonta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w. - Warszawa, 1985. – S. 23-25, 28-37.

[311] Кривошея І. Неурядова старшина //Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. в 2 кн. — К., 2018. — Кн.2. — С. 43.

військовою одиницею до якої належали товариші-добровольці, що зголошувалися до якихось особливих доручень командування. Як правило, це були старші товариші, досвідчені жовніри, зв'язані із ротмістрами і гетьманами не лише формальними, але й приватними узами. Аналогом товариства знаку в Гетьманщині стали значкові та бунчукові товариші, котрі попервах теж утворювали "штабні" підрозділі при "значках" полковників і при "бунчуку гетьманському"[312]. В їхній структурі курені значного товариства перетворилися з часом на окремі організаційні одиниці, зафіксовані в компутах і присяжних списках аж до кінця XVIII ст.[313]. Чи існували аналогічні підрозділи бунчукових товаришів, якою була їх структура й статус наразі сказати важко[314]. Як окрема військові одиниці, вони могли зорганізовуватися тимчасово на період воєнних кампаній. Перший масштабний попис бунчукового товариства був проведений Генеральною військовою канцелярією на вимогу Малоросійської колегії вілтку 1723 р. в ході підготовки до Гілянського походу[315]. Другий відомий нам загін бунчукових товаришів, був сформований у складі окремого корпусу генерального осавула Федора Лисенка в кампаніях 1738-1739 рр.[316]. На рубежі XVII – XVIII ст. значкові й бунчукові товариші перетворилися на почесні титули для верхівки козацтва й старшин "без урядів", хоча й зберегли в своїх функціях чимало рис від попередньої служби (виконання ад'ютантських функцій, службових доручень тощо)[317].

---

[312] Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. Мюнхен, 1948. — С. 116-118.

[313] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII - XVIII ст.). - Біла Церква, 2016. — Т.1. — С. 198-199.

[314] Там само. — С. 118.

[315] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.1105. — Арк.2-7; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича: (1717-1767 гг.). — М., 1859. — Ч.1. — С. 240.

[316] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.6783. — Арк. 2-7; Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. — С. 85, 124.

[317] Кривошея І. Неурядова старшина. — С. 49-73; її ж. Польський інститут "товаришів хоругв" і запорозька традиція. — С. 29; Панашенко В. Бунчукові, військові та значкові товарищі в Гетьманщині //Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф.П.Шевченка. — К., 2004. — Т.2. — С. 291-347.

Як випливає з реєстру 1649 р., полково-сотенна структура війська не мала жодної уніфікації та усталеності. Наприклад, в Чигиринському полку існував особливий Осавульський курінь, судячи з усього, підпорядкований вищій (гетьмана або генерального осавула), а не полковій владі; частина сотень і куренів іменувалася (і можливо, формувалася) не за територіальним принципом, а по прізвищах командирів. Наприкінці XVII ст. виникли військово-територіальні формування, що виконували якісь спеціальні функції й відтак мали статус своєрідних еґземпцій. Найбільшим з них були т.зв. засеймські сотні Ніжинського полку (Воронізька, Глухівська, Коропська, Кролевецька, Новомлинська і Ямпільська). Засеймські сотні (назва походить від їхнього розташування на правому березі р.Сейм) утворювали компактний територіальний комплекс, витоки якого, сягають початків інтенсивної колонізації Чернігівщини першої половини XVII ст. Залюднення цих земель, що утворювали неспокійний рубіж із Московською державою, набуло характеру військової колонізації. Королівські консенси (надавчі акти) виділяли земельні ділянки шляхті та жовнірам козацьких хоругов коронного війська з умовою воєнної служби та будівництва укріплених замків[318]. Початки окремішності сотень в адміністративно-територіальному устрої Гетьманату сягають часів Руїни[319]. За наказом І.Брюховецького 1663 р., їх було виділено в окремий Глухівський полк. У такий спосіб гетьман прагнув позбавити своїх опонентів, очолюваних ніжинським полковником В.Золотаренком, головної ресурсної та військової бази, яку являла собою Ніжинщина[320]. 1665 р. Глухівський полк було ліквідовано, а засеймські сотні повернено до складу Ніжинського полку. У 1668–1669 рр., сотні вилучили зі складу полку, передавши їх до відновленого Дорошенком

---

[318] Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. — К., 2006. — С. 80–96.

[319] Токарєв С. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. //Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. - Ніжин, 2011. — Вип.61. — С. 56–67.

[320] Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. — С.400–401.

Новгородського полку, звідки вони були повернені Д.Ігнатовичем назад у 1669 р. Невдовзі довкола адміністративної реорганізації сотень заходився І.Скоропадський, котрий 1713 р. хотів подарувати своєму швагрові, глухівському сотнику А.Марковичу, окреме полковництво[321].

Пильна увага до засеймських сотень з боку гетьманів зумовлювалася кількома обставинами: розташуванням тут двох столиць (Батурина та Глухова), а також територіальною близькістю до них рангових володінь гетьманів і «генеральних» установ, кордони яких дорівнювали адміністративним межам сотень[322]. Статус сотень як військово-територіальної спільноти простежується в їх компактному використанні у воєнних кампаніях часів І.Мазепи. Сукупна чисельність козаків у 6 сотнях рубежу XVII–XVIII ст. становила близько 2000 товаришів[323]. За характером виконуваних завдань їх можна ідентифікувати як своєрідний гетьманський резерв, котрий швидко мобілізовувався та висувався в найбільш загрожені ділянки оперативного театру[324]. У XVIII ст. до найбільш поширених видів служби засеймців належало несення почесної варти при гетьманських виїздах, супровід та зустріч двору ясновельможного, караульна та кур’єрська служба при Генеральній військовій канцелярії, охорона Глухівської в’язниці, охорона та супровід Генеральної артилерії[325].

В кожному реєстровому полку існували формування т.зв. «полкових служителів», котрі виконували допоміжні функції й знаходилися в юрисдикції полковника та полкової канцелярії. До них належали музиканти, артилеристи, польові сторожі, а також деякі категорії ремісників (цирюльники, коновали,

---

[321] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. — С. 196.

[322] Токарєв С. Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII століть //Сіверянський літопис. - 2007. - №2. — С. 36–43.

[323] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 420.

[324] Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст. — К., 2018. — С.95-100.

[325] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.4046. — Арк.6; Токарєв С. — С. 57–59.

ковалі, слюсарі та ін.)[326]. Частина з них утворювала окремі територіальні громади, частина жила розсіяно, але в мирний час вони не були виділенні в окремі організаційні формації (за винятком артилеристів і польових сторожів). Кошти на утримання полкових служителів визискувалися з різних джерел, в залежності від звичаєвої практики, котра склалася в кожному полку. В одному випадку їм виплачували жалування, іноді «барву» й продовольчі «датки», котрі стягувалися натурою або ж йшли з оренд, покуховного, зборів з млинів, солодовень або спеціальних зборів[327].

Артилеристи й музиканти згадуються в запорозьких, а згодом і в реєстрових козаків ще в XVI ст. Музиканти (довбиші (литавристи), трубачі (трембачі) та сурмачі) були кількісно невеликими спільнотами, але зазвичай посідали привілейоване місце з-посеред інших категорій військових служителів, оскільки знаходилися в прямому підпорядкуванні полкових канцелярій і особистій протекції полковників, що часто використовували музикантів у приватних потребах[328]. Окреме загальновійськове формування, подібно до артилерії, творила Генеральна військова музика, що підпорядковувалася рейментарському двору й Генеральній військовій канцелярії[329]. Невеликі відділи музикантів існували в реєстрових полках ще в першій половині XVII ст., а сама “войскова музика” - котли (литаври) — разом із булавою, прапорами й

---

[326] Горобець В. Малі соціальні та соціопрофесійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни» etc.» //Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2008. — Вип.8. — С. 184-201; Дядиченко В. Нариси суспільно політичного устрою Лівобережної України. — С. 300-305, 433-439, 463-466.

[327] Российский государственный военно-исторический архив. — Ф.44. — Оп.1. — Д.1. — Л.2 об.

[328] Богданов В. Організація, інструментарій та склади полкової музики лівобережного козацтва в Україні (друга половина XVII — 80-ті рр. XVIII ст.) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. - Харків, 2005. — Вип.7. — С. 55-69.

[329] Багалей Д. Реестр заслуги музыки войсковой року 1711 октоврия //Киевская старина. — 1892. - №11. — С. 296; Хармак М. Військова музика – гвардія гетьманського уряду //Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Збірник наукових праць. — К., 2012. — Вип.21, ч.2. — С. 245-248.

гарматами, належала до категорії військових клейнодів. В ході формування військових інститутів Гетьманщини поступово усталився й перелік музикантів. До них належали довбиші (добоші) (литавристи, що грали на мідних ударних інструментах- ”котлах”), бубонисти (гравці на невеликих дерев’яних чи мідних литаврах-бубнах), трубачі (трембачі) (гравці на дерев’яних духових інструментах типу кларнетів), сурмачі (гравці на мідних духових сурмах) та “пищалки” (гобоїсти або роговики). Полкові музики були окремою від музикантських цехів соціо-професійною корпорацією, мали власного отамана, зазвичай підпорядковуючись полковій канцелярії, городовому отаману або ж безпосередньо полковнику. Кількість музик була різною, від 5 до 12 осіб, очевидно залежачи від амбіцій полкових влад та засобів на їхнє фінансування[330]. В частині полків на їх утримання стягувався спеціальний збір, платниками якого могли бути навіть козаки, або ж виділялася частка з військових полкових доходів[331]. Музиканти отримували доволі високе річне жалування, продуктові дачі, «барву» (одяг) й іноді навіть дрова. За даними В.Дядиченка, що походять з “Ведения” лівобережних полків 1722-1723 рр., грошове жалування становило від 10 до 20 руб. на рік, що в декілька разів перевищувало грошові оклади старшин компанійських і сердюцьких полків, що фінансувалися з гетьманського скарбу[332].

Іншу привілейовану категорію слуг складали “цирюлики” або “лекаре”. Фах і спеціалізація цих врачевателів у ранньомодерній Європі були різновидом фельдшерства, яке передбачало елементарну грамотність і обізнаність із найбільш поширеними методами маніпуляційної медицини: лікування ран, переломів, вивихів, нескладних хвороб і гігієнічних операцій. Військові цирюльники, подібно до музикантів, не належали до цехової організації, підпорядковуючись полковій владі, що ставило їх у значно вигідніше становище.

---

[330] Багалей Д. Реестр заслуги музыки войсковой року 1711 октоврия. — С. 296.

[331] Дядиченко В. Нариси суспільно політичного устрою Лівобережної України. — С. 463-466.

[332] Там само. — С. 464-465.

Їх служба оплачувалася із загально полкових зборів або ж спеціальними зборами, становлячи від 10 до 25 руб. на рік до яких долучалося продуктове утримання[333].

Менш привабливою, з погляду соціального престижу й доходів, була служба сторожів — козаків, що займалися розвідкою та бойовою охороною прилеглою до теренів полку степової периферії та прикордоння. Цей уряд у переліку козацьких служб, очевидно, з’явився лише із середини XVII ст., хоча можна припустити, що він був спадкоємцем якихось давніших замкових слуг. Сторожі, за родом служби, поділялися на три категорії: 1) пляцових, які відправляли поліційні обов'язки в ратушних містах, 2) брамних, котрі охороняли вї'здні ворота до міста, 3) польових[334]. Власне перші два типи сторожів були швидше поліційними урядниками, і лише останній – польовий – був власне військовим старшиною, який відав козацькими відділами, що відбували під'їзди й чати в степу, стежачи за пересуваннями татар, займалися розвідкою та оповіщенням. Польових сторожів у південних регіонах утримували не лише при полкових центрах, але й у сотнях. Судячи з усього, на цю службу добиралися козаки, що мали значний бойовий досвід і добре озброєння.

Частина корпорацій військових слуг постала на місці колишніх замкових служб, місце яких посіли полкові й сотенні правління та козацькі старшини. На думку В.Горобця, правовий статус військових слуг не був чітко визначеним. Єдиним привілеєм, котрим вони володіли було виокремлення з маси посполитого населення та пішого козацького товариства[335]. Втім, насправді реалії були, очевидно, складнішими. Громади слуг могли мати різний статус навіть в межах одного полку. На це впливала, в першу чергу, особа формального проектора — полковника чи сотника й характер їхніх обов’язків. Однозначно

---

[333] Там само. — С. 490.

[334] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.408. - Арк.2–2 зв.

[335] Горобець В. «Трембачі», «сурмачі», «цілюрники полковиє», «піщалки» та інші «військові слуги» Війська Запорозького //Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. в 2 кн. — К., 2018. — Кн.2. — С.86-88.

вищий від інших статус мали полкові музики та цирюльники, які часто “прислужали” при полковницькому дворі, маючи в обмін за це захист і покровительство. Недаремно ці категорії, а також артилеристи, що перебували в диспозиції полкового обозного, завжди фігурували на перших місцях після полкової та неурядової старшини, а також старшинських куренів, у полкових ревізіях і компутах, що є промовистим маркером місця в соціальній ієрархії.

Оскільки держава практично не мала стабільного контролю ані над чисельністю, ані над матеріальним станом козаків, рівень їх боєздатності, характер озброєння й спорядження мінялися стихійно. За відсутності фіксації в бойових пописів козацьких полків і з’єднань, котрі збереглися лише з початку XVIII ст. важко однозначно відповісти на таке важливе для характеристика війська питання, як співвідношення в ньому піхоти й кінноти. У вітчизняній історіографії цього питання історики торкалися побіжно, не ставлячи його на рівень самостійної проблеми[336]. Між тим, її постановка й вирішення є дуже важливими, адже співвідношення піхоти й кінноти в збройних силах є одним з найважливіших маркерів їх структурних особливостей та військової ефективності. Подібно до інших станових ополчень, в козацькому війську взагалі не існувало й не могло існувати сталого поділу на роди війська: власник службового ґрунту, володіння яким було підставою привілеїв і обов’язком служити, мав бути озброєним, спорядженим і готовим у будь-який час, за покликом держави/володаря стати до війська. В Гетьманщині, де порядок відбування військової повинності довгий час залишався не впорядкованим законодавчо, не могло бути й мови про існування сталих піхотних або кінних частин. Козаки озброювалися, споряджалися й виступали на війну відповідно до своїх майнових можливостей, а не приналежності до роду військ. Добре відомо, що у коронній армії козаки цінувалися в першу чергу як надзвичайно боєздатна

[336] Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. — С. 45-48; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. — С. 97-99; Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. — С. 170-184; Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – S. 125-137.

піхота. Власне, брак якісної піхоти зумовив потребу затягання козаків на державну службу і створення з них постійних реєстрових частин на скарбовому жалуванні. Саме піхота була основою гетьманського війська у переможних битвах 1648-1652 рр.[337]. Очевидно, така конфігурація війська із поступовим збільшенням удільної ваги кінноти і зменшенням піхоти почала складатися в період стабілізації соціально-економічного життя в Лівобережній Гетьманщині останньої чверті XVII ст., що уможливила зростання матеріального рівня козаків більшість із яких належала до середньозаможного прошарку землевласників і торговців. Кінь в козацькому домогосподарстві перестав бути ознакою заможності, відтепер його міг дозволити собі більшість реєстровців, які брали із собою в похід по 1-2 верхових та декілька тяглових обозових коней.

Більшість козаків з категорії виборних мали по два верхових коня, а заможніші ще й обозових[338]. Великі втрати кінноти припали на перші кампанії Північної війни, в яких козацькі полки потерпали від холодного й сирого клімату, нестачі фуражу та періодичних конфіскацій коней для потреб регулярних російських військ. Після кампаній 1709-1713 рр., коли мобілізації козаків стали рідшими, чисельність козацької кінноти потроху відновилася. Про це свідчать данні ревізії 1723 р., яка зафіксувала чисельність піших і кінних козаків[339]. З наведених у ревізії даних випливає, що співвідношення кінних і піших реєстровців було на користь перших 70% проти 30%, що опосередковано підтверджує наше припущення про домінування в структурі ополчення кінноти й у більш ранній період. В трьох (Ніжинському, Переяславському та Чернігівському) з десяти полків чисельність кінноти була найбільшою, сягаючи 4 500 — 6 500 чоловік і лише в одному полку (Київському) вона дорівнювала кількості піших козаків. Після реформи 1735 р. корпус виборних козаків мав стати кінним у повному складі, щоправда досягти цього показника й стабільно

---

[337] Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 132-133.

[338] Гордон П. Дневник. 1684-1689. — М., 2009. — С. 159.

[339] Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 584.

утримувати його так і не вдалося[340]. При цьому, контингенти піших виборних були нечисленними та виконували допоміжну службу, загалом не впливаючи на співвідношення піхоти й кінноти. Ця обставина виразно дисонувала з рештою армій східноєвропейських держав, де головна роль належала піхоті й артилерії[341]. Водночас, варто пам'ятати, що головним противником гетьманського війська були армії держав Сходу з великою питомою вагою легкої кінноти. Ближче до середини XVIII ст., ці якості козацької кінноти будуть з успіхом використовуватися у війні за польську спадщину проти коронних військ, що так само мали в своєму складі високу удільну вагу кавалерії, а із початком Семирічної війни — проти легкої гусарської кінноти прусської армії.

З викладеного вище випливає, що протягом всієї історії Гетьманщини, збройна організація її провідного стану — козацтва — зберегла головні структурні риси, що склалися у 40 – 60-х рр. XVII ст. Її питомими рисами були тісний зв'язок із становим устроєм, територіальним принципом організації, багатоукладність військово-організаційних інститутів, а також тенденція до поступового перетворення кінноти на головну складову війська.

3.2. Система військового управління і урядів

Система управління й старшинських урядів в козацькому війську почала складатися ще в першій половині XVII ст. й зазнала істотних змін в результаті Козацької революції. Ці зміни обумовлювалися, головне, тим, що безпосереднє керування військом перебрало в свої руки самé козацтво, звільнившися від опіки

---

[340] Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. — С. 74-105.

[341] Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. — С. 41-42;Hochedlinger M. Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. - Routledge, 2003. — P. 103-105; Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. - Kraków, 2010. — S. 373.

короля, сейму і коронних гетьманів. Разом із цією емансипацією, управлінська модель у війську зберегла кілька інститутів, котрі сформувалися ще до революції — уряд гетьмана (старшого) й систему рад.

Формальним очільником станового ополчення був гетьман, котрому належало право скликання і розпуску війська та верховне командування ним. Владу, фактично, рівну гетьманській мали також наказні гетьмани, котрим доручалося військово-політичне керівництво окремими регіонами країни (наприклад, т.зв. «сіверські гетьмани», що призначалися командувачами над полками Північного Лівобережжя), або великими відділами козацької армії, які могли діяти, в тому числі, й поза межами країни. Принаймні до останньої чверті XVII ст. до вищих органів управління козацьким ополченням слід віднести й ради: генеральні, що репрезентували колективну волю війська, а також полкові ради, котрі були органами влади локальних козацьких спільнот. Компетенція рад, практика їх проведення й принципи представництва сформувалися під впливом практики військових кіл, що скликалися в коронному війську, й становили підставовий елемент жовнірської культури, а також традиції рад запорозького козацтва[342]. З іншого боку, на характер козацьких рад мали істотний вплив традиції шляхетських сеймиків українних воєводств[343]. Зазвичай ці інститути козацької демократії сприймаються істориками, як виключно політичні, хоча, згідно давніх традицій, на них приймалися й суто військові рішення: про початок або завершення війни/кампанії, збір і розпуск війська, обрання старшин тощо. Таким чином, реальна влада над військом належала не лише конкретним командирам, а всій лицарській спільноті, де право голосу мав кожен її член. Часто це негативно відбивалося на перебігу воєнних дій,

---

[342] Горобець В. Політична система та інституційна модель Української козацької держави //Історія українського козацтва: Нариси у двох томх. — К., 2006. — Т.1. — С. 281-293; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998.

[343] «Прикладом своїх предків...». Історія парламентаризму на українських землях у 1386 — 1648 роках: Польське королівство та Річ Посполита. — К., 2018. — Т.1. — С.227-295.

позбавляючи армію єдиноначалля, перешкоджаючи планам кампанії та руйнувало дисципліну. Військо перетворювалося на сеймуючий стан, до того ж озброєний, що могло мати катастрофічні наслідки для війни, ба навіть всієї козацької держави.

Командно-управлінська вертикаль козацького війська Гетьманщини стала результатом синтезу архаїчної запорозької традиції, котра відбивала найраніші форми степових вояцьких спільнот, та практик реєстрового козацтва на яких позначився вплив служби в коронному війську[344]. В становому, за своєю природою козацькому війську, навряд чи можна відокремити центральне, польове та стройове військове управління, за тими критеріями, якими оперує сучасна військова теорія. Військово-управлінські функції в більшому чи меншому ступені були частиною повноважень практично всіх урядників козацької вертикалі. Безпосереднє командування й управління полками та сотнями здійснювали полковники та сотники за допомогою полкових і сотенних правлінь (канцелярій). Однак, із утворенням держави й розширенням повноважень, що відтепер розповсюдилися на всі верстви населення та галузі державного управління, старшини часто були перевантажені поточними справами. Відтак підготовка до війни, мобілізація й командування козацьким військом потерпало від недостатнього контролю. В свою чергу, нестача урядників негативно відбивалася й на цивільному управлінні, очевидним підтвердженням чого є зміни адміністративних меж полків і сотень, що мали на меті, шляхом зменшення їхньої території, підвищити ефективність управління. Про головні старшинські посади в козацькій армії раннього періоду ми можемо судити, в першу чергу, з договірних статей і трактатів. В цих джерелах їхні обов’язки практично не згадуються, але контекст їх згадок в документах і обсяги жалування, опосередковано вказують на місце в загальній ієрархії.

---

[344] Грибовский В. Социальная типология казачьих сообществ //Казачество в тюркском и славянском мирах. — Казань, 2018. — С.117.

З-поміж генеральних старшин військовими функціями були наділені генеральні обозні та осавули, але жоден з них не мав суцільної повноти влади над козацькою армією, як інститутом, або окремими її формуваннями (відділами, корпусами). Кожен урядник мав обмежену сферу компетенції: обозний відповідав за постачання, артилерією і логістичне забезпечення війська, осавул – за мобілізацію, розвідку та організацію бойових дій. Таке механічне розділення сфер управління, скоріше за все, було результатом того, що самі уряди мали різне походження. Обозний (*praefectus castrorum*) був запозиченням з практики коронної армії, а осавул — зі степової тюркської традиції. Обидва урядники, таким чином, мали статус головних помічників гетьмана у воєнних питаннях[345].

Об'єднаннями козацьких полків зазвичай командували наказні гетьмани, що вказує на те, що в козацькій практиці, цей уряд мислився як більшою мірою політичний і лише в другу чергу військовий. Це особливо помітно по персоналіях наказних гетьманів, котрі очолювали формування, що воювали поза межами гетьманату. У XVII ст., коли йшлося про коаліційні походи та війни, вони наділялися ще й певними дипломатичними повноваженнями. Натомість пізніше командування кількома об'єднаними козацькими полками зазвичай доручалося комусь із реєстрових полковників. На відміну від охотницького війська, в козацькому так і не витворився уряд генерала, хоча він, здається, був добре знайомий як з річпосполитської, так і з московської практики, де вони з'явилися у XVII ст. Якісь невиразні згадки «генеральства» знаходимо в текстах дуже різних за жанровою приналежністю[346]. В універсалі М.Миклашевському на маєтності в Стародубському полку від 13 липня 1704 р. він згадується як вірний слуга «гетманови и отчизнѣ на високих урядах енералских и полковницких»[347]. Про Миклашевського відомо, що перед набуттям свого останнього уряду (стародубського полковника), він був генеральним хорунжим та осавулом[348]. В "Спецификаціи оффицеровъ моихъ...", укладеній в грудні 1719 р. гетьманом

[345] Сокирко О. Козацький Марс. — С.213-214.

[346] Источники малороссийской истории. — Ч.2. — С. 109-110.

[347] Універсали Івана Мазепи. 1687-1709. - Київ-Львів, 2002. — С. 440.

П.Орликом у Бендерах, вперше з'явився власне ранг генерала: два "Енералъ Адютанти" гетьмана — Г.Герцик і Ф.Мирович[349]. Втім, подальшого поширення в Гетьманщині ані цей варіант генеральського рангу, ані інші так і не отримали.

Ключову роль у військовій управлінській ієрархії грали полковники, воєнні функції яких не були чітко окресленими. Гетьманські універсали та імператорські укази, котрі затверджували на полковництві, згадували про них у доволі обширних, але туманних формулах[350]. У XVIII ст. з'явилася практика видачі полковникам верховною владою спеціальних інструкцій[351]. Військові функції полковників, які початково були для них головними, після утворення Гетьманщини доповнилися численними обов'язками й клопотами по адміністративному управлінню територією полку, організацією судочинства, збору податків і повинностей і т.д.[352]. Поступово сфера цивільного управління стала основною, витіснивши військові питання на периферію. Уряд полковника перетворився не просто на впливову адміністративну посаду, але й набув вагомих політичних прерогатив, котрі часом навіть переважали вплив ієрархічно вищої від них генеральної старшини. Полковницька спільнота у Війську Запорозькому творила той політичний клас, із інтересами й амбіціями якого гетьманська влада мала рахуватися в першу чергу[353]. Наприкінці XVII ст. посідання полковницької посади гарантувало її тримачеві ще й чималі матеріальні вигоди, а самі полковники за рівнем статків, часом не поступалися

---

[348] Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 53-58.

[349] Україна-Швеція: На перехрестях історії (XVII – XVIII ст.). Каталог міжнародної виставки. — К., 2008. — С. 136.

[350] Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. — К., 1884. — С. 79-80.

[351] Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении. — Одесса, 1909. — С.69-70.

[352] Там само. — С.79-80.

[353] Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада //Український історичний журнал. - 2014. - №4. — С. 50-56, 60-70.

навіть гетьманам[354]. Посідання полковницького уряду залежало не від результатів вільних виборів на козацьких радах, а від давності роду кандидата, його сімейних і службових пов’язань, прихильності гетьманів і російських вельмож[355]. Полковництво перетворилося на напівзакриту корпорацію, доступ до якої людей, що не належали до спадкових домів козацької аристократії, був практично неможливим[356]. Полковники часто делегували вирішення більшості практичних задач по керуванню полком, як військовим формуванням, до рук полкової старшини та сотників. Опосередкованим свідченням цього була доволі рідкісна особиста присутність полковників у війську й безпосереднє командування своїм полком під час бойових дій[357]. Як показав аналіз участі полковників у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., проведений О.Репаном, лише 4 з 10 виходили в походи разом із своїми козаками, тоді як решта взагалі не брала участі в жодній з кампаній[358]. У війні за Польську спадщину 1733-1735 рр. особливим статусом виділялися полковники російського походження, яких імператорський намісник князь Шаховський наказував зовсім не виряджати в походи та інші службові «экспедиции», «понеже… высокий интерес больше требует, дабы оные великороссийские полковники были от полков своих не в дальнем отлучении»[359].

---

[354] Його ж. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: ралець, чинш, «вина панська», «добровільні роботизни» та інші прояви публічної поваги //Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2017. — Вип.7. — С.80-98; його ж. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: шляхетство, маєтності, соболі… //Український історичний журнал. — 2017. - №4. — С.20-37.

[355] Його ж. Полковник Війська Запорозького та його влада. — С.56-65; його ж. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями //Український історичний журнал. — 2015. - №5. — С.70-91.

[356] Його ж. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви //Український історичний журнал. — 2012. - №4. — С. 52-66.

[357] Сокирко О. Козацький Марс. — С.215-220.

[358] Репан О. Іржа на лезі. — С. 42.

[359] Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны : ч.3. (год 1734 //Сборник Русского исторического общества. — Юрьев, 1900. — Т.108. — С.

Воєнні функції полкової влади на нижчому рівні дублювали сотники й підпорядковані ним сотенні правління[360]. Аналіз документів середини XVIII ст., свідчить, що сотники зазвичай особисто командували не лише своїми підрозділами, але й полковими та зведеними командами козаків[361]. Сотники, котрі виходили в похід, тимчасово залишаючи підкомандні їм сотенні правління, часто залишали їхнім членам спеціальні інструкції. Одна з них, видана в липні 1735 р. баришівським сотником С.Сулимою, наказувала «правящим сотнею» старшинам «всякие государственние, полковие, сотеннние и кремѣналние дѣла як правителямъ в сотні всей, справлятся безъ жадного умедлѣния, посяжки и остановки. А бить би вамъ завсегда в трезвости, в безхмелии и жадними непотребностями себе не забавлять...»[362].

Отже, більш-менш впорядковану вертикаль власне військового управління, з чітким розподілом функцій і обов'язків урядників, можна говорити хіба з першої третини XVIII ст. Вперше вона була представлена в «Степенном Малороссийских воинского звания чинов порядке» 1742 р., який був долучений до «Прав, за якими судиться Малоросійський народ». Власне, старшини козацького війська були виокремлені в ньому у окремий блок «Войскового правления», поділений на 12 «степенничеств» (класів). До них належали: генеральний обозний, генеральні осавули, генеральний хорунжий та бунчужний, полковники, бунчукові товариші, полкові осавули та хорунжі, сотники, значкові товариші, сотенні осавули та хорунжі, курінні отамани[363]. Кількість урядників, котра мала супроводжувати в поході мобілізовані козацькі команди визначалася Військовою колегію та Генеральною канцелярією щоразу для кожної воєнної компанії.

354.

[360] Там само. — С.124-125.

[361] Репан О. Іржа на лезі. — С. 44-47.

[362] Сулимовский архив. — С. 74-75.

[363] Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К., 1997. — С. 547.

В умовах Козацької революції та Руїни, коли через інтенсивні воєнні дії, втрати в старшинському корпусі треба було швидко поповнювати, кадровим резервом стає знатне військове товариство[364]. Кількісне збільшення війська, ускладнення управління ним неминуче поставили питання про залучення до управління більшої кількості старшин з-поза полкових і сотенних ієрархій. Наприкінці XVII ст. ними стали представники верхівки козацтва, що «ходили» під гетьманським або полковницьким «знаками» - бунчукові та значкові товариші відповідно[365]. Очевидно, практика утримання гетьманами й полковниками почтів почала складатися ще в 50-х роках XVII ст. Імовірно, ближче оточення реґіментарів первісно складалося з родичів і слуг-міністеріалів, до яких часом долучилися представники знатних сімейств. Їхня служба, що початково базувалася на особистих зв'язках, поступово набула характеру публічного інституту, чільними ознаками якого, окрім походження, був цілий набір імунітетів: перебування в поході при особі гетьмана/полковника, окрема юрисдикція (підсудність гетьманському (власне Генеральному суду) або полковницькому суду) й вилучення з-під влади полкових і сотенних адміністрацій. Згаданий «Степенный порядок» малоросійських чинів 1742 р. позиціонував ці чини досить високо: бунчукові товариші, що відносилися до 5 «степенничества» (класу) стояли в ієрархії одразу після полковників, а значкові товариші, віднесені до 9 класу, йшли одразу за полковою старшиною[366].

Інститут бунчукових товаришів до складу якого входили вихідці зі спадкових козацьких фамілій, чимало з яких мали шляхетське коріння, очевидно почав формуватися за часів правління І.Самойловича. З 1685 р. маємо перший

---

[364] Панашенко В. Бунчукові, військові та значкові товариші в Гетьманщині //Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф.П.Шевченка. — К., 2004. — Т.2. — С. 303-304.

[365] Її ж. Бунчукові товариші //Київська старовина. — 1997. - №5. — С.24-40; її ж. Бунчукові, військові та значкові товариші в Гетьманщині. — С. 291-347; її ж. Значкові товариші //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — К., 2000. — Вип.7. — С. 165-173.

[366] Права, за якими судиться малоросійський народ. — С.547.

збережений до нашого часу універсал-пожалування знатному військовому товаришу Полтавського полку П.Левенцю, котрий, у стандартний спосіб посилаючись на практику «антецессоровъ наших покойних гетмановъ Войска Запорожского», дозволяє судити про правовий статус і обов'язки бунчукових. І.Кривошея, коментуючи цей документ, а також низку хронологічно пізніших актів, цілком справедливо твердить про те, що в цей період ще важко говорити про складання інституту бунчукового товариства[367]. За гетьманування Мазепи бунчукове товариство вже доволі виразно викристалізувалося в конгломераті інших гетьманських протекціантів (чинів гетьманського двору, дворян та інших військово-служилих категорій)[368].

Склад бунчукового товариства, судячи з усього, не підлягав ротації, на відміну від придворних чинів, їх привілейований статус і земельні маєтності підтверджувався наступними гетьманами. Землеволодіння бунчукових товаришів носило приватний дідичний (спадковий) характер і не передбачало надань «на ранг». Таким чином, цей інститут вже на початку XVIII ст. набув характер почесного рангу для представників козацької знаті. Найбільш сталу категорію бунчукових товаришів у цей час становили старшинські роди трьох полків – Ніжинського, Стародубського та Чернігівського[369]. Це видається досить симптоматичним з огляду на те, що в саме цих регіонах збереглися досить потужні анклави руської православної шляхти, котрі в ході Хмельниччини швидко інтегрувалися в середовище козацької старшини й з часом обійняли керівні посади в Гетьманщині. Оформлення бунчукового товариства в окрему привілейовану спільноту старшин без урядів й юридичне закріплення її як рангу, відбулося за гетьманства Скоропадського, коли почали вестися компути бунчукових, а старшинам видаватися відповідні універсали[370]. Престиж

---

[367] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С.115-116.

[368] Там само. — С. 117-118.

[369] Там само. — С. 142.

[370] Там само. — С. 120-123.

посідання титулу бунчукового товариша добре демонструє тенденція до збільшення їх кількості. В період з 1718 по 1732 рр., котрий досить ретельно задокументований переписами й ревізіями товариства, його чисельність зросла майже вдвічі[371]. Динаміка росту цієї спільноти корелюється не так із розширенням потреб адміністративного чи військового управління, як періодами роздачі титулів новообраними гетьманами[372]. Так, після елекцій Д.Апостола та К.Розумовського кількість бунчукових різко зростала з 130-140 осіб до 200-220, причому щонайменше третина з них отримувала чин в першому поколінні[373]. Таким чином, інститут виконував не лише функцію інтеграції старої знаті, але й кооптації в її ряди нових сімейств[374].

Статистичний аналіз компутів і «сказок» бунчукових товаришів 20-70-х рр. XVIII ст., проведений І.Кривошеєю, свідчить, що принаймні до другої половини століття, це були переважно функції військового управління. Зокрема, бунчукові товариші виконували обов'язки адьютантів при гетьманах, генеральних старшинах і полковниках, а також російських генералах і штаб-офіцерах. Їхня служба носила характер адьютантських чергувань, прийнятих у регулярній армії, для яких мали бути складені спеціальні графіки із веденням журналів обліку документів, відряджень, «комиссий и экспедиций». Ще однією характерною сферою служби бунчукових було командування і супровід обозів, допоміжних контингентів козаків і посполитих, роздача жалування, нагляд над інженерними та ремонтними роботами, виконанням державних повинностей у воєнний час. Натомість, власне командні посади надавалися їм вкрай рідко – це могло бути

---

[371] Там само. — С. 137, 435. ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.17000. — Арк.76-94.

[372] Сокирко О. Козацький Марс. — С.259-260.

[373] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С.137-138, 141; Панашенко В. Бунчукові, військові та значкові товариші в Гетьманщині. — С. 295.

[374] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С. 142.

командування козацькими відділами на форпостах, ще рідше – наказне сотництво або полковництво[375].

Ґрунтовний аналіз І.Кривошеєю розпорядчих актів і службових кар'єр представників бунчукового товариства засвідчив, що вони мали численні компетенції саме у війську. У їхній службі домінували доручення військового характеру: відправлення "наказничества" на місці генеральних старшин і полковників, ад'ютантська служба при генеральних старшинах і російських воєначальниках, супровід і охорона гетьманів, вищого командування, мобілізація козацького війська, командування форпостами, окремими відділами, інспектування стану фортифікацій, виконання квартирмейстерської служби (супровід козацьких і російських частин до районів квартирування, в походах, доставлення продовольства, зброї та боєприпасів тощо)[376]. Бунчукові здебільшого мали добру домашню, або й академічну освіту, що найкраще відповідала потребам військового управління. До того ж, доволі високе й стабільне матеріальне становище дозволяло довгий час відбувати службу "своекоштно", в оічкуванні високих кар'єрних призначень. Натомість, в наступний період значно зросла кількість доручень в судово-адміністративній та канцелярській сферах, що виглядає цілком логічним з огляду на дедалі щільнішу інтеграцію цієї групи у соціальну верхівку Гетьманщини. Більшість бунчукових товаришів цього часу була представниками тих родів, котрі упродовж кількох поколінь нажили значні статки й спадково тримали уряди у вищій і середній ланках службової ієрархії, ведучи спосіб життя, гідний верхівки.

Менш почесною, але з більш широкими військовими обов'язками, була служба значкового товариства. За підрахунками І.Кривошеї, дійсну військову службу відбували до 60% всіх значкових. Ця категорія старшин без урядів, яка походила з менш іменитих і заможних родин, масово залучалася до всіх заходів низового військового управління. Походження та юридичну сутність уряду

---

[375] Там само. — С. 164-172.

[376] Там само. — С.167-172.

пояснює етимологія його назви – «служити під значком», означало, «ходити» під полковими клейнодами, головним з яких була полкова корогва (прапор) та значок. У воєнних реаліях того часу це передбачало буквальну присутність при командирі полку – полковнику та його почті[377]. Перше відоме надання чину значкового товариша датується 1698 р. – це універсал стародубського полковника М.Миклашевського колишньому новгород-свіерському сотнику К.Мартиновичу, згідно якого останній мав відбувати військову службу не в складі сотні, а під полковницьким значком; Мартинович долучався до протекції полковника й увільнявся від послуху місцевому сотнику. Таким чином, механізм надання чину та сутність пов'язаних із ним привілеїв були фактично аналогом чину бунчукового, лише із різницею в ієрархічному поверсі. Надання чину могло бути індивідуальним, або ж для декількох представників роду одночасно, причому в другій половині XVIII ст. спостерігаємо чимало випадків, коли він передається в спадщину від батька до сина[378].

Значкові товариші виступали виконавцями доручень особисто полковників, а вже в другу чергу полкових правлінь. Частина з них, що ближче стояла до своїх патронів, виконувала адьютантські доручення, решта ж задіювалася в управлінні полком та різноманітних воєнних приготуваннях: при мобілізаціях козаків, зборі, закупках і транспортуванні тяглової сили (коней, волів), провіанту та боєприпасів, організації фортифікаційних робіт, ремонті військових комунікацій[379]. Цікаво також, що кількісне зростання цієї групи протягом XVIII ст. чітко корелюється із війнами, в яких доводилося брати участь гетьманській армії[380]. По суті, на їхні плечі лягала вся чорнова робота по щоденному забезпеченню війська всім необхідним. Натомість, наділення

---

[377] Там само. — С. 179-180; її ж. Польський інститут «товаришів хоругв» і запорозька традиція другої половини XVI – першої половини XVII століть як чинники формування неурядової старшини козацької держави. — С. 29.

[378] Панашенко В. Значкові товариші. — С.166.

[379] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С. 201-206.

[380] Там само. — С. 202-203.

значкових самостійними командними функціями спостерігалося значно рідше. За таких умов, безоплатна служба з перспективи отримання посади була під силу лише тим товаришам, котрі володіли хоча б середніми статками. Водночас, як свідчить статистика, більшість з них мала у своєму розпорядженні від 5 до 20 посполитих або підсусідських дворів, що було явно замало[381]. Часто розорення й зубожіння, спричинені службою, спонукали до "випису" з лав значкових, або ж відверте нехтування службою.

Саме привілейованість статусу значкового, а не збільшення в них потреби у війську, було причиною постійного зростання їхньої чисельності[382]. Починаючи з середини 20-х рр. XVIII ст., чисельність значкових товаришів стабільно зростала[383]. У 1763 р. сумарна кількість значкових товаришів, враховуючи тих, що вийшли у відставку, становила 654 чол.[384]. Петербург в цій тенденції, схоже, вбачав «умаление» козацької служби, тому імператорським указом від 8 сепрня 1734 р. кількість значкових в кожному полку було обмежено до 30-50 осіб (пропорційно до кількості рядових козаків), а надання чину вилучено з монопольної компетенції полковників і поставлено під контроль Генеральної канцелярії[385]. Відтепер вивищення в ранг значкового мало відбуватися після службової атестації кандидата й лише за наявності вакансії. Щоправда, аналіз конкретних призначень свідчить, що полковники часто не дотримувалися цього порядку, «виводячи в чини» потрібних їм людей[386]. Служба значкового товариша могла бути привабливою переважно для козаків з числа полковницької клієнтели, яких не переобтяжували дріб'язковими дорученнями й частими

---

[381] Там само. — С. 196-197.

[382] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С.474-475 (Додаток 5, Таб.№1).

[383] Сокирко О. Козацький Марс. — С.265.

[384] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С. 186.

[385] ПСЗ. — Т.9. — С. 397.

[386] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С. 188.

«экспедициями». Для решти ж старшини цей чин не становив особливого інтересу, що з часом призвело до некомплектності значкових товаришів у полках. 1740 р. Генеральна канцелярія навіть видала указ, яким дозволила заміщати вакансії не лише козаками, але й міщанськими та священницькими дітьми[387]. Таке, на перший погляд пониження статусності чину, який перед цим був атрибутом приналежності до лицарського стану, дещо пом'якшувала та обставина, що надавався він представникам родин, «состоящих в шлехетстве», що набули службові ґрунти й могли відбувати військову службу[388].

В середині XVIII ст. чини бунчукових та значкових товаришів поступово набули характеру почесних рангів, носії яких не конче відбували якусь конкретну службу взагалі та у війську зокрема. Після судової реформи 1760-1763 рр., котра відкрила декілька десятків вакансій у новозаснованих судах і Генеральному суді, до цих установ спрямувався потік охочих кандидатів, більшість яких походила саме зі значкового та бунчукового товариства. Після ліквідації гетьманства, у 1764 р. надання чинів перейшло до другої Малоросійської колегії, котра запровадила поділ бунчукових на «первостатейных» і «второстатейных», вела їх облік, видавала атестати і т.ін. Чин бунчукового остаточно перетворився на титул, котрий жалувався, окрім козацьких старшин, навіть верхівці міщанства, з перспективи отримання земських посад, а згодом – імперського дворянства[389]. Значковим товаришам в цій ситуації, як і слід було очікувати, пощастило менше, й їхній чин всього-навсього сприяв доступу на нижчі адміністративні посади, але так само втратив своє первісну військову функцію[390].

---

[387] Там само. — С. 191.

[388] Панашенко В. Значкове товариство. — С. 168.

[389] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С. 144-146; Панашенко В. Бунчукові, військові та значкові товариші в Гетьманщині. — С. 299-303.

[390] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С. 200-201; Панашенко В. Значкове товариство. — С. 168-170.

Значна частина старшинських урядів втратила свої військові функції, а командна ланка полковників і сотників, що набули характеру політичних урядів, нерідко заміщувалася людьми, які не мали практичного військового досвіду. В цій ситуації, фактично єдиною категорією старшин, що відали питаннями, пов'язаними із життєдіяльністю козацького ополчення, як частини збройних сил, були осавули — генеральні, полкові та сотенні. До їх компетенції належало ведення реєстрів та полкових компутів, попис війська на початку кампанії, роздача грошового жалування і продовольства. Найважливішою функцією осавулів була організація мобілізації у полках і сотнях; таким чином коло їх обов'язків охоплювало далеко не всі сфери управління козацького ополчення[391]. Осавули не мали при собі ані діловодних органів — канцелярій, — ані штату помічників. У XVIII ст. допоміжну і кур'єрську службу при них несли курінчики — козаки з їхніх почтів, утримуваних власним коштом. Технічне і транспортне забезпечення перебувало у віданні генеральних обозних, які контролювали збір і поставки до армії пороху, свинцю, витратних матеріалів для артилерії, а також численні отари коней і волів (“войскове бидло”)[392].

Нарешті, найнижчу командну ланку утворювали курінні отамани, які за своїм статусом найближче стояли до козацької маси й були міцно закорінені в життя місцевих громад. На превеликий жаль, ми практично нічого не знаємо про цю надзвичайно важливу групу старшин через поганий ступінь задокументованості їх служби та життєвого світу. Уряд курінних отаманів виводив свій родовід від січових отаманів і десятників реєстрових полків. Ці люди були лідерами вояцького мікросередовища, які виокремлювалися завдяки хоробрість, харизматичність і військовий досвід. В перших козацьких спільнотах отаман був «батьком» (ця форма зафіксована навіть у зверненнях запорожців до своїх ватажків) – старшим за віком від решти, опікуном вояцького братства,

---

[391] Sokyrko O. The Warriors of the Frontier: the Osavul Office (Aide-De-Camp) in the Military Structure of Ukrainian Cossack and Turkic Armies //Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. — 2020. — Vol.35. — S.119-136.

[392] Сокирко О. Козацький Марс. — С.220, 231.

виразником колективної волі й розпорядником життя і майна його членів[393]. Тож, фігура отамана залишалася дуже шанованою і принаймні до початку XVIII ст. вони завжди згадувалися в гетьманських універсалах, адресованих до козацької спільноти того чи іншого полку.

Від початку існування реєстрового козацького війська всі старшини та служителі мали жалування, котре спочатку встановлювалося королівськими універсалами та ординаціями, затвердженими сеймами, а згодом гетьманськими договірними статтями. В ході Козацької революції форми утримання урядників урізноманітнилися – ієрархічно вищі, що належали до козацької адміністрації (полковники, полкова старшина, сотники й сотенні урядники) зазвичай володіли ранговими маєтностями, решта ж – мали або рангові землі, або ж щорічне грошове чи натуральне жалування. В грудні 1731 р. Сенат наказав гетьману й старшині обміркування питання виплати жалування всім категоріям полкових і сотенних старшин і служителів[394]. Старшинська рада постановила сплачувати жалування лише тим урядникам, котрі не мали рангових маєтностей, а для решти встановити грошові виплати, кошти на які стягувати з вільних посполитих, міщан і козаків пропорційно до чисельності населення полку[395]. Паралельно встановлено й норми жалування для всіх категорій старшин і урядників[396]. Однак, ця ухвала так і не була затверджена імперською владою й виплати утримання та виділення рангових маєтностей продовжувало регулюватися, як і раніше, місцевими звичаями. Вчергове до цього питання в 1741 р. звернувся новий малоросійський намісник І.Бібіков, котрий пропонував розкласти річний бюджет грошового жалування на всі категорії населення Гетьманщини, не виключаючи монастирських і дідичних підданих. Ця пропозиція знов породила дебати між Сенатом і козацькою старшиною, що так само завершилися

---

[393] Грибовский В. Социальная типология казачьих сообществ. — С. 140, 142.

[394] РГВИА. — Ф.44. — Оп.1. — Д.1. - Лл. 2- 3.

[395] Там само. - Л.3.

[396] Там само. - Лл.3 об. – 4, 5 об. – 7 об.

безрезультатно[397]. На середину XVIII ст. проблема відшукання коштів для заплати старшинського й урядницького жалування актуалізовувалася лише з початком чергової війни, але так і не була вирішена.

Порядок і співвідношення сум жалування був доволі стандартним і мало змінювався протягом XVII – початку XVIII ст., попри війни та економічні кризи. Ця традиція виникла й закріпилася в гетьманських договірних статтях із московськими монархами, починаючи з 1654 р., і з незначними змінами повторювалася в усіх наступних редакціях (див. Додаток 3.2)[398]. З початку 50-х рр. XVIII ст. маємо й перші спроби впорядкування ставок жалування, які доповнювали петиції старшини про зрівняння їх чинів із великоросійськими (див. Додаток 3.3)[399]. Враховуючи те, що жалування старшинам, так само як і рядовим козакам, виплачувалося нерегулярно, економічною основою служби залишалися економічні пільги на заняття торгівлею і промислами, а також службове землеволодіння, доповнене в деяких випадках ранговими маєтностями[400].

Опріч відсутності юридично врегульованої військової ієрархії старшин, оплати їхньої служби, не існувало й визначеної сфери їх компетенцій. Звичка до довільного призначення командирами полкових і сотенних команд, які виступали в похід, старшин, що часто не мали для цього жодних здібностей або елементарного досвіду, призводила до неефективного управління військами й доволі низького рівня дисципліни. Вперше цю лакуну спробували заповнити упорядники «Прав, зя якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Зокрема, в кодексі питанням воєнного управління та судочинства було присвячено Главу V «О службѣ государевой военной и о порядкѣ воинскомъ», до якої увійшли адаптовані норми III Литовського Статуту, що стосувалися організації «земської

---

[397] Там само. - Лл.14 об. – 19.

[398] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 64. 66, 218-219, 256, 309.

[399] НБУВ.ІР. — Ф.61. — Спр.1084. - Арк.12 зв. – 13.

[400] Сокирко О. Козацький Марс. — С.269-273.

оборони» та інших воєнних повинностей[401]. Звісно, чимало норм «Прав», в тому числі й у воєнній сфері, носили формальний характер і дослідникам ще належить з'ясовувати, яка частина з них застосовувалася на практиці.

Розширення переліку старшинських урядів у другій половині XVII ст. і виділення з їхнього середовища привілейованої страти «знатного військового товариства» призвели до конфліктів за старшинство всередині козацької верхівки. Сприятливим підґрунтям для цих суперечностей була юридична неврегульованість старшинської ієрархії, котра продовжувала функціонувати згідно давніх звичаєвих норм. Не менш дражливим були питання субординації всередині кожної рангової групи. На думку І.Кривошеї, починаючи з першої третини XVIII ст., старшинство бунчукових та значкових товаришів визначалося роком отримання ними чину[402]. З певними застереженнями ця практика, очевидно, діяла й щодо інших категорій старшинських рангів. Ціла низка проблем виникала, коли козацькі старшини й російські офіцери служили в одних військових з'єднаннях, що неминуче ставило питання про те, хто кому й в яких питаннях має підпорядковуватися. Ця практика одразу породила конфлікти, образи й ремствування з боку козацьких старшин, котрі скаржилися на жорстоке поводження з ними й, що важливіше, повне ігнорування їхнього соціального статусу, котрий вони вважали відповідником імперському дворянству. В питаннях військової субординації старшини вимагали потрактування малоросійських чинів на рівні із російськими відповідниками, а це, в свою чергу, вимагало конструювання чіткої ієрархічної драбини рангів, яку б можна було представити для конфронтації із імперською «Табеллю про ранги» 1722 р.

Пошук власної ієрархічної моделі козацькою старшиною підсумувався у створенні своєрідної «малоросійській табелі про ранги», долученій до «Прав, за якими судиться малоросійський народ» (1743). «Степенный порядок» (див.Додаток 3.1) включав до себе 48 чинів «воинского званія от высшого до

---

[401] Права, за якими судиться малоросійський народ. — С. 68-76.

[402] Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави. — Т.1. — С.143.

низшого», поділених на 12 класів у чотирьох галузях: «войскового правленїя» - 14 чинів (29%), «артилерского правленїя» - 9 (19%), «статського правленїя» - 15 (31%) та «полков охочекомонныхъ» - 10 (21%)[403]. До першої вертикалі відносилися старшини генеральні, полкові й сотенні, включно із виборними козаками, до другої – служителі Генеральної та полкових артилерій, до третьої – урядники Генерального та полкових судів, канцеляристи всіх рівнів, включно із городничими та сільськими отаманами, до четвертої – старшини компанійських (охочекомонних) полків і жолдацької команди, включно із рядовими жолдаками (при цьому, чомусь було пропущено подвійних і поєдинкових товаришів компанійських полків). Структура «Степенного порядку» виразно засвідчує наслідування ним російської Табелі про ранги 1722 р., звідки було запозичено поділ на класи та галузі державного управління. Втім, за своєю сутністю він виходив з тих традицій і реалій державного устрою, котрі становили питому сутність автономії гетьманату. «Порядок» являв собою першу спробу систематичної ієрархізації урядів козацької держави, без їхньої прив'язки до російських відповідників. В загальних рисах він був покладений в основу всіх майбутніх аналогічних проектів і склав підставове бачення старшиною-шляхтою своїх службових прав і обов'язків. 30 травня 1742 р. генеральна старшина подала в Сенат чолобитну з проханням присвоїти їм класи, подібно до російського чиновництва, а «малороссийские воинские и статские чины достойними класси пожаловать и на те всякого по его достоїнству надлежащими патентами снабдить» [404]. 28 квітня 1746 р. Сенат відповів, що це питання знаходиться виключно у височайшій компетенції й він жодних рішень винести не може[405]. Попри те, що схвалення імперською владою «Степенного порядка» 1742 р., як і всього кодексу «Прав» так і не відбулося, козацькі урядовці, судячи з усього, цілком впевнено послуговувалися його ієрархічним поділом на практиці. Прикметно, що це стосувалося не тільки урядової старшини, але й носіїв

---

[403] Права, за якими судиться малоросійський народ. — С. 547.

[404] НБУВ.ІР. — Ф.61. — Спр.1084. - Арк. 9 зв.

[405] Там само. - Арк.10.

титулярних рангів – значного товариства. Все це свідчить про те, що вже з другої третини XVIII ст. практика обрахунку старшинства урядів й відповідні уявлення, що стояли за нею, мали вже загалом усталений характер[406].

Характер управління, командної ієрархії й кар’єрних практик козацьких старшин було б некоректно оцінювати з точки зору уявлень про субординацію, ієрархію та дисципліну, властиву регулярним арміям. Козацьке військо було, в першу чергу, становим ополченням, лицарською спільнотою, де кожен її член, бодай формально, був наділений приблизно однаковим обсягом соціально-політичних. В перші роки Козацької революції вирішальне значення для ефективного управління армією мав всіх авторитет командирів, від полковника до курінного отамана, яких висунула на ключові ролі повстанська стихія. Наприкінці XVII ст., коли намітилося певне замикання козацького стану, й витворення старшинської верстви, що мала тенденцію до спадкового передавання влади, важливого значення набули різного роду приватні пов'язання – сімейні, сусідські, патронально-клієнтарні. Система службових зв'язків таким чином визначалася не абстрактними принципами субординації й публічних правил, а тонкими мереживами приватних зв'язків, розташованих у певній ієрархії, баланс між якими постійно змінювався. Службова піраміда чинів лише на позір визначалася усталеними традиціями чи нормами права. В реальному житті в її основі так чи інакше перебували стосунки пан-слуга, або родич-свояк. Можливо, лише на низовому рівні городових і сільських куренів сильнішу роль в функціонуванні територіальних корпорацій козацтва мали сусідські зв'язки. Втім за від сутності джерел, котрі б несли якусь інформацію про цю «мовчазну більшість» козацького стану, не варто відкидати в ній роль сімейних пов'язань, які добре видно на старшинській верстві. Все це відповідало духові й сутності станового козацького ополчення, котре продовжувало лишатися конгломератом військово-служилих корпорацій. Очевидно, що в очах козацьких старшин,

---

[406] Сокирко О. «Степенный порядок малороссийских чинов» 1742 р. //Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Серія «Історія». — 2014. — Вип.5. — С. 54.

справність служби полягала зовсім не в дисципліні та субординації, а тих якостях, котрі віддавна вважалися лицарськими цнотами – вірністю володареві, побожністю, особистою відвагою та хоробрістю.

3.3. Козацький реєстр, землеволодіння та мобілізація

Чисельність козацького реєстру попервах залежала від воєнних потреб і платоспроможності скарбу Речі Посполитої, але вже на початку XVII ст. швидко набула характеру політичної проблеми в стосунках уряду з козаками[407]. Це було пов’язано із поступовим розширенням соціальних привілеїв козаків, прийнятих на державну службу, котрі претендували на офіційне визнання себе окремим станом і наділення політичними правами, рівними шляхті. Відтак, питання чисельності реєстру стало питанням не лише чисельності козацького війська, але й питанням кількісного виміру нової привілейованої соціальної верстви[408].

Коливання чисельності реєстру в ході Козацької революції відбивало траєкторію воєнних успіхів Війська Запорозького: 1649 р., згідно умов Зборівської декларації, козакам вперше вдалося кардинально збільшити обсяг реєстру, що сягнув рекордних 40 000. За два роки поразка під Берестечком змусила скоротити цю цифру навпіл, але ще через деякий час вона зросла до 60 000, гарантованих Березневими статтями 1654 р.[409]. Щонова зміна чисельності реєстру спричиняла перегляд його складу, яка мала супроводжуватися виписом з нього понаднормових козаків. “Випищики” зчиняли бунти, до яких

---

[407] Щербак В. Запровадження козацьких реєстрів //Магістеріум. — 2010. — Вип.41. — С. 6-11; його ж. Зростання чисельності українського козацтва (кінець XVI – середина XVII ст.) //Наукові записки. Національний університет "Києво-Могилянська академія". — 2001. — Т.19. — С. 37-41.

[408] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.7. — С. 388-479; т.8. ч.2, 19-34, 125-130, 200-201; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. — К., 2000. — С. 194-246.

[409] Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. — К., 2006. — Т.1. — С. 246-249.

приєднувалися інші групи покозаченого населення, особливо в порубіжних регіонах, як-от на Поділлі, Поліссі та південній Наддніпрянщині. Масовість і стихійність цих виступів, на яких намагалися грати політичні противники Хмельницького та його наступників, становила серйозну небезпеку для держави та її владних еліт[410]. Тому реального переукладання реєстрів, а відтак і пописів козацького війська, влада всіляко уникала.

Зборівський реєстр 1649 р. є на сьогодні фактично єдиним джерелом, що дозволяє з більшою чи меншою впевненістю говорити про реальну чисельність козацького війська-стану[411]. Інші джерела статистичного характеру, як-от присяжні книги 1654[412], 1676 та 1682 рр.[413] або переписні книги 1666 р.[414] не дають повної картини кількості козацтва через погану збереженість чи неповноту охоплення. Зокрема, в присяжних книгах фіксувалися не лише козаки, але й всі категорії населення, що приводилися до присяги московським царям; відповідно, ті, хто від такої присяги з тих чи інших причин, не долучався, до книг не попадав[415]. Очевидно, що кількість козацького війська в 40 000 або 60 000, встановлена відповідно Зборівською угодою 1649 р. та Березневими статтями 1654 р., була умовною, не завжди відповідаючи кількості козаків, що її насправді міг мобілізувати військовий механізм гетьманату. Вона значною мірою залежала

---

[410] Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 72-98.

[411] Реєстр Війська Запорізького 1649 року. — К., 1995.

[412] Акты ЮЗР. — Т.10. — С.291-307, 799-838; Присяга Кальницького полку 1654 р. //Запорозька Січ і українське козацтво: Збірник наукових праць. — К., 2013. — С. 3-36; Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — К., 2003.

[413] РГАДА. — Ф.229. — Оп.2. - Д.42 (1676 р.); д.54 (1682 р.); Сокирко О. Присяжні книги Війська Запорізького 1676 та 1682 рр. //Записки Наукового товариства Т.Шевченка. - Львів, 2008. — Т.256. — С. 561-574; його ж. “Хрестоцілувальні” книги Війська Запорозького останньої чверті XVII ст.: структура, склад, інформаційний потенціал //Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. - К., 2008. — Вип.7. — С. 400-409.

[414] Переписні книги 1666 року. — К., 1933.

[415] Степанков В. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки //Український історичний журнал. — 2003. - №6. — С. 36-37.

від матеріального становища козаків, різко знижуючись під час господарських криз чи епідемій, а також через небажання козаків брати участь в походах, невдоволенні ними гетьманською політикою тощо. Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків і обозової челяді, яких приводила з собою принаймні третина реєстровців[416].

Вписування до реєстру “старих”, себто спадкових, козаків уже в часи Хмельниччини було одним з маркерів внутрішньої інтеграції стану. Надалі єдиною формальною вимогою приналежності до стану стане козацьке походження (“з діда-прадіда”) й участь у походах. Майнове розшарування козацтва й поляризація його політичних симпатій в період Руїни поступово нівелювали другу умову. З цієї причини 2-й пункт Московських статей 1665 р. приписував “которой бы казак послушен не был и в войско ходить огурялся, и тот от помянутых статей (себто від всіх привілеїв та імунітетів — О.С.) отпадать и к градским должностям причтен быть имеет”[417], за чим очевидно, мало б слідувати виключення з реєстру. Вчергове про впорядкування реєстру було згадано Глухівськими статтями 1669 р., а пізніше Конотопськими 1672 р., якими вперше після пунктів Хмельницького було встановлено 30 000 ліміт козаків[418]. При цьому мав бути проведений новий попис війська за результатами якого “старых казаков не достанет, то в то число принимать в казаки мещанских и поселянских детей”. Аналіз гетьманських розпоряджень полковникам, власникам рангових маєтностей, монастирям і дідичам, виданих наприкінці XVII – на початку XVIII ст., свідчить, що сталого контролю над переходами козаків у інші стани й, навпаки, посполитих у козаки не практиковано: верховна влада вказувала на неприпустимість обох випадків лише з приводу конкретних прецедентів, котрі поводували скарги, конфлікти й відповідні звернення до суду або рейментаря[419].

---

[416] Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 130.

[417] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 8.

[418] Там само. — С.11.

У XVIII ст. контроль над приналежністю до козацького стану й практику аудиту реєстрів перебирає імперська влада. Першим законодавчим актом в цій сфері став іменний указ Петра I Малоросійській колегії від 16 квітня 1723 р., яким окреслено процедуру верифікації козацького статусу[420]. Це розпорядження було пов'язане з черговими планами реформування козацького війська напередодні війни з Персією й мало спростити процедуру його доукомплектування. Втім, проблема дотримання "чистоти рядів" козацтва полягала не лише в спробах вписатися до реєстру вихідців з поспільства. Російський уряд, намагаючись в умовах війни з турками підтримати принаймні номінальну чисельність козаків, вводив заборони на продаж козацьких земель, водночас вимагаючи від власників військових ґрунтів, "служити козацко"[421]. Це відкривало доступ до війська, а відтак служило формальною підставою для включення в козацькі компути монастирських селян, підсусідків і міщан. Не було ясності й в тому, як трактувати військові повинності козаків, що втратили службові землі й оселилися на приватновласницьких[422]. В 1744 р. Сенат розпорядився скласти відомості про козаків, що продали свої землі й перешли жити в чужі маєтності, список власників новонабутих козацьких ґрунтів, а також вільні маєтності, де можна було б оселити безземельних козаків, підкреслюючи, що "казацкого стану людям в подданстве, по правам, ни за кем быть не можно"[423]. За умов збільшення приватного землеволодіння й планомірного обкладання посполитих різними видами повинностей в середині XVIII ст. ці заходи були безрезультатними.

---

[419] Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII вв. — К., 1890. — С. 28.

[420] ПСЗ. — Т.7. — С. 49; Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей... 1786 года. - Чернигов, 1902. — С. 238-239.

[421] Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей... 1786 года. — С.240.

[422] Там само. — С. 241.

[423] Там само.

Зворотною стороною нечіткого й суперечливого характеру міжстанових критеріїв була також відсутність ретельного обліку козаків на рівні полкових правлінь. Очевидно, компути полкового товариства, згідно звичаю, велися не надто старанно й оновлювалися в часи підготовки до воєнних виправ[424]. Не останню роль у невпорядкованості реєстрів грала практика вписування в них охочих кандидатів за гроші. Звинувачення в цьому були майже стандартним пунктом у доносах і супліках на нерадивих старшин всіх рівнів. Тим не менше, звинувачення в цьому полковників свідчать про справжню розповсюдженість і системність цієї порочної практики[425]. Очевидно, відчуваючи всю безрезультатність обмежувальних заходів, петербурзький уряд розглядав як останній і вирішальний засіб остаточне прикріплення козаків до службових ґрунтів і заборони переходів на інше місце. В червні 1748 р. з цього приводу було зроблено запит до Військової колегії, що навела довідки по слобідських козацьких полках, де подібну практику було впроваджено ще раніше. На думку сенаторів, аналогічні правила мали бути поширені й на Малоросію, де вільний перехід дозволено “только посполитому народу, но не казакам”[426].

Паралельно із членством в реєстрі, іншим критерієм належності до козацького стану, що сформувався вже протягом другої половини XVII ст., було володіння “військовим”, себто козацьким, ґрунтом. Гарантії безперешкодного володіння землями, їх успадкування, продажу й т.ін., як одне з підставових прав козацького стану, були закріплені вже в Зборівському трактаті 1649 р., надалі підтверджуючись гетьманськими договірними статтями. Однак, довгий час умови й статус козацького службового землеволодіння регулювалися виключно звичаєвим правом, котре трактувало землю, як колективну власність Війська Запорозького. При цьому, через те що земельні переписи в Гетьманщині до XVIII

---

[424] [В.М.] Прошение сотников Черниговского полка о казачьих обидах, поданное императрице Елизавете в 1744 году //Киевская старина. — 1894. - №6. — С. 14-15.

[425] Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. — К., 1888. — Т.1. — С. 43.

[426] Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей... 1786 года. — С. 241-242.

ст. не практикувалися, правовий статус конкретних маєтностей був до кінця не визначеним і з'ясовувався прецедентно (наприклад, при успадкуванні, поділі, продажі тощо), покликаючись на свідчення сусідів і старожилів. Фактичними розпорядниками земельного фонду країни були гетьман і старшини Війська Запорозького, з руки яких відбувалися земельні надання або конфіскації. Практика займанщини, тобто вільного заселення й господарського освоєння пусток, а також досить значний обсяг покинутих або неколонізованих земель в Південній Наддніпрянщині та в Лівобережній Україні, вочевидь, не ставили гетьманське правління перед необхідністю ретельного контролю над фактичним станом козацького землеволодіння. Ситуація істотним чином змінилася у XVIII ст., коли фонд вільних військових земель потроху почав вичерпуватися, а щільність населення на Лівобережжі збільшуватися. Ці фактори, співпавши із майновим і соціальним розшаруванням в козацькому стані, гостріше поставили питання про службове землеволодіння, як критерій належності до лицарської верстви й її матеріальної спроможності нести військову службу[427].

В цей час піклування про недоторканість службових козацьких ґрунтів стало більшою мірою справою імперської метрополії, зацікавленої у боєздатності безоплатного козацького війська, аніж місцевої старшини, котра не завжди виявляла відповідну ініціативу, керуючись власними інтересами. Іменний імператорський указ від 10 липня 1728 р., виданий в продовження розслідування скандальних зловживань гадяцького полковника Милорадовича, нагадував про заборону вилучати в реєстрових козаків їхні землі та майно під загрозою покарання[428]. Ці ж самі гарантії козацького землеволодіння, з використанням давньої формули про вислужені, набуті грунти й захист майнового права вдів, булі підтверджені "Рішительними пунктами" 22 серпня 1728 р.[429]. Очевидно, однак, що намагання обмежити ринок обігу службових земель козацьким станом було приречене на невдачу. Проблеми з мобілізацією козацького ополчення у

[427] Сокирко О. Козацький Марс. — С.282-284.

[428] ПСЗ. — Т.8. — С. 64.

[429] Там само. — С. 78.

двох війнах поспіль — за польську спадщину та російсько-турецькою — видавалися російським урядовцям сумними наслідками розорення й обезземелення реєстровців. 5 лютого 1739 р. Намісник Міністерського правління Румянцев оголосив указ “чтоб всем казакам до окончания тогдашней войны ... грунта продавать и под другими виды укреплять запретить; а ис проданных должны службу служить те, кто на оных живет или пользуется”[430]. Про неефективність цих розпоряджень на всіх поверхах козацької службової вертикалі свідчить скарга сотників і сотенної старшини Чернігівського полку, подана імператриці Єлизаветі в 1744 р. З неї випливає, що незаконно придбані та набуті іншими способами маєтності козакам так і не було повернено, а полкові правління не приймали відповідних скарг і навіть чинили розправи над тими, реєстровцямі, котрі намагалися протестувати[431]. В 1754 та 1760-1761 рр. гетьманом Розумовським були видані розпорядження згідно яких “купленние частями у козаков грунти оставить, поелику из осталного служба государева отправляется”. Себто, уряд до певної міри змирився із зменшенням обсягу службових земель, вимагаючи в козаків служби власне з тієї частки наділу, котра лишилася в них де факто[432].

В 1764 р. Сенат видав розпорядження про беззастережне повернення всіх розпроданих військових ґрунтів у козацьку власність, що однак так і не було здійснено, ані гетьманським правлінням, ані Малоросійською колегією, котра його заступила. Місцеві влади покликалися не лише на складність практичного переведення цього указу в життя, але й певну несправедливість по відношенню до фактичних власників козацьких земель, набутих попри урядові заборони[433]. Частина козаків вправно користувалася переходами з одного стану в інший,

---

[430] Экстракт из указов, инструкций и учреждений, с разделением по материям, на девятнадцать частей... 1786 года. — С. 240.

[431] [В.М.] Прошение сотников Черниговского полка о казачьих обидах, поданное императрице Елизавете в 1744 году. — С. 10, 14, 17.

[432] НБУВ. ІР. — Ф.І. — Спр.63324. - Арк.3.

[433] Там само. - Арк. 3 зв. - 4.

фактично віддаючи свої земельні ділянки в тимчасові посесії дідичам, а з часом розпочинала процесувати з ними, “шукаючи козацтва”. Ризикуючи залишитися без маєтків, за які було справно сплачені гроші, власники забирали у посполитих, визнаних судами козаками, їхню землю й таким чином поновлений в своїх правах, але обезземелений, козак все одно залишався матеріально нездатним служити “кінно й оружно”. Судові тяжби за повернення маєтності могли тривати роками, тоді як безґрунтовий козак продовжував “быть чуждым всякого хозяйства и жить праздно в тягость обществу”[434].

Звичайно, всі складнощі із критеріями та порядком обліку козацтва неминуче мали позначитися й на стані його боєготовності, а також ефективності мобілізаційних механізмів, про які мала подбати держава. Першу спробу, власне законодавчого врегулювання засад військової служби зустрічаємо в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Зокрема, в кодексі питанням воєнного управління та судочинства присвячено Главу V «О службѣ государевой военной и о порядкѣ воинскомъ», що стосувалася організації «земської оборони» та інших воєнних повинностей[435]. «Права» постулювали традиційну норму литовсько-руського права: кожен землевласник, незалежно від шляху набуття маєтності, мусить відбувати відбувати воєнну службу[436]. Правило стосувалося в першу чергу, «всих обще, званїя шляхетского и воинского, чиновных, знатных такожъ рядовїх людей», а також вдів і міщан. Обов’язок служби також поширювався на осіб козацького стану, які віддали свої ґрунти у заставу, або й зовсім не мали землі, живучи з торгівлі й промислів[437]. Увільнення від особистої явки у військо могло відбутися за віком, каліцтвом, хворобами й неміччю. Батькам дозволялося виставляти замість себе на службу повнолітніх синів, а родичам, що мешкали спільно на нерозділених ґрунтах – когось одно з-поміж

---

[434] Там само. - Арк. 4 зв. - 5.

[435] Права, за якими судиться малоросійський народ. — С. 68-76.

[436] Там само. — С. 68.

[437] Там само. — С. 69-70.

себе, на власний розсуд або в порядку черги. Окремі артикули встановлювали покарання за неявку на військові огляди, пописи, передчасне залишення війська й дезертирство[438].

Мобілізації козацького ополчення спеціально присвячено 13 артикул «О собранїи воинского званїя людей к походу на маршѣ», що складається з трьох пунктів[439]. За неявку чи спізнення на збір команди накладався штраф. Так само штрафувати належало тих, хто вийшов у військо з чужим (позиченим) конем, озброєнням та амуніцією[440]. Останній артикул розділу «О распущенїи воинскихъ людей з похода в доми» трактував фінальну фазу воєнних зборів. Згідно нього, всі команди мали слідувати на чолі з командирами, «совокупно подъ знамямъ ... до определенного мѣста, откуду будутъ роспущени ... дабы безпорядочнымъ ходомъ обывателемъ обыдъ не учинилось». По завершенні походу, всі охочі могли вимагати в своїх командирів «аттестати на то, что оны в государевой службѣ дѣйствително находились»[441]. Зрозуміло, що норми й положення «Прав» значною мірою відображали нормативну сторону мобілізації та розпуску козацького війська, котра насправді відбувалася згідно звичаєвих практик і освячених віками традицій. Втім, в нашому контексті важливо, що у свідомості козацького стану, його військова служба чітко корелювалася з давніми правовими нормами литовсько-руської доби, котрі хай і не діяли на практиці в повному обсязі, але із якими зберігався ціннісний зв’язок.

На жаль, детальних відомостей про проведення козацьких мобілізацій у XVII ст. в розпорядженні історика практично немає. Дещо повніші данні за XVIII ст. свідчать, що в найнижчих військово-територіальних громадах (куренях) історично склалася звичаєва форма відбування служби, коли з умовного “войскового ґрунта” або ж “двору” виставлявся кінний або піший вояк. Оскільки

---

[438] Там само. — С. 70-71.

[439] Там само. — С.72.

[440] Там само. — С. 74.

[441] Там само. — С. 76.

за цими умовними одиницями обрахунку вояцької повинності здебільшого ховалися великі мультифокальні сім'ї[442], можна зробити висновок, що кожне домогосподарство почергово виставляло у військо когось із своїх представників чоловічої статі. “Роскладка”, себто черга виставлення козака у похід від конкретного двору робилася курінними отаманами й, контролювалася сотенним правлінням (найімовірніше, писарями та осавулами)[443]. Однак, неврегульованість практики почергової служби робила її неефективною через численні зловживання. В 1722 р. Генеральна військова канцелярія провела в Переяславському, Полтавському та Стародубському полках спеціальну ревізію для перевірки “якобы, за небереженѣмъ старшини, которые в прошломъ году, 1722, въ походахъ были козаки, и теперь тыи жъ въ походи виправлени, и, за поблажкою стршихъ, убогшыи виправлени въ тую дорогу, а богатшыи неналежне остались въ домахъ”[444]. Намагання хоч трохи впорядкувати відбування черги було зроблено російським урядом 8 серпня 1734 р., коли йшли чергові приготування до відправлення у Польщу допоміжного козацького корпусу: “одиноким казакам, против тех, которые двумя, тремя и четырьмя избами живут, - йшлося в указі — в окладе для выдачи на полки и на другие общенародные повинности, облегчения не чинить”[445]. Натомість багатосімейним домогосподарствам належало сплачувати більше полкових зборів, виряджати козаків “в дальния посылки и войсковые походи”, а “а одинаких казаков в ближние дороги и в меньшие службы посылать”[446].

---

[442] Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII століття. — К., 2016. — С. 177-190; Сакало О. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд.іст.наук. - К., 2011; Сердюк І. Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. — Полтава, 2011. — С. 185-194.

[443] НБУВ.ІР. — Ф.І. - Спр. 55020. - Арк.127 зв.

[444] Сокирко О. Козацький Марс. — С. 291.

[445] ПСЗ. — Т.9. — С. 397; Экстракт из указов, инструкций и учреждений. — С.239.

[446] ПСЗ. — Т.9. — С. 397.

Про форму й реальні механізми мобілізації дозволяють також судити гетьманські універсали, котрі з перших років Козацької революції стали основною формою оповіщення Війська Запорозького про воєнні приготування. Універсал, як тип розпорядчого документу, був запозичений з річпосполитської практики, право видачі якого мав монарх і всі коронні урядники із гетьманами включно[447]. В середині XVII ст. розпорядження Хмельницького про збір війська в похід взорувалися на аналогічні приписи, публіковані коронними гетьманами, й мали дуже загальний характер (“і кожен полковник нехай нагадує водночас своїми універсалами, щоб поводилися згідно з моїми листами”)[448]. Зазвичай в них згадувалися час і місце збору полку, а також необхідність мати запаси продовольства й боєприпасів[449]. Подальше поширення гетьманських наказів та проведення збору війська було було обов'язком полковників, котрі розсилали у сотні відповідні розпорядження, взоровані на гетьманські універсали[450]. Дуже цікавим елементом розпоряджень, яке розкриває порядок мобілізації козацьких полків, є застереження про кількаразове (трикратне) обсилання універсалами полкових правлінь, що також, очевидно, було калькою з річпосполитської практики згідно якої король тричі надсилав шляхті воєводств і земель свої мобілізаційні універсали (віци)[451].

На жаль, брак відповідних джерел дозволяє нам побачити лише дуже лаконічну картину збору козаків у військо. Так, влітку 1657 р. московські посланці, спостерігаючи приготування до чергової кампанії, нотували: “и есаулы учали казаков от гетманского стану отбиват, чтоб в поход шли, и казаки на есаулов закричали всем войском: не бейте де нас напрасно, всем войском то

---

[447] Сокирко О. Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII – першої третини XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни. — К., 2011. — Вип.19. — С. 122-134.

[448] Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. — К., 1998. — С. 110.

[449] Там само. — С. 120-121.

[450] Там само. — С. 265.

[451] Там само. — С. 109, 120.

говорим, что без государева указу Полши воеват не идем”[452]. В червні 1667 р. московський стрілець Т.Корєнєв на шляху з Києва до Батурина спостерігав воєнні приготування гетьманського війська, зокрема “в Кролевце видел он, как есаулы выбивают казаков, а выбиваючи говорят, чтобы де они шли наскоро в войско”[453]. У цьому “вигонюванню” чи то “вибиванню” допомагали осавулам відділи з числа рядових козаків[454]. В часи Руїни, коли воєнна активність гетьманської армії перебувала на піковому піднесенні, до війська “загортали” не лише козаків, як-от напередодні кампанії 1651 р., коли Хмельницький наказав, “щоб усі готувалися на війну, не тільки реєстрові, а й охочі”[455]. Надзвичайними заходами супроводжувалася підготовка до оборони Чигирина 1678 р., під час якої за словами Самовидця “не тилко козаков у войско гнано, але и міщан и из сел два третого виправовали, и убогшіе чотири пятого з оружем и борошном, як до войни ... так козаки, як и посполство, бо нікому не фолґовано: и войтов, бурмистров, райцов и ремесников всяких, навет и мужиков, скрипников, дудников — усіх гнано до войска”[456].

З часів Північної війни 1700-1721 рр. поступово усталюється тенденція до спочатку дублювання, а згодом і витіснення традиційних мобілізаційних розпоряджень, виданих гетьманами та урядниками Гетьманщини, відповідними розпорядчими актами російських вищих органів влади, командувачами з'єднань і частин російської польової армії. Критичною точкою нівеляції прерогатив гетьманського уряду в сфері мобілізаційних заходів можна вважати війну за польську спадщину 1733-1735 рр., коли безпосереднє проведення збору і концентрації козацького війська відбувалося не лише під контролем, але й за

---

[452] Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. — К., 2015. — Т.4. — С. 109.

[453] НБУВ.ІР. — Ф.ІІ. — Спр.15422. — Арк.67.

[454] Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів. — К., 1986. — С. 133; Полтавська міська книга (1668-1740). — К., 2016. — С. 148.

[455] Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль — Львів, 1996. — С. 179.

[456] Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 128-129.

безпосередньої участі російського генералітету та їх штабів[457]. Мобілізаційні заходи й участь військ гетьманського реґіменту у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. вже цілком зорганізовувалися в дусі російської практики[458]. Попри посилення контролю й санкцій за невиконання мобілізаційних приписів, їх реалізація лишалася в сфері реалізації старих інститутів (полкових і сотенних правлінь, осавулів) й не демонструвала жодних результативних змін. Особливо чітко це показали неефективні мобілізації козацьких полків у війнах за Польську спадщину 1733-1735 рр. і російсько-турецькій війні 1735-1739 рр.[459]. Затяжна й малоефективна мобілізація козаків, ухиляння старшин від служби, масове дезертирство, невпорядкованість фінансування й постачання, що непокоїли імперський уряд, стали головною причиною реформи 1735 р., котра врегулювала воєнні повинності козаків, поділивши їх на на виборних та підпомічників.

3.4. Наймити в козацькому війську

Зворотною стороною невпорядкованості обліку козаків і правил несення ними військової служби було розповсюдження практики наймитування, коли реєстрові козаки наймали замість себе замісників, які за винагороду відбували військові повинності. Практика наймитування майже не привертала спеціальної уваги істориків, які зрідка згадували про неї в контексті соціального розшарування й загострення класових суперечностей[460]. Натомість наймитування

---

[457] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.4526. - Арк.2-2 зв.; спр. 4582. - Арк. 7 – 7 зв., 44.

[458] Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. — С. 73-132.

[459] Там само. — С. 73-132; Сокирко О. Мобілізаційні можливості у війні за “польську спадщину” 1733-1735 рр. //Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Серія “Історія”. — 2010. — Вип.101. — С. 39-41.

[460] Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — К., 1969. — С. 30-32; Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). - Дніпропетровськ, 2004. — С. 144-145, 354-363; Дядиченко В. Нариси

ніколи не розглядалося власне з точки зору сфери його функціонування й у зв'язку із загальними тенденціями розвитку козацького ополчення.

Згадки про наймитів вперше зустрічаються в період Руїни, коли в тогочасної влади не вистачало достатніх важелів контролю над організацією мобілізацій. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм з листопада 1664 р. нарікала, на те що “за корогвою козаки зараз же не йдуть, заледве на другий тиждень за полковником або сотником на війну збираються”, вимагаючи виписувати з реєстру й карати на горло[461]. В одному з донесень 1664 р. московський воєвода Г.Косагов зазначав: “а черкас в моем полку немного, все наймиты овчары из винниц, и малых робят много; а сами козаки живут в домах своих”.[462] В червні 1675 р. канівський полковник І.Гурський скаржився гетьману Самойловичу на слабкість свого гарнізону: “а на присылных из полков к нам людей мало что надеятись, которых немного, и те едва не все ли наймиты и безвинные на такову службу посланы”[463]. Прямих вказівок на наймитів в офіційних документах XVII — початку XVIII ст. збереглося не так вже й багато. Причиною цього була не лише незаконність самої практики виставлення козаком замісника, але й архаїчний звичай писати його в компуті іменем і прізвищем наймача, котрий його споряджав. В рідкісних випадках, що припадають переважно на перший сплеск наймитства в 20-х рр. XVIII ст., навпроти прізвищ козаків є ремарки про виставлення ними наймитів, або ж самі наймити внесені до компуту із зазначенням господарів, котрі їх вирядили.

З кінця XVII ст. усталюється й практика виставлення наймитів козацькими вдовами і тимчасово недієздатними козаками. Така форма замісництва, що

суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. — С. 416-417.

[461] Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII століття: Статті і матеріали. — К., 2006. — С. 113.

[462] Акты ЮЗР. — Т.5. — С. 158; Костомаров Н. Руина. — М., 1995. — С. 40.

[463] Акты ЮЗР. — Т.12. — С. 125.

найочевидніше виростала з давнішої звичаєвої практики, й сприймалася козацькими владами як норма. На це опосередковано вказує той факт, що в компутах і ревізіях реєстрових полків з початку XVIII ст. козацькі вдови цілком законно числяться в офіційних переліках козаків. Саме вони, яко розпорядниці “войскових ґрунтов” по померлих чоловіках, могли виставляти наймитів, очікуючи на повноліття своїх синів (згадки про них подеколи трапляються в реєстрах) або ж повторного заміжжя, коли до війська виправлявся б новий чоловік[464]. Так, в компуті Полтавського полку 1718 р. значиться 203 удови (4,12%). Компут Миргородського полку 1723 р. згадував 28 вдів (0,8%), причому подеколи спеціально зазначаючи, що ті виставляють наймитів або синів[465]. На початку XVIII ст. зустрічаємо й перші прецеденти увільнень знатних козаків від служби з можливістю виставити замість себе наймита[466]. Виставлення наймитів козаками, котрі з тих чи інших причин не могли вийти у похід, контролювалося, хоча й не завжди ретельно, полковими владами. Одна з перших згадок у джерелах — інструкція від 10 червня 1723 р. наказного гетьмана Полуботка ревізорам В.Полуницькому та Д.Бутовичу, відрядженим у Ніжинський полк з повелінням з'ясувати “сколко в походах Ладожском и Терковском козаков померло, самие ли господари или наймити”[467]. Серед причин неявки козаків найчастіше виступали хвороби (“боленъ”,”увѣчен на ноги”, “со всѣмъ домомъ боленъ”), задіяність у різного роду адміністративних справах (“в комисарахъ”) і,

---

[464] Бороденко О. Шлюб і родина православного населення Лівобережної України другої половини XVIII – першої половини XIX століть: соціально-демографічний аспект. - Одеса, 2020. — С. 382-397; Волошин Ю. Жінка-вдова в полковому місті Полтаві другої половини XVIII ст. //Київська старовина. — 2011. - №1. — С. 13-32.

[465] Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. — С. 159-160; Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII — XVIII ст. — Полтава, 2007. — Т.1. — С. 73, 89-90, 94, 101, 109, 111-112, 115-117, 119-121, 126, 130, 138-140, 154, 156-159, 165-166, 168, 174-175, 185-186, 188-190, 198-202, 204-209, 216, 218, 223, 226-230, 234-235, 238, 240-241, 248-249, 257-259, 263-264, 266-267; Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. - Дніпропетровськ, 2004. — С. 21, 25, 30, 32, 40, 44, 59, 65, 131, 162.

[466] Співрщина гетьманських часів. — К., 2020. — Т.1. — С. 36-37.

[467] Універсали Павла Полуботка (1722-1723). — К., 2008. — С. 366.

зрештою, втечі та самовільні відлучки (“за побѣгомъ з домовъ и за росходомъ безизвѣстно”)[468].

Участь Гетьманщини у імперських війнах XVIII ст., що супроводжувалися максимальним напруженням мобілізаційного потенціалу країни, спричинилися значною мірою і до його виснаження. Вже з часів правління І.Скоропадського російське командування повсякчас нагадує козацьким владам про неприпустимість прийому наймитів у військо[469]. Низові походи й залучення козаків до канальних робіт 1720-х рр., лише поглибили кризу станового ополчення, підірвавши мотивацію козаків до військової служби[470]. Іншим видом служби, котрої під різними приводами воліли уникати козаки було несення караулів на прикордонних форпостах та залогах Української лінії. Попри суворі вимоги Генеральної канцелярії та російського командування, висилати у відповідні команди “не старих и немалолетних, и не наймитов, но самих настоящих хозяев”, рапорти й ревізії полкових правлінь сповнені згадками про порушення цих приписів[471].

Наймитами ставали як правило, родичі й сусіди виборних козаків, слуги й челядники, сезонні робітники та ін. категорії населення, що не мали постійної зайнятості або осідлості. Умови і термін служби, швидше за все, були предметом усної домовленості між наймачам і наймитом[472]. Тривалість служби наймита могла бути різною — від місяця, до кількох років[473]. Рівень оплати наймита в документах згадується лише епізодично. Наймит П.Кратоверченко, складаючи

---

[468] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.27. - Арк.11.

[469] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. — С. 416-417.

[470] ЦДІАК України. — Ф.94. — Оп.2. — Спр.19. - Арк.3-3 зв.; Сокирко О. Козацький Марс. – С.310-311.

[471] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.2947. - Арк.13-13 зв.

[472] Сокирко О. Наймити в козацькому війську другої половини XVII – середини XVIII ст. (до постанови проблеми) //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків. 2011. — Т.14. — С.120-128.

[473] НБУВ.ІР. — Ф.І. - Спр.55053. - Арк.147.

скаргу на свого наймача, відзначав, що був взятий на службу козаком К.Максименком “з уговором таким: же... оной Максим[енко] четвертую часть на мене отданого грунта зорати каждого года, и заволочити когда брати мои посѣют, да полосмака жита сказал дам на год... а мнѣ на мѣсяць по сѣм гривен, и за тим приговором пошов я за него в дорогу”[474]. Л.Хоменко, котрий скаржився в червні 1726 р. на значкового товариша Д.Юрченка, вимагав сплати йому за два роки служби “за ровного товариша” 72 руб. (причому при найнятті, йому було заплачено 4 руб. на дорогу)[475]. В часі походу наймити періодично діставали від наймачів продуктові й грошові посилки[476]. Як бачимо, порядок сум був доволі високим (суми, заборговані наймитам козаками коливаються в межах 10-25 руб. в цінах 30-х рр. XVIII ст.), і, очевидно, вищім від оплати наймитів, що працювали на старшинських “работизнах”. Теоретично це, а ще й перспектива соціального авансу, могло робити наймитування у війську більш привабливим з “партикулярний” господарський найм.

Остаточному викоріненню практики наймитства мав сприяти указ 1768 р. про впровадження персональної вояцької повинності козаків, котрий ліквідовував систему подвірного відбування служби[477]. Наймитування в козацькому було однією з найдавніших звичаєвих практик, своєрідним регулятором поміж становими обов’язками й кон'юнктурою часу. Поступова демілітаризація козацтва, котре перетворювалося на стан дрібних і середніх землевласників-зем’ян, сприяла розвитку наймитства, що ставало свого роду соціальним стабілізатором, практикою виживання.

---

[474] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.2745. - Арк.4.

[475] Там само. — Спр.1925. - Арк.2- 2 зв.

[476] Там само. — Спр.2082. - Арк.2; спр.2653. - Арк.2-2 зв., 3; спр.2654. - Арк. 2-2 зв.

[477] Струкевич О. Припинення існування Української козацької держави у другій половині XVIII ст. (Хронологія та зміст процесу) //Український історичний збірник. — К., 1997. — Вип.1. — С. 130.

3.5.Виборне козацтво і реформа 1735-1736 рр.

Війна за Польську спадщину 1733-1735 рр. виразно показала Російській імперії неефективність наявних форм контролю й мобілізації військових ресурсів Гетьманщини. З перспективи чергової війни з Османською імперією, в якій терени України мали стати головною оперативною базою російського наступу на Крим, було вирішено вчергове змінити модель управління козацькою автономією керівництво якою після смерті гетьмана Д.Апостола в 1734 р. було покладене на Міністерське правління. Водночас імперський уряд усвідомлював, що проблеми боєздатності козацького війська неможливо вирішити лише шляхом змін в управлінні та підвищенні дисципліни. Отже, належало змінити засади і порядок відбування військової служби, котрі до того часу не були врегульовані законодавчо, лишаючись в площині звичаєвого права. Оскільки запровадження серед козаків елементів регулярної військової служби, до яких вдавалися російські генерали іноземного походження, виявилося невдалими, більш продуктивним видавався шлях використання існуючої з кінця XVII ст. практики поділу реєстру на заможних козаків, здатних відбувати службу особисто, і приписаних до них підпомічників. Подібні плани реорганізації козацтва розглядалися раніше і гетьманською владою, і метрополією, але з різних причин так і не були зреалізовані.

В березні 1735 р. очільник Міністерського правління О.Шаховський представив на розгляд імператорського Кабінету доповідь про поточний стан справ, у якій серед іншого був пункт “об исправлении малороссийских казаков”[478]. 24 квітня 1735 р. вийшов імператорський указ про створення в Гетьманщині “к военному случаю” корпусу виборних козаків[479]. Полкові

[478] Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны. 1731-1740 гг. Т.4: 1735 г. — С. 75.

[479] НБУВ. ІР. — Ф.І. — Спр.51423. - Арк.3 зв.

канцелярії отримали з Правління гетьманського уряду квоти виборного товариства, укладені спільно з Генеральною військовою канцелярією відповідно до загальної чисельності козаків у кожному з полків[480]. Розподіл виборних козаків по сотнях мав бути зроблений полковими канцеляріями. На той час частину козаків уже було мобілізовано на війну з Туреччиною, але полкові правління мали зробити перепис їхніх дворів, майна, угідь і промислів, попередньо визначивши, хто буде служити сам, а хто “з підпомогою”[481]. Втім, дуже скоро з’ясувалося, що майже повсюдно набрати “указну” кількість майже нереально. Своїми ордерами від 11 та 26 серпня Генеральна канцелярія навіть дозволила записувати в компути фактично всіх наявних козаків[482]. Шаховський клопотався перед Петербургом, аби кількість виборних було зменшено з 30 000 до 15 000 “на добрых лошадях и в ружье”[483]. Зрештою, цю чисельність виборного козацтва і було затверджено як остаточну імператорським указом від 11 лютого 1736 р.[484].

Далі слід було подбати про ретельніше вироблення критеріїв для виборних козаків і підпомічників, а також порядку відбування ними служби. В основу її градації було покладено майновий принцип, який, очевидно, відповідав звичаєвій традиції, що склалася на той час. Виборних поділено на дві категорії — тих, що служили “без підпомоги” — головне, заможних господарів, річний дохід яких обчислювався не менше ніж 10 четвертями хліба й 50 возами сіна, або ж власників промислів (винокурного, шинкового, млинарського, пасічницького та ін.), - та козаків “з підпомогою”, статки яких були приблизно удвічі меншими від першої категорії[485]. Ці критерії були докладно викладені в спеціальному

[480] Там само. — Спр.51439. - Арк.28-29 зв.; спр.51450. - Арк.51 — 52 зв.

[481] Там само. — Спр.51440. - Арк.30-31 зв.; спр.51441. - Арк.32-33.

[482] Там само. — Спр.51437. - Арк.25 зв.

[483] Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны: ч.5: (1736 г.) //Сборник Русского исторического общества. - Юрьев, 1902. — Т.114. — С. 46.

[484] НБУВ. ІР. — Ф.І. — Спр.51423. - Арк.3 зв.

[485] Распоряжение князя А.И.Шаховского о разделении малорosсийских казаков на «выборных» и «подпомощников //Киевская старина. — 1902. - №2. — С. 86-87.

документі - “Форме ... выборных козаков числу, каким образом определенному быть, и с каких крунтов и угодий и прочаго имущества без подпомоги, а каким с подпомогою, выборного козака определять, и какие потребности в службе войсковой и в какой цене всякому выборному козаку иметь по выбору надлежит”, апробованій Міністерським правлінням 15 вересня 1735 р. і розісланій в усі полки. Форма також регламентувала одяг, спорядження і озброєння виборного козака[486]. Власне, ці положення були викладені у вступній частині документу й правили за головні критерії зарахування до виборної козацької служби. “Форма” також застерігала, що коня і спорядження можна використовувати лише в походах, тоді як вдома “оное платье и потребности содержать в сохранении и в ношение не употреблять”. Особливо підкреслювалося, що верхові коні, призначені для служби, не можуть уживатися “в работизну и на свои приваты”, повинні мати добрий корм і догляд, “чего должны смотреть” підпомічники й старшини[487]. По мірі зношення одягу й втрати коней, підпомічники зобов’язувалися вносити встановлені суми для закупівлі нових. Окремо регламентувалася кількість боєприпасів для виборного — 5 фунтів пороху й 5 фунтів свинцю для лиття куль, що загалом мали коштувати 2 руб., 75 коп.[488]. Безвідносно до питання про дієвість цих правил, зауважимо, що вони були першими нормами, які регламентували критерії придатності до служби, зовнішній вигляд, спорядження й озброєння козаків, прагнучи бодай мінімально стандартизувати ті елементи, котрі склалися протягом попередніх часів.

Уже після апробації та розсилки “Форми” у вересні 1735 р. було вирішено провести в наступному році ревізію всіх виборних і підпомічників на предмет їх спроможності несення служби. Додатковою спонукою для цього було рішення Петербургу про скорочення кількості виборних до 20 000. На думку О.Репана, ревізія 1736 р. показала загалом не дуже втішну картину майнової спроможності

---

[486] Там само. — С. 85.

[487] Там само.

[488] Там само — С. 86.

козацтва. Всього в ній було зафіксовано 68 892 козаки, з яких готовими до війни було 22 026, що в цілому співпадало з горизонтом очікування реформи[489]. Козаки були розписані по чотирьох статтях: ґрунтові, середні, убогі та піші[490]. Істотною проблемою, однак, було забезпечення козаків двома кіньми, як того вимагали офіційні урядові розпорядження[491]. Так, з 22 026 кінних козаків, абсолютна більшість — 18 462 — мали лише одного коня. Під багатьма реєстровцями, які писалися в компутах яко “кінні та оружейні”, були насправді не верхові коні, а тяглі возові[492]. Полкові правління просили про дозвіл записувати до виборних і однокінних козаків, тоді як Міністерське правління наполягало на дотриманні “указної” норми про двох коней[493].

Втім, справжньою перевіркою ефективності впровадженої моделі виявилася російсько-турецька війна 1735-1739 рр. Першими ознаками, що засигналізували її слабкі сторони, стало зменшення комплекту виборних козаків і зокрема, кінних, яке виявили данні ревізій 1736 та 1737 рр.[494]. Аби підтримувати штатну чисельність виборного товариства, полкові канцелярії зараховували на їхні місця підпомічників. Однак, зубожіння внаслідок виснажливої служби, було об’єктивною реалією, що виразно демонструвало кількісне зменшення у переписах категорій “ґрунтових” і “середньо ґрунтових”[495]. Іншим показником падіння боєготовності стала статистика небойових втрат. Так, за перші півтора місяці кампанії 1736 р. через хвороби й дезертирство з дієвої армії вибуло від 10

---

[489] Репан О. Іржа на лезі. Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. — С. 33.

[490] НБУВ. ІР. — Ф.І. — Спр.51423. - Арк.3 зв.

[491] Бумаги Кабинета Министров Императрицы Анны Иоанновны: ч.4: (1735 г.). — С. 311.

[492] Репан О. Іржа на лезі. Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. — С. 33.

[493] Там само. — С. 34.

[494] Там само. — С. 37.

[495] Там само. — С. 38.

до 30% козаків[496]. Новий намісник Міністерського правління О.Румянцев вважав, що несправність виборного козацтва є наслідком лінощів самих козаків і халатності старшини. 16 грудня 1738 р. напередодні підготовки чергової кампанії, Правління та Генеральна канцелярія розіслали указ Румянцева про доукомплектування корпусу виборних. Указ, посилаючись на “Форму” 1735 р. перераховував стандартний набір критеріїв виборних козаків включно з майновим становищем, віком, наявністю озброєння та спорядження. 1739 р. указами від 13 лютого і 15 березня було велено, у випадку нестачі, записувати у виборні козацьких братів і свояків, а також підпомічників[497]. Старшинам за невиконання указів загрожували штрафи й конфіскація майна. Поповнення корпусу мало забезпечити мобілізацію 6 000 козаків Київського, Стародубського, Чернігівського, Прилуцького, Переяславського, Миргородського та Полтавського полків до армії Мініха, і 5 300 козаків Лубенського, Гадяцького та Ніжинського полків до армії Лассі[498]. Для прискорення мобілізації у полки було розіслано російських офіцерів. Втім, всі ці розпорядження не мали позитивних наслідків: збори у похід проходили настільки мляво, що Генеральна та полкові канцелярії по декілька разів розсилали в сотні мобілізаційні ордери, а початок кампанії довелося зсунути майже на місяць. Внаслідок цього підготовку кампанії було фактично зірвано і армія Лассі виступила в похід так і не дочекавшися козаків[499]. Підкреслимо, що мова йшла не про тотальну мобілізацію всього корпусу, а лише половини від його штатної чисельності.

Масова неявка козаків і старшин на огляди, дезертирство а також повільність процесів мобілізації козаків протягом 1736-1739 рр. з усією

---

[496] Там само. — С. 35.

[497] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. — Спр.1599. - Арк.1 — 1 зв.

[498] Там само. - Арк.7 зв.

[499] Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. — С. 42; Репан О. Іржа на лезі. Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. — С. 37-38.

очевидністю показала неефективність реформи виборного козацтва, так і не давши імперському уряду очікуваних результатів.

3.6. Спроби впровадження уніфікації та регулярних засад козацької служби 1728-1749 рр.

В низці реформ, які спіткали у XVIII ст. військо гетьманського реґіменту, особливе місце посідали ті з них, котрі провадилися з ініціативи гетьманів і старшини, а не імперського уряду. Як ми бачили, перші спроби прищеплення козакам “регулярства” були спрямовані, головним чином, на впровадження адміністративного контролю, впорядкування виконавчої дисципліни при одночасному нехтуванні озброєнням і бойовою підготовкою війська. Наріжною проблемою Війська Запорозького була якість озброєння реєстрових козаків. Як відомо, для цієї частини гетьманського війська традиційно не існувало жодних регламентацій, що б визначали види й перелік озброєння, термін його служби, навчання застосування тощо. На початку XVIII ст. комплекс озброєння лівобережного козацтва загалом мало чим відрізнявся від попереднього століття, складаючись з традиційних пік, шабель, різноманітних видів рушниць й іноді – пістолів і луків зі стрілами[500]. Кожен козак мусив власним коштом купувати необхідну йому амуніцію та зброю, вряди-годи дістаючи зі скарбу лише боєприпаси до неї. В умовах постійно прогресуючої майнової диференціації козацтва це призводило з одного боку до того, що частина збіднілого товариства взагалі не могла відбувати воєнну службу, а та, що була спроможною оплачувати спорядження, озброювалася відповідно не до воєнних потреб, а своїх матеріальних можливостей і бажання[501].

---

[500] Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С. 73-84; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. - С.101, 105-106; Сидоренко В. Вогнепальна зброя козацько-селянської піхоти XVI – XVII ст. //Український історичний журнал. — 1965. - №9. — С. 114-118.

[501] Сокирко О. Козацький Марс. — С.45-49, 330-332.

Водночас будь-яка уніфікація козацького озброєння була справою бажаною, але надзвичайно складною. Скарб Гетьманщини після реформ Малоросійської колегії й хронічної децентралізованості фінансового господарства навряд чи зміг би подужати проведення подібних заходів. Окрім того, в Україні практично не існувало ані необхідної сировинної бази, ані мережі зброярських підприємств мануфактурного типу, котрі б працювали на державне замовлення й могли б виконувати великі замовлення. Розвиток численних рудень Лівобережжя, котрі були зобов'язані віддавати частину продукованого ними заліза на потребу війська, як відомо, не призвів до їх перетворення на металургійні заводи. Цьому заважала конкуренція з боку імпортного російського заліза й бідність місцевої сировинної бази[502]. Не кращою була ситуація й у виробництві: звичайно виготовленням і ремонтом зброї для приватних потреб козаків і старшини, гетьманського двору й охотницьких полків займалися слюсарські та зброярські цехи, що працювали на малих підрядах і без унормованих технічних стандартів.

Тим не менше, ініціатива щодо переозброєння козацького війська виходила саме з України, а не від імперії. Зокрема, в 1722 р. підряд на виготовлення мушкетів на тульських зброярнях для козаків Прилуцького полку було укладено полковником Г.Галаганом[503]. В травні 1728 р. гетьман Д.Апостол звернувся до канцлера Г.Головкіна з проханням "в оружених вашого величества заводах виделат ценою невисокою … на оные полки малороссийские потребное число мушкетов"[504]. 1731 р. Колегія іноземних справ звернулася до Військової колегії з проханням розмістити гетьманське замовлення в Тулі, "чтоб на казенных оружейных заводах против присланной… казацкой рушницы, зделать за денги пять тысяч рушниц"[505]. В жовтні 1731 р. це рішення було схвалено в Сенаті й у

---

[502] Пономарьов О. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. - Львів, 1971. — С. 12-21.

[503] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. - Спр. 1199. - Арк.2.

[504] Там само. — Спр.1578. - Арк. 3 зв.

[505] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. - Спр.232 (99 II). - Арк. 261 зв.

вигляді іменного імператорського указу відправлено в Глухів, розпочавши, як, виявилося незабаром, досить довгий процес переозброєння козацького війська. Тульські заводи й Контора артилерії склали кошторис витрат виробництва, згідно якого кожна рушниця замовленої гетьманом 5-тисячної партії мала коштувати 1 руб., 94 коп., вся сума за які, згідно попередніх домовленостей мусила компенсуватися коштом козаків. 1731 р. Д.Апостол відписав до Військової колегії, що “казаки имеютца весьма обнищаные и на дело показанных рушниц денег сумму определить не без трудности и тако за отсутствием моей из Глухова о том ружье более исполнения никакова не было”[506]. В січні 1735 р. вже Міністерське правління продовжило клопотання про виготовлення ручниць для козацького війська. Після тривалої бюрократичної тяганини й збору необхідних коштів процес виробництва був запущений лише наприкінці 1735 р., але “за зимним путем” їх доставлення в Україну розтяглося аж до весни 1736 р., коли вийшов новий імператорський указ з повелінням виготовити ще 10 тисяч ручниць коштом “малороссийских доходов”[507]. Це розпорядження йшло рука об руку з реформою виборного козацтва, проведеною Міністерським правлінням. Однак, через завантаженість тульських заводів й плутанину в фінансових питаннях, перші ручниці почали надходити в козацькі полки лише наприкінці 1737 р.[508]. Міністерське правління, котре попервах відало роздаванням зброї, намагалося забезпечити ті козацькі формування, котрі готувалися до відправки на фронт і несли форпостну службу[509]. Решта партій, котрі по мірі виготовлення надходили з Тули, складувалася в Глухові[510].

Видачі зброї в полках розпочалися 1736 р. й тривали з перервами аж до 1749 р. включно[511]. На їх частоту впливали, з одного боку, надходження великих поставок ручниць, а з іншого, – платоспроможність козаків, котрі мусили

---

[506] ЦДІАК України. — Ф.55. — Оп.2. — Спр.21. - Арк. 2 зв.

[507] Там само. - Арк. 85.

[508] Там само. — Арк.112; спр. 51. — Арк. 4 зв., 6.

[509] Там само. — Спр.21. — Арк. 107.

[510] Там само. — Арк. 214; спр.51. — Арк.4.

купувати їх власним коштом. Перші незначні партії (їх кількість не перевищувала 800 шт.), роздані в 1736-1738 рр., охопили переважно середньозаможню частину військового товариства, а пізніше – решту козаків[512]. Сам процес видачі зброї безперервно гальмувався через бюрократичну плутанину й небажання чи неспроможність козаків викупати ручниці. На 1745 р. в Глухівському цейхгаузі лишалися нерозданими 3 000 ручниць з приводу чого полкова влада непокоїлася, “чтоб оние от долговремянного лежания тамо не могли приити в порчу”[513]. Після великої пожежі, що охопила гетьманську столицю 1748 р., частину зброї було ушкоджено, а також знищено фінансові відомості, через що видача ручниць в полки тимчасово призупинилася[514]. Генеральна відомість, складена в 1749 р., засвідчила, що загалом в полки було роздано 19 846 ручниць, а за уточненими дещо пізніше даними – 21 032[515].

Реформа переозброєння, ініційована гетьманом Д.Апостолом, була підтримана російським урядом з необхідності мати напередодні війни з Туреччиною добре впорядковане і дешеве козацьке військо, але виявилася абсолютно непродуманою в організаційному плані й до того ж непідкріпленою фінансово. Як і раніше, в Гетьманщині не існувало виробничої бази, котра могла б в майбутньому налагодити виробництво чи ремонт аналогічної зброї, що зробилося дуже відчутним вже за кілька років, коли частина ручниць вийшла з ладу або була загублена. Втім, певного результату таки було досягнуто – майже 20 000 нових ручниць потрапили в козацьке військо, що було справді безпрецедентним явищем, яке заклало принаймні теоретичну можливість для подальшої уніфікації всього озброєння гетьманського війська.

---

[511] ЦДІАК України. — Ф.55. — Оп.2. — Спр.51. - Арк. 308-309, 319-322, 335-337 зв., 347-348 зв., 358 – 362, 366 – 369 зв., 375 – 376 зв., 384 зв. – 387, 393 – 396.

[512] ЦДІАК України. — Ф.64. — Оп.1. - Спр. 914. - Арк.1-3.

[513] Там само. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.108. - Арк. 11- 11 зв.

[514] Там само. — Ф.51. — Оп.3. - Спр. 9322. - Арк.2 – 5 зв.

[515] Там само. — Арк. 52; ф.55. — Оп.2. — Спр.51. - Арк.399-410 зв.

Початки впровадження одноманітного озброєння, однак не знімали питання про впорядкування решти сторін служби козацького війська. Для російського генералітету найбільш оптимальним способом приведення козацького війська “в наилучшую исправность” була подальша уніфікація його внутрішнього устрою. Привід для цього подала війна за Польську спадщину 1733-1735 рр. в якій брав участь десятитисячний корпус реєстрових козаків[516]. Один з козацьких відділів під командуванням генерального обозного Я.Лизогуба, що діяв разом з російськими військами в Литві та Курляндії, влітку 1733 р. був реорганізований в регулярну роту й відданий під командування ризького віце-губернатора генерал-лейтенанта Ф.Балка[517]. В серпні того ж року в Ригу прибули 200 козаків з корпусу генерал-майора Ізмайлова. За поданням Балка “требовано о даче им жалованья и о строении мундира из имеющихся в Риге сукон”, в чому вже можна вбачати певні ознаки приведення їх у “регулярство”[518]. Втім, цілком можливо, що якісь початки правильного вишколу, обмундирування та організації ця команда мала й раніше[519].

Що саме вкладалося в зміст “регулярства” новосформованої роти не до кінця зрозуміло. З аналізу листування російського генералітету із Військовою колегією, котрі початково опікувалися козаками, випливає, що «регулярство» початково полягало в присвоєнні козакам мундирів і виплаті жалування. Наявність такого уніфікованого одягу та озброєння згадується і в пізніших джерелах, коли рота потрапила на баланс гетьманських влад[520]. Окрім цього, документи часто ведуть мову про цих козаків, як про “обученных воинской

---

[516] Там само. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.4526. - Арк.2-2 зв.; Сокирко О. Мобілізаційні можливості у війні за “польську спадщину” 1733-1735 рр. //Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Серія “Історія”. — 2010. — Вип.101. — С. 39-41.

[517] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.4443. - Арк. 43-44; Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг. (1734 г.). — С. 287.

[518] Сокирко О. Козацький Марс. — С.343-346.

[519] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.7733. - Арк.51-51 зв.

[520] Там само. — Спр.6882. - Арк. 2.

экзерциции”[521], що може свідчити про їх навчання, подібно до тогочасних напіврегулярних кінних формувань (наприклад, гусарів). Так, в донесенні намісника Міністерського правління О.Рум'янцева до Кабінету міністрів від 1 квітня 1739 р. йдеться про те, що регулярні козаки “с лошадьми, ружьем, мундиром и амуницией и обучены воинской регуле”[522].

Після завершення активної фази війни, імператорський Кабінет вирішив “приказать в военную коллегию, чтоб послали из той коллегии немедленно в Ригу указ, дабы оных казаков, за неимением в них нужды и за убожеством, выдав из вышеоказанной же суммы жалованья, каждому по 3 рубля, отпустить в домы их без удержания”[523]. Після повернення в Україну Малоросійська рота була у віданні Міністерського правління, яке передало поточне її утримання на баланс Генеральної військової канцелярії, а власне командування — офіцерам Глухівського гарнізонного полку[524]. Значною мірою стихійність виникнення роти зумовила те, що підрозділ був укомплектований вихідцями з усіх полків Гетьманщини. Так, в ньому згадуються козаки Полтавського, Переяславського і Лубенського полків, кількість яких була найбільшою, а також козаки Миргородського, Прилуцького, Гадяцького, Київського, Стародубського[525], Ніжинського[526] та Чернігівського[527] полків. Структура і штат роти, вочевидь склалися явочним порядком, коли вона тільки-но формуваласяі. Вона мала в своєму складі сотника, хорунжого, отамана і литаврника[528]. Організаційну

---

[521] Там само. — Спр.7732. - Арк. 6.

[522] Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг. (1739 г.) //Сборник Русского исторического общества. - Юрьев, 1907. — Т.126. — С. 310.

[523] Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг. (1734 г.). — С. 409.

[524] ЦДІАК України. - ф.51. - Оп.3. - Спр.6518. - Арк. 2-3.

[525] Там само. — Спр.7285. - Арк. 15-16; спр.7732. - Арк. 1-1 зв.; спр.7733. - Арк. 1-1 зв., 61-62.

[526] Там само. — Спр.7729. - Арк. 1-1 зв.

[527] Там само. — Спр.6882. - Арк. 2.

[528] Там само. — Спр.6783. - Арк. 2 зв.

нестабільність новосформованого підрозділу яскраво ілюструє коливання його чисельності. Якщо при виведенні з Риги рота нараховувала близько 200 чол. (початок 1735 р.), то на час підготовки чергової кампанії для війни з турками (кінець 1737 — початок 1738 рр.), в її лавах були наявні всього 45 чоловік (4 старшин і 41 козак)[529]. Некомплект роти був наслідком постійного дезертирства[530]. Більшість козаків намагалася під будь-якими поважними приводами ухилитися від служби. В грудні 1737 р. 27 регулярних козаків отримали півторамісячний "реверс" (відпустку) на зимові свята, з якого в розквартирування роти повернулася лише частина, а решта прислала замість себе "нерегулярних", мало не половина яких швидко втекла[531]. Інші козаки послуговувалися традиційною практикою виставлення на службу замість себе родичів[532].

Під час свого перебування в Гетьманщині Малоросійська регулярна рота практично не залучалася до воєнних кампаній, майже завжди перебуваючи на службі при генеральних установах. Попри те, що існування роти припало одразу на дві війни, її бойова історія виглядає надто скромною. Навесні 1738 р. роту було включено до чотиритисячного корпусу генерального осавула Ф.Лисенка, котрий мав брати участь у Дністровському поході армії Мініха[533]. Чи взяв цей відбірний контингент бодай якусь участь у бойових діях всього корпусу наразі невідомо. Натомість козаків часто відправляли з "посылками" і дорученнями Міністерського правління, генеральних старшин, Генеральної військової канцелярії, глухівського гарнізону[534]. Судячи з усього, основною службою для них стало чергування й відправлення кур'єрських обов'язків при намісниках Міністерського правління, генералах І.Барятинському та О.Рум'янцевому, а

---

[529] Там само.

[530] ЦДІАК України. - Ф.51. — Оп.3. — Спр.7230. - Арк. 2 - 5 зв.

[531] Там само. - Арк. 2, 4-4 зв.

[532] ЦДІАК України. - Ф.51. — Оп.3. — Спр.7285. - Арк. 37-37 зв.

[533] Там само.- Спр.6783. - Арк. 2-8.

[534] Там само. — Спр.7733. - Арк. 4-4 зв.

також “асистенция” при генерал-фельдмаршалі Б.-Х.Мініху[535]. Така служба зазвичай давала можливість козакам, подібно до інших надвірних формувань (жолдаків і компанійців), почуватися цілком необтяжливо, часто відвідувати домівку й доглядати господарство, будучи увільненими від загальнокозацьких повинностей. “Асистенція” ж при боці поважних персон гарантувало високе заступництво й захист від адміністраторів нижчого рівня[536].

Невизначеність подальших перспектив регулярної козацької роти, її мізерний чисельний склад і труднощі під час мобілізації до походу 1738 р. вже наступного року поставили питання про її ліквідацію. Готуючи війська гетьманського регіменту до кампанії 1739 р. генерал-лейтенант О.Румянцев, запропонував “для употребления их (регулярних козаків - О.С.) в партии и подъезды, набрать к ним охотников до 500 ч. и содержать на жалованье по примеру чугуевских или охочекомонных казаков”[537]. Імператорський Кабінет відповів, що за згодою фельдмаршала Мініха козаками можна поповнити гусарські або слобідські полки[538]. Остаточно доля козаків визначилася після консультацій із Мініхом, котрий порадив Румянцеву доукомплектувати ними ще одне своє улюблене дітище — Угорський гусарський полк Ц.Кумінга[539]. Злиття мало відбутися по завершенні кампанії 1739 р. До того часу роту переводили у підпорядкування київського губернатора генерал-лейтенанта І.Трубецького, котрий мав подбати про підготовку одностроїв, забезпечення кіньми й розшук дезертирів[540]. Ротні квартири було переміщено зі столичного Глухова до містечка Городище на Миргородщині, що викликало невдоволення козаків[541]. Рота одразу

---

[535] Там само. - Арк. 61.

[536] Сокирко О. Малоросійська регулярна рота 1733-1739 рр. //Київська старовина. — 2010. - №5. — С. 17-28.

[537] Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны 1731-1740 гг. (1739 г.). — С. 310.

[538] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп.3. — Спр.7285. - Арк. 5.

[539] Там само. - Арк.6.

[540] Там само.

[541] Там само. — Спр.7733. - Арк. 1-1 зв., 29.

ж відгукнулася на це втечами, які, зважаючи на її малочисельність, набули характеру масового дезертирства[542]. Коли в жовтні 1739 р. генерал-майор Кайзерлінг ревізував роту, наявними в ній виявилося всього лише 30 чоловік, котрі разом із сотником Д.Морозом подали київському губернатору супліку з скаргами й наріканнями на обтяжливість їхньої служби, зауважуючи між іншим, що “провиянтом так и всем доволствуются из своих домов”, зносячи від командування “долегливости и разорения”[543]. Докладно пояснюючи в петиції, що “никакой ревности к службе иметь невозможно”, козаки просили “отпустить (их) в домы свои и об уволнении от всяких общенародных повинностей”. Експеримент з “регулярними козаками” фельдмаршала Мініха зазнав повного фіаско й став останньою подібною реформою, ініційованою імперією. В наступні роки справа реформування і модернізації військового устрою козацтва перейшла до рук нового гетьмана К.Розумовського.

Аналіз організаційної еволюції козацького війська, викладений вище засвідчив, що козацьке ополчення протягом середини XVII — першої половини XVIII ст. було організаційним ядром збройних сил Гетьманщини, являючи собою ополчення представників козацького стану, організоване за територіальним принципом. Козацький стан не був монолітною соціальною групою, об’єднавши в своїх рамках декілька різних за походженням і юридичним статусом військово-служилих корпорацій із різними видами воєнних повинностей. Організаційна полково-сотенна структура війська була результатом синтезу традицій військового устрою Запорозької Січі та реєстрового козацького війська. В Гетьманщині існувало декілька військово-служилих територіальних анклавів, що знаходилися в підпорядкуванні гетьманів і мали привілейований статус (білоцерківська та любецька шляхта, Засеймські сотні Ніжинського полку). Чисельність козацького стану й відповідно війська протягом досліджуваного періоду коливалася в межах 60 000 — 30 000 чоловік. Реальну воєнну службу відбувала лише частина козаків (переважно заможних і

[542] Там само. - Арк. 28-28 зв.

[543] Там само. - Арк. 49-49 зв - 52.

середньозаможних), що наприкінці XVII ст. виділилися в категорію т.зв. «виборних козаків». В кожному полку також були корпорації т.зв. «військових служителів» (артилеристів, музикантів, польових сторожів, цирюльників та ін.), що виконували допоміжні військові функції, але мали підвищений, у порівнянні зі звичайними козаками статус, і перебували під юрисдикцією полковників.

Головним критерієм приналежності до козацького стану було членство в реєстрі або ж володіння «військовим ґрунтом». Побоюючись соціальних протестів, гетьманський уряд не практикував ревізій, переукладення реєстрів і земельних кадастрів, тому реальний бойовий потенціал війська встановити було доволі важко. Це також згубно позначалося на мобілізаційних процесах, оскільки воєнна повинність мала не особистий, а подвірний характер. Майнове та соціальне розшарування рядового козацтва призвело до поступового збільшення кількості козаків, які нехтували військовою службою або ж виставляли замість себе наймитів. Ця практика усталилася у XVIII ст., коли наймити становили від 5 до 18% загальної чисельності війська. Чисельність полків і сотень, а також порядок відбування військовою службою не були до XVIII ст. регламентовані законодавчо.

Система військового управління та урядів мала звичаєвий характер і сформувалася переважно на основі традицій і практик реєстрового війська першої половини XVII ст. Владна вертикаль війська, яку очолював гетьман, генеральна старшина й полковники, після 1648 р. стала основою адміністративної влади в Гетьманщині. Істотним недоліком урядової системи було суміщення в ній цивільних і військових функцій, що особливо було помітним на прикладі полковницьких та сотничих урядів. Таке поєднання призводило до перенавантаження старшин різнорідними обов’язками й згубно позначалося на ефективності управління. До традиційної старшинської номенклатури наприкінці XVII ст. долучилося також «значне військове товариство» (бунчукові й значкові товариші), котрі грали допоміжну роль в управлінні військом, трансформувавшися в наступному столітті в привілейовану

групу старшин без посад. Водночас склалися передумови для юридичного врегулювання ієрархічної системи старшинських урядів та правил їх надання, котрі були втілені в т.зв. «малоросійських табелях про ранги» (1742 р., 1756 р.). Табелі стали інструментом внутрішньої інтеграції старшинської спільноти, сприяли виробленню її корпоративного духу й у перспективі розглядалися козацькою верхівкою як інструмент конвертації урядів у шляхетський, а пізніше дворянський статус.

Оскільки козацьке військо виступило формотворчою силою для Гетьманщини, як держави, гетьмани й політична еліта не зважувалися на кардинальні зміни в мілітарних інститутах і практиках козацтва, вважаючи їх гарантією стабільності й суб’єктності гетьманату. Однак перетворення козацтва на провідний суспільний стан і його внутрішнє (політичне та майнове) розшарування згубно позначилися на боєздатності війська. Демілітаризація козацтва стимулювала розбудову найманої професійної армії й водночас породило проєкти гетьманів і старшини по впорядкуванню й регламентації козацької служби (запровадження уніфікованого одягу спорядження та озброєння, поділ козаків на виборних і підпомічників, регламентація і контроль службового землеволодіння), котрі почали втілюватися вже у XVIII ст. Вони мали не лише прикладне військове значення, але й мали сприяти інституційному зміцненні української автономії, загроженої Російською імперією, котра прагнула використовувати козацьке ополчення у власних цілях.

РОЗДІЛ 4. НАЙМАНІ, НАДВІРНІ ТА ПРИВАТНІ ВІЙСЬКА

Розбудова постійної армії, як альтернативи становому козацькому ополченню, була зумовлена як об’єктивними, так і суб’єктивними факторами. До першої групи передумов слід віднести поступове зниження боєздатності повстанського війська в цілому й козацького ополчення зокрема, пов’язаних із залежністю станових формувань від економічної спроможності й соціальної стабільності козацької верстви, поступовою демілітаризацією козацтва, котре посіло місце привілейованої верстви, що призвело до поступового нехтування воєнними обов’язками, сезонний характер воєнної служби й т.ін. Суб’єктивні передумови, що обумовлювали потребу в постійному війську, були пов’язані із намаганнями гетьманів і прихильників автократичної моделі правління позбавити старшинську верхівку (в першу чергу, полковників), що контролювала козацьке військо, силової монополії, убезпечитися від зміни політичних симпатій і антипатій козацтва й мати в руках дієві та керовані інструменти силового впливу. Постійна армія, що комплектувалася шляхом найму, фінансована й контрольована гетьманами, таким чином, виступала найбільш перспективним засобом концентрації політичної влади в їх руках і гарантом внутрішньої стабільності. З цієї перспективи ми проаналізуємо контекст появи перших найманих формувань, їх чисельність, склад, організацію, фінансування, тактику, озброєння та бойову діяльність; заходи гетьманів по організаційному впорядкуванню найманих формувань, їхнього вербунку, забезпечення та використання в контексті зміцнення й модернізації збройних сил, їх місце й вплив на розвиток військово-політичної системи Козацького Гетьманату.

4.1. Початки найманих формувань 1648 — 1659 рр.

Найраніші згадки про найманців у гетьманському війську припадають на початок Хмельниччини, що свідчить про те, що потреба в них виникла доволі рано. Вона диктувалася необхідністю мати постійний резерв добре підготованих вояків, котрий за потреби можна було б швидко залучити в критичних воєнних ситуація. З часом також виникла необхідність мати краще здисципліновану й контрольовану військову силу, якої бракувало в стихійному повстанському війську. Козацька верхівка, значна частина якої в недавньому минулому сама була в статусі найманців, добре усвідомлювала що саме наймані формування якнайкраще відповідають цим вимогам.

До найманих формувань можна віднести: 1) відділи іноземців, котрі чітко відділяються від козацьких формувань, 2) контингенти українських покозачених і запорожців котрі “затягалися” (наймалися) гетьманами на службу. Перша згадка про вербунок найманців походить з конфесати повстанця, полоненого в червні 1649 р.: “... вийшов з Запорожжя Голота: оповідав, що за відомостями, дав йому (гетьман — Авт.) корогву червону з гербом Левом і хрестом білим, взяту в Короні, і бубни при листах приповідних (listach przypowiednych) на затяг (zaciąg) більшого війська”[544]. Згадані листи і патент — це аналоги “приповідних листів”, якими офіцерам в Речі Посполитій надавалося право вербувати (затягати) жовнірів до війська, або ж універсали “на зібрання охотника”, котрі під час війни видавалися королівським і земським урядникам, що зголошувалися на формування підрозділів поза компутом коронної армії[545].

Першими згадками в джерелах, які дозволяють ідентифікувати в них іноземних найманців, є свідчення про найм Хмельницьким татар. Як відомо, повстанська армія успішно використовувала легку маневрову татарську кінноту,

---

[544] Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646-1655. - Warszawa, 2019. — Cz.1. — S. 55.

[545] Федорук Я. Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом) //Україна в минулому. — Київ-Львів, 1992. — Вип.1. — С. 125.

звівши тим самим нанівець перевагу в кавалерії коронного війська[546]. Цей фактор значною мірою став ключем до перших перемог, тому союз із татарами зберігав свою актуальність і надалі. Втім, ханат сприймав успіхи козаків неоднозначно, побоюючись надмірного їх посилення. Через це подальша військова допомога залежала від розвитку воєнної ситуації в якій хан Іслам Ґерай III ставав то на бік гетьмана, то на бік короля[547]. Водночас, Крим, котрий ще в попередні роки звик користуватися підтримкою козацької піхоти й артилерії у конфліктах з черкесами, так само залежав від воєнної допомоги Війська Запорозького. Ці фактори, а також складні стосунки ханів із войовничими ногайськими татарами[548], котрі формально підпорядковувалися Ґераям, але повсякчас намагалися вести самостійну воєнну активність, дозволяли Хмельницькому балансувати на цих суперечностях і отримувати бажану допомогу то від одного, то від іншого табору. Так, у жовтні 1648 р. полонені поляками повстанці, розповідаючи про суперечки Хмельницького із “військовою черню” (покозаченими повстанцями), говорили про те, що “Хмельницький їй не довіряє, має при собі 600 найманих татар. Останні несуть сторожу і сплять біля його намету”[549]. Пізніше, наприкінці червня – на початку липня 1651 р. гетьман знов найняв до себе на службу 2000 татар. Після битви під Берестечком, потрапивши в скрутну ситуацію, він наклав на мешканців паволочі значну контрибуцію, кошти які було обернено на заплату найманцям[550]. В жовтні 1651 р. московські

---

[546] Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — Ч.1. — С. 102

[547] Брехуненко В. Кримський ханат і поява та міжнародне визнання Гетьманщини //Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. — К., 2018. — С. 99-101; Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500-1700-х років. — К., 2017.

[548] Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства //Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2008. — Вип.8. — С. 139-171.

[549] Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців //*Київська старовина*. — 1995. - №4. — С. 17.

[550] Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. — К., 1965. — С. 596.

шпигуни доповідали про те, що “крымских татар з гетманом з Богданом Хмельнитцким 6000 ... а на корм гетман Хмельнитцкой татаром дает по ефимку человеку на месяц”[551].

Для Хмельницького, як досвідченого полководця було очевидним, що татарські відділи могли бути лише допоміжними контингентами, тоді як для створення ядра постійної армії були необхідні зовсім інші формації, вищі за рівнем дисципліни, організації та вишколу. Найбільш придатними для цього видавалися ті взірці, котрі гетьман та його оточення знали з власного досвіду під час служби в коронному війську й ті, що в уяві сучасників відповідали тогочасним трендам розвитку військової справи. Таким взірцем було обрано війська “чужоземного автораменту”, які звично називали “німецькими”. Якщо брак боєздатної кавалерії в повстанському війську до певного часу компенсувався союзною кримською кіннотою, і потреб формувати якісь альтернативні відділи до певного часу не було особливої потреби, то переваги “німецької” піхоти, навченої злагодженим пересуванням на полі бою та залповому вогню, обороні польових укріплень та фортець поступово виявляли себе, опосередковано вказуючи на нестачу відповідних навичок у козацької піхоти. Під означенням “німецького” типу збройної організації в країнах Східної Європи XVII ст. мався на увазі цілий конгломерат стандартів і практик, запозичених з досвіду західноєвропейських армій (нідерландської, іспанської, імперської та англійської)[552]. “Німецький” військовий устрій стає своєрідною мілітарною модою, що протриває в Східній Європі до початку XVIII ст. Річ

---

[551] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. — М., 1954. — Т.3. — С.141, 144.

[552] Archer J. The art of War in the Western world. - Illinois, 1987. – P. 214-266; Mears J. The emergence of the standing professional army in seventeenth-century Europe //Social Science Quarterly. – 1969. – June. – P. 106-115; Parrott D. Strategy and Tactics in the Thirty Years’ War: The “Military Revolution” //The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. - Routledge, 1995. — P. 227-251.

Посполита активно рекрутувала для цих контингентів офіцерів і, меншою мірою, солдат на західно- та центральноєвропейських ринках найманства[553].

Хмельницький мав змогу поповнювати своє військо “німецькими” жовнірами двома способами, однаково поширеними на той час в європейській практиці. Першим були вербунки (“затяги”) за кордоном, другим – переманювання на свій бік солдатів противника або схиляння до служби полонених найманців. Уже в листопаді 1648 р., готуючи облогу Замостя, гетьман відправив листа до полковника німецької залоги міста Л.Вейгера, пропонуючи йому перейти на бік Війська Запорозького[554]. На осінь 1648 р. Хмельницький, очевидно, вже мав при собі якусь кількість “німців” (перевербованих або дезертирів). Ще одним способом залучення іноземних найманців була агітація полонених, що трапили до рук козаків після переможних битв. Випадки переходу “німецьких” драгунів на бік повстанців фіксуються вже в ході операції під Жовтими Водами 1648 р.[555]. Певна кількість “німців” потрапила до гетьманської армії під час воєнних кампаній у Литві 1654-1657 рр.[556].

Провадити вербунки іноземних найманців було дуже важко: Україна в силу свого розташування не мала безпосереднього сусідства з європейськими ринками найманства, найближчими з яких були німецькі князівства Священної Римської імперії, а також Лівонія, Курляндія, Королівська Пруссія, доступ до яких контролювався ворожою Річчю Посполитою. Тому Хмельницький вдавався

---

[553] Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. - Warszawa, 1957; Frost R. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the ‘Military Revolution’ //Poland and Europe: Historical Dimensions Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America. - New York, 1994. — Vol. 1. — P. 19-47.

[554] Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т.6. — С. 130.

[555] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т.1, ч.3. — С. 52.

[556] Таирова-Яковлева Т. Состав и численность украинского войска в Русско-польской войне 1654–1656 гг. По документам Малороссийского приказа Российского государственного архива древних актов //Вестник архивиста. — 2018. - №3. — С. 656-657.

не тільки до традиційного прийому переманювання з армії супротивника на свій бік більш високою платнею, але й прагнув сформувати свою сферу впливу на конкурентному ринку боротьби за найману військову силу. Під час зближення з першою на предмет укладення альянсу влітку 1656 р. гетьман запевнив Д'єрдя II Ракоці в непорушності союзу з ним та його спільниками (Молдовою та Валахією), зазначивши, що "ні на чиє доручення чи вимогу ми не піднімемо зброї і не дамо допомоги проти них – ні ради плати, ані з будь-якого іншого приводу, безпосередньо чи посередньо. Ми не дозволимо набирати або записувати воїнів і не дамо ворогам, що йдуть на них (якщо такі знайшлися б), переходити через наші володіння"[557].

Проблеми з формуванням "німецьких" відділів не обмежувалися лише справою вербунків. Аби конкурувати з короною та навіть просто утримувати набрані частини, належало пильно дбати про їх фінансування й забезпечення. Фінансова слабкість Речі Посполитої призводила до поступового погіршення становища чужоземських відділів (особливо піхоти), даючи в руки Хмельницького додатковий козир у агітації найманців. Водночас це зобов'язувало гетьмана до зміцнення фінансів, що в умовах війни й перманентної руйнації господарства було зробити вкрай важко. В квітні 1654 р., видаючи універсал про призначення скарбовим екзактором О.Астаматія, Хмельницький зазначав, що "ижъ мы, маючи великый росходъ на людей чужоземскихъ, а приходовъ мало маючи на такые росходи" мусили встановити маита з іноземних купців до військового скарбу[558]. Впорядкування податків і зборів в умовах війни, однак було замало, тому іншим кроком, що дозволяв оплачувати воєнні витрати була грошова емісія. Московський посланець Г. Кунаков, що в 1649 р. був у Варшаві, повідомляв у своєму звіті про те, що "в Чигирине де учинил Богдан Хмельницкий мынзу и деньги делают"[559]. В 1652 р. про порушення козаками

---

[557] Універсали Богдана Хмельницького: 1648-1657. — К., 1998. — С. 199.

[558] Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII ст. //Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т.1. — С. 61.

[559] Акты ЮЗР. -Т.3. — С. 408.

королівської монетної регалії писав подільський воєвода і польний коронний гетьман С.Потоцький[560]. Аналіз нумізматичного матеріалу, накопиченого протягом кількох останніх десятиліть, дозволив висунути досить обґрунтоване твердження про те, що згадані в джерелах минзи карбували фальсифіковані польські монети середніх номіналів (шостаки) із зменшеним вмістом цінних металів[561]. Практика "псування" монети була цілком розповсюдженою на коронних монетних дворах Європи, і в кризових для економіки умовах воєнного часу дозволяла скарбу виграти на заощадженні золота й срібла.

Наступник Хмельницького І.Виговський не відмовився від "німецьких" полків і саме в них бачив організаційне ядро постійної армії Князівства Руського. Під час дискусій довкола його положень з'явився пункт щодо дозволу на "вільні затяги в Польщі людей німецьких" - права, якого в Речі Посполитій не мала навіть Литва[562]. Водночас гетьман просив у короля допомоги не польськими військами, а саме німецькими формуваннями[563]. Ще в процесі пошуку компромісів із коронними дипломатами на початку 1658 р. Виговський прагнув заручитися посередництвом бранденбурзького курфюрста, просячи аби польські та прусські комісари привели із собою 1000 рейтарів і 1000 драгунів[564]. Початки вербунку "німців", очевидно, збіглися із початками затягів решти частин

---

[560] Котляр Н. Кладоискательство и нумизматика. — К., 1974. — С. 118.

[561] Бойко-Гагарин А. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет //VIII Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2014. — С. 118-122; Нечитайло В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. //Матеріали Міжнародної практичної конференції «Грошовий обіг та банківська справа в Україні: минуле та сучасність». - Львів, 2004. — С. 224-225.

[562] Кролль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія //Гадяцька унія 1658 року. — К., 2008. — С. 160; Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego //Studia historyczno-wojskowe. - Zabrze, 2009. – T.3. – S. 113-120.

[563] Акты ЮЗР. — Т.15. — С. 303.

[564] Олянчин Д. Із матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в. — С. 126.

кварцяного війська і припали на кінець 1657 — початок 1658 рр. “Гетмановы немцы” згадуються російськими джерелами в бойових виправах проти Полтавського полку в травні 1658 р.[565]. В літню кампанію 1658 р. німецькі формування зазнали втрат і гетьман в жовтні того ж року просив литовського конюшого Б.Радзивілла прислати “німецького війська” з числа залоги в Слуцьку[566]. Окрім мушкетерів, в гетьманській армії були ще й драгунські хоругви. Переше бойове хрещення гетьманських драгунів сталося при облозі Полтави влітку 1658 р.[567]. В Конотопській битві 27 червня 1659 р. драгунський полк гетьмана брав активну участь у сутичці за переправу через річку Куколку й у пізнішому переслідуванні війська Трубецького, зазнавши при цьому відчутних втрат[568]. Точну чисельність “німців” в армії Виговського наразі встановити важко, але з його листа до коронного канцлера М.Пражмовського з 17 грудня 1659 р. випливає, що під час конотопської кампанії в його розпорядженні було 4000 жовнірів[569].

Кількість «німецьких» відділів в армії Виговського настільки зросла, що опікування ними вже потребувало спеціальної командної ієрархії, окремої від козацького війська. Найімовірніше ці функції було покладено на канцлера Великого князівства Руського Ю.Немирича, який часто згадується із чином генерал-майора на чолі іноземних формувань на початку кампанії 1659 р.[570]. Восени 1659 р. він командував німецькими відділами в Ніжині та Чернігові, де був вбитий повсталими козаками[571].

---

[565] Акты ЮЗР. — Т.4. — С.128.

[566] Мицик Ю. З листування Івана Виговського //Український археографічний щорічник. — К., 2009. — Вип. 13/14. — С. 523.

[567] Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. - Львів, 1994. — С. 98.

[568] Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. — К., 2004. — С. 73-74.

[569] Памятники, изданные Киевской коммиссией для разбора древних актов. — Т.3. — С. 402.

[570] Олянчин Д. Із матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в. — С. 130.

[571] Акты ЮЗР. — Т.15. — С. 437.

Спроба імпортування європейських воєнних практик у їх “західній” версії виразно простежується вже у великому українсько-шведському договорі з жовтня 1657 р., до якого Немирич мав безпосередній стосунок, і котрий передбачав можливість вербування для потреб Гетьманщини офіцерів, солдатів, майстрів та ремісників, а також закупівлі озброєння та амуніції на теренах шведської корони[572].

На перешкоді реалізації планів Виговського постали ті ж проблеми, що й свого часу перед Хмельницьким: нестабільний доступ до ринків найму іноземних солдатів і офіцерів, великі витрати на їхнє утримання[573]. Не відмовляючись від “німецької” моделі постійної армії, Виговський мусив поміркувати й над іншими, більш реальними в тій ситуації альтернативами. Однією з них, що вповні буде зреалізована вже наступними гетьманами, було залучення найманців з Балкан і Придунав’я. Ще в 1651-1653 рр. Хмельницький намагався створити антипольський альянс із Молдавським князівством і хоча йому не вдалося долучити до війни молдавську армію та політичну еліту, постійна воєнна присутність козаків у Придунав’ї відкривала широкі можливості наймати тут на службу доволі значні військові контингенти. Важливу роль грали також контакти з сербськими, хорватськими й волоськими найманцями. У вересні 1654 р. до Хмельницького прибув сербський капітан І.Юрієвич, котрий мав листи від інших сербських капітанів з інформацією про підготовку антиосманського повстання[574]. В кампанії 1657 р. трансильванський посол Л. Уйлакі зустрів під Уманню полковника Ф. Раца (Сербина) під командуванням якого було близько 2 000 вояків. Щоправда, Михайло Грушевський зауважував на тому, що не маючи точних відомостей про склад його відділу, важко

---

[572] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — К., 2006. — С. 31-32.

[573] Сокирко О. Драгунські формування в збройних силах Гетьманщини середини — другої половини XVII ст. //Сторінки історії. — К., 2024. — Вип. 58. — С. 21-40.

[574] Крип’якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. //Крип’якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький. — С. 150-152.

стверджувати, складався він з волоських найманців чи то з покозачених охотників[575].

Серби й волохи служили при дворі й у приватних відділах Виговського. У 1651 та 1654 рр. відповідно до Москви та Константинополя з дипломатичними дорученнями їздили його слуги серби В.Данилович та М. Маркович[576]. На початку гетьманування Виговський відправив посольство Федора Коробки до волоського господаря, якому пропонували, у разі утисків із боку турків, перейти на службу в Гетьманщину[577]. Разом із відділами німецьких драгунів та мушкетерів, сербські кінні хоругви становили головну ударну силу його армії[578].

Залучення нових найманських відділів ускладнювало проблему їх фінансування. Додаткові пункти до Гадяцького трактату встановлювали механізм фінансування затяжного війська за річпосполитським зразком, виділяючи на це четверту частину державних доходів, т.зв. кварту[579]. Водночас Виговський подбав про закріплення Гадяцьким трактатом за Князівством Руським права окремої монетної регалії й планував відкриття монетного двору в Києві, навіть організувавши в місті пошуки срібних родовищ. Втім, на думку сучасних дослідників, до карбування власної монети справа так і не дійшла, адже економічна ситуація тепер була набагато гіршою, аніж десятиліттям раніше, коли Хмельницький мав достатньо ресурсів принаймні для випуску підроблених грошей[580].

Виговському та його наступникам довелося змиритися з тим, що обрана ним “німецька” модель професійної армії, не мала шансів до повноцінної

---

[575] Грушевський М. Історія України-Руси. — Т.9, ч.2. — С.1311, 1393.

[576] Крип’якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. — С. 152.

[577] НБУВ ІР. — Ф.ІІ. — Спр.15402–15403. - Арк.5–6.

[578] Крип’якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. — С. 152-153.

[579] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. — С. 347.

[580] Козубовський Г. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. //Магістеріум. — 2001. - Вип.6. — С. 40-42.

реалізації. Гетьманський скарб не мав достатніх коштів, аби перетворити окремі німецькі частини на постійно існуючий корпус, здатний відігравати самостійну роль в складі армії. Кошт утримання іноземних частин (особливо кавалерії), для яких зброю, коней та амуніцію закуповували закордоном, а надто утримання іноземних офіцерів, обходилося надто дорого. Стабільному поповненню й збільшенню цих частин перешкоджала жорстока конкуренція між центральноєвропейськими державами на ринках найманства, в тому числі й Річчю Посполитою, не дозволила Гетьманщині скористатися цим джерелом поповнення війська. Через дороговизну й віддаленість ринків набору німецька піхота за часів Хмельницького та Виговського не переросла рамки надвірного війська й не мала шансів істотно поширитися в гетьманській армії.

4.2. Наймані війська в 1660 — 1676 рр.

На початку 1660-х рр. в середовищі козацької еліти ще не було чіткого усвідомлення, яким саме шляхом іти в розбудові постійної армії. Принаймні для її частини найбільш природним і практично виправданим було слідування річпосполитським аналогам, яке намітилося за часів Виговського, й полягало в розбудові регулярного «німецького» війська, посиленого формуваннями балканських і придунайських найманців. Водночас, козацтво, яке донедавна було фундаментом мілітарної потуги Гетьманщини, потерпало від економічного виснаження десятирічною війною та внутрішніх конфліктів. Гетьмани, та їхні політичні опоненти добре усвідомлювати, що військо-стан якщо не вичерпало свій ресурс, то принаймні втратило той бойовий потенціал, що мало на початку Хмельниччини. Для козацької держави розбудова постійної професійної армії ставала не стільки засобом для нових завоювань, скільки інструментом захисту й контролю завойованого і запорукою субє’ктності.

Після розгрому німецьких відділів Виговського наприкінці 1659 р. його наступнику Ю.Хмельницькому довелося починати їх формування з нуля. В

Переяславських статтях 1659 р. було включено пункт згадно якого «в Войску ж Запорожском всяким начальным людем, кроме православных христиан, иных никоторых вер людем впредь не быть для всякие ссоры и прелести»[581]. Після чуднівсько-слободищенської кампанії 1660 р., що завершилася відновленням унії гетьманату з Річчю Посполитою, до війська Ю.Хмельницького, в якості союзницької допомоги, приєдналися польські хоругви, виділені з коронної армії. В листопаді 1661 р. батуринський полковник П.Уманець свідчив про перебування в Україні 4000 “ляхів” “своевольных и найманых за гроши” (втім, ця цифра могла бути істотно перебільшеною)[582]. Більшість “німців” була винищена протягом літньої кампанії 1662 р., а їхній командир полковник С.Виверський був поранений і потрапив у полон[583]. Наприкінці грудня 1662 р. Хмельницький остаточно втратив підтримку козацтва й лишився без війська. Очевидці переповідали, що в Чигирині він був з нечисленними придворними, без поляків, волохів і мунтян[584].

Сформовану на початку Руїни модель організації та використання “німецьких” формувань успадкував і П.Тетеря. Частина з них утворювала прибічну гвардію гетьмана, про що свідчить текст інструкції послів Війська Запорозького, поданої в листопаді 1664 р. на варшавський сейм. Зокрема, її 24-й пункт, пропонуючи перенести столицю до Білої Церкви, зауважував, що “зосібна кожен гетьман для необхідної асистенції, в якій зазвичай є його велика потреба як вартового спільного блага, повинен мати при собі повсякчас, на законних підставах, шістдесят драгунів під коргвою, на яких всі витрати мають іти зі староства Білоцерківського на того ж гетьмана оберненого”[585]. Петиція зазначала,

---

[581] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 111.

[582] НБУВ. ІР. — Ф.ІІ. — Спр.15406. - Арк.5.

[583] Там само. - Арк.56-57.

[584] НБУВ. ІР. — Ф.ІІ. — Спр.15413. - Арк.10

[585] Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Вашавський сейм 1664 року. — С. 111.

що драгуни лишатимуться “на дальші услуги Його Королівської Милості й Речі Посполитої при боку Пана Гетьмана”[586].

Добрий вишкіл і надійність військ “чужоземного строю” схиляла Тетерю, як і його попередників, не тільки до того, аби тримати їх в якості надвірних відділів, але й формувати на їх основі постійну армію. Доповнення до інструкції 1664 р., зокрема, пропонували тримати для пострaху бунтівної Січі 1 000 німецької піхоти, причому не менше 600 чоловік з яких мали перебувати безпосередньо в Кошу, посилені реєстровцями та хоругвою кварцяного війська[587]. Цікаво, що ще 1663 р. при облозі Гадяча в таборі Тетері було 500 німецьких мушкетерів, отже проект організації постійної армії, що його подано на сейм, мав узаконити реально існуючі формування[588]. Навесні 1665 р. в корсунському замку, на який вчинили напад війська лівобережного гетьмана Брюховецького, стояло 300 німецьких піхотинців. “Німці” мужньо витримали штурми нападників, і попри винищення міста, не здали цитадель[589]. Німецькі драгуни Тетері згодом, очевидно, перейшли на службу до його наступника П. Дорошенка, а від нього, після зречення ним влади в 1676 р. - до лівобережних гетьманів, проіснувавши як окрема формація до початку XVIII ст.[590]. Це були останні представники “чужоземського війська” в гетьманській армії й надалі розбудова його постійної складової відбувалася в оперті на більш звичні для східноєвропейського регіону наймані формування — легку волоську кінноту й піші полки покозачених “охотників”.

В період Руїни наймані формування стали більш різнотипними, географія їх рекрутування значно розширилася[591]. Достеменно невідомий формат

---

[586] Там само. — С. 121.

[587] Там само. — С. 124.

[588] НБУВ. ІР. — Ф.ІІ. — Спр.15415. - Арк.6.

[589] Акты ЮЗР. — Т.5. — С. 266.

[590] Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів. — С. 57-58, 73, 79-80, 91.

[591] Акты ЮЗР. — Т.15. — С. 81.

стосунків, який лідери найманців підтримували з козацькими рейментарями. Швидше за все, він ґрунтувався на особистих зв'язках, котрі скріплювалися патронатом і щедрими грошовими винагородами з боку гетьманів. Такий тип стосунків, який був знайомий і зрозумілий козацьким старшинам ще з першої половини XVII ст., коли козацтво саме перебувало на становищі найманців Речі Посполитої. Гетьманам залежало на тому, аби прийняти на службу, в першу чергу, авторитетних у найманському середовищі ватажків, котрі могли б під певними умовами, завербувати певну кількість озброєних і досвідчених жовнірів. Інформацію про них збирали за допомогою купців, священнослужителів православних помісних церков, представників сербських, грецьких та вірменських громад, котрі проживали в Гетьманщині. За традицією, перейнятою Гетьманщиною з Речі Посполитої, гетьманська канцелярія видавала офіцеру-вербувальнику спеціальний документ (універсал), який засвідчував його права і повноваження проводити набір волонтерів до гетьманського війська[592].

Велика кількість сербських і валаських вояків, котрі невідступно трималися своїх лідерів, часом викликала в гетьманів небезпідставні побоювання в їхній контрольованості й лояльності. За різними даними, чисельність відділів, що перейшли з Правобережної України на Лівобережну, ставши на службу до гетьмана Брюховецького, сягала 5 000 — 7 000 вояків[593], а кількість нових прибульців постійно збільшувалася. Одним з найбільших відділів був загін полковника К.Мигалевського, котрий перейшов на Лівобережжя наприкінці літа 1666 р.[594]. Відділ був значною військовою силою, зорганізованою на кшталт виокремленого корпусу[595]. Мигалевського неодноразово кликав на службу Дорошенко, але той, очевидно, приваблений щедрою винагородою й обіцянками, склав присягу царю й залишився під реґіментом лівобережного гетьмана.

---

[592] Акты ЮЗР. — Т.12. — С. 2.

[593] Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650-1660 рр. — С. 155-158.

[594] Акты ЮЗР. — Т.6. — С. 145-146, 150.

[595] Там само. — С. 167-168.

Сприятливі умови для вступу на гетьманську службу великих найманських загонів створювали відкритість економічних і політичних контактів Гетьманщини з придунайськими державами, а також існування Буго-Дністровському межиріччі непідпорядкованих жодній владі військових спільнот, очолюваних лідерами покозаченого населення — С.Височаном, В.Дроздом та С.Кіяшкою-Манжосом. Їхні ватажки контролювали великі маси «збройного люду», котрий ходив служити то до Молдавії, то на Запорозьку Січ, то по черзі до правобережних і лівобережних гетьманів. Політичні симпатії та прихильності цих лідерів, однак, не були стабільними. В 1665-1666 р. Східне Поділля перебувало під контролем Дрозда (Дрозденка), котрий самовільно іменувався брацлавським полковником. У його загонах, за різними оцінками, окрім покозачених селян, служило від 4 000 до 6 000 валахів та сербів[596]. Інший ватаг подільських «охотників» (волонтерів) С.Кіяшко, спільно із відділами Дорошенка, брав участь у бойових діях на Лівобережній Україні влітку 1668 р., але після переходу Поділля під владу поляків у 1671 р., як і інші полковники, виявив згоду служити пропольському гетьману М.Ханенку[597]. Попри складену присягу й отриманий грошовий аванс, Кіяшко із завербованими жовнірами, замість долучитися до коронного війська, вирушив разом із молдавським господарем Г.Дукою до Волоського князівства[598]. У 1674–1675 рр. він знов повернувся під королівську протекцію і продовжив службу в наказного гетьмана Є.Гоголя, під орудою якого громив турків поблизу Кам’янця-Подільського[599]. Особливістю волонтерських збройних формувань на Поділлі та в Придунав’ї був їх напівосідлий характер, відсутність сімей і земельної власності. Здобуваючи «козацького хліба», волонтери-найманці з числа валахів, молдаван, поляків,

---

[596] Там само. — С. 26, 40.

[597] Акты ЮЗР. — Т.8. — С. 109, 150; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — Нью-Йорк, 1985. — С. 213.

[598] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. — С. 395.

[599] Там само. — С. 546.

русинів і вихрещених татар та євреїв легко міняли своїх командирів і місце служби.

Попри те, що волохи, молдавани та серби складали найбільшу групу іноземних найманців у Гетьманщині періоду Руїни, але навряд чи були тим людським ресурсом, на який гетьмани могли б робити головну ставку. Серед важливих причин причин цього слід вважати статус і модель стосунків їхніх очільників. Сербські й волоські старшини були типовими військовими антрепренерами XVII ст., які пропонували свої послуги суверенним чи напівсуверенним державам, а часом навіть політичним авантюристам. Це стимулювало козацьких володарів до поступового обмеження й встановлення контролю над найманською вольницею. Першим кроком був відхід від утримання на службі великих іноземних контингентів, які дрібнили на окремі підрозділи, змішуючи з козаками й віддаючи під оруду призначених гетьманом старшин. Ця практика була широко застосована П.Дорошенком, а згодом і лівобережними гетьманами. Волохи й мультяни, які 1674 р. входили до складу залоги його столиці, Чигирина та служили в армії, очевидно належали саме до такого типу організації та підпорядкування[600]. Корпус полковника Мигалевського на службі в Брюховецького, під час його перебування на Лівобережжі, був доповнений козаками-охотниками, а гетьман призначив до нього полковим осавулом свою людину, колишнього запорожця О.Лабенка[601].

Оскільки наймані полки належали виключно до гетьманської юрисдикції й фінансувалися з їхньої скарбниці, гетьмани номінували на уряди найманих полковників і старшин на власний розсуд, видаючи ліцензії на вербунок, сплачуючи жалування й винагороди. Таким чином, служба неминуче передбачала якнайтісніший зв’язок найманих вояків із володарем країни та його двором, що були гарантами їх привілейованого становища й більш-менш стабільного існування. Полковники підпорядковувалися лише гетьману,

---

[600] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. - Odz. Rękopisów. – Rkps.2112. - K.741.

[601] Акты ЮЗР. — Т.6. — С. 170.

призначалися й звільнялися його наказами, діставали грошове жалування, земельні маєтності й щедрі подарунки. Командири найманих полків завжди розглядалися гетьманами, як найближча і найнадійніша опора їхнього правління.

Балканські й придунайські найманці стали доволі ефективним замінником татарської кінноти, без якої гетьманська армія була позбавлена вести активні наступальні кампанії наприкінці 50-х рр. XVII ст. Не менш важливим був пошук оптимальної моделі для організації піхотних полків і артилерії, оскільки «німецький авторамент» виявився занадто дорогим і нерентабельним. Замість «німецького» мушкетера чи драгуна ставку було зроблено на найманого козак-мушкетер, котрий служив би на постійній основі й за гроші, а не зі станового обов'язку й земельного наділу. Формування таких відділів відоме вже з часів І.Виговського та Ю.Хмельницького [602]. Головним контингентом, який «затягався» на службу в постійне військо, ставали «охотники»-волонтери та випищики – козаки, що були виписані з реєстру, але продовжували брати участь у походах, ідентифікуючи себе з рицарським станом. Із часом комусь із них щастило знову посісти місце в козацьких списках, однак іншим, особливо тим, хто не мав землі та постійної осілості, випадав єдиний можливий варіант – кочове вояцьке життя. Із цього середовища напередодні щорічних кампаній формувалися так звані «охотні» полки, до яких збиралися добровольці, «охочі» волонтери. «Охотники» зазвичай утворювали окремі від козацьких тимчасові полки, що виникали в порубіжних регіонах, швидко зникаючи та відновлюючись (до таких належать групи Подільських полків – Звягельський, Лисянський, Могилівський тощо, а також Полісько-Сіверських – Мозирський, Брагинський та Овруцький).

Свій варіант "охотницьких" формувань до яких залучалися регіональні спільноти найманців почав у 60-х роках XVII ст. формуватися на Лівобережжі. Спочатку головним джерелом припливу цих волонтерів була Запорозька Січ. Запорожці, котрим за каденції Брюховецького було дозволено вільно виходити

---

[602] Акты ЮЗР. — Т.15. — С. 416; Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. — К., 2007. — С. 134.

«на волость» для квартирування та збирання стації, стали своєрідною альтернативою реєстровим полкам, серед яких не всі послідовно підтримували нового гетьмана. Імовірно, що ближній збройний почет Брюховецького формувався саме із запорожців. Частина запорозьких відділів цілком перейшла на гетьманську службу, одержуючи жалування зі скарбниці та «хліб» від лівобережних полків.

Одним із найбільш боєздатних найманих формувань, сформованим зі строкатої охотницької маси стали сердюцькі полки гетьмана П.Дорошенка. Перші згадки про сердюків відносяться до середини 60-х рр. XVII ст. Зокрема в листі П.Тетері до великого коронного канцлера М. Пражмовського від 24 червня 1665 р. повідомляється про відбиття “серденятами” й польською залогою Білої Церкви нападів військ Брюховецького.[603] Сердюцькі полки постійно фігурують у військах Петра Дорошенка. Уже на початку його гетьманування, на раді під Лисянкою в лютому 1666 р., ми бачимо трьох сердюцьких полковників – Ф.Михайленка, М.Канівця та В.Волошина, а також трьох запорозьких полковників – С.Корсунця, П.Івановича та І.Чорнобиля[604]. Козацькі полонені, захоплені в Барі в березні 1671 р., переповідали, що загалом при гетьмані перебуває 5 сердюцьких полків[605].

“Сердюками” або “серденятами” сучасники іменували спільноту військових заробітчан-“охотників”, які не мали постійного місця осідку, мандруючи на теренах Східного Поділля та правобережної Наддніпрянщини від одного наймача до іншого[606]. В умовах політичної нестабільності, а надто – постійного дефіциту грошей, серденята періодично опинялися то в козацькому,

---

[603] Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї . — С. 238.

[604] Там само. — С. 223.

[605] Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. - Kraków, 1880. - Vol.II. Cz.1. — S. 635-636.

[606] Сокирко О. Українські сердюки та османські serden-geçti (до дискусії про етимологію та побутування термінів) //Чорноморська минувшина. — Одеса, 2019. — Вип.14. — С.3-11.

то в польському таборах. Білоцерківський комендант Ян Льобель описує серденят, як відважних найманців, які “шукають служби”, але їх приймають із великим острахом, бо бояться зради[607]. Водночас, серденят цінували за відвагу й великий бойовий досвід, набутий на службі у різних володарів[608].

Наймані полки відіграли вирішальну роль в утвердженні Дорошенка на гетьманстві протягом 1666-1667 рр. Восени 1665 – навесні 1666 рр. Дорошенко стягнув сердюцькі частини в західну частину Брацлавщини, межиріччя Дністра та Бугу, де вони воювали із його противником, полковником В.Дроздом, успішно усунувши його як головного конкурента на гетьманство[609]. Найманці стали головною силою армії Дорошенка в дуже важких кампаніях 1672-1676 рр. в яких йому довелося протистояти наступам зі Сходу військ лівобережного гетьмана Самойловича, посиленим московськими військами, водночас відбиваючи напади, коронних військ та відділів гетьмана Ханенка, котрі загрожували з Заходу та Півночі[610].

Використання й підтримання боєздатності найманих полків було неможливим без організаційно впорядкованого забезпечення й постачання. Їх основні форми, очевидно, вже склалися за часів Виговського й остаточно усталилися в 60 — 70-х рр. XVII ст. Описуючи побут найманців, московський посланець Сергій Щоголєв зазначав: “они у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружье и лошеди добрые имеют, за то и умирают”[611]. В своїх головних формах забезпечення гетьманських найманців взорувалося на річпосполитську систему: сердюки отримували грошову платню (*«жолд»*), а також продовольство (*«хліб войсковий»*, *«хліб»*), яке постачалося з дворових запасів гетьмана а найчастіше –

---

[607] Acta historica res gestas. - Vol.II, Cz.1. – S. 603.

[608] Ibid. – S. 277.

[609] Дорошенко Д, Гетьман Петро Дорошенко. — С. 60, 64.

[610] Acta historica res gestas. - Vol.II, Cz.1. – S. 635-636.

[611] Акты ЮЗР. — Т.12. — С. 216.

від місцевого населення (*«стація»*), де полки перебували на *«лежах»*, *«становиськах»*. До централізованого постачання, яке забезпечувало гетьманське правління, окрім жолду належали боєприпаси (порох і свинець), а також *«барва»* – особливий уніфікований комплект одягу (найчастіше жупани, чоботи, шапки й іноді кожухи), який символічно викоремлював найманців, як особливу категорію гетьманських військових слуг[612].

Не покладаючись на фіскальні методи вирішення проблем постачання, Дорошенко шукав швидших засобів, зокрема в карбуванні монети, до якого вдавалися його попередники. Польські та московські інформатори повідомляли про влаштування Дорошенком двох «минз» в Торговиці та Лисянці та випуск ними грошей[613]. До цього кроку спонукав дефіцит грошової маси від якого потерпала економіка Гетьманщини, а також Речі Посполитої і Московської держави, грошовими знаками яких послуговувалися в Україні. Це спонукало Гетьманщину до власної емісійної політики, найбільш простою і вже апробованою формою якої був випуск імітацій монет найбільш поширених номіналів. Аналіз і систематизація нумізматичного матеріалу, проведені В.Нечитайлом та А.Бойко-Гагаріним, засвідчили, що гетьманська монетарня могла карбувати з низькопробного срібла соліди, півтораки і шостаки Яна II Казимира[614].

Проблеми з фінансуванням і постачанням війська ставали чимдалі важчими в умовах тристороннього протистояння Дорошенка із Річчю Посполитою та лівобережним гетьманатом, підтримуваним Московією. В жовтні

---

[612] НБУВ.ІР. — Ф.ІІ. — Спр.15422. - Арк.103-104.

[613] Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета //Записки Українського наукового товариства в Києві Історичної секції ВУАН. — К., 1926. — Т.21. — С. 114-116.

[614] Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. — К., 2017); Нечитайло В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648- 1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. //Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність. Збірник наукових праць. - Львів, 2005. — С. 224-225.

1672 р. гетьман Собеський доносив у Варшаву, про бунт сердюків, який виник, очевидно, через несплату жалування: осінньо-зимовий період був часом, коли найманці отримували річний жолд і розташовувалися на «лежі»[615]. Користуючись із важкої політичної та фінансової ситуації Дорошенка, найманців починає зманювати до себе на службу його конкурент і супротивник І.Самойлович. Спеціальний пункт Переяславських статей 1674 р. гарантував правобережній старшині збереження її звань і посадових привілеїв, котрими вона володіла до цього. Першими, хто відгукнувся на пропозицію гетьмана, були командири найманих загонів М.Ханенка, які перейшли на Лівобережжя, ймовірно, відразу ж після зречення булави своїм патроном[616]. Зазиваючи до себе на службу сердюків Дорошенка, Самойлович ставив їм у приклад “иные компанеи пехотные полки”, які “не без хлеба и достойного призрения при нас живут”[617]. Навесні 1675 р. на Лівобережжя прибула сердюцька компанія Ф.Мовчана, котра перед цим служила Дорошенку[618]. На початок 1676 р. практично всі сердюцькі та надвірні хоругви Дорошенка опинилися під реґіментом Самойловича.

Гетьманування П.Дорошенка кардинально змінило модель найманого війська, перевівши її у військово-технічному плані із західноєвропейських рейок на питомо козацьку організаційну та кадрову основу. Це не лише здешевило її, але й зробило релевантною по відношенню до решти гетьманського війська, в першу чергу, козацького ополчення. З точки зору озброєння і тактики, найманці майже нічим не відрізнялися від решти козацьких полків, але завдяки державному фінансуванню, кращому рівню організації й управління, в плані боєздатності стояли значно вище. В своїй основі найманий корпус відтепер складався з сердюцької піхоти козацького типу, озброєної мушкетами, й легкої кінноти, придатної для степової рейдової війни, розвідки та охорони кордонів.

---

[615] Acta historica res gestas. - Vol.II, Cz.1. – S. 710.

[616] Акты ЮЗР. — Т.13. — С. 177.

[617] РГАДА. — Ф.229. — Оп.2. — Д. 42. - Лл. 422 об. – 423; Акты ЮЗР. — *Т.*12. — С. 589.

[618] РГАДА. — Ф. 229. — Оп.2. — Д. 42. - Лл.386 об. – 391 об.

Створені ним війська були частково успадковані його конкурентом лівобережним гетьманом Самойловичем. Лівобережні гетьмани не лише успадкували цінний мілітарний ресурс, але й перейняли модель організації та забезпечення найманого війська, що лишалася незмінною аж до першої чверті XVIII ст.

4.3. Охотницьке (наймане) військо лівобережних гетьманів 1669 — 1726 рр.

Поступова стабілізація воєнно-політичної ситуації в Лівобережній Гетьманщині, яка завдячувала укладенню між старшиною й Москвою пакту про взаємний ненапад і збереження автономії, переніс центр політичного життя з Чигирина до Батурина. Багато в чому ця стабілізація завдячувала спробам лівобережних гетьманів зміцнити свою владу шляхом опертя на професійне наймане військо. Початок його офіційному існуванню, як окремої інституції, було покладено старшинською радою в Глухові, при обранні на гетьманство Д.Ігнатовича. 3 березня 1669 р. старшинська рада затвердила нову редакцію українсько-московських договірних статей, 22-й пункт яких приписував сформувати окремий полк з 1000 вояків і сплачувати їм жалування[619]. Таким чином, Глухівські постанови вперше впровадили затяжне військо, як постійну складову гетьманської армії, відділивши найману військову службу від поземельної військової служби козацтва. Очевидно, затяжні відділи в Ігнатовича існували ще до його обрання на гетьманство й саме їм він значною мірою завдячував отриманням булави в 1668 р.[620]. Уже в травні 1669 р. члени козацького посольства розповідали в Москві, що “послал де гетман казаков охотников конных с 1000, да пеших с 2000 человек и болши, под Ромен”, а ще один кінний

[619] Источники малороссийской истории. — Ч.1. — С. 226; ПСЗ. — Т.1. — С. 782-783.

[620] Літопис Самовидця. — С. 106.

полк, чисельність якого невідома, діяв на північно-західних кордонах Гетьманщини. Навіть припустивши, що він нараховував від 500 до 1000 чоловік, можемо припустити, що загальна кількість найманців у 1669 р. становила 3 500 – 4 000 чоловік.[621]

Ще більшої чисельності охотницьке військо досягло за правління І.Самойловича та І.Мазепи. Попри те, що після перевороту 1672 р., який скинув Ігнатовича й настановив на його місце Самойловича, старшина домоглася законодавчої заборони найманих полків, їх не лише не було ліквідовано, але й організовано нові. Кількість затяжних полків істотно зросла також внаслідок масових переходів козаків і найманців Дорошенка на Лівобережжя. В 1677-1678 рр. Самойлович, інформуючи царського резидента Василя Тяпкіна про воєнні приготування, згадував про перебування в його армії сердюків, “которых ныне будет 4 тысячи, кроме конницы, и тех тысячи с 2”[622].

Охотницьке військо Мазепи, котре в повному складі перейшло під його контроль після скинення з гетьманства Самойловича, у 1687-1688 рр. нараховувало 3 компанійських (І.Новицького, Г.Пашковського, М.Кузьмовича) та 4 сердюцьких (С.Яворського, Г.Василевича, Я.Андрієвича й П.Кожуховського) полки [623]. В наступні два десятиліття їх стало ще більше й в подіях 1708-1709 рр. документи фіксують участь щонайменше 10 найманих полків: компанійські – Ґ.Ґалагана, Ю.Кожуховського, А.Танського, А.Малами, Ф.Степановича, сердюцькі – Я.Покотила, Г.Бурляя, М.Самойловича, Д.Чечеля та Дениса (Синиці?)[624]. Цей перелік підтверджуються хронологічно пізнішою довідкою, підготованою козацькою старшиною для Малоросійської колегії в серпні 1722 р., у якій зазначено, що “сердюков за бивших гетманов для службы

---

[621] Акты ЮЗР. — Т.8. — С. 202, 205.

[622] Там само. — С. 40-41, 527, 592-593.

[623] Листи Івана Мазепи. — К., 2002. — Т.1. — С. 122-123, 146.

[624] Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709). — К., 1999. — С. 36.

государевой било пять полков, компанейцов також пять полков”[625]. Беручи до уваги середню чисельність сердюцьких полків у 800 чоловік, а компанійських у 500 чоловік, отримуємо сумарну кількість всього найманого війська від 6 500 до 7 500 жовнірів[626].

Ще до моменту свого об’єднання в окреме військо, затяжні полки мали поділ за родами війська – піхоту (сердюцькі полки або охочепіхотні) й кінноту (компанійські або охочекомонні). Кількісне співвідношення між ними протягом останньої чверті XVII ст. не зазнавало суттєвих змін, весь час складаючись на користь піхоти. При обороні Чигирина в 1677 р. в гетьманській армії було 7 охотних полків, з яких 2 – компанійські (28,5%), 5 – сердюцькі (71,5%). Наступного року чисельність кінноти дещо зросла, втім не змінивши загальної пропорції[627]. Таким чином, піхота залишалася в більшості, складаючи від 60 до 80% загальної кількості найманців і утворювала основу війська.

Спеціальних штатів в організації охотницького війська не існувало. Найвищою тактичною й адміністративно-господарською одиницею в ньому виступав полк про склад і структуру якого ми можемо судити, головне, з нечисленних реєстрів і присяжних списках 1676 та 1682 рр.[628.] Загальна чисельність полку могла бути різною і здебільшого залежала від справності поточного доукомплектування. У відповідях на пункти, надіслані з Малоросійської колегії у серпні 1722 р., українська старшина зазначала, що охотницькі полки були “един против другого комплектом неравни…, однак ниже

---

[625] НБУВ.ІР. — Ф.І. - Спр.55585 (Лаз 41 5). - Арк. 13.

[626] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 142-143.

[627] Акты ЮЗР. — Т.13. — С. 40-41, 527, 592-593.

[628] РГАДА. — Ф.229. — Оп.2. — Д.42. - Лл.317, 361 об., 362; д.54. — Лл.274-280 об., 642-643, 648-648 об., 650-650 об., 654-654 об., 657-664 об.; Модзалевский В. К истории компанейских полков //Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Вып.11. — С. 180 – 183; Сокирко О. Присяжні книги Війська Запорізького 1676 та 1682 років //Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 2008. — Т.256. — С. 561-574.

шестисотного числа козаков в оних небило”[629]. Різниця в чисельності залежала не тільки від роду війська, але й браку стабільних джерел поповнення й відсутністю штатів. На кількісний склад полку істотно впливали два чинники: бойові втрати й рівень дезертирства. Ще одним фактором, що впливав на некомплектність охотницьких полків, було дизертирство. На рубежі XVII – XVIII ст. втечі з війська можна розглядати як своєрідну данину “духу вольності” в середовищі найманців, котрі звикли міняти місце служби, переходячи цілими “ватагами” з одного боку Дніпра на інший[630]. Іншу групу причин складали незадовільні умови служби – затримки жалування, голодування під час походів тощо. За інформацією полковника Чечеля, і без того “малий компут войска” Таванської фортеці, блокованої татарами взимку 1696-1697 рр., весь час зменшувався через зимову негоду й нестачу продовольства[631]. Незвичність театру воєнних дій, вороже ставлення місцевого населення і важкі умови служби далися взнаки в ході кампаній в Лівонії та Малопольщі 1701-1707 рр.[632].

В тому, що постійне наймане військо стали надійним інструментом в справі зміцнення гетьманської влади не останню роль грало вироблення алгоритму стосунків між володарями булави та найманими полковниками. Командири найманих полків завжди розглядалися гетьманами, як найближча і найнадійніша опора їхнього правління. Ця категорія старшин підпорядковувалася лише гетьману, призначалися й звільнялися його наказами, діставала грошове жалування, земельні маєтності й щедрі подарунки. Формально статус охотницьких полковників був нижчим від полковників (городових) реєстрових полків[633]. За своїми фінансовими й владними можливостями наймані полковники не могли конкурувати з козацькими. Попри це, саме охотницькі полковники в якості безпосередніх речників гетьманської політики мали

---

[629] НБУВ.ІР. — Ф.І. - Спр.55585 (Лаз 41 5). - Арк.13.

[630] Дополнения к актам историческим. — СПб., 1869. — Т.11. — С. 76.

[631] РГАДА. — Ф.124. — Оп.3. — Д.1089. - Лл. 1-1 об.; д.1063. - Л.1.

[632] ПСЗ. — Т.4. — С. 183-184.

[633] Акты ЮЗР. — Т.13. — С. 739.

особливий статус, який прирівнював їх до інших спільнот, що перебували у вищій юрисдикції й користувалися протекцією гетьманів. Належність до гетьманського табору, й безпосередня участь в двірцевій партії гарантувала їм окрім гетьманського заступництва ще й добрі кар'єрні можливості, земельні надання й вигідні шлюбні союзи. В обмін на вірну службу, гетьман ставав протектором і оборонцем своїх слуг: щедро роздавав гроші та землі, переводив найманих офіцерів на більш почесні й доходні посади в козацькій адміністрації, залагоджував сімейні справи, опікувався кар'єрою та шлюбами дітей[634]. Це викликало негативну реакцію козацької верхівки, котра відчуваючи загроженість своїм політичним і воєнним прерогативам, всіляко прагнула скорочення найманих полків і не бажала миритися зі збільшенням ролі найманих старшин.

Відколи гетьмани оцінили всі переваги найманих військ, між ними розпочалися запеклі змагання не тільки за досвідчених і надійних командирів, але й вербунок найманих вояків. Так, після прийняття московської протекції та розриву із Дорошенком, Многогрішний втратив частину найманців і охотників, котрих йому надіслав правобережний гетьман: «те де присылные Дорошенковы люди из полку разбежались, а иные при нем остались». Уже за якийсь час Дорошенко писав до нього: «частократне мне жены тех людей, которые у вашей милости в охотных полках зостают, добивают челом, чтоб до вашей милости писал о уволнении их... понеже с нашие стороны волный путь всякому, тогда пусть из вашие стороны чтоб не были задержаны»[635]. "Охотники" прибували на Лівобережжя з буферних зон — запорозьких степових вольностей, подільського прикордоння й т.ін. Восени 1675 р. Самойлович прийняв на службу полковника А.Черкеса при якому було "охочих людей казаков и Волохов и Поляков с восмь сот человек", котрі походили з Поділля[636]. Іншим ресурсом, котрий протягом кінця XVII — початку XVIII ст. стабільно поповнював лави найманців стали

---

[634] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 159-160.

[635] Акты ЮЗР. — Т.9. — С. 455.

[636] Акты ЮЗР. — Т.12. — С. 4.

козацькі формування Правобережної України[637]. Особливо ця практика поширилася після Віденської битви 1683 р., коли воєнна активність османів пішла на спад і коронний уряд перестав регулярно платити козакам правобережного гетьмана А.Могили[638].

Поповнення правобережними козаками охотницького війська тривало й надалі, коли армія гетьмана І.Мазепи утримувала контроль над Правобережжям в ході Північної війни. В універсалі Мазепи з жовтня 1704 р. навіть згадувався цілий сердюцький полк, набраний "з палієвої вольниці"[639]. В цей же час відновилася практика найму на гетьманську службу запорозьких відділів[640]. Перші підрозділи кінних запорозьких "охотників" згадуються в кампаніях 1701-1702 рр., а в 1706 р. Мазепа радився з канцлером Головкіним на предмет прийняття на службу відділу Ґ.Ґалагана, котрий в подальшому був перетворений на однойменний компанійський полк[641].

Приплив найманців-волонтерів істотно скоротився в післямазепинський період, коли гетьманську армію було поставлено під ретельний контроль московської влади і наймані полки фактично не поповнювалися. 1710 р. аби хоч якось зміцнити їх напередодні наступу військ П.Орлика та кримського хана, російський уряд погодився на доукомплектування компанійських полків[642].

---

[637] Чухліб Т. Фінансування Війська Запорозького урядами Речі Посполитої та Ватикану в останні чверті XVII ст. //Український історичний збірник. — К., 2002. — Вип.4. — С. 151-167.

[638] Його ж. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). — К., 2004. — С. 192-193.

[639] Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук. — Ф.238. — Оп.2. — Карт.130. — Д.74. — Л.2; Сокирко О. "Палієва держава" і сердюки в невідомому універсалі Івана Мазепи 1704 року //Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Науковий збірник. — Львів, 2011. — С. 48-58.

[640] Листи Івана Мазепи. — К., 2010. — Т.2. — С. 636.

[641] РГАДА. — Ф.124. — Оп.3. — Д.1517. — Лл.1-1 об.; д.1518. — Л.2; Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. — Владимир.. 1903. — С. 980, 982-983.

[642] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.1917. - Арк.1.

Надалі вербунки проводилася лише після імператорського дозволу й проходили під наглядом київського генерал-губернатора або російських офіцерів. Всі затвердження новобранців у компутах також набували чинності після царського схвалення, причому полковникам не дозволялося доукомплектовувати свої частини без дозволу вищих інстанцій[643]. Аби до них не потрапляли політично неблагонадійні елементи, спеціальний царський указ 1717 р. забороняв Скоропадському писати в сердюки запорожців.[644] Все це унеможливлювало стабільне поповнення найманих частин, призвівши до стагнації й поступового зменшення їхньої чисельності.

Збільшення кількості найманих полків і формування на їх основі окремого війська не могло обійтися без істотних зрушень в сфері їх фінансового й матеріального забезпечення. Обсяг регулярних витрат на утримання компанійських і сердюцьких частин був значним, хоча точно виміряти його масштаби через брак документів наразі неможливо. Це спонукало гетьманів Самойловича і Мазепу, автократичне правління яких значною мірою завдячувало підтримці найманої армії та її офіцерів, до пошуку оптимальної економічної моделі, що збалансувала б видаткову й прибуткову частини військового бюджету. Оглядаючи заходи гетьманів у фінансовій сфері, ми зазначали, що головну ставку в цій справі було зроблено на систему оренд податків від найбільш прибуткових промислів (винокуріння та шинкування, виробництво тютюну й дьогтю) й мит (індукти та евекти). Ця модель давала можливість відносно швидко отримати великі готівкові кошти, котрі йшли на грошове жалування найманців (*жолд*), а також екстраординарні винагороди, закупівлю зброї, боєприпасів та одягу. Дефіцит готівки намагалися покрити також шляхом поновлення монетної емісії. Однак, на відміну від попередніх реґіментарів, гетьман Самойлович вдався до спроби проведення грошової реформи, котра

---

[643] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр.54482. - Арк.310 зв.; ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.297. - Арк.2-3; спр.656. - Арк.2.

[644] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. - Спр.229 (97 VI). - Арк.107-108.

передувала випуску нової монети (т.зв. «сєвських чехів»)[645]. Втім, через те, що справа карбування монет і технічна організація процесу тепер були в руках московської корони, а не самого гетьмана, проект випуску нових чехів кількаразово відкладався й, зрештою, розпочавшися в 1686 р. протривав недовго, так і не спричинивши очікуваного покращення фінансової ситуації[646].

Гетьман Мазепа, намагаючись стабілізувати фінансування воєнних витрат, вдався до більш гнучкої системи поповнення бюджету. Оренди податків, спершу скасовані Коломацькими статтями 1687 р., згодом поновилися, але вже в статусі тимчасового фіскального інституту. Аби уникнути соціального невдоволення та напруженості замість них періодично запроваджувалися шинкові збори[647]. Якщо вірити свідченням старшин в ході Бендерській комісії, прибутки скарбу від оренд сягнули 180 000 золотих, а від індукти й евекти — 60 000 золотих, щоправда, це кардинально не покращувало фінансування найманого війська та інших воєнних потреб, яке лишалося дефіцитним[648]. Однак, попри всі зусилля гетьманської влади, грошове утримання найманців у цей час не зросло, залишаючись вельми скромним. Річне жалування жовніра наприкінці XVII ст. в середньому складало близько 60 золотих, часом, разом із екстреними виплатами, сягаючи 100 золотих[649]. Скарб рідко коли міг дозволити додаткові “грошові дачі”, які здебільшого припадали на періоди особливо важких воєнних кампаній, коли гетьманам залежало від настроїв найманців і вони не скупилися на гроші. Але

---

[645] Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. — К., 2009. — С. 173-177.

[646] Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687 гг.). — С. 83-85; Петровський М. До історії путивельських «чехів» //Науковий збірник за рік 1928: Записки Українського наукового товариства в Київі (тепер Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). — К., 1928. — Т.XXVII. — С. 67-70.

[647] Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць. — К., 2008. — С. 74-79.

[648] Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи //Мазепа: Збірник. — Варшава, 1930. — Т.1. — С. 120.

[649] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 174.

так чи інакше, жалування, навіть підвищеного обсягу, аж ніяк не могло бути джерелом накопичення статків, покриваючи щоденні потреби вояків[650]. Таким чином, жолд заледве міг покрити поточне утримання найманого вояка, що було далеким від задовільного.

Фінансова ситуація істотно погіршилася протягом перших років Північної війни, набувши мало не катастрофічного характеру в 1708-1711 рр. Восени 1709 р., коли в Бендерах відбувався поділ решток військового скарбу, старшини свідчили, що жолд компанійцям і сердюкам не сплачувався протягом 18 місяців[651]. В 1709 р. ставка річного жалування компанійця знизилася до 8 золотих, що надзвичайно знизило боєздатність охотницьких полків, які залишилися на боці Скоропадського й навіть були “отставлены” від бойових дій[652]. 1716 р. жалування знов зросло до 15 золотих на рік, але не могло покривати бодай елементарних потреб, що вочевидь, опосередковано свідчило про те, що забезпечення війська трималося переважно на натуральних виплатах[653].

Ця ситуація аж ніяк не була унікальною й не являла собою безпосереднього наслідку недосконалості фінансової системи Гетьманщини. Радше тут ми бачимо цілий комплекс проблем, із якими повсюдно зіткнулися державні бюджети тих країн, що бажали мати в своєму розпорядженні постійні професійні війська. Війна, котра в деяких випадках могла тимчасово зменшити фінансовий тягар, годуючи армію трофеями й реквізиціями з ворожих територій, в інших випадках могла перетворитися на економічний колапс, через параліч торгівлі й спустошення сільських місцевостей, наслідком яких ставали припинення податкових надходжень і господарська руїна[654]. Порятунком від

---

[650] Там само. — С. 178-179.

[651] Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. — С. 121.

[652] Источники малороссийской истории. — *Т*.2. — С. 235.

[653] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. — Спр.1820. - Арк. 126 зв.; спр.1840. - Арк. 195.

[654] Glete J. War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660. - Routledge, 2002. — P. 213-217; Parker G.

бідності для жовнірів, особливо у мирний час, коли не було можливості живитися трофеями чи реквізиціями, ставало заняття промислами чи ремеслами [655].

В умовах фінансової недостатності військового скарбу, значна удільна вага в утриманні найманців припадала на натуральні поставки й грошові виплати за рахунок місцевих ресурсів. Лівобережні гетьмани практично повністю скопіювали систему леж і стаційних повинностей, котрі дісталися їм в спадок разом із найманими формуваннями Дорошенка. Наприкінці XVII ст. “стації” в Гетьманщині мали форму натуральних зборів з податного населення (переважно посполитих, хоча іноді стація могла стягуватися з козацьких підсусідків і монастирських селян), що декілька разів на рік збирався козацькими урядниками в тих регіонах, де на постоях перебували охотницькі полки[656]. Стація могла стягуватися як продуктами, так і одягом, а в деяких випадках фуражом, возами та інженерним реманентом. В останніх десятиліттях XVII ст. розміри стацій починають унормовуватися з розрахунку на кількість найманих жовнірів та старшин, котрі перебували на постої[657]. Окрім цього, Генеральна військова канцелярія щорічно видавала “кормові устави”[658] — переліки продуктових і фуражних поставок для утримання компанійців і сердюків (швидше за все, вони була кальками з аналогічних устав, запроваджених в коронному й литовському

The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800. - Cambridge University Press, 1996. — P. 61-81.

[655] НБУВ.ІР. — Ф.ІІ. - Спр.14326, 14345, 14334; РГАДА. — Ф.124. — Оп.3. — Д.1089. - Л. 1; д. 1220. — Л.1.

[656] Шамрай Г. Стація в лівобережних містах XVII віку //Науковий збірник за рік 1927: Записки Українського наукового товариства в Київі (тепер Історичної секції Всеукраїнської Академії наук). — К., 1927. — Т. XXIV. — С. 39-43; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 182-184.

[657] Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690-1709 гг. — Спб., 2014. — С. 243.

[658] НБУВ.ІР. — Ф.ІІ. - Спр.14216, 14230, 14583; Стороженки. Фамильный архив. — К., 1908. — Т.6. — С. 158.

військову на початку XVII ст.), відповідно до яких мали стягуватися стаційні повинності.

Особливим видом натурального постачання була “барва” — однотипний одяг певного кольору, котрий отримували охочепіхотні полки. В Лівобережній Гетьманщині барва з’явилася як данина звичаю, поширеному в сердюцьких полках Дорошенка, більшість яких в 70-х рр. XVII ст. перейшла на службу до Самойловича[659]. Одноликість, вбраних у барву сердюцьких полків, “кои служили во время походов при гетмане”[660] виглядала ефектніше, аніж строкато вбране реєстрове козацтво[661].

Однією з найважливіших повинностей для утримання найманого війська була квартирна. Розміщуючи сердюків і компанійців на постої (лежі) в селянських, а часом навіть і козацьких домогосподарствах, влада не тільки вирішувала проблему розквартирування постійних військ, але й їхнього утримання[662]. Жовнірські постої мали для гетьманської влади ще й додаткову функцію, якою був контроль і нагляд за місцевими урядниками й ширше — регіональними елітами. Так, в 1676 р., після усунення з уряду стародубського полковника П.Рославця, на вакантний уряд мали бути проведені вибори нового полковника, фаворитом яких став гетьманський ставленик Т.Алексієвич. В липні, напередодні елекції на Стародубщині було розташовано на квартири компанійський полк, що перед тим стаціонував біля Чернігова, а його командир Новицький отримав від Самойловича наказ пильно стежити за перебігом і результатом виборів[663]. Самойлович, який мав погані стосунки з чернігівським архієпископом Лазарем (Барановичем), прагнучи усунути його від керівництва

---

[659] Там само. — С. 203-223.

[660] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.647. - Арк.8.

[661] Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст. — С. 76-89.

[662] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С.182-183.

[663] АЗР. — Т.5. — С. 137.

Київською митрополією, часто дозволяв найманцям ставати на постої та “вибирати борошна” в архімандричих селах Чернігівської єпархії[664].

Охотницькі полки відігравали важливу роль у війнах, в які було втягнено Гетьманщину наприкінці XVII — на початку XVIII ст.[665]. Найбільшими з них стали війни з Османською імперією та Кримським ханатом 1676-1681 та 1686-1700 рр., котрі продемонстрували ефективність найманого війська й фактично зробили його бойовим кістяком гетьманської армії. Озброєння й тактика сердюків і компанійців мала чимало спільного із козацькими аналогами. Сердюки були піхотою, озброєною шаблями та важкими мушкетами, навченою вести бій в рухомому таборі й поза ним. Компанійці являли собою легку кінноту, озброєну шаблями, легкими ручницями та бандолетами; якась частина товариства наприкінці XVII ст. ще мала легкі кавалерійські списи, а також сагайдаки з луками й стрілами. Головною функцією цієї легкої кінноти була розвідка та бойовий супровід, переслідування противника, а також атакування під прикриттям рухомих таборів, які захищали піхота й артилерія. Бойові якості охотницьких полків вирізняв кращий вишкіл і злагодженість дій, аніж в реєстрових козаків, а також відносно одноманітний характер озброєння[666]. Зрештою, чи не останньою сторінкою в бойовому літописі сердюків стала мужня оборона ними Батурина від московських військ у листопаді 1708 р.[667]. Незамінними були також бойові якості сердюків і при штурмі ворожих фортець; тут вони відзначилися у взятті турецьких фортець у пониззі Дніпра в 1695 р. та

---

[664] Там само.

[665] Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 236-249.

[666] Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — С. 250-318; Кочегаров К. Потери Войска Запорожского в Чигиринской кампании 1678 г. //Единорог: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. — М., 2011. — Вып.2. — С. 348-431; Мицик Ю. Чигирин — гетьманська столиця. — С. 230-287; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 228-243.

[667] Сокирко О. Сердюцькі полки батуринської залоги 1708 р. //Батуринська старовина. — Чернігів, 2009. — С. 158–169.

Азова у 1696 р.[668]. Поряд із цим, наймані полки активно діяли й в складі польових армій протягом Кримських походів 1687 та 1689 рр.[669]. Вершиною бойового застосування охотницьких полків стала серія рейдів гетьманських військ на турецькі фортеці в пониззі Дніпра, Дністра й Бугу наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. XVII ст. Тут сердюки й компанійці діяли спільно з реєстровими полками, складаючи відділи від 2 000 до 5 000 вояків із 3-5 гарматами[670]. Тактика рейду полягала в швидкому нападі на фортецю в якому частина відділу відволікала на себе сили ворожого гарнізону, заманюючи його в засідку, а решта в той самий час нападала на посад і, за сприятливих обставин, захоплювала цитадель.

Втім, Північна війна і новий противник в особі шведської армії кардинальним чином змінили стан боєздатності гетьманського найманого війська, як і всієї військово-політичної системи Гетьманщини. Проблеми, котрі з часом набули системного характеру й неабияк підірвали стан боєздатності найманих полків почалися із забезпечення. Відірваність військ гетьманського реґіменту від своїх домівок і баз постачання, загалом неефективна й громіздка система доставлення продовольства й амуніції, евакуація поранених і хворих, на великих відстанях дуже швидко почала давати збої й зрештою призвела до повної дисфункції постачання. При цьому, Петро І достатньо тверезо оцінював бойові якості професійного війська, котре імпонувало йому більше від козаків, повсякчас просячи Мазепи присилати до армії саме охотницькі частини. Іншою

---

[668] Дядиченко В. Участь українських козацьких полків у азово-дніпровських походах 1695-1696 рр. //Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. — К., 1952. — Т.4. — С. 160-180; Игнатьева А. К вопросу о потерях украинских казаков Ивана Мазепы во время осады и штурма турецкой корепости Казикермен в 1695 г. //Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — Спб., 2010. — Вып.1. — С. 213-223; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 247-248.

[669] Заруба В. Українське козацьке військо. — С. 339-364; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 238-242.

[670] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 243-247; Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор’я та Криму у 1687 – 1699 рр. // Чорноморська минувшина. — 2015. — Вип.10. — С. 3-16.

проблемою забезпечення стали фінансові труднощі скарбу, котрий був неготовий до великих і частих екстраординарних воєнних виплат. Все це призвело до того, що охотницькі полки зменшувалися від браку поповнення й дезертирства. Тим часом інтенсивність бойових дій зростала й виявилося, що найманцям протистоїть не звичний для них противник (турки й татари), а регулярна армія, привчена воювати за більш ефективними стандартами. Втрати від зіткнень зі шведами, здебільшого програні гетьманськими військами, стали ще одним фактором, котрий спричинився до поступового зниження боєздатності найманих відділів. Попри кілька спроб провести "затяги" для поповнення вибулих жовнірів, а також акордні виплати грошового заохочення, вони не могли істотним чином виправити ситуації. Наслідком цього було те, що в критичній ситуації осені 1708 р. Мазепа, піднімаючи антимосковське повстання, не зміг спертися на наймане військо[671].

Поразка антимосковського виступу Мазепи мала нищівні наслідки як для тих найманців, котрі пішли за ним, так і ті, що лишилися в таборі новообраного гетьмана Скоропадського. Частина їх була знищена в ході бойових дій 1708-1709 рр., частина опинилася у вигнанні. Відносну організаційну єдність зберегли лише ті полки, котрі присягнули на вірність Петру І й Скоропадському, але й їхня доля була сумною. З 10 колишніх полків залишилося 4: 1 сердюцький та 3 компанійських[672]. Хоча компанійці й брали участь в складі військ Скоропадського в кампаніях 1710-1711 р. проти татар і військ гетьмана Орлика, їх стан дедалі погіршувався.

Царський указ від 16 квітня 1722 р., який, розширив повноваження Малоросійської колегії в адміністративних і фінансових справах, дозволив її керівництву зноситися з полковою владою й видавати їй розпорядження, оминаючи гетьманське правління[673]. Ліквідація інституційно незалежної

---

[671] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С.107-113.

[672] НБУВ.ІР. — Ф.І. - Спр.55585 (Лаз 41 5). - Арк.13.

[673] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.73. - Арк.3 зв.- 4зв.

центральної влади, яка стала доконаним фактом, відтепер відчутно змінила статус найманих полків у військово-політичній системі Гетьманщини. Тоді ж було реорганізовано розкладку податків і управління фінансами, в результаті чого гетьманське правління втратило одноосібний контроль над забезпеченням найманих частин.[674]

В новій війні із Персією, яка розпочалася в 1723 р. й у якій мали бути задіяні війська гетьманського регіменту, Петербург, вже не розглядав наймані полки як важливий воєнний ресурс. За даними спеціального “ведения”, складеного Генеральною військовою канцелярією, напередодні реформи охотницького війська восени 1726 р., сердюцький полк Бурляя налічував 248, компанійський Тонконога – 277, Ковбаси – 100, Часника – 359 чоловік.[675] На жаль, точну чисельність залишків війська в цей час встановити важко. Докладні відомості щодо неї збереглися тільки для другої половини 20-х рр. XVIII ст., коли російський уряд вдався до ретельного обрахунку жалування й стаційних виплат, готуючи поступове скорочення частин, за “которыми ныне службы никакой нет”. В березні 1726 р. майже одразу після рішення Верховної таємної ради про відновлення гетьманства, на її засіданнях розпочалося вивчення документів і відомостей про охотницькі й козацькі полки, надіслані свого часу президентом Малоросійської колегії С.Вельяміновим.[676] Цілком можливо, що імперські сановники мали намір повернутися до задуму реформи 1723 р., пов’язаної з реорганізацією козацьких полків на кшталт охотницьких, але кошторис, необхідний для цього виглядав для російської скарбниці непосильним. В умовах прогресуючої кризи фінансової системи й значних ускладнень у забезпеченні армії, Петербург не міг піти на розширення витратної частини бюджету, аби «підтягнути» до регулярних стандартів війська гетьманського

---

[674] Горобець В. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722-1727) //Середньовічна Україна. — К., 1994. — Вип.1. — С. 136-139.

[675] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.649. - Арк.14а, 15а зв., 22 зв, 27.

[676] Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг. — С. 153-154.

регіменту[677]. Перекладення ж цих видатків на плечі українського поспільства також не входило в плани Катерини І, яка, заграваючи з старшиною й козацтвом, планувала знизити обсяги податків і поборів з Гетьманщини.[678]

Про відновлення найманого війська на користь посилення гетьманської влади не могло бути й мови, тому імперський уряд вирішив провести редукцію залишків охотницьких полків, скорочення видатків на які виглядало б ефектним жестом по відношенню до «малоросійських підданих». 14 липня 1726 р. імператриця підписала указ в “малоросійських справах”, в 5-му пункті якого військовим органам Сенату приписувалося “компанейских трех полков наличных людей скасовать в два полка… а сердюцкому полку, кои служили во время походов при гетмане не быть, понеже за ними н[ы]не в Малои России никакой службы нет”.[679] Два охочекомонні полки, що лишилися після реформи, мали налічувати по 600 чоловік кожен, а “впредь, смотря по нужде учинить по 1000 ч[е]л[о]в[е]к”. Поповнення полків новобраняцями й поточне доукомплектування указ велів здійснювати “из волных как то наперед сего чинилось”, а найманцям, які б не побажали продовжити службу, дозволялося вийти у відставку.[680]

Безпосереднє керівництво редукційною формою покладалося на Малоросійську колегію, яка 4 жовтня 1726 р. розіслала полковим командирам розпорядження з’явитися на огляд під Глухів.[681] За його результатами найбільш боєздатні й справно споряджені охотники залишалися на службі, а решта абшитувалася. Малоросійська колегія планувала некомплектний компанійський полк Андрія Ковбаси, що налічував всього 104 чол., злити з “Чужинним” полком

---

[677] Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. — М., 1958. — С. 118-119.

[678] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.1024. - Арк.74 зв. – 75, 76 – 76 зв.; Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг. — С. 25.

[679] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.647. - Арк.7 зв. – 8; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 120-122.

[680] ЦДІАК України. — Ф.53. — Оп.2. — Спр.647. - Арк.8.

[681] Там само. - Спр. 1024. - Арк. 21- 21 зв.

Григорія Тонконога, а призначений до розпуску сердюцький Гаврила Бурляя – з компанійським Карпа Часника, доукомплектувавши їх відповідно до призначених штатів.[682] Полкові архіви й клейноди описувалися Генеральною військовою канцелярією та передавалися до Сенату. На середину листопада у двох переформованих компанійських полках залишилося 715 чоловік.[683]

Наслідки цієї реорганізації виявилися доленосними, фактично ліквідувавши наймане військо, як самостійну формацію. Внаслідок скасування останнього сердюцького полку в збройних силах Гетьманщини як рід війська ліквідовувалася наймана піхота, а власне охотницьке військо, у складі якого залишалися тільки кінні частини, втрачало свою структурно-функціональну цілісність. Таким чином, у військовому й організаційному відношенні найманство втратило самостійність, а охотницьке військо як окрема формація гетьманського реґіменту перестало існувати. Імперський уряд остаточно закріпив за собою управління найманцями, право визначати їх організацію, принципи комплектування, забезпечення та основні засади функціонування[684].

4.4. Компанійські полки в 1727-1764 рр.

Після виснажливих Низових походів і скорочення охотницьких полків у 1726 р., наймане військо фактично перестали існувати, як окрема формація гетьманського реґіменту. В травні 1728 р. новообраний гетьман Д.Апостол отримав з Петербургу т.зв. “Рішительні пункти”, що частково відновлювали суб’єктність козацької автономії. Зокрема, 6-й їх пункт стосувався компанійських полків: “милосердуя к народу Малороссийскому, для убежания им в сборах на платеж тех полков тягостей, ... иметь таких три полка, в которых

---

[682] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.19686. - Арк.10 зв. – 11; ф.53. — Оп.2. — Спр.649. - Арк.89, 92-93 зв.

[683] Там само. — Спр.19686. - Арк.1, 10; ф.53. — Оп.2. — Спр.649. - Арк.98.

[684] Сокирко О. Козацький Марс. — С.486-490.

быть по пяти сот человек”[685]. Справа створення нового полку зрушила з місця лише в ході російсько-турецької війни 1735-1739 рр. В лютому 1737 р. колишній член Міністерського правління бригадир А.Барятинський, котрий відав поповненням і забезпеченням армії Мініха, просив Петербург про термінове доукомплектування наявних компнаійських полків і формування ще одного[686]. Однак, новий компанійський полк, командиром якого призначено Г.Часника, було однак утворено й укомплектовано лише в 1738-1739 рр.[687].

26 березня 1742 р. Генеральна військова канцелярія розпорядилася приймати до охочекомонних полків “казацких детей и братьев в службе находящихся, кои ту службу исправляют з грунтов своих под сотнями, також и посполитих людей охотников, кои грунтов не имеют и с места на место переходят, приказать в обявленние компанейские полки на убилие места набирать, также и ахотников, какие де по-прежнему в Малой России по обикновению били набирани”[688]. Умови вербовки компанійців були пізніше уточнені ордером гетьмана Розумовського від 19 листопада 1750 р., яким приписувалося полки “укомплектовать ... из семьянистых козацких детей и братьев с нераздельных грунтов, и из охочих малороссиян, и из посполитых, кои, не имея грунтов, переходят с места на место; при том смотреть, чтоб оные от дватцати до тритцати пяти лет были, а не моложе и не старее, притом же были видные и постоянные, а не пьяницы”[689].

Формуляри компутів і табелів компанійських полків, на жаль, не фіксували соціальне походження компанійців, тому судити про нього можна лише з

---

[685] ПСЗ. — Т.8. — С. 77.

[686] ПСЗ. — Т.10. — С.128.

[687] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.6832. - Арк. 9; ф.64. — Оп.1. — Спр.808. - Арк.1а.

[688] ЦДІАК України. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.986. - Арк. 1; Сокирко О. Козацький Марс. — С. 493-495.

[689] Экстракт Из указов, инструкций и учреждений… - С. 246.

відомостей про прийняття новобранців, котрі збереглися фрагментарно[690]. Понад 50% з них становили неосілі “люзаки”, котрі були одним з головних, хоч і не дуже стабільних, контингентів поповнення найманих полків ще з минулого століття. З іншого боку, вже на початку XVIII ст. почала формуватися стійка тенденція до спадкової служби компанійців, коли приналежність до полкового товариства й наслідування відповідного статусу передавалися від батька до сина або ж комусь із родичів по чоловічій лінії. Опосередковані данні свідчать про те, що такий механізм утвердився в незаможних і небагатодітних родинах. Так, наприклад, у проханні про абшит компанійця полку Павлова В.Саранчі від жовтня 1748 р. зазначалося, що в полку служать його сини Андрій і Микита, котрі жили в с.Богуславці Золотоноської сотні Переяславського полку “в едином дворѣ нераздѣлно”[691]. Компанієць цього ж полку М.Позняк, який просив у 1749 р. звільнити від податей і постоїв “жилой свой домишко” в Срібрянській сотні Прилуцького полку, згадував, що жив там із покійним батьком і дядею, котрі служили в полку Часника[692].

Свої юридичні і економічні імунітети компанійці намагалися поширити не лише на себе, але й на своїх родичів[693]. Місцеві влади, в свою чергу, намагалися не звільняти посполитих домогосподарів, котрі записалися в компанійці від повинностей. Стародубська полкова канцелярія в 1743 р. наказувала сотенним правлінням “вписавшихся в компанѣйци посполитихъ дворовъ и грунтовъ от нарядовъ и надлежащихъ в тѣхъ маетностяхъ платежей и общенародныхъ повинностей неуволнят ... якожъ оные в тѣ компанійские полки вписуются своей охотою и тамо ... получают жалованіе”[694].

---

[690] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.2076. - Арк. 3-6.

[691] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.9518. - Арк. 7 зв.

[692] Там само. — Спр.9994. - Арк. 1-2зв.

[693] Сокирко О. Козацький Марс. — С.496-498.

[694] ЦДІАК України. — Ф.64. — Оп.1. — Спр.1017. - Арк. 2-2 зв.

Некомплектність охотницьких полків була хронічним явищем. 1751 р. гетьман К.Розумовський наказав проінспектувати стан компанійських полків й доукомплектувати кожен з них до штатної 500-ї чисельності. Генеральний осавул М.Скоропадський, якому було доручено опікування компанійцями, вимагав від місцевих влад, аби у охочекомонні полки скеровували “семьянистых” й осілих козацьких родичів, поведінка й служба яких була б пильнішою[695]. Однак, як засвідчила наступна ревізія, ця спроба виявилася провальною: згідно іменної відомості 2-го компанійського полку станом на липень 1752 р. в ньому замість 500 нараховувалося лише 262 козаки і старшини[696]. Комплектування полків до штатної чисельності було нерегулярним і до нього вдавалися, як правило, перед воєнними виправами. Так, в жовтні 1757 р. було проведено терміновий набір волонтерів до Тисячного компанійського полку, котрий мав вирушити на Семирічну війну[697]. Однак, новобранців вирішили лишити “при домах их” до наступного року, провівши вишкіл та обмундирування[698]. Поспішаючи підготувати полк до дієвої армії, гетьманське правління навіть дозволило вербувати виборних козаків, котрі могли б “быть в оной (службі — О.С.) при исправлении от себе всем надобним, тоесть мундиром, лошаддю и воинским оружіем”[699]. Втім, серед козаків охочих вступити на службу й вирушити на війну, так і не виявилося[700].

Право номінування на уряди охотницьких полковників належало гетьманам, однак у XVIII ст. воно часто порушувалося по мірі посилення контролю російської влади в кадровій сфері, що було особливо помітно у періоди безгетман’я. Показовою є в цьому відношенні “пропозиція” генерала-аншефа Д.Кейта до Генеральної військової канцелярії про призначення на

---

[695] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.70. - Арк.5-5зв.

[696] Там само. — Спр.804. - Арк. 3-5.

[697] Там само. — Спр.2140. - Арк.1-2.

[698] Там само. — Спр.2628. - Арк.2.

[699] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.462. - Арк.1а зв.

[700] Там само. — Арк. 5-15 зв.

вакансії компанійських полковників Василя та Гната Часників у січні 1748 р.[701]. Втручання в цю справу Кейта, колишнього намісника Міністерського правління, котрий на той час вже перебував у відставці, свідчить про поступове формування в середовищі спадкової охотницької старшини, до якої належали Часники, клієнтели російських можновладців. Не менш важливу роль при заміщенні старшинських урядів грали протекція і родинні зв'язки. Показовим прикладом є кра'єра А.Крижановського, який походив з вихрещених євреїв і був одним з найбільших відкупників індукти та евекти в Гетьманщині. Підприємливий та енергійний Крижановський зміг стати довіреною особою в голови Міністерського правління Кейта, отримавши завдяки його сприянню уряд глинського сотника в Лубенському полку. Ще одним його покровителем став генеральний писар А.Безбородько, котрий в обмін на щедрі хабарі та послуги клопотався про надання Крижановському маєтностей. В грудні 1755 р. він отримав підвищення й став командиром 1-го компанійського полку. Мережа зв'язків і впливу колишнього лихваря й відкупника розширилася до фантастичних масштабів і принесла йому в січні 1761 р. чин бригадира шлезвіг-голштинської армії, командувачем якої був великий князь і спадкоємець престолу Петро Федорович. Після того як патрон Крижановського став імператором Петром III, той отримав уряд Гадяцького полковника на якому пробув до кінця свого життя[702].

Сотенну старшину і курінних отаманів компанійських полків призначали полковники на основі балотування кандидатів, висунутих сотенним товариством[703]. Це право чиновивищення підтверджувалося Генеральною військовою канцелярією або ж гетьманами. Ордер Розумовського з березня 1752 р. командиру 3-го компанійського полку Г.Часнику, з дозволом на заміщення

---

[701] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.8121. - Арк.1.

[702] Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Крыжановские //Киевская старина. — 1885. - №5. — *С.* 7-13.

[703] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.8960. - Арк.2-2 зв.; спр.9483. - Арк. 2-2 зв.

вакантних сотничих урядів, приписував надавати їх “нераді какого своиства, посулов и другой какой страсти, но смотря по заслугам”[704].

В сфері забезпечення й утримання охотницьких полків жодних суттєвих змін не відбулося. Як і раніше, їх головним утримувачем залишався військовий скарб, котрий забезпечував грошове жалування, одяг та боєприпаси. Водночас, за відсутності стабільного фінансування, порядок їх утримання, включно із фінансовим обліком і звітністю, став більш бюрократизованим. Витрати на утримання 3-х компанійських полків були більш ніж скромними. Їх незначне зростання було пов’язане із намаганнями гетьмана Апостола збільшити їх чисельність, дотримуючись п’ятисотенного полкового штату. Однак, на фоні тих економічних перипетій, які переживав бюджет Гетьманщини за його правління та в пізніші часи, ця мета виявилася недосяжною. Сумарні витрати на утримання трьох компанійських полків в середині XVIII ст. сягали 4 587 руб., що слід визнати доволі скромною сумою в порівнянні, наприклад, із утриманням гетьманського надвірного війська[705].

Натуральне забезпечення надходило з районів квартирування компанійських частин у вигляді традиційної “стації” до якої окрім продовольства й фуражу часом входили предмети одягу (кожухи, рукавиці, чоботи й шапки). З 1720-х років, очевидно під впливом російської армії, поширилася практика обрахування натурального утримання “порціями” (провіант) та “раціями” (фураж) — своєрідними обліковими одиницями з фіксованим ставками, залежно від чину. Порції та рації (т.зв. “консистентські дачі”) збиралися з козаків і посполитих Гетьманщини, починаючи з 1717 р., відколи тут було запроваджено перманентні постої полків російської польової армії. Збором і доправленням продовольства у військові частини відали спеціальні комісари, які обиралися в полках і сотнях[706]. Виплата порцій і рацій, під час війн здійснювалася наперед у

---

[704] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.692. - Арк. 3.

[705] Там само. — Спр.4412. - Арк 48; спр.10759. — Арк. 8, 28, 40.

[706] Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С. 180-186.

грошовому еквіваленті, і нерідко ставала непідйомним завданням для скарбу. Так, в лютому 1758 р., напердодні відправлення збірного компанійського полку в Східну Пруссію, на його потреби в конях, зброї й одностроях мало бути виплачено 1 312 руб., й ще 9 274 руб. належало видати за піврічні порції трьом компанійським полкам, котрі лишалися в Гетьманщині, тоді як в скарбі було наявно лише 8 000 руб[707]. Згодом, вже під час участі полку у воєнних кампаніях ця заборгованість постійно збільшувалася[708].

Як і раніше, однією з головних форм утримання охотницьких полків до повного забезпечення яких скарб не мав достатніх можливостей, залишалася постійна (“квартирна”) повинність. В мирні періоди найманці часто стаціонували в одному й тому самому регіоні цілорічно, не сходячи зі своїх “леж”. Однак, згодом було перейнято російську систему квартирування, котра мала сезонний характер. Частину року компанійський полк перебував або на форпостах, або ж в польових таборах (“кампаментах”). У вересні полковий штаб отримував з Генеральної військової канцелярії наказ про переведення на зимові становища (“вінтер-квартири”), в якійсь із козацьких полків. Комісари, делеговані місцевими владами, розводили компанійців по селах і містечках, де завчасно були відведені домогосподарства у яких вони мали зимувати. Штаб полку з старшинами й канцеляристами розташовувався в одному населеному пункті при якому додатково поселялося до 20 козаків “для разныхъ посылокъ”[709]. Така система, скопійована з практики регулярних армій, сприяла підтриманню дисципліни й, в разі потреби, дозволяла провести швидку мобілізацію.

Озброєння компанійців складалося з великого асортименту ручної вогнепальної зброї (фузей і легких ручниць), шабель і списів, що не виходили з їх арсеналу до середини XVIII ст.[710]. Більшість цієї зброї все ще вироблялася

---

[707] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.2631. - Арк.2-2 зв.

[708] Там само. — Спр.3983. - Арк. 2-2 зв; спр.4011. - Арк.1а-1а зв.

[709] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.9290. - Арк.4-4зв., 42-44зв.

[710] Славутич Є. Одностроі Надвірної компанійської корогви гетьмана Кирила Розумовського //Історико-географічні дослідження в Україні. — К., 2004. — Вип.7.

кустарно або потрапляла до рук найманців у вигляді трофеїв (принаймні жодної інформації про якість централізовані закупівлі або виготовлення зброї до 1730-х рр. в джерелах не збереглося). В 1736 р. компанійців почали озброювати ручницями тульського виробництв[711]. В 1758 р. для компанійців на тульських заводах було замовлено новий комплект озброєння (рушниці та шаблі), яке почало надходити в охочекомонні полки тільки наприкінці 1760 р.[712].

Після розформування охотницького війська в 1726 р. його рештки у вигляді компанійських полків стали на шлях невпинної втрати свого бойового значення. Після затяжної паузи, коли було відновлено їх фінансування та доукомплектацію, охотницькі частини дедалі більше залучалися до виконання небойових завдань: караульної і кур'єрської служби при генеральних установах Гетьманщини, супроводі іноземних дипломатичних місій, охороні прикордонних комісій, парадах і урочистостях і навіть конвоюванні злочинців[713]. Компанійські полки, завдяки кращому вишколу й пристосованості до несення постійної служби, використовувалися для поповнення гетьманського надвірного війська[714]. Полки та окремі підрозділи компанійців брали участь в усіх більш-менш значних війнах до яких залучалися збройні сили Гетьманщини: Низових походах 1723-1729 рр., війні за польську спадщину 1733-1735 рр., російсько-турецькій 1735-1739 рр. та російсько-шведській 1741-1743 рр. війнах. Останнім досвідом бойового застосування компанійців стала Семирічна війна 1756-1763 рр.[715].

Події Семирічної віни стали однією з останніх сторінок в бойовій історії компанійських полків. Після ліквідації гетьманства в 1764 р. контроль над ними

— С. 167–168.

[711] Його ж. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. //Військово-історичний альманах. — К., 2008. - №1 (16). — С. 138-139; Сокирко О. Малоросійська ручниця і переозброєння козацького війська //Київська старовина. — 2005. - №6. — С. 7, 9.

[712] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3243. - Арк.36-36зв., 42, 51, 54.

[713] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.14285. - Арк.2.

[714] Сокирко О. На варті булави. — С. 110-112.

[715] Сокирко О. Козацький Марс. — С.515-519.

перейшов до Малоросійської колегії. В наступному воєнному конфлікті — російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. охочекомонні полки понесли значні втрати, на фоні загальної дезорганізації військових інститутів Гетьманщини, що стало прологом до їх остаточного інкорпорації до складу російської регулярної армії[716].

4.5. Гетьманське надвірне військо та надвірні почти козацької старшини

Збройні формування, головним завданням яких була охорона гетьманів і старшин, а також зовнішня репрезентація їхньої сили та величі, стають постійними атрибутами й супутниками державної влади в Гетьманщині[717]. Головними формаціями цього типу були гетьманські та старшинські надвірні війська, що були складовою частиною гетьманського або старшинського двору, як політичного інституту і складного соціально-економічного організму[718].

Військова складова гетьманського двору увібрала в себе всі збройні формування, які перебували в особистому підпорядкуванні гетьмана. Основу цих формувань становили гетьманські надвірні підрозділи – піхотні та кавалерійські контингенти, на яких лежав обов’язок супроводу й охорони гетьмана та членів його родини. Опріч них до надвірного війська також треба зарахувати гетьманських дворян (служителів двору з числа старшин і покозаченої шляхти, які виконували різноманітні гетьманські доручення адміністративного та судового характеру, допомагали в управління резиденціями та господарством,

---

[716] Соколовский М. К генеалогии компанейских или охочекомонных полков (1668-1775 гг.) //Журнал Императорского русского военно-исторического общества. — 1913. — Кн.4. — С. 202-206; Тинченко Я. Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті. — К., 2018. — С. 43-55.

[717] Сокирко О. Козацький Марс. — С.523-528.

[718] Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663-1734 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01. - К., 2012. - 16 с.; її ж. Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727-1734 рр.) //Київська старовина. - 2009. - №1-2. - С.131-168 та ін.

улаштуванні гетьманських подорожей, посольств тощо)[719]. За потреби, всі дворяни, які мали зброю, могли також бути мобілізовані для захисту резиденції або ставки гетьмана. До них слід долучити також козацькі військово-служилі корпорації, що мали господарські функції, але фактично були парамілітарними формуваннями, підпорядкованими господареві гетьманського двору: мисливські курені стрільців, пташників та бобровників, котрі постачали дичину для гетьманської кухні[720]. Окремим формуванням, належним до гетьманської протекції («до гетьманського бунчука»), були різноманітні військово-служилі територіальні корпорації покозаченої шляхти і козаків: білоцерківська та любецька шляхта, шість засеймських сотень Ніжинського полку (Воронізька, Коропська, Кролевецька, Новомлинська, Ямпільська та Глухівська). Вони були виведені з підпорядкування полкових влад і перебували в диспозиції гетьманів і Генеральної військової канцелярії. У воєнних виправах ці контингенти виділялися для охорони і супроводу парку Генеральної артилерії та Похідної військової канцелярії або ж перебували окремим відділом при гетьманській ставці.

Інститут гетьманської влади з усіма його атрибутами – в тому числі й власним двором – постав у середині XVII ст., тобто одразу з появою Козацького Гетьманату як автономного державного утворення. Найближчими його аналогами були двори магнатів Речі Посполитої, чиїми клієнтами і слугами було чимало козацьких старшин і покозачених шляхтичів. Надвірні війська магнатів, зокрема руських князів (у вузькому значенні прибічної варти), являли собою

---

[719] Васильєва О. Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст.: порівняльний аналіз //Гілея. - К., 2012. - Вип.66. - С.44-49.

[720] Васильєва О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII – XVIII ст.) //Гілея. - К., 2011. - С.185-191; Горобець В. Малі соціальні та соціопрофесійні групи Гетьманату: “курінчики”, “стрільці”, “протекціянти”, “дворяни” etc. //Соціум. Альманах соціальної історії. - К., 2008. - Вип.8. - С.184-201; Корноухов Е. Судьба бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии //Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1913. - Вып.10. - С.56-73.

осердя і кадрове ядро більшого військового механізму – власних армій, що складалися з різних груп залежної шляхти, військових, слуг і збройної челяді[721].

Гетьманське надвірне військо займало проміжне становище між власне двором та армією. Із двірським середовищем його поєднували насамперед репрезентаційні функції, щоправда, до епохи Розумовського, військо ніколи не належало до складу самого двору, будучи частиною збройних сил Гетьманщини. Фінансування надвірних хоругов здійснювалося зі скарбу, котрий аж до першої чверті XVIII ст. не знав поділу на “державну” та “приватну” частини. Гетьмани обертали на військо прибутки, отримані як з рангових гетьманських маєтностей, так і з загальнодержавних зборів. На відносно незалежний від гетьманської особи характер надвірного війська, як інституції, приналежної до “булави”, а не конкретного її володаря, свідчить той факт, що воно зберігалося навіть в часи безгетман’я (1723-1727 та 1734-17450 рр.). В ці періоди військо перебувало під управлінням Генеральної військової канцелярії й фінансувалося за рахунок скарбу. Лише за правління Розумовського його було підпорядковано генеральним осавулам, а безпосереднє управління забезпеченням віддано Домовій канцелярії гетьмана.

Початки надвірного війська Гетьманщини сягають часів гетьманування Б.Хмельницького. У жовтні 1648 р. полонені повстанці розповідали на допитах про гострі суперечності між Хмельницьким і черню, вказуючи на те, що «Хмельницький їй не довіряє, має при собі 600 найманих татар. Останні несуть

---

[721] Гаврилюк І. Приватні війська князя Владислава Домініка Заславського (1618-1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.іст.наук... - К., 2015; його ж. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648-1649 рр.) //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - 2013. - Т.3 (І16).- С. 14-17; Кривошея І. Надвірні козацькі формування магнатів Потоцьких на Уманщині у XVIII ст. //Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст. — К.,2012. — Вип. 21, ч. 2. — С. 164-168; Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku //Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. - Poznań, 1956. - Zeszyt 1. Historia. - S. 49-96.

сторожу і сплять біля його намету»[722]. Кількість найманих татар, що служили в особистій варті гетьмана поступово збільшувалася[723]. Відомо також про перебування при гетьманській ставці німецьких найманців. В донесеннях бранденбурзького дипломата фон Сомніца у серпні 1655 р. згадано німецьких полковників О.Ахіллеса та Бендікса, котрі, перебували при ставці Хмельницького[724]. В квітні 1653 р. на боці молдавського господаря В.Лупу билося 300 німецьких солдатів, присланих з України зятем господаря Т.Хмельницьким[725].

Організаційно і кількісно рейментарський двір і надвірне військо істотно збільшилися у період Руїни. Прибічна гвардія І. Виговського згадується в джерелах у контексті затяжного (найманого) війська. До неї належали т.зв. «німецькі» формування (драгуни та мушкетери), караульний підрозділ жолдаків та наймані піхотні підрозділи, зорганізовані на кшталт угорської або козацької піхоти[726]. У походах гетьмана також супроводжували його власний кінний найманий полк і полк його брата Ю.Виговського, що складався з трьох хоругов[727]. Вартову службу при гетьмані несли також жолдаки – караульна формація, озброєна та споряджена на кшталт козацької або угорської піхоти, яка

---

[722] Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 17.

[723] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. – М., 1954. – Т. 3. – С. 141.

[724] Олянчин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. //Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. – Львів, 1931. – Т. 151. – С. 175–177.

[725] Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 510–511; Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 134; Costin M. Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwore historyczne. – Poznań, 1998. – S. 201–202.

[726] Сокирко О. На варті булави. — С.47-48.

[727] Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – С. 73; Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego //Studia historyczno-wojskowe. – Zabrze, 2009. – T. 3. – S. 118.

виконувала ще й функції церемоніального підрозділу[728]. Ще однією формацією найманого війська Виговського були кінні сербські й волоські роти[729].

Сформовану на початку Руїни модель надвірного війська, оперту на відділи найманої кінноти, в загальних рисах успадкували Ю.Хмельницький та П.Тетеря, доповнивши її деякими новаціями[730]. Зокрема, 24-й пункт інструкції послів Війська Запорозького, поданої в листопаді 1664 р. на варшавський сейм, який містив прохання про перенесення столиці Гетьманщини до Білої Церкви, зауважував, що «зосібна кожен гетьман для необхідної асистенції, в якій зазвичай є його велика потреба як вартового спільного блага, повинен мати при собі повсякчас, на законних підставах, шістдесят драгунів під коругвою, на яких всі витрати мають іти зі староства Білоцерківського на того ж гетьмана оберненого»[731]. У 66-му пункті прохань ішлося про «драгунію небіжчика Виговського ... сто двадцять чоловік», котрі лишатимуться «при боку Пана Гетьмана»[732]. Новацією в облаштуванні військової безпеки двору було переведення до його юрисдикції білоцерківської шляхти[733].

Надвірне військо П.Дорошенка в загальних рисах мало чим відрізнялося від його попередників. Воно складалося з «німецьких» підрозділів, кінних найманих хоругов козацько-волоського типу та сердюцьких (охочепіхотних) частин. Командиром німецької драгунської хоругви був капітан Бідерман, призначений комендантом чигиринської залоги[734]. Драгунська хоругва залишалася в Чигирині ще у жовтні 1676 р., коли Дорошенко вже зрікся гетьманства[735]. Полонений запорозькими козаками Мазепа розповідав у Москві про сили чигиринського

---

[728] Акты ЮЗР. – Т. 15. – С. 350.

[729] Акты ЮЗР. – Т. 4. – С. 146.

[730] Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів... - С.51-53.

[731] Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. – К., 2006. – С. 111.

[732] Там само. – С. 121.

[733] Там само. – С. 112.

[734] Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985. – С. 303, 665.

[735] Акты ЮЗР. – Т. 12. – С. 775.

гарнізону: «войска де ныне при Дорошенке пехоты серденят 1300 человек, полковник де над теми серденяты Шулга; да кременчужской сотни пехоты, которые при пушках, 500 человек. Да в верхнем городке драгунов 90 человек, да полк запорожских конных казаков 500 человек, полковник у них его Дорошенков зять Иван Яненченко; да другой полк конной же казаков, а в нем 150 человек, а полковник у них Молчан, черемисов конных 200 человек»[736].

Самостійна історія надвірного війська лівобережних гетьманів розпочинається з 1663 р., коли козацька держава розпалася на два гетьманати – право- та лівобережний. Перший лівобережний гетьман І.Брюховецький спирався на запорозькі відділи, які допомагали йому здобути булаву[737]. Його наступник Д.Ігнатович мав у своєму розпорядженні драгунську роту, а також козацькі та волоські хоругви[738]. Відомо, що в Батурині, який став новою столицею Лівобережної Гетьманщини, вартували підрозділи охотницького полку П.Ворошила[739]. Про значну довіру гетьмана до надвірних формувань і найманого війська свідчать численні доноси на них антигетьманської опозиції, котра інформувала царський двір про «зрадницькі» наміри Ігнатовича[740].

Досвід своїх попередників повною мірою врахував І.Самойлович, за правління якого гетьманський двір набув свого класичного вигляду. Перша згадка про надвірну хоругву Самойловича під командуванням Я.Павловського згадується лише в листопаді 1674 р., коли вона конвоювала російське посольство В.Тяпкіна[741]. Прохаючи в царів дозволу сплатити жалування найманим полкам у липні 1677 р., гетьман просив грошей «также и на знамя Павловского полтораста человек, которые прежде еще Молчановского полку[742] при мне работают, в

---

[736] Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 565.

[737] Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів... - С.66-68.

[738] Там само. – С. 88; Источники малороссийской истории. – Т. 1. – С. 207; Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – С. 212.

[739] Сокирко О. Лицарі другого сорту… – С. 68–75.

[740] Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 672.

[741] Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1855. - Т. 5. – С. 134.

[742] РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2. – Д. 42. – Лл. 386 об. – 391 об.

розных походах воинских будучи»[743]. Цей підрозділ до того перебував на надвірній службі в М.Ханенка й перейшов на Лівобережжя в 1674 р. Окрім цього підрозділу в джерелах згадуються також піхотна та драгунська роти. У травні 1677 р. Самойлович вирядив на допомогу обложеному турками Чигирину сердюків, «также роту драгунии своїй»[744]. В липні 1677 р. гетьман говорив стольнику Карандєєву про своїх «дроганий 500 человек»[745]. Отже, у розпорядженні Самойловича протягом його правління перебувало три надвірних формування – одна піхотна рота та 2 кінні хоругви (компанійська та драгунська), чисельність яких коливалася в межах 1000 осіб.

Утримання надвірних військ лівобережних гетьманів успадкувало питомі риси забезпечення найманих формувань, що склалися в попередні часи. Згідно джерел, забезпечення поділялося на два види: грошове (власне жалування) й натуральне (харчі, одяг і боєприпаси). Залежно від економічної ситуації, засоби надходили з різних джерел – військового скарбу чи місцевих зборів. Грошове жалування за періодичністю виплат поділялося на дві категорії: «дорочное» («рокове»), виплачуване зі скарбниці раз на рік, кошти на яке прибували від різноманітних зборів, стягуваних на користь казни, й «місячне», що збиралося з податного населення тих місцевостей, де квартирували гетьманські жовніри, – відповідно сплачувалося щомісяця або раз на квартал (“чверть”)[746]. Відомо, що лише частина надвірних підрозділів увесь час перебувала при гетьмані, де їхнім побутом опікувалися двірські служби, а решта жовнірів розташовувалася на квартирах в Прилуцькому та Переяславському полках[747].

---

[743] Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 176–177.

[744] Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 234, 362.

[745] Там само. – С. 190.

[746] Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 176–177; Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1.: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII ст. – Одесса, 1922. – Т. 4. – С. 4–9, 31-33, 149–151; Сокирко О. Лицарі другого сорту... – С. 168–202.

[747] АЗР. – Т. 5. – С. 143–147, 151.

Попри придворний статус, надвірним військам судилася не лише почесна столична, але і бойова служба – в розвідувальних чатах, рейдах і виправах. У серпні 1676 р. хоругва Павловського разом із компанійським полком Новицького прикривала зосередження гетьманських військ біля Костянтинова, а місяцем пізніше охороняла мешканців Корсуня від «прельщений» Гоголя[748]. Під час першого Чигиринського походу в серпні 1677 р. хоругва охороняла ставку Самойловича, котрий поспішав на допомогу обложеному місту[749]. Восени, уже після завершення бойових дій, Павловському було доручено пильнувати відділи запорозьких та донських козаків, розташованих у Гетьманщині на зимових квартирах, а згодом – спільно з компанійцями тримати розвідувальні чати понад Бугом[750]. У другому Чигиринському поході хоругва окрім власне охоронних і бойових виконувала ще й поліційні функції: в серпні 1678 р. надвірні жовніри стояли в Жовнині, ведучи розвідку уздовж Дніпра, а під час відступу московсько-українських військ з-під Чигирина виловлювали дезертирів і мародерів. Після завершення кампанії хоругву приєднали до компанійських відділів, які чатували в правобережному Придніпров'ї[751].

Про роль надвірних жовнірів у перевороті 1687 р. під час Коломацької ради можемо судити, спираючись на відомості про участь у цих подіях найманих полків. Більшість охотницьких полковників була в добрих стосунках із головним претендентом на булаву І.Мазепою, тому оборона найманцями табору Самойловича від збунтованої черні закінчилася його видачею, решта ж старшин поводилася індиферентно[752]. Немає сумніву, що надвірні ротмістри, більшість яких (як і охотницьких полковників) походила з правобережної старшини, стали на бік Мазепи, котрий одразу по Коломацькій раді кількаразово звертався до них із «зычливими» листами, «не тылько рейментарски, яко з власной волѣ Божой,

---

[748] Там само. – С. 139–141.

[749] Акты ЮЗР. – Т. 13. – С. 248.

[750] АЗР. – Т. 5. – С. 143–147.

[751] Там само. – С. 151, 153–154.

[752] НБУВ. ІР. – Ф. ІІ. – Спр. 14778. – Арк. 218.

милости монаршой и любовѣ войсковой обраный гетман, але яко и брат ваш», обіцяючи «всѣ слушные жаданья и потребы ваши контентувати»[753]. Усе це дозволяє зробити висновок, що з кінця XVII ст. гетьмани й старшина добре засвоїли практику використання надвірних та охотницьких формувань у внутрішньополітичній боротьбі, протегуючи кар'єри найманих старшин і впливаючи на них фінансово. Фактор матеріальної стимуляції, особисті зв'язки із реґіментарями відігравали для надвірних контингентів винятково важливу роль і визначали ступінь їх вірності.

Гетьманування І.Мазепи можна вважати кульмінацією розвитку надвірного війська як складової частини реґіментарського двору, що вражав сучасників своєю пишністю та витонченістю[754]. Певне уявлення про склад і чисельність гетьманського почту дають матеріали посольств Мазепи до Москви 1690 р. Зокрема, документи Малоросійського приказу занотували, що «всего з гетманом было всякого чина людей 528»[755]. Анонімна польська авіза з вересня 1705 р., описуючи марш гетьманського війська в околицях Крилова, писала: «першим йде полк Фастівський Михайлів, він і місце для табору обирає і стає на передній сторожі. Потім ідуть полки війська компанійців і сердюків. Потім іде ясновельможний його мость пан гетьман. Перед ним носять булаву, над ним – бунчук з немалою і пристойною асистенцією. Потім ідуть городові полки лінією і на флангах»[756].

Прибічну гетьманську гвардію у вузькому значенні цього терміна складала драгунська хоругва[757]. Пішу варту при ясновельможному несли жолдаки, які крім реґіментарського правління, ймовірно, охороняли також приміщення

---

[753] АЗР. – Т. 5. – С. 211.

[754] Сокирко О. Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII -початку XVIII століття //Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталі Яковенко. — К., 2012. — С.500-510.

[755] РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2 – Д. 115. – Лл. 290 об. – 291.

[756] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 602.

[757] РГАДА. – Ф. 229. – Оп. 2 – Д. 115. – Л. 290 об.

«генеральних» установ Гетьманату[758]. Головним місцем її служби був Батурин і, можливо, інші гетьманські резиденції, де Мазепа бував найчастіше. Окремий надвірний підрозділ утворювала легкокінна волоська хоругва. В бойовому літописі роти була не тільки придворна служба, але й справжні бойові виправи на турецькі фортеці – в 1693 та 1697 рр. на Казикермен, у 1694 р. – на Азов[759].

Особливе місце належало сердюцькому полковнику Д.Чечелю, котрого сучасники вважали однією з найбільш довірених осіб у гетьманському оточенні. Донос В.Кочубея прямо вказує на участь у підготовці замаху на Петра I (який готувався в Батурині) сердюків, котрим Мазепа наказав «з добрим заряженим оружьем, бути в поготовости, и поставил их около двора своего в тайних местах, и приказал им: “Мѣли бисте что якого галасу почути в дворѣ моем, то того ж часу давайте добрый поратунок и, не глядячи никому, кто ні есть, бисте за ружья смѣлей!”»[760]. Відомості про підготовку замаху на царя, зважаючи на суперечливий характер свідчень Кочубея та Іскри під час слідства, навряд чи можна сприймати буквально, проте характеристичними є самі згадки про перебування при гетьманському дворі охотницьких полків як вірних слуг і охоронців Мазепи.

Наприкінці XVII ст. вже можна чітко побачити внутрішню спеціалізацію надвірних формувань, що свідчить про певну рафінованість гетьманського двору. Частина з них утворює ближню варту гетьмана в резиденції та під час походів, часто правлячи за суто церемоніальний почет. До таких належали драгуни та жолдаки. Інші, як-от волоські та компанійські хоругви й сердюки, відігравали роль гвардійських частин, які за потреби могли виконувати самостійні бойові задачі, охороняли резиденції та вищі установи.

Полтавська поразка та еміграція старшини й козаків на чолі з Мазепою фактично знищили придворну гетьманську гвардію, одна частина якої загинула в

---

[758] НБУВ. ІР. – Ф. І. – Спр. 55022. – Арк. 131.

[759] НБУВ ІР. – Ф. VIII. – Спр. 228. – Арк. 609–623; Літопис Величка. – Т. 2. –С. 459, 555; Листи Івана Мазепи. – Т. 2. – С. 374–375; Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – Т. 3. – С. 137.

[760] Источники Малороссийской истории. – Ч. 2. – С. 88–89.

боях із росіянами, а інша розчинилася серед козацтва, що опинилося в бендерському таборі. У розпорядженні обраного під контролем росіян у листопаді 1708 р. лівобережного гетьмана І.Скоропадського перебували залишки найманих полків, засеймські сотні та рештки жолдацької команди – усе, що залишилося від надвірної гвардії[761].

Відродження надвірного війська в колишніх масштабах і формах відбулося вже за нового володаря Гетьманщини Д.Апостола. Стараннями гетьмана було відновлено кінну надвірну хоругву[762]. Це була виокремлена сотня з компанійського полку Г.Тонконога[763]. Відроджена надвірна хоругва, як і все надвірне військо загалом, відтепер остаточно втратили своє бойове значення. Замість участі у воєнних кампаніях, надвірні компанійці скеровувалися «для посилок» за різними дорученнями гетьмана та придворних, адміністраторів рангових маєтностей, Генеральної військової канцелярії, супроводу гетьманських дворян і конвоювання злочинців[764]. Постійним обов'язком надвірних козаків стає також доставка кореспонденції ясновельможного і вищих державних установ[765].

Одночасно з відновленням кінної хоругви новий гетьман збільшив штат жолдацької команди до 60 осіб, перетворивши її на окрему роту. 5 листопада 1731 р. із Генеральної військової канцелярії командиру роти капітану А.Негефелю було надіслано гетьманський указ та інструкцію, яка стала фактично першим писаним регламентом жолдацької служби[766]. Жолдацькі караули до рейментарського двору мали надсилатися по черзі, а капітану наказувалося «если который жолдакъ по своем преступлении подлеглий будет вине[н], того по

---

[761] Сокирко О. На варті булави. — С.105-107.

[762] Судиенко М. Материалы для отечественной истории. Т. 1. – Отд. 2. – С. 9.

[763] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4179. – Арк. 87; спр. 4498. – Арк. 5 зв.

[764] [А. Л.] Гетманская надворная коргова //Киевская старина. – 1901. – № 9. – С. 78.

[765] ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 53763. – Арк. 20.

[766] НБУВ ІР. – Ф. І. – Спр. 51207. – Арк. 47; спр. 51208. – Арк. 48.

важности дела наказовать без жадних накладовъ и взятковъ»[767]. Утримання жолдаків, як і раніше, складалося з грошової та матеріальної (хлібна порція і мундир) частин[768]. За періодичного дефіциту готівки у скарбі та довгій процедурі отримання дозволів на сплату жалування, його видачі були нерегулярними[769].

Після смерті Апостола головним їхнім розпорядником стала Генеральна військова канцелярія, що упродовж 1734–1750 рр. керувала всіма адміністративними, військовими та господарськими справами Гетьманщини. Канцелярія використовувала надвірні формування на для караульної та кур'єрської служби при вищих установах, так само як і в попередні роки, послідовно утримуючи їх у «генеральній» юрисдикції та обороняючи компанійців і жолдаків від утисків локальних влад.

Окремий різновид надвірних формацій, що посідали проміжний статус між приватними та державними збройними силами, становили надвірні почти козацької старшини — генеральних старшин і полковників. Їх виникнення відбувалося, з одного боку, шляхом навернення до приватної служби козаків, котрі вилучалися з-під державної військової служби, а з іншого, через рекрутацію підданих і слуг, котрих перетворювали на приватні збройні контингенти. Обидві категорії старшинських надвірних жовнірів були тісно пов'язані із двором, що був інститутом влади (в залежності від статусу його очільника – влади публічної (реґіментаря, старшини, урядовця), чи то – приватної (дідича, державця)) й соціальною спільнотою з власною ієрархією, що мала цю владу реалізовувати, забезпечувати та гідно репрезентувати. В стосунку до двору козацької старшини, як верхівки лицарського стану й керівної ланки держави та армії, особливо важливим був військовий сегмент двору – дворяни, курінчики, бояри, стрільці та інші категорії слуг, яких об'єднувала спільна

[767] НБУВ ІР. – Ф. І. – Спр. 51208. – Арк. 48.

[768] Сокирко О. На варті булави... - С.114-115, 122, 128-129.

[769] ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 53763. – Арк. 10.

функція охорони і захисту свого патрона, його «дому», силова реалізація його владних повноважень[770].

На середину — другу половину XVII ст. уявлення про збройну асистенцію старшини дають матеріали козацьких посольств до Варшави й Москви. Таку інформацію подають реєстри коронного скарбу з травня 1659 р. про виплату жалування членам козацького посольства, виправленого на варшавський сейм. Усього на сейм прибуло 34 посли, а також делегати від тринадцяти козацьких полків і Коша; загальна чисельність посольства, разом із козаками, слугами й челяддю, становила 511 чол[771]. Власні надвірні роти, що складалися з сербів, волохів і мунтян, мали брацлавський полковник І.Сербин та генеральний бунчужний Д.Мигаль. Зокрема, останній утримував сербську кінну роту, подібну до тієї, котра існувала при гетьмані. Як відомо, сербські та волоські формування стали досить розповсюдженим явищем за правління Виговського, котре збіглося в часі з черговим припливом мігрантів з Балкан та Придунав'я. У серпні 1659 р. Мигаль потрапив у полон до переяславських козаків Цицюри, «а взяли его на перевозе, перевозился с ротою своею Днепр, и роту его сербов переяславские казаки всех побили»[772].

Яку структуру мав власне військовий сегмент старшинського двору можемо скласти більш-менш повне уявлення на прикладі куренів полковників і старшини, котрі відбилися в компутах та "вѣдениях" козацьких бойових відділів початку XVIII ст. Хронологічно найдавнішим таким документом є компут двох козацьких корпусів, виправлених влітку 1700 р. на театр бойових дій Північної війни. Перший з них під командуванням полтавського полковника І.Іскри (1 345 козаків Полтавського, Прилуцького та Стародубського полків, в т.ч. 75

---

[770] Сокирко О. «На послугах дому»: надвірні почти козацької старшини другої половини 17–18 ст. //Patrimonium: Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. – К., 2015. – Т.1. – С.307–327.

[771] Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року //Гадяцька унія 1658 року. - К., 2008. - С.110-112.

[772] Акты ЮЗР. – Т. 7. – С. 312; Крип'якевич І. Серби в українському війську 1650–1660 рр. – С. 86.

курінчиків) був вирядженій до Риги, а другий на чолі з ніжинським наказним полковником Л.Шрамченком (1 100 козаків Ніжинського полку та Засеймських сотень, в т.ч. 150 курінчиків) – до Новгорода[773]. Кількість збройних слуг і курінчиків була достатньо значною, складаючи від 5 до 13% бойового складу відділів. Ще більшою була чисельність старшинських почтів, котрі перебували у відділі Чернігівського полку (287 чол.) на чолі з Ю.Лизогубом у Прибалтиці протягом 1701-1703 рр. Зокрема, курінчиків нараховувалося 77[774]. Цікаво, що окремий курінь мав полковничий син Я.Лизогуб, що не посідав на той час жодного уряду, а також те, що курінчики полкового обозного та значкових товаришів (їх у відділі нараховувалося 17), були об'єднані в одному підрозділі. Кожен з куренів мав свого отамана, а полковницький, окрім отамана, очолювався значковим товаришем М.Третяком. Як бачимо, старшинські почти тут утворювали практично третину бойового складу відділу.

До нашого часу дійшли також два компути миргородського полкового товариства, вирядженого у рейд під Нові Санжари навесні 1722 р., котрі зафіксували перелік і склад військово-служилих корпорацій козацтва, що відбували службу на двір миргородського полковника Д.Апостола й, очевидно, відображали ще більш архаїчні практики цієї служби, що склалися в попередньому столітті. Зокрема, при боці Апостола перебував окремий «курѣнъ Его Милости дворовий» на чолі з отаманом І.Перевозним, курінь «возовыкив» з отаманом Х.Трусируною, 12 «дворан», 2 курені «стрілців Его Милости» з отаманами Г.Ілляшенком та Д.Александренком, «козакі Его Милости служивие»[775] з отаманом П.Герасимовичем, а також ще 3 територіальних курені – попівський на чолі з Г.Виприском, бакотівський на чолі з І.Моцовитичем та

[773] Горобець С., Рябцев В. До історії участі українських козаків у подіях початкового етапу Північної війни (1700-1702 рр.) //Сіверянський літопис. – 2011. - №3. – С.23-38.

[774] Там само. – С.33-34.

[775] Присяга Миргородського полку 1718 року. – К., 2012. - С.33,41.

хомутянський на чолі з М.Бубликом[776]. Загалом почт нараховував 135 козаків, з яких лише 18 обозових товаришів не мали власне воєнних функцій. В іншому компуті, датованому цим же роком, фігурувала «короговъ дворянская» на чолі з військовим товаришем І.Тернавським, отаманом В.Мурзаком і хорунжим Константієм, «короговъ стрілецкая» з отаманом С.Терещенком і хорунжим А.Бандуренком й ще 2 територіальних стрілецьких курені – городиський з отаманом І.Головкою та потоцький з отаманом Грицьком[777].

Як бачимо, перелік формацій військових слуг був досить сталим: найближчий почет складали козаки власного куреня й дворяни, доповнені кількома стрілецькими формуваннями, котрі в мирний час постачали дичину для полковницької кухні, й козаки територіальних куренів, що несли, очевидно, допоміжну службу. Імовірно, ближчий почет перебував при особі полковника повсякчасно, тоді як допоміжні формації мобілізовувалися лише на час походів (цікаво, що наприклад, наказний гетьман Я.Лизогуб під час польських походів 1733-1734 рр. мав при собі лише 29 курінчиків (втім, йому додатково виділили 300 козаків засеймських сотень, що конвоювали його ставку[778])).

Полкова старшина мала значно менші почти, ніж генеральні старшини та полковники. Так, в компуті миргородського товариства 1722 р. зазначено, що полковий обозний В.Родзянко мав при собі курінь в 15 козаків, полкові осавули К.Петрашевич та М.Зарудний – по 18 і 12 козаків відповідно, полковий хорунжий І.Черкас – 7 козаків, і троє значкових товаришів Р.Лісницький, І.Рубльовський та Т.Джелемен – 8, 3 і 2 козаки відповідно[779].

Аналогічну кількість козаків мало при собі й бунчукове товариство. Так, «ведение» куренів, що перебували при 70 бунчукових товаришах корпусу

---

[776] ЦДІАК України. – Ф.102. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.13-14

[777] Там само. – Арк.131-133.

[778] ЦДІАК України. - Ф.51. – Оп.3. – Спр.4520. – Арк.5, 9.

[779] ЦДІАК України. – Ф.102. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.14-15.

Я.Лизогуба в Польщі в листопаді 1733 р. подає інформацію про 384 курінчиків[780]. На одного бунчукового товариша припадало в середньому від 4 до 8 курінних козаків. Величина й склад почту старшини в поході, або якійсь більш-менш віддаленій виправі (прощі, поїздці до родичів або службовій "експедиции"), напряму залежали від його рангу й статків. У воєнні походи Я.Маркович зазвичай мав при "своєму боку" щонайменше 8-15 чоловік. Прізвиська слуг, занотовані у щоденнику, дозволяють припустити, що частина з них виконувала звичні функції домашньої прислуги (камердинер, кухар, кравець та візник), частина ж, очевидно, мала дбати про безпеку свого пана та його "обозца"[781].

Сучасні дослідження підтверджують тезу В.Мякотіна про те, що група курінних козаків почала формуватися ще в перші роки існування гетьманату, а у XVIII ст. розвинулася в розгалужену мережу службових спільнот[782]. Очевидно, цей інститут мав ще давніші витоки, що сягали початків реєстрового козацтва, зорганізованого на засадах товариського почту. Звертає увагу той факт, що значна частина старих козацьких "фамілій", що спадково володіла збройними почтами, розпочинала свою службу в реєстрових або магнатських козацьких формуваннях першої половини – середини XVII ст. Скажімо, родоначальник роду Апостолів Павло, "вийшовши" до Речі Посполитої з Молдавії, став на службу до володаря Лівобережжя князя Я.Вишневецького і зберігав вірність своєму патрону аж до смерті князя в 1651 р. Апостол отримав у винагороду маєтності на Миргородщині (с.Хомутець), де за якийсь час він посяде полковницький уряд, увійшовши до старшинської еліти Гетьманщини[783]. В такому випадку двір магната та організація його збройної асистенції ставала прикладом для наслідування для його слуг, котрі після вибуху Козацької

---

[780] ЦДІАК України. - Ф.51. – Оп.3. – Спр.4520. – Арк.3 зв. – 4 зв.

[781] Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. - Т.1. - С.234; т.4. - С.260).

[782] Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. - Прага, 1924. - Том I. – Вып.3. – С.52.

[783] Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618-1678) //Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1944. – Т.5. – С.42.

революції самі заходилися облаштовувати власні двори та клієнтарні мережі. З часом, старшинські почти перетворювалися на спадкові формування з числа рядових козаків, взоруючись, а можливо іноді й зрощуючись (особливо на Наддніпрянщині й Лівобережжі) із анклавами боярських служб при замках та воєводських урядниках. На жаль, джерела вкрай скупо освітлюють службові традиції цього регіону та їх вплив на пізніші козацькі структурні аналоги. Своєрідним синтезом козацьких і річпосполитських практик можна вважати існування при старшинських дворах категорії бояр (очевидно, козацького походження), котрих не залучали до полкової служби навіть у першій чверті XVIII ст.[784].

Коло обов'язків військових слуг і курінного товариства було дуже широким. В історіографії домінує думка про їх виключно “служебницький” та економічний характер, хоча сама традиція службового куреня початково мала переважно воєнний характер, зберігаючи його і в подальшому. У воєнній виправі обов'язком курінних козаків було постійне перебування при особі свого патрона — в таборі, у поході, на бойовищі й навіть при похороні. Коли 1721 р. в Ладозькому поході помер генеральний хорунжий І.Сулима, було велено “якъ значковымъ при тѣлѣ ити, такъ и курѣнцямъ всемъ его милости и музицѣ войсковой”[785]. Очевидним є також, що вже на початкових етапах формування військового двору старшини не менш важливою його функцією була участь у різноманітних «наїздах» - нападах на маєтки сусідів, грабунках і вбивствах політичних супротивників або економічних конкурентів, а то й просто з’ясовуванні сусідських стосунків, що стало невід’ємною частиною побуту Гетьманщини, успадкованою від річпосполитських часів. Наприклад, своїх бояр полтавський державець Ф.Кочубей у 1717 р. відправляв до сусідніх полків

---

[784] Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії… //Київська старовина. – 1994. - №3. – С.29.

[785] Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII — XVIII в. - К., 1884. - С.41.

мститися за кривди, заподіяні його підданим[786]. У 1745-1746 рр. абшитований прилуцький полковник Г.Ґалаган насилав своїх курінчиків і бояр на вереміївських і липовських козаків, що мешкали на його землях, змушуючи їх до підданства[787].

Збройні слуги були також вірними помічниками своїх патронів і надвірних служителів, в часи, коли старшинський двір поступово перебрав на себе частину адміністративних і управлінських функцій над цілими полками і сотнями. Полковницькі слуги (*дворецькі*, *старости* та ін.) виконували функції публічних урядників, нерідко усуваючи їх від влади, принижуючи та зневажаючи; від імені патрона виконували офіційні доручення, збирали податі, керували громадськими роботами або вершили суд. Картину того, як приватний двір полковника ставав керівним центром управління публічним життям регіону подають численні скарги козаків і поспільства на службові зловживання старшин і матеріали слідств щодо них. За словами суплікантів, котрі описували «проступства» гадяцького полковника М.Милорадовича, той «отдал власть над полком и судовое управление слугам своим; а те слуги чинят в полку великие бедствия… и стало теперь у нас так: что слуга – то и судья, а полковые есаулы – слуги да возницы! Полковничий приказчик – полковник наказный»[788]. В усіх подібних випадках збройною підтримкою свавільних старшин або їхніх мажордомів виступали дворові козаки, челядь і дедалі частіше козаки сотенної служби, записані до полковницького куреня. В уже згаданій супліці гадяцьких полчан, козаки нарікали на те, що їх невиправдано часто залучають до охорони полковницького двору, різного роду посилок, а також «чорних роботизн» при будинку Милорадовича.

---

[786] Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий //Русский архив. – 1876. – Т.12. – С.451-452.

[787] Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К., 1892. – Т.1. – С.111, 115.

[788] Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Милорадовичи //КС. – 1882. - №3. – С.481.

З іншого боку, наближеність до впливового старшини гарантувала військовим слугам, захист, безкарність, увільнення від військових постоїв, сплати податків і повинностей, а отже й чималі матеріальні вигоди. Так, господар стародубського полковника Л.Журавки Шаркевич перехопив і силоміць утримував у 1719 р. бунчукового товариша А.Гудовича, котрий їхав до Глухова зі скаргою на полковника; згодом дворовий слуга ніякийсь Федір безкарно «наїхавши» маєтності Гудовича, перестрів їх власника в Стародубі й «дерзновенно полаявши, палицею в лице ударил»[789]. Прикметно, що при цьому Журавка, як вказували чолобитники, «слугамъ дворовимъ за домовую прислугу ратушные села понадавалъ своїми універсалами во владініе»[790].

В сучасній історіографії не існує усталеної картини соціального і майнового статусу, традицій служби курінного козацтва. Дослідники, вслід за документальними згадками, чітко фіксують дві групи курінного товариства: тих, чия служба була спадковою, й тих, що потрапляли «на послугу» тимчасово, на період якоїсь воєнної кампанії. Прикладом першої групи можуть бути курінчики с.Диканьки Першої полкової сотні Полтавського полку, котрі несли службу «на дом» полтавського полковника Ф.Жученка, згодом його зятя В.Кочубея, а по ньому – удові Л.Кочубей[791]. Спадкова служба, судячи з усього, складалася в тих регіонах, котрі перебували у дідичній власності старшин. Очевидно також, що ця модель формування збройних почтів була давнішою, зародившися ще у XVII ст. й була достатньо поширеною. На її узвичаєність вказує, наприклад, супліка до гетьмана Апостола кролевецького козака Ф.Басанського з жовтня 1731 р. в якій він просив прийняти його на службу в двір гетьманський, мотивуючи це тим, що «якъ прежнихъ годовъ служилъ я при домі Вашой Ясневелможности козацко, такъ и тепер ревнуя тому вседушне отлучитис нежелаю»[792].

---

[789] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. - К.,1993. - С. 209-210.

[790] Там само. – С.212.

[791] Горобець В. Влада та соціум гетьманату... – С.168; Мякотин В. Очерки социальной истории... - С.53.

[792] ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.3692. – Арк.1-2.

Такі курінчики не були кріпаками, як на тому наполягала радянська історіографія, до їх лав, очевидно, потрапляли заможні й середньозаможні господарі, яким залежало на отриманні протекції від старшин. Показовим у цьому відношенні є універсал генерального писаря С.Савича з квітня 1715 р. до старшини Прилуцького полку в якому, зокрема, йдеться: «свойствений и курѣнчик мой пн. Никифор Савуїско, мѣючи в сотнѣ Красноколядинской под селом Талалаевкою куплений свой хутор з млином, там построеним, для управления и моїх нѣкоторих, в будучом там же поблизу маетности моей селѣ Ведмежом приключающихся дѣл, перейшол з Конотопу до оного на мешкане. Зачим, аби ему, пну Никифору Савойсковы, яко моему свойственному, в спокойном в помянутом хуторѣ житиї нѣ од кого [з ко]заков, панов старшини и чернѣ полку Прилуцкого, жадной не било трудности и нѣ до яких войскових и посполитих повинностей не притягано прошу, обѣцуючи тому учинкови всякою моею отвдячати приязнию, ибо он, пн. Савуйско, повинен будет за в те при мнѣ в куренѣ войсковую, когда позовет слу[жи]ти, отправовати службу»[793].

Натомість дещо іншою була ситуація, коли курінчики призначалися «на підпомогу» новопризначеним старшинам й рекрутувалися з підлеглих їхньому уряду місцин або ж рангових маєтностей. Найвпливовіші представники козацької аристократії такі як Апостоли, Кочубеї, Лизогуби могли у XVIII ст. набирати курінчиків як у приватних, так і рангових володіннях через що їхня чисельність була найбільшою.

Так само не вповні зрозумілими виглядають соціальний статус і рекрутація дворян і стрільців. Про деяких з полковницьких дворян, як-от полтавського полковника Кочубея, що проживали в с.Жуки, відомо, що вони були «з мужиков»[794]. Натомість, дворянська хоругва миргородського полковника Апостола бу-

---

[793] Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського //Рукописна та книжкова спадщина України. – Київ, 2017. – Вип.21. - С.411-412.

[794] Горобець В. Влада та соціум гетьманату... – С.172.

ла сформована, найочевидніше, з козацтва, причому «можнейшого» та «значного», а також старшинських дітей і родичів. Так, у 1718 р. в її списках значаться син лубенського полковника, в майбутньому генеральний підскарбій та автор відомого «Діаріуша» Я.Маркович, син миргородського полкового осавула і значного військового товариша Ф.Чорниш[795], син миргородського сотника В.Короленко[796]. Крім того, до дворянської хоругви після Прутського походу 1711 р. влилася якась частина волохів і мунтян, що служили Д.Кантеміру (наприклад, М.Гораний (Горонескул)[797]. Звертає на себе увагу той факт, що згадки про дворян в джерелах поступово стають рідкіснішими, практично зникаючи з кінця 30-х рр. XVIII ст. Так, якщо в присяжних записах Миргородського полку 1718 р. дворяни ще згадуються як окрема формація, то в аналогічному документі 1732 р. їх вже немає.

Умови служби в старшинських почтах фіксує компут Миргородського полку 1723 р., до якого були вписані практично всі категорії полковницьких слуг за винятком хіба що дворян. Так, в ньому зазначалося, що «придворные козаки, которые службу отбуваютъ на его (полковника Апостола – О.С.) конях и его оружям, и плата а когда случай воєнний позоветь, а походах и харчъ імъ его пана полковника дается»[798]. Аналогічне становище посідало і «особливое товариство сотнѣ Кременчуцкой, іменуються стрілці куреня пана полковника Миргородского, которимъ видается з дому его конѣ і оружа, а когда позоветъ военний случай до походу, тогда онимъ видается і харчъ з дому пана полковника ж»[799]. При цьому, всі згадані вище категорії збройних слуг фігурували як «з дѣда отца козаки»[800]. У випадку, коли в куренях були великі домогосподарства, що

---

[795] Присяга Миргородського полку 1718 року. – С. 33-40.

[796] Там само. - С.99.

[797] Там само. - С.32-40.

[798] Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 45-49.

[799] Там само. – С.94, 100.

[800] Там само. – С. 89, 94.

включали декілька кревно споріднених сімей, що було звичним для козацького середовища, ревізори робили помітку про те, що курінці «на одном дворі живут, почережно отбувают службу»[801]. Варто, однак, зауважити, що невелика кількість курінчиків могла перебувати при особі старшини постійно, творячи прибічну варту тілоохоронців, як-от невеличкий «курѣнъ дворовий» загаданого Апостола, що нараховував 8 козаків на чолі з курінним отаманом[802].

Чим вищим був козацький урядник, тим ширше сягала його протекція над слугами. Захист та податкові імунітети поширювалися не лише на курені, що мешкали в безпосередній близькості від резиденції старшин й “ходили” під ними у походи й виправи, але й на більш віддалених теренах, де їхні патрони не посідали жодних урядів, маючи натомість “господарські” курені при маєтностях[803]. Паралельно із кількісним збільшенням урядницької верстви й виокремлення знатного військового товариства, зростала потреба в курінчиках. Очевидно, що старі козацькі *“фамілії”*, котрі в кількох поколіннях посідали старшинські уряди цілком давали собі раду, послуговуючись тими козаками й залежною челяддю, що спадково служила їм “на потребу домову”[804]. Натомість бунчукове, військове й значне товариство, а також урядники новостворених сотень, котрих протягом XVIII ст. відчутно побільшало, “для отправованя служеб” лишалися без жодної “підпомоги”. В таких випадках гетьман або Генеральна канцелярія дозволяли старшинам набирати курінчиків акордно, на час воєнної кампанії або відрядження, як-от у 1733 р., коли бунчуковим товаришам Ніжинського полку гетьман Апостол дозволив набрати курінчиків, згідно давнього звичаю[805]. Володіння хай і невеликим почтом військових слуг було не лише ознакою соціального, але й службового, урядницького статусу.

---

[801] Там само. – С.45-46 та ін.

[802] ЦДІАК України. – Ф.102. – Оп.2. – Спр.101. – Арк.13.

[803] ЦДІАК України. - Ф.51. - Оп.3. - Спр.4815. - арк.2-3; спр. 4903. - Арк. 1-2.

[804] ЦДІАК України. - Ф.51. - Оп.3. — Спр.401. - Арк.2-2 зв.

[805] ЦДІАК України. - Ф.51. – Оп.3. – Спр.4385. – Арк.2 зв.; Окиншевич Л. Значне військове товариство... - С.163

Бунчуковий товариш С.Лизогуб скаржився гетьману Апостолу, що «безъ курѣнчиковъ служебъ войсковыхъ ему отправоватъ не без трудности и обиды будетъ»[806].

Зворотним боком розповсюдження практики приватної служби козацтва на “дом” було поступове перетікання військової служби з публічної до приватної сфери. Держава довгий час не впорядковувала військові повинності козацтва, що базувалася на традиціях звичаєвого права, й до того ж несла мінімум фінансових зобов’язань щодо неї. Ці фактори, а також відсутність сталого контролю над реєстром, слабкість і недостатність низової адміністрації спричинилися до того, що клієнтарні зв’язки у війську почали витісняти легальні, зводячи нанівець офіційну військову ієрархію та її правила. За дуже приблизними підрахунками, у війську Гетьманщини XVIII ст. до сфери приватного контролю належало до 20% всіх військових формувань. Особисті зв’язки та неформальні механізми, отже, на деякий час виявилися більш стабільними й ефективними в управлінні армією, але ця система швидко втрачала рівновагу в середині XVIII ст.

Після створення козацьким станом власної держави в середині XVII ст., козацьке військо почало перетворюватися на станове ополчення, організоване за територіальним принципом. При всіх своїх позитивних якостях і перевагах ця армія, однак, не була пристосована до ведення тривалої й масштабної війни, більше надаючись до оборони краю. Козацькі політики, більшість яких мала жовнірське походження й добре розумілася на військовій справі, швидко усвідомили це й вдалися до спроб побудови професійного війська, котре б компенсувало недоліки козацької військової організації. Так в Гетьманщині постало власне наймане військо — найбільш оптимальний, як на той час, формат постійної професійної армії. В перше ж десятиліття по Козацькій революції кількість найманих відділів швидко зростала, а їх існування як неодмінної складової держави було зафіксоване в Гадяцькому трактаті 1658 р. Створення найманої армії зіткнулося з кількома труднощами й перешкодами, одні з яких

[806] Мякотин В. Очерки социальной истории … - С.56.

були тимчасовими, інші ж набули характеру перманентних: проблема пошуку кваліфікованих офіцерських і сержантських кадрів для найманих полків, котрі у військово-організаційному відношенні спершу взорувалися на “німецькі” (західноєвропейські) стандарти організації й тактики; неможливість користати з традиційних ринків вербунку таких кадрів, а також дороговизна цієї воєнної сили змусили козацьких володарів переорієнтуватися на внутрішні ресурси — найм покозаченого населення та випищиків з козацьких реєстрів, котрих в Україні було більш ніж достатньо. Своєю чергою, це потягло за собою відмову від європейських взірців організації, озброєння й тактики найманців, віддавши перевагу питомо козацьким. В основу організації та забезпечення постійної армії було покладено алгоритми (система “леж” (постоїв), “жолду” (грошового жалування) і “стацій” (натурального забезпечення), успадковані від військової організації Речі Посполитої, складовою частиною якої донедавна були реєстрові козаки.

Нездоланною перешкодою, що постала на заваді подальшій розбудові та використанню найманої армії стали фінансові проблеми. Пошук грошей був найбільшою проблемою європейських держав в справі розбудови постійних армій протягом XVI — XVIII ст. і Гетьманщина на цьому тлі не була винятком. Головною проблемою фінансової системи країни була її децентралізованість. Навіть в умовах воєнного часу тут збиралося достатньо грошових і натуральних податків, але більшість із них осідала в кишенях місцевих влад — козацьких полковників і магістратах заможних міст. Гетьманська скарбниця на перших порах обертала на фінансування найманих полків екстраординарні надходження (трофейні та контрибуційні кошти) й декілька разів пробувала налагодити карбування монети для сплати жалування. Ситуацію не змінило навіть встановлення прямих зборів на найманців (експортно-імпортні мита і податки на винокуріння й шинкування) і в часи економічного розквіту Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст. засобів на їх утримання хронічно не вистачало.

Все це призвело до того, що наймане військо Гетьманщини лишалося допоміжним контингентом при козацькому війську, що продовжувало лишатися кількісно переважаючою основою збройних сил. Це поєднання дозволяло доволі успішно вести оборонні війни з традиційними супротивниками — турками й татарами. Однак воно виявилося абсолютно непридатним у воєнних зіткненнях із регулярними арміями в які Гетьманщину було втягнуто на початку XVIII ст. Це показали події Північної війни та антимосковського виступу І.Мазепи в яких нечисленне й погано фінансоване наймане військо не змогло стати надійним опертям гетьманської політики.

XVIII ст. стало останнім періодом існування класичних форм найманства в Гетьманщині. Найбільш успішні європейські країни поступово “приручили” найманську вольницю, поставивши її на жорстко здисциплінований фундамент регулярної військової служби й монополізувавши право на збройне насильство. В Україні, після поразки мазепинців, військові інститути перейшли під частковий контроль Російської імперії. Після ліквідації сердюцьких полків у 1726 р. та скорочення компанійських, гетьманське правління не мало достатніх політичних та фінансових важелів впливу на наймані формування. Нечисленні охотницькі полки, служба в яких ставала спадковою й дедалі більше нагадувала козацьку, поступово перетворилися на гетьманську гвардію й перестали грати скільки-небудь помітну роль у війнах.

Надвірні війська в Гетьманщині сформувалися, головним чином, як рецепція давніх форм збройної асистенції князівського та великопанського середовища річпосполитської епохи. Самі козаки нерідко служили в надвірних загонах українських магнатів чи то окремими відділами, чи то як поодинокі збройні слуги. Визрівання козацтва як соціально-політичної сили так само було пов’язане зі службою «кінно й оружно» при дворах українних можновладців або ж участю в їхніх збройних суперечках із конкурентами. В ході Козацької революції середини XVII ст. гетьмани, генеральні старшини та полковники, як нова політична еліта, заходилися до формування й утвердження власних груп

впливу, економічної могутності та збройної підтримки. Для провідників часів Хмельниччини та Руїни власне приватне військо, відокремлене організаційно від козацького, стало питанням не лише безпеки, але й символічної репрезентації високого становища, потуги і «значності». Подібно до дворів річпосполитської знаті, двір українських гетьманів включав до свого складу як збройні загони (кінні та піхотні роти), що безпосередньо охороняли особу ясновельможного, його оточення, резиденцію та ставку, так і збройні формування військово-служилих корпорацій, склад яких змінювався протягом усієї другої половини XVII ст., починаючи від покозаченої шляхти, закінчуючи виокремленими з-під відання полкової адміністрації козацькими відділами, що виступали на службу під гетьманським бунчуком переважно у великих воєнних виправах. За потреби, регіментарі нашвидкоруч могли зібрати 3 000 – 4 000 війська (включно із гетьманськими дворянами та озброєною челяддю) – невелику міні-армію, котра в неспокійний час внутрішніх та зовнішніх війн нерідко ставала дієвою силою на полях битв.

Стабілізація політичного становища Гетьманщини в останній чверті XVII ст., коли рештки державності збереглися лише в Лівобережній Україні, дещо зменшила військове значення надвірних контингентів. І хоча надвірні роти так само брали участь у походах проти турків, татар і шведів нарівні із реєстровими та охотницькими полками, саме вони повільно і впевнено втрачали своє бойове значення, перетворюючись на яскраво вбрану та добре озброєну почесну варту гетьманів і старшин.

РОЗДІЛ 5. АРТИЛЕРІЯ

Артилерія в гетьманській армії була одним з родів військ, поряд із найманими полками, що мав постійні форми організації та фінансування, зберігаючи їх як під час війни, так і в мирний період. У військово-адміністративному відношенні артилерія поділялася на “Генеральну армату”, що перебувала в диспозиції вищого командування (гетьманів), та полкову й сотенну, що контролювалися й утримувалися місцевими владами (козацькою адміністрацією, а також магістратами й ратушами). В козацькому війську, подібно до інших армій Європи, артилерія мала ще й статус військових клейнодів, котрі уречевлено репрезентували славу й потугу війська. Особливе символічне значення серед них мали жалувані гармати з викарбуваними гербами суверенів, а також трофейні гармати, як свідчення перемог[807].

5.1. Структура й організація Генеральної та полкових артилерій

Генеральна артилерія сформувалася в окрему організаційну структуру в перші роки Хмельниччини. Її попередником була полкова артилерія реєстрового війська, поповнена в перші роки повстання трофеями, захопленими в коронного війська та в магнатських резиденціях і замках. Величезна кількість трофейних гармат, боєприпасів та інфраструктурних об’єктів, які опинилися в руках повстанців, а також збільшення масштабів і ускладнення характеру воєнних операцій поставили нагальне питання про організацію артилерії вже не як допоміжного контингенту, а самостійного роду збройних сил.

---

[807] Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII - на початку XVIII століття. — К., 2006. — С. 219, 221, 242.

Інституційний статус артилерії та джерела її утримання були одними із найважливіших питань військово-політичного устрою, що стабільно відображалися в гетьманських договірних статтях, що грали важлиу регламентаційну роль у процесі становлення молодої козацької держави. Першу згадку, що трактує “армату” як осібний рід війська, маємо в пунктах-проханнях до московського царя з лютого 1654 р.: “на поделку к снаряду войскового и на пушкарей и на всех слуг, что у снаряду просим твоего царского величества, изволь имети свое царское милостивое призренье, как о зямовле, також и о станах, також и на обозного 400 золотых”[808]. Відповідь, дана Москвою у Березневих статтях, була ширшою за змістом, передбачаючи утримання військової артилерії “ис тамошних доходов”, котрі мали йти на “пушкарей”, “работных людей”, а також “обозного арматного” та “хоружего арматного”[809]. Детальніші засади організації артилерії подали т.зв. “другі” Переяславські статті 1659 р., в яких містився більш детальний перелік посад старшин і артилерійського персоналу[810].

Широкі плани щодо реорганізації артилерії мав І.Виговський. 11 червня 1659 р. король Ян II Казимир пожалував С.Немиричу патент на “генеральство артилерії Великого князівства Руського”[811]. Імовірно, цей уряд мав бути одним з центральних у військовій і адміністративній ієрархії нової устроєвої моделі гетьманату, котру було закладено в Гадяцькому трактаті. Водночас за артилерійським відомством було закріплено значні рангові маєтності. В пунктах козацького посольства на варшавський сейм 1659 р. щодо підтвердження умов Гадяцької угоди, “обозному В.К.Р. та Війська Запорозького кварта староства Житомирського з ливарнею має належати, а по смерті нинішнього володаря

---

[808] Універсали Богдана Хмельницького. 1648-1657. - К., 1998. - С. 65.

[809] Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах. — М., 1953. — Т.3. — С. 561.

[810] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — Київ-Львів, 2011. — С. 116.

[811] Липинський В. Генерал артилерії Великого кн.Руського //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 1909. — Т.87. — С. 38-43.

староство Житомирське з адміністрацією соляних копалень по всій Україні в добрах Речі Посполитої, має належати йому ж (обозному — О.С.), на потреби армати”[812]. В жовтні 1657 р. при укладенні союзного договору між Швецією та Військом Запорозьким до нього були включені пункти із дозволом вільно вербувати на землях корони гарматних майстрів і ремісників, а також купувати зброю і амуніцію[813].

Ще більш масштабне й системне впорядкування артилерійського відомства передбачала інструкція з суплiками Війська Запорозького, подана на варшавський сейм наприкінці 1664 р. Зокрема, весь гарматний парк, артилерійські маєтності й доходи переводилися в спільне управління генерального обозного та спеціального, призначеного королем, артилерійського комісара, котрий мав наглядати за двома найбільшими арсеналами в Білій Церкві та Чигирині. Штаб-квартирою й головним арсеналом визначався Чигиринський замок із усією приналежною йому інфраструктурою, а економічною базою — Лисянське староство, що в сукупності утворювали окрему артилерійську ординацію (ordinatio). Штат артилерії складався з обозного, осавула, хорунжого, писаря, пушкарів, гармашів, шипошників (музик) і технічного персоналу — ковалів, стельмахів, римарів і фурманів (візників). Новацією мав стати найманий піхотний полк, утримуваний з доходів Білоцерківського староства й коронного скарбу, завданням якого була охорона і супровід артилерійського корпусу під час бойових виправ[814].

В Лівобережній Гетьманщині, де інститут Генеральної артилерії проіснував до кінця XVIII ст. її структура традиційно визначалася положеннями договірних статей, а якісь новації стосувалися лише джерел фінансування. Після драматичних подій Північної війни в ході якої гарматний парк Гетьманщини

---

[812] Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т.3. — С. 323-324.

[813] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — С. 31-32.

[814] Крикун М. Між війною і радою. — С. 115-116.

зазнав істотних втрат, а артилерійські служби через погане фінансування опинилися дезорганізованими, у відновленні та розбудові артилерії посилюються російські впливи, що втілюються в запозиченні технічних стандартів, організації, вишколу та ін. Паралельно робляться спроби встановлення інспекційного контролю над гарматним парком Гетьманщини, виробництвом озброєнь і боєприпасів, що їх імперія вважала стратегічно важливими ресурсами в умовах постійних війн на Півдні. Ця стратегічна лінія була лише однією зі складових нової імперської політики, що встановилася з другої половини 30-х рр. XVIII ст., але, на фоні змагань довкола повноважень владних установ, що керували в той час Гетьманщиною, дослідники ніколи не приділяли їй уваги. Разом із тим, вже на середину століття ці заходи надійно паралізували боєздатність гетьманської армії, поступово визначивши напрямки послаблення мілітарних інститутів і згортання автономії. Зокрема, “Рішительні пункти” 1728 р. приписували генеральному обозному “в каком состоянии та артиллерия ныне есть, о том прислать в коллегию иностранных дел известие и впредь повсягодно присылать”[815]. Відтак контроль російських влад над станом козацької артилерії став постійним, значною мірою визначаючи її подальший розвиток стан боєздатності[816]. Після ліквідації в 1764 р. гетьманського правління та реорганізації вищих органів влади контроль над Генеральною та полковими артилеріями зосередився в руках другої Малоросійської колегії[817].

Головним командиром та розпорядником Генеральної артилерії був генеральний обозний, який, однак, довгий час не мав контролю над полковими й сотенними артилеріями. В звичаєвій ієрархії генеральних старшин цей уряд посідав найвище місце, ідучи одразу після гетьмана[818]. Уряд обозного в

---

[815] ПСЗ. — Т.8. — С. 77.

[816] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 4527. — Арк.4-4 зв.; спр.4917. — Арк. 2 — 2 зв., 4.

[817] Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст.: (Політико-адміністративний аспект проблеми). — К., 1996. — С. 48.

[818] Гробець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII — XVIII століть. — К., 2000. — С. 33-34.

Гетьманщині увібрав до кола своїх повноважень дуже багато різноманітних функцій, серед яких завідування артилерією була лише однією серед багатьох інших. Подібно до своїх відповідників у війську Речі Посполитої (великого коронного та литовського обозних) йому належали квартирмейстерські функції (опікування обозом, пересуваннями війська та його забезпеченням під час походу). Високий статус генерального обозного зумовлювався його контролем над величезними маєтностями, натуральними й грошовими зборами, рухомим майном і служилими корпораціями козацтва й посполитих, за рахунок яких утримувалося артилерійське господарство. Посідання уряду було своєрідним вінцем старшинської службової кар'єри, який відкривав шлях до гетьманської булави[819]. Опріч безпосереднього командування артилерією, інспектування її персоналу й технічного оснащення, обозний дбав про їх матеріально-технічне забезпечення, добирав і подавав на затвердження гетьману й генеральній старшині керівний склад відомства. Подібно до інших генеральних урядів, повноваження обозного мали політичний характер — їх номінанти очолювали посольства до сусідніх країн, призначалися наказними гетьманами, координували складання реєстрів і перебіг гетьманських елекцій[820].

Генеральна артилерія довгий час не мала чіткої внутрішньої адміністративно-тактичної структури. Її штат був відносно невеликим й до першої половини XVIII ст. регулювався гетьманськими договірними статтями, що мали обов'язкові пункти, які стосувалися утримання “армати”. Номенклатура посад і спеціальностей формувалася стихійно, відбиваючи еволюцію самого роду війська та його матеріально-технічної бази. Всю сукупність “арматних служителів” можна умовно поділити на дві групи: 1) власне урядників та служителів (штаб (гарматні осавул, писар, хорунжий, отамани), Канцелярію Генеральної артилерії (канцеляристи, підканцеляристи, економ, префект,

[819] Його ж. Влада та соціум Гетьманату. — К., 2009. — С. 78-79.

[820] Гробець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII — XVIII століть. — С. 34; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст.. — К., 1959. — С.177-178.

фельдшер, музиканти), бойовий склад (гармаші, пушкарі)) й 2) допоміжний персонал (господарі, дозорці, шафарі, наглядачі, старости, ключники, двірники, конюші, коновали, стадники, скотарі, римарі, ковалі, слюсарі, стельмахи, фурмани, погоничі). Номенклатура обох груп не була сталою й постійно змінювалася, особливо в допоміжному персоналі, склад якого був залежним від нестабільного фінансування.

“Степенный Малороссийских воинского звания чинов порядок по Гетмане” 1743 р., який визначав старшинство всіх чинів козацької адміністрації, вперше запроваждував офіційний ієрархічний порядок для старшин та урядників артилерії, згідно якого першим в переліку ішов чин осавула Генеральної артилерії, котрий мав 5-е “степенничество” (клас) і прирівнювався до бунчукового товариша або полкового обозного, наступним — хорунжий Генеральної артилерії (6-й клас, що відповідав полковому судді), потім писар та отаман Генеральної артилерії (8-й клас, були відповідниками військового канцеляриста)[821]. Посадові обов'язки більшості “арматних слуг”, за невеликими винятками, ніколи не були регламентовані. Певну окремішність і вищість над іншими мали три старших уряди Генеральної артилерії — осавул, писар та хорунжий, котрі посідали вихідці з відомих козацький фамілій. Першим в ієрархічній драбині стояв уряд осавула на якого покладалося стройове та польове управління урядниками й служителями Генеральної артилерії, інспектування їх складу, поточне комплектування, нагляд і порядкування матеріальною частиною. Окрему сферу їх компетенції складало управління фінансово-господарськими справами: контроль над сплатою грошового та матеріального утримання, поставок продовольства й фуражу, діяльності дозорців, шафарів і господарів рангових артилерійських маєтностей[822]. Разом із хорунжим, обов'язки которго в джерелах чітко не окреслюються[823], осавул “имел неотлучное при делах

---

[821] Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К., 1996. — С. 547.

[822] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 801. — Арк.5.

[823] НБУВ.ІР. — Ф. 135. — Спр. 40. — Арк. 1-2; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.51. — Оп. 3. — Спр.17667. — Арк. 2-2 зв.

артилерийских пребывание”, себто мав постійно перебувати або при Канцелярії Генеральної артилерії (“правлении”), або ж при інших об'єктах — дворах, майстернях, складах. Разом із шефом відомства — генеральним обозним — осавул, хорунжий та писар складали “правление Енералной Войсковой Артиллерии”, що мало аналогом “правление” Генеральної військової канцелярії, — повноважного колегіального органу, що здійснював управлінсько-розпорядчі функції[824]. Писар (“писар арматний”), що керував головним діловодним органом відомства — Канцелярією Генеральної артилерії; він був керуючим справами канцелярії й особою від якої залежала ритмічна робота всього артилерійського відомства[825]. Уряд був важливим трампліном для подальшого просування по службі.

Безпосереднім помічником гарматних осавулів і писарів були отамани, на яких покладалося стройове управління артилерійською обслугою, майстрами і допоміжними службами. Функції отаманів з часом, очевидно, змінювалися. Впадає в око що в у 20-30-х рр. XVIII ст. водночас згадуються “атаманъ арматний” і “атаманъ пушкарскій”, котрі, очевидно очолювали різні категорії гарматної обслуги[826]. Отамани, на час відсутності осавулів, перебирали на себе поточне управління всім відомством та його особовим складом. Ревізії середини XVIII ст. подають відомості про отамана Генеральної артилерії, котрий входив до складу штабу, посідаючи ранг, подібний до фендрика (прапорщика) артилерії, а також 3-х отаманів пушкарських, котрі командували гарматною прислугою. Розпис виплат Генеральної артилерії за 1765 р. наводить прізвища 3-х “атаманов пушкарских” під командою кожного з яких перебувало по 28 пушкарів. Таким чином, пушкарські отамани чимсь нагадували феєрверкерів (феєрверкери мали вищий рівень тактичної й технічної підготовки і виконували обов'язки безпосередніх командирів гарматних розрахунків, часто заміщаючи офіцерів; слідкували за виконанням команд по наведенню й прицілюванню, керували

[824] РГАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Д.1836. — Л.230.

[825] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.3842. — Арк. арк.3.

[826] Там само. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 3777. — Арк. 2; спр.6912. — Арк.3.

канонірами, що поралися біля гармат та зарядних ящиків) у західноєвропейських арміях, котрі утворювали унтер-офіцерську ланку урядників.

Адміністративно-технічну частину штабу Генеральної артилерії складали префект, інженер, економ (відав видатково-прибутковим обліком відомства) й фельдшер[827]. Посади інженера та префекта були запроваджені за правління ДАпостола й проіснували лише декілька років — з 1729 по 1734 рр. - себто в ході реорганізації артилерії, котре ініціював гетьман[828]. Пізніше, за часів Малоросійській колегії, з'являється посада цейхвахтера, який опікувався арсеналом[829]. Компетенцію префекта окреслювала інструкція, видана гетьманом 8 квітня 1729 р. при укладенні контракту на цю посаду із відставним поручником В.Гавничем[830]. Згідно неї, префект мав “всю артилерію тоесть армати и протчіе до пироболіи или пушечной стрѣлбі належащіе инструмента чисто, сохранно и без всякого повреждения содержати”, стежити за відливкою нових гармат, ладувати боєприпаси, навчати стрілянню пушкарів[831]. Таким чином, префект був головним фахівцем технічного профілю, що відповідав за експлуатацію гарматного парку й фаховий вишкіл обслуги. При Генеральній артилерії також перебували музики (в полкових артилеріях вони були відсутні) — у XVII ст. це були шипошники (“пищалки”, роговики, гобоїсти), а у XVIII ст. — довбиш (літаврист) до якого з часом додалися 3 барабанщики й 3 трембачі[832].

---

[827] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.269. — Оп.1. — Спр. 3534. — Арк. арк.9 зв.

[828] Там само. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.2787. — Арк. 26-26 зв.; спр.3478. — Арк.2-2 зв.

[829] Там само. — Ф.763. — Оп.3 — Спр.481. — Арк. 2 зв.

[830] ОР РГБ. — Ф.159. — Д.3414. — Лл.1-2.

[831] НБУВ. ІР. — Ф. VIII. – Спр. 1463. — Арк.1.

[832] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.54. — Оп. — Спр.641. — Арк. 2 зв.- 3 зв.; ф.269. — Оп.1. — Спр. — Спр.3534. — Арк. 8, 9 зв.; РГАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Д.1800. — Л.17.

5.2. Канцелярія Генеральної артилерії

Головним розпорядчим органом, що початково керував Генеральною, а згодом і полковими артилеріями була Канцелярія Генеральної артилерії, що здійснювала поточний зв'язок із вищими та місцевими органами влади, вела облік особового складу та матеріальної частини, натуральних та грошових виплат, господарського стану рангових маєтностей, прибутків і витрат відомства тощо[833]. Характер справ, що розглядалися в канцелярії, дає підстави вважати, що водночас вона вела судові провадження, не лише безпосередньо пов’язані із артилерійським господарством, але й іншими питаннями, що входили в компетенцію генерального обозного. Правовий статус канцелярії відносно інших центральних відомств не був чітко окреслений. Гетьмани, Генеральна військова канцелярія, вищі та центральні органи російської влади видавали свої розпорядження на адресу артилерійського відомства у формі указів та ордерів, що є ознакою нижчого статусу установи по відношенню до них[834]. Натомість зносини з Канцелярією Малоросійського скарбу оформлювалися промеморіями, що свідчить на користь того, що ці два органи мали рівний статус у владній ієрархії[835]. Канцелярія мала статус вищої інстанції для полкових обозних в справах організації полкових артилерій[836].

Окрім канцелярських службовців, у її “присутствії” мав постійно перебувати хтось із старшин — особисто писар, або ж осавул чи хорунжий. В 1729-1734 рр. в канцелярії під наглядом писаря працювало лише 2 канцеляристи, то 1765 р. канцеляристів було уже 6, підканцеляристів — 5, особливий “писарь

---

[833] Сокирко О. Канцелярія та архів Генеральної артилерії Гетьманщини середини XVII — кінця XVIII ст. //Київська старовина. — 2012. - №2. — С. 38-50.

[834] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр. 63420. — Арк.11.

[835] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.17667. — Арк.5; ф.52. — Оп.3. — Спр.302. — Арк.1 а.

[836] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр. 60529. — Арк.8-8 зв.

экономических дел” і “смотритель”[837]. Щоправда, ці зміни свідчили не про збільшення бойових потужностей артилерії, а швидше про ускладнення та бюрократизацію її управління й забезпечення[838]. Канцеляристи та підканцеляристи виконували не тільки звичну діловодну роботу, але й часто відправлялися “в отсылки” з різного роду адміністративними дорученнями[839]. Прикметно, що частина з них “в заслужении канцелярского звания” могла служити своїм коштом, без жалування, що засвідчує лукративний характер і привабливість соціального капіталу канцелярської служби[840].

Першим осідком канцелярії й штаб-квартирою Генеральної артилерії був Чигирин, а пізніше ті міста, котрі надавалися “на армату”[841]. Втім, перші чіткі вказівки щодо місцеперебування артилерійського штабу маємо лише починаючи з Батурина. Картину облаштування артилерійського відомства у Глухові подає ревізія 1760 р., за даними якої в місті “по путивлской дороге” розташовувався “двор артиллерийский”. В ньому знаходилася будівля нової канцелярії, старе канцелярське приміщення з сінями й 3-ма чуланами (очевидно, перероблене під господарські потреби), 2 амбари з припасами, 2 ізби для караульних козаків, пушкарів та майстрів, ізба з сінями “пороховая... для деланя нарочитого ножного пороха”, кузня з 4-ма горнами, погреб, “изба черная формовая, где на пушки формы делаются”, ливарний амбар з 2-ма цегляними пічками, свердлільна майстерня, токарня, сарай для гармат, палубів і картузних ящиків[842].

В Канцелярії окрім паперів також зберігалися колективні інсигнії Генеральної артилерії — клейноди. Інформацію про них документи подають

---

[837] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.51. — Оп. 3. — Спр. 4994. — Арк. 5; ф.54. — Оп.3. — Спр. 641. — Арк.2-4 зв.; РГАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Д.1800. — Лл.93 — 94 об.

[838] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф. 763. — Оп.1. — Спр. 707. — Арк. 84-85, 94-96.

[839] Там само. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.35. — Арк. 3-3 зв., 7.

[840] Там само. — Ф.763. — Оп.1. — Спр. 366. — Арк.23.

[841] Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов. — Т.3. — С. 356, 396.

[842] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3534. — Арк.4зв. - 5.

тільки починаючи з XVIII ст., хоча існування ще в попередньому столітті уряду гарматного хорунжого недвозначно вказує на те, що вже тоді артилерійське відомство мусило мати як мінімум свій власний прапор. Перед початком війни за польську спадщину, в 1733 р. для Генеральної артилерії було виготовлено нову корогву та значок білого кольору[843]. В описі майна 1760 р. згадується “знамя на алом штофѣ старое”, а також 2 прапори “вовсе обветшалих”[844]. Опріч прапорів, до клейнодів належали також “котли” - мідні літаври з сукняними завісами й невеликі бубни-тулумбаси[845]. На документах середини XVIII ст. маємо також кілька погано збережених відтисків відомчих печаток: першої — червоного воску діаметром бл. 3,5 см на якій було викарбувано напис і кругову арматуру з гармат, прапорів списів і сурм, увінчаних рицарським шоломом із пір'ям[846]; другої — червоного сургучу овальної форми з написом по центру “ПЕЧАТЪ ГЕНЕРАЛНОЙ ВОЙСКОВОЙ АРТИЛЛЕРІИ”[847]. У великі виправи Генеральна артилерія виряджалася не лише із колективними символами, але й з власною святинею — похідною церквою. Для неї шилися спеціальні намети, що увінчувалися залізним хрестом[848]. Згідно інвентарів 1738 р. до майна похідної церкви належали 4 дерев'яних образи (велика ікона коронації Богородиці із різьбленим окладом, 2 образи “на малих облятах деревянніе спасителя и отца” та “спасителя Николая”) та 4 образи, мальованих на полотні (усічення голови Іоанна Хрестителя, Богородиці, Воскресіння й “Спасителя страстный”)[849].

---

[843] РГАДА. — Ф. 248. — Оп.29. — Д.1800. — Л.581 об.; ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 6785. — Арк. 4; спр.4994. — Арк. 3.

[844] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3534. — Арк.35.

[845] Там само; спр.4412. — Арк. 49.

[846] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр.60529. — Арк.14 зв.

[847] Там само. — Ф.135. — Спр.40. — Арк.2.

[848] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3534. — Арк.35.

[849] РГАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Д.1836. — Лл.719, 954.

5.3. Артилерійська обслуга

Наймасовішу групу артилерійської ієрархії становили дві категорії служителів — пушкарі (“пушкарѣ”) та гармаші (“армаши”). Різні назви під якими вони фігурують в документах другої половни XVII — XVIII ст., очевидно, позначали якусь різницю в їхніх функціях, котрі в джерелах, однак, не конкретизуються. В компуті Миргородського полку 1723 р. арматні слуги поділені на дві команди — “гармаші” (11 чоловік) та “пушкарі” (4 чоловіки)[850]. Аналогічну картину бачимо в ревізії Чернігівського полку 1732 р., де окремо записано “гармашів” (7 чоловік) та “пушкарів” (4 чоловіки)[851]. Обидві категорії входили як до штатів генеральної, так і полкових артилерій, причому співвідношення між ними було різним. Звертає на себе увагу той факт, що зазвичай пушкарів було менше, аніж гармашів. Так, це співвідношення добре помітне в ревізії гетьманського війська 1723 р.: 4 пушкарі й 9 гармашів (1722-1723 рр., Чернігівський полк), 4 пушкарі й 7 гармашів (1722-1723 рр., Миргородський полк) 2 пушкарі й 4 армаші (1722-1723 рр., Прилуцький полк)[852]. 10 пушкарів і 20 гармашів у 1729-1734 рр. мала Генеральна артилерія, у 1738 р. в ній було 12 пушкарів проти 14 гармашів. 2 пушкарі проти 12 гармашів у 1735 р. було в Полтавському полку. В деяких полках їх співвідношення було майже пропорційним: 4:4 у 1723 р., в Гадяцькому полку, 3:4 у 1723 р. в Прилуцькому, 6:6 у 1736 р. в Ніжинському, 10:9 1752 р. в Полтавському, 10:10 1763 р. у Стародубському.

Втім, більш показовим свідченням про відмінність цих категорій арматних слугою є різниця в ставках жалування, котре в пушкарів здебільшого було

---

[850] Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. — Дніпропетровськ, 2004. — С.17.

[851] Ревізія Чернігівського полку 1732 р. — Чернігів, 2014. — С. 83.

[852] ОР РГБ. — Ф.159. — Д.5206. — Л. 1; д.5207. — Л. 1 об.; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України — С.434.

вищим: в 1722-1723 рр. у Чернігівському полку пушкарі отримували по 50 зол., а гармаші — по 35, в Гадяцькому — відповідно 3 руб. (бл.15 зол.) і 2 руб. (бл.10зол.)), або ж рівним (в 1723 р. у Переяславському полку пушкарі й гармаші отримували по 10 зол.; в 1723 р. у Лубенському полку пушкарі та гармаші отримували по 15 зол.; пушкарі й гармаші Ніжинського полку в 1732 р. одержували по 5 руб., Прилуцького полку в 1747 р. — по 5 руб.)[853].

Це дає підстави припустити, що фах менше оплачуваних але чисельніших гармашів був аналогом фаху канонірів у європейських арміях. Канониpи були рядовими артилерійських підрозділів, що виконували допоміжну роботу: викочували гармати на позиції, розгортали їх, охолоджували й прочищали ствол після пострілу, доглядали гарматні фури й ящики тощо. Прикметно, що за правління Малоросійської колегії цю наймасовішу категорію прислуги документи іменують “канонерами”[854]. Пушкарі, фах і досвід яких були вищими, вочевидь були аналогами бомбардирів — рядових із підвищеною кваліфікацією, котрі вміли заряджати гармату, націлювати її для пострілу а також споряджати різні види артилерійських набоїв — картеч, бомби, гранати й т.ін. Префекту Генеральної артилерії ставилося в обов'язок “обучати як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать” саме пушкарів[855]. Прикметно, що указ Генеральної військової канцелярії стародубському полковому правлінню від 7 липня 1729 р. приписував “содержать в одном цеху пушкаров и слюсаров”, що опосередковано свідчить про те, що вони мали суміжний воєнно-ремісничий фах[856]. Таку спеціалізацію підтверджує й рапорт генерального обозного гетьману Розумовському від листопада 1751 р., в якому він просив “пушкарамъ для

---

[853] ОР РГБ. — Ф.159. — Д. 2015. — Л. 1- 1 об.; д. 2016. — Л. 2 — 2 об.; д. 2017. — Л. 1 об.; д. 5235. — Л. 1 об; д. 5236. — Л.1 об.; д. 5237. — Л.2 об; Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII в., ее состав и содержание //Киевская старина. — 1887. - №8. - С. 782; Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 436-437; Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей //Труды Черниговской губернской учено архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Вып.11. — С.13.

[854] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.763. — Оп.1. — Спр.481. — Арк. 2 зв.

[855] НБУВ.ІР. — Ф. VIII. – Спр.1463. — Арк. 1 зв.

болшого ихъ в походнихъ случаяхъ к стрелбѣ искуства и делання скоропалнихъ свѣчъ, картечей и протчіихъ и стрелбы пушечной приуготовляемих надобностей, армашамъ к смотрению лошадей артиллерийскихъ и к обученію молодихъ неученихъ лошадей, и другихъ потребнихъ к должности их... повелеть быть”[857].

Судити про рівень фахової підготовки та й взагалі освіти артилерійських урядників украй важко. При цьому, вже у XVIII ст. було очевидно, що неодмінною умовою професійної майстерності має бути вишкіл. Так, у 1751 р. прилуцький полковник Г.Ґалаган, просячи в гетьманського правління виділити порох для навчальних стрільб полкової артилерії, зазначав: “понеже при полковой Прилуцкой артиллеріи прежде обрѣтавшїеся старинные артілерісты їзмерлї, а іннїи в глубокую старость прїшли, а на їхъ мѣста хотя ї опредѣленнии браття ї своиственники їхъ и другого званія людѣ однакъ оные по причинѣ нового ихъ к сему званію опредѣленію і не будучи еѯерцированны к пушечной палбѣ искуства не могутъ їметь”[858].

Служителі генеральної та полкових артилерій творили окрему упривілейовану корпорацію, подібну до інших військово-служилих груп гетьманату — компанійців, жолдаків, бобровників, стрільців, палубничих та ін. Окремішність їхнього становища базувалася на двох засадах: належності до “генеральної” юрисдикції (себто до диспозиції вищих влад) та соціально-економічних пільгах, найважливішими з яких були увільнення від інших видів воєнної служби, окрім артилерійської, сплати загальних та місцевих податків і зборів, а також “роботизн”. Сукупність привілеїв, очевидно, склалася протягом останньої чверті XVII ст., оформлюючись прецедентним правом для окремих служителів і компактних пушкарських громад. Територіально вони розміщувалися в тих регіонах, котрі протягом кінця XVII — XVIII ст. були визначені для стаціонування генеральної та полкових артилерій. Що стосується

---

[856] НБУВ.ІР. Ф.І. — Спр. 53763. — Арк.126; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.51. — Оп. 3. — Спр. 3083. — Арк. 2, 3-3 зв.

[857] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп.3. — Спр.10108. — Арк.99 зв.

[858] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.10108. — Арк.45.

Генеральної артилерії, то очевидно, що початково більшість пушкарів мешкала в Батуринській сотні, а вже згодом — в Кролевецькій, Івангородській та Коропській сотнях та Глухові. На думку О. Лазаревського та В.Модзалевського, у XVIII ст. сформувалося кілька таких громад, найбільшою з яких була коропська з належними до неї селами[859]. Поодинокі служителі й старшини також мешкали в Кролевці, Ромнах, Стародубі, Роменській, Смілянській та Костянтинівській сотнях Лубенського полку, Івангородській сотні Ніжинського полку, а також Срібнянській сотні Прилуцького[860].

Протегування з боку центральних і полкових влад витворювало для пушкарських слобід дуже сприятливі господарські можливості. В джерелах часто зустрічаємо згадки не лише про заняття ними традиційним землеробством і ремеслами, але й торгівлею, шинкуванням горілкою тощо[861]. Захист від втручання місцевих влад й податкові привілеї, що гарантували безбідне існування, робили відомчу артилерійську юрисдикцію привабливою і для посполитих, і для козаків[862]. Саме з цієї причини, й аж ніяк не через потребу в навчанні артилерійському фаху, протягом кінця XVII — початку XVIII ст. склався спадковий статус пушкарського стану. Цей фактор також сприяв внутрішній інтеграції цієї соціальної групи за рахунок перехресних шлюбів і замиканню локального ринку нерухомості.

5.4. Постачання артилерії, виробництво пороху й боєприпасів

Жалування чинів генеральної та полкових артилерій складалося з грошових і натуральних виплат, котрі надходили з рангових маєтностей і

---

[859] Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей. — С. 17-18.

[860] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 17220. — Арк. 8, 9, 35 62-69.

[861] НБУВ.ІР. — Ф. І. — Спр. 51251. — Арк. 151; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 98. — Оп.2. — Спр. 2786. — Арк. 2.

[862] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр. 51250.

центрального чи місцевого скарбу. Двоє найвищих старшин — гарматні осавул та хорунжий — окрім жалування мали ще й рангові маєтності, перелік яких не був сталим. В Лівобережній Гетьманщині це були землі, що виділялися з фонду вільних військових земель, більша частина яких знаходилася в Стародубському та Ніжинському полках, ближче до місця осідків “Генеральной армати”. Так, на уряд гарматного осавула певний час належали села Сиволож та Мала Загорівка Прохорівської сотні Ніжинського полку[863]; на уряд гарматного хорунжого — с. Овсюки Лубенського полку[864]. Мінливість географії рангових надань була пов'язана з їх поступовим перетіканням до рук генеральних старшин і полковників або ж переведенням у дідичне володіння самих артилерійських старшин[865].

Подібно до інших категорій військових служителів (компанійців, сердюків, жолдаків та ін.), артилеристи мали одноманітний одяг - “барву”. Відомості про її зовнішній вигляд та витрати на пошиття маємо лише з XVIII ст., але за аналогією із полковими артилеристами, котрі отримували від місцевих влад сукно й готові речі, можна припустити, що аналогічні “дачі” поширювалися на служителів Генеральної артилерії і в попередньому столітті. В 1760 р. пушкарям та барабанщикам було відпущено кошти на пошиття шапок “с прикладом”, а також червоне (імовірно для верхнього жупана) та чорне (для вилог і спідньої черкески) сукно[866]. Ливарникам та іншим технічним службовцям видавалися сермяжні свити, сорочки й чоботи[867].

Функціонування артилерійського відомства було неможливим без штату ремісників і майстрів, що опікувалися справністю гарматного парку й транспорту. Найважливішу ланку з-поміж них посідали слюсарі, ковалі,

---

[863] Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. 1729-1730 гг.. — Чернигов. 1901. — С. 9, 77.

[864] ЦДІАК України м. Києві. — Ф. 51. — Оп.3. — Спр. 4770. — Арк. 24-25.

[865] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр.55123. — Арк.313.

[866] ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп.1. — Спр.3534. - Арк.8 зв.

[867] Там само. — Арк. 9 зв., 10.

стельмахи та римарі[868]. Ливарників та інших вузьких фахівців Генеральна артилерія наймала акордно[869]. “Арматним бидлом”, себто конями й волами, опікувалися конюший, котрому асистували коновали[870]. До цього загону служителів також відносилися різні категорії візників, котрі проживали в приписаних до Генеральної артилерії рангових селах — палубничі та фурлейти[871]. В загальних рисах ця система копіювалася на полковому рівні з тією лише відмінністю, що під потреби ремонту й направи гарматного парку місцеві влади підряджали ремісничі цехи.

Інфраструктура артилерійських дворів, що існували на рівні полкових центрів, була доволі примітивною, складаючись із комор для артилерійського реманенту й боєприпасів, кошар в котрих зберігалися польові гармати, лафети (“станки”), зарядні скрині, палуби, й порохових льохів. В рідкісних випадках при них могли бути ще й кузні, конюшні, хати для сторожів і майстрів. Обмежені бюджети полкових артилерій дозволяли хіба ремонтувати й підновлювати ці будівлі, стан яких був далеким від ідеального. Численні рангові володіння й господарські служби потребували розгалуженої адміністрації. Для Генеральної артилерії в основних своїх рисах вона взорувалася на структуру й механізми управління гетьманськими ранговими маєтностями. Головою цієї адміністративної вертикалі був економ, котрий разом із гарматним писарем відав усіма прибутками та видатками, а також господарськими справами маєтностей, матеріальним забезпеченням штату й гарматного парку[872]. Його правою рукою був шафар, функції якого, судячи з усього, нагадували обов'язки рахівника[873].

---

[868] РГАДА. — Ф. 248. — Оп. 29. — Кн.1800. — Лл. 12 об., 16 об., 93 об. - 94; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4994. — Арк. 5.

[869] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 269. — Оп.1. — Спр. 3172. — Арк.2-2 зв.

[870] Там само. — Спр. 3534. — Арк.8 зв.

[871] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 763. — Оп. 3. — Спр. 481. — Арк. 2 зв.

[872] НБУВ.ІР. — Ф. І. — Спр. 60529. — Арк. 8; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4994. — Арк. 2; ф.269. — Оп.1. — Спр. 3534. — Арк. 8 зв.

[873] РГАДА. — Ф.248. — Оп. 29. — Кн. 1836. — Лл. 217, 794.

Контроль над компактними комплексами (волостями, ключами) артилерійських маєтностей покладався на дозорців[874]. Дозорцям підпорядковувалися старости, двірники й сторожі, що керували господарством у селах, хуторах і на промислах[875]. Нижчу ланку господарських служб складали стадники, скотарі, погоничі, плугатарі й пасічники, котрі часто служили “за хліб”, не отримуючи фіксованого жалування. Безпосереднім завідуванням штаб-квартири Генеральної артилерії займався “дворник двора глуховского”, котрому асистував ключник “припасов артиллерийских”[876].

Головною формою утримання артилерії були рангові маєтності, з яких надходили кошти (стягнені у вигляді зборів або акцизів, або виручені від реалізації продуктів ремесла й сільського господарства) та натуральні поставки (продукти, одяг, фураж, дрова, порох, селітра, залізо, вугілля та ін.). Артилерійські фундуші мали характер, що нагадував ординації часів Речі Посполитої (ordinatio) — закриті адміністративно-господарські комплекси, з приписаним до них населенням, неподільність та правовий статус яких регулювався спеціальними постановами. Першою ранговою маєтністю Генеральної артилерії, засвідченою документально, стало Лисянське староство, що виокремилося зі складу Корсунського староства Київського воєводства в 1650-х рр. 12 липня 1659 р. Як саме функціонувало господарство рангових маєтностей і які реальні доходи воно давало в цей час, за відсутності джерел невідомо. Розпад гетьманату на дві самостійні частини на початку 60-х рр. XVII ст. спричинив формування осібних фундушів для утримання Генеральної артилерії в Лівобережній Україні. Першим наданням на “армату” стали м. Лохвиця й Ромни, чий статус в цій якості закріпили Московські статті 1665 р.

---

[874] Там само. – Ф. 48. — Оп. 29. — Кн. 1800. — Л. 12 об.

[875] Там само. — Л. 17; ЦДІАК Українив м. Києві. — Ф. 51. — Оп.3. — Спр.4994. — Арк.5.

[876] РГАДА. — Ф.248. — Оп.29. — Кн.1800. — Лл. 12 об.; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 269. — Оп.1. — Спр. Спр.3534. — Арк. 8.

Цим же документом до неї було долучено “Ромен с принадлежностьми”[877]. З останньої чверті XVII ст. більша частина надань для починає концентруватися в Ніжинському та Стародубському полках, оскільки згідно Глухівських статей 1669 р. цар “велел гетману и армате быти в Батурине”[878]. Саме тут на артилерію було виділено найбільший фундуш, котрий став її головною господарською базою — м. Короп з прилеглими селами Риботин, Сохачів, Райгородка та Лукнова. В літературі утвердилася думка, що Короп став маєтністю Генеральної артилерії згідно ухвали Коломацьких статей 1672 р., хоча в їхньому тексті згадки про це відсутні. Втім, не виключено, що цей фундуш було отримано саме за каденції Самойловича, оскільки в мазепинські часи гетьманські розпорядження трактують Короп з округою, як давнє рангове надання. Містечко виникло у 40-х рр. XVII ст. і завдяки вигідному місцеположенню на межиріччі Десни і Сейму швидко перетворилося на помітний адміністративно-торгівельний пункт регіону. Його близькість до гетьманських столиць — Батурина й Глухова — сприяла швидкій розбудові та піднесенню господарського життя околиці. Варто зауважити що, Короп, як центр однойменної сотні входив до числа Засеймських сотень Ніжинського полку, що були виведені з-під полкової юрисдикції й підпорядковувалися безпосередньо гетьманам. Козацьке та посполите населення сотень відбувало різноманітні воєнні та господарські повинності на “бунчук и двор гетманский”, зберігаючи за собою адміністративну окремішність й службові привілеї[879]. Наприклад, спеціальні “арматні роботизни” в місті виконував ковальський цех, що мав в обмін на це оборонні універсали від гетьманів Ігнатовича (1671) та Мазепи (1707)[880]. Крім Коропа до відомства Генеральної артилерії належало м. Тірасполь, с.Березова Лука Гадяцького полку,

---

[877] Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). — С.271.

[878] Там само. — С.472.

[879] Токарєв С. Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII-XVIII століть. — Чернігів, 2016. — С. 36-41.

[880] НБУВ.ІР. — Ф. ІІ. — Спр. 22907. — Арк.13.

а також сінокоси й випаси в урочищі Білі Вежі (т.зв. Біловезький степ) в Ніжинському полку[881].

Певна нестабільність складу і географії рангових маєтностей спричинювалася факторами, загалом притаманними становищу вільних військових і рангових земель в Гетьманщині. Частина з них передавалася гетьманами в посесію генеральним старшинам або полковникам, після чого з гетьманської руки вони перетікали до складу дідичних володінь, або ж привласнювалася старшинами незаконним шляхом. 1718 р. Короп був переведений тодішнім гетьманом І.Скоропадським у свою дідичну власність, в якій залишався аж по листопад 1728 р., поки не був повернений у казну Д.Апостолом[882]. “Решительные пункты” веліли “город Короп, для содержания артиллерии генеральной, служителей и для строения фурманов и прочих артиллерийских припасов... отдать на артиллерию по-прежнему”[883].

Значною статтею прибутків артилерійської скарбниці були надходження від винокуріння та шинкування в рангових маєтностях. Оскільки ці збори не потрапляли до місцевих бюджетів, горілчана торгівля не раз ставала предметом конфліктів і сутичок із козацькими владами[884]. Головним виробником “горѣлки артилерійской” був Ширманівський хутір, звідки вона доставлялася до шинків у рангових маєтностях. Наприкінці 1759 р. гарматні дозорці скаржилися на те, що “в маетностяхъ артиллерийскихъ сотнѣ короповской..., да сотнѣ ивангородской ... многїе козаки не имѣя своихъ винокуренъ повознимъ з сторони покупнимъ виномъ шинкуютъ... чрезъ что присилаемая в тѣ артиллерийские маетности з хутора ширмановки артиллерійская горѣлка несходить”[885]. 29

---

[881] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 4673. — Арк. 3 – 3 зв; ф.52. — Оп.3. — Спр. 368. — Арк. 2-2 зв.

[882] РГАДА. -Ф. 248. — Оп. 29. — Кн.1800. — Лл.18-19 об.; Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей. — С. 14-15.

[883] ПСЗ. — Т. 8. — С. 77.

[884] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 52. — Оп. 3. — Спр. 368. — Арк. 2-2 зв.

[885] Там само. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 15626. — Арк. 2-3.

листопада 1759 р. гетьман видав спеціальний універсал, що підтверджував пропінаційне право Генеральної артилерії, втім козаки продовжували своїми напоями шинкування, а в Райгородку навіть розбили ранговий шинок[886]. В Ніжинському та Гадяцькому полках, де артилерійських шинків було найбільше, місцеві влади вимагали від них сплати покуховного до полкової скарбниці й нерідко вчиняли погроми винокурень, “чрез что в шинкованю государевой артилерийской горѣлки остановка, а в казне убитокъ послѣдовалъ”[887].

Акордні “датки” або повинності для потреб артилерії могло виконувати також населення районів, територіально суміжних із артилерійськими ранговими маєтностями. Так, восени 1722 р. Генеральна військова канцелярія наказувала ніжинському полковнику П.Толстому вирядити козаків Прохорівської та Івангородської сотень на заготівлю сіна, посилаючись на наперед існуючу традицію[888]. В грудні 1722 р. воронізьких обивателів зобов'язали виділити вози для перевезення вугілля на кузні Генеральної артилерії, котрі провадили ремонтні роботи[889]. До надзвичайних зборів, очевидно належали ярмаркові збори, що стягувалися на стародубському ярмарку в лютому 1723 р.[890]. Часто на “арматну потребу” збиралися різного роду ремісничі вироби й витратні матеріали, необхідні для ремонту або поточного поповнення запасів. Так, в лютому 1723 р. з Батуринської сотні було витребувано колісні ободи, а з Борзенської — дерев'яні колоди для лагодження лафетів[891]. Згідно імператорського указу від 8 серпня 1734 р. доходи міста Коропа мали обертатися на утримання не лише генеральної, але й полкової артилерій, а у випадку нестачі необхідних коштів “на то отправление брать из войскового скарба”[892]. Тут варто

---

[886] Там само. — Арк. 2, 4-4 зв.

[887] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9238. — Арк. 11-12.

[888] Універсали Павла Полуботка (1722-1723). — К., 2008. — С. 18.

[889] Там само. — С. 227.

[890] Там само. — С. 279.

[891] Там само. — С. 271.

[892] ПСЗ. — Т.9. — С. 396.

звернути увагу на цю першу спробу ув'язати утримання гарматного парку Гетьманщини не з партикулярними доходами генеральної та полкової артилерій, а централізованим фінансуванням державною скарбницею. Втім, централізації фінансового утримання артилерії це за собою так і не спричинило. На рубежі 50-60-х рр. XVIII ст. доходи й збори від головної артилерійської ординації, міста Коропа та належних до нього населених пунктів, продовжували віддаватися на відкуп орендаторам, котрі мали вносити до скарбниці фіксовані суми[893]. Артилерія та її штат продовжували утримуватися за рахунок натуральних поставок і коштів, виручених від продажу ремісничої і сільськогосподарської продукції рангових маєтностей. А рівень обсягів і стабільність її фінансування продовжували напряму залежати від економічної спроможності рангових домогосподарств і промислів.

Очевидно для реалій XVIII ст. описані вище структура та обсяги забезпечення артилерії виглядали анахронічними. Натуральне господарство, за рахунок якого фінансувалася генеральна та полкові артилерії, було не в змозі не лише покрити витрати на зростаючі потреби, але й на поточні витрати з підтримання її більш-менш справного існування. Сукупний бюджет всіх полкових артилерій у середині XVIII ст. ледве сягав 1 500 руб., що було мізерною сумою, здатною забезпечити лише поточні витрати на жалування артилерійської обслуги, закупівлю фуражу для коней і дрібні ремонти. З іншого боку, не варто забувати, що виробництво зброї й, що дуже важливо, пороху та боєприпасів, ще з 30-х рр. XVIII ст. стало майже повністю підконтрольним російській владі, політика якої унеможливлювала поступальний розвиток гетьманської армії. Таким чином, відстала господарська модель забезпечення артилерійського відомства виглядала начебто цілком ефективною, задовольняючи його штучно обмежені потреби.

Важливою складовою забезпечення потреб збройних сил Гетьманщини були порохові майстерні та заводи. Судячи з усього, довгий час генеральна та

---

[893] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп. 3. — Спр.10108. — Арк.3.

полкові артилерії забезпечувалися порохом переважно за рахунок кустарного виробництва. Порохові майстри (порохівники) традиційно мали значні господарські пільги. Так, в липні 1731 р. Генеральна військова канцелярія розпорядилося увільнити мглинського “атамана порохового дела Л.Нечая с товарищи” від постойної та інших посполитих повинностей[894]. Саме Мглинська сотня була одним з найдавніших центрів порохівництва на Лівобережжі, забезпечуючи потреби не лише Стародубського полку, але й стрільців гетьманського двору та Генеральної артилерії.

У XVIII ст. порохівництво мало вже не тільки кустарні, але й мануфактурні форми виробництва. 1739 р. було засновано Глухівський пороховий завод, що спочатку був приписаний до Генеральної артилерії, але згодом, за імператорським указом був проданий у приватні руки[895]. Окрім нього, працювали ще два заводи — Шкірманівський пороховий завод на р.Усок та Глухівський пороховий завод на р.Ясмань[896]. Всі ці підприємства являли собою типові мануфактури із елементарним поділом праці та рівнем механізації, працюючи на енергії водяних млинів. В березні 1761 р. генеральний обозний С.Кочубей доповідав гетьманові про те, що заводам бракує виробничих потужностей (“за скудостию вод”), а відповідно артилерії — пороху. Скарб викупив Шосткінський завод в глухівського значного козака І.Василенка, плануючи збільшити виробництво шляхом добудови додаткових водяних кіл і приписавши до заводу маєтки Шосткінської ратуші, але кардинальним чином виправити ситуації це не могло.

Іншою перешкодою в забезпеченні козацької артилерії порохом було впровадження контролю над його виробництвом і розподілом з боку російських влад. Указом Правління гетьманського уряду від 11 лютого 1736 р. всі питання, пов'язані із виробництвом, продажем і використанням пороху було покладено на

---

[894] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр. 53763. — Арк.528.

[895] Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей. — Чернигов, 1902. — С.273-274.

[896] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.269. — Оп.1. — Спр. 3792. — Арк. 1

генерального обозного. 1738 р. до його компетенції було також передано контроль над цінами, а ведення операцій з порохом покладено на підзвітну йому Канцелярію Генеральної артилерії[897]. Канцелярія приймала від полкових правлінь заявки на поставки пороху і свинцю. Безпосередній контроль над їх видачею вів гарматний осавул, а експедицію відвантажених боєприпасів і їхню оплату — канцеляристи, шафарі й пушкарі[898]. Втім, така централізація в порядкуванні боєприпасами, якої давно вже бракувало, мала й зворотній бік, що показала справа заснування Шосткінського порохового заводу. Імператорський указ від 29 січня 1739 р., виданий з цього приводу, повелівав новозаснованому підприємству перебувати “в особливом генерала и кавалера Румянцева смотрении, а ему определить добраго и надежнаго офицера с инструкциею,... чтоб он в делании пороху на малороссийское войско выдавал по указам его, генерала, а по другим по тамошним судей определениям отнюдь ни в какия расходы не употреблял, а наипаче партикулярным людям не продавал”. Залишок порохового запасу мав надходити “в киевские и протчие украинские крепости и содержать до высочайшаго указа особо, а при заводе лишняго пороха, ради от неприятеля и других приключений, не держать”[899].

Наступним кроком в справі обмеження виробництва боєприпасів став сенатський указ 15 жовтня 1742 р., що ліквідовував Шосткінський завод, як непотрібне й витратне виробництво. Передумовою цього стало подання Військової колегії, що обґрунтовувало нераціональність продукування пороху в Гетьманщині, оскільки реальні потреби військ гетьманського реґіменту й слобідських полків у воєнний час не перевищували 4 000 пудів, а у мирний час “и в половину того расходится не может”. За такої ситуації модернізовувати Шосткінський завод не було сенсу, оскільки на його переоснащення чавунними й

---

[897] Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей. — С. 272-273.

[898] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.108. — Оп.2. — Спр. 35. — Арк. 1- 4 зв., 7, 38.

[899] Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей. — С. 273-274.

кам'яними жорнами замість примітивних ступ, знадобилися б чималі кошти, тоді як потрібну кількість пороху “может удовольствовано быть отпуском из Москвы готовым порохом за присланные денги по настоящей цене, как отпускаетца в адмиралтейство, ибо ныне близ Москвы пороховых уговорщиков пороховые заводы в добром состоянии”. Крім цього, колегію не влаштовували ціна та якість українського пороху, котрий на думку чиновників був істотно дорожчим від московського або петербурзького, “а качеством гораздо плоше, как то показалось по пробам”[900].

Безумовно, в цих кроках грали свою роль не лише міркування військової логістики, але й протекціоністський курс імперської метрополії, котра бажала переключити виробництво й ринок озброєння на власний економічний простір. Нагадаємо, що всі ці заходи співпали із переозброєнням гетьманської армії новими уніфікованими ручницями, замовлення на виготовлення яких були розміщені на Тульських збройних заводах. Таким чином, Петербург інвестував коштом Гетьманщини свою військову промисловість і розширював ринки збуту її продукції. Натомість, в Україні залишалися дрібні підприємства із застарілими технологіями та оснащенням, котрим за кілька десятиліть судилося зникнути природним шляхом.

Окремий господарський сегмент, що існував поза від ранговими маєтностями і службами, складали дрібні приватні підприємства і промисли, що працювали, сплачуючи “частку войскову” на потребу гетьманської артилерії. До них належали, насамперед, селітряні майдани в Гадяцькому та Полтавському полках, і деревовугільні промисли Ніжинського полку, започатковані в цьому регіоні ще в XVI ст.[901]. Найбільші осередки селітроваріння знаходилися на Полтавщині, зокрема на теренах Гадяцького, Миргородського і Полтавського полків[902]. Виробництво й продаж селітри, як товару стратегічного, що йшов на

[900] Там само. — С. 275-276.

[901] Універсали Павла Полуботка (1722-1723). — С. 283, 344

[902] Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 125-127.

виготовлення пороху, неодноразово ставали предметом обмежень та регулювань з боку держави. Попервах ця сфера цілком і повністю знаходилася в компетенції гетьманів. Після 1654 р. почалося узгодження з Кремлем питань щодо її транзиту й продажу у воєнний час. Втім, ситуація повільно змінювалася на користь московських інтересів. Так, в грудні 1699 р., напередодні війни зі Швецією, було видано царську грамоту, що забороняла вивіз української селітри закордон та продаж її місцевим купцям. Мазепа, аби уникнути збитків виробників і торгівців селітрою, намагався виклопотати згоду, аби селітра централізовано закуповувалася царською казною в Глухові[903].

В джерелах збереглося порівняно мало інформації щодо виробництва боєприпасів. Ядра та свинець для лиття куль часто надсилали як складову частину “государева жалованья” для реєстрового війська та запорожців[904]. Щоправда, це ставить питання про відповідність цих боєприпасів гарматам, калібри яких до середини XVIII ст. лишалися неуніфікованими. З цього можна зробити припущення, що запаси боєприпасів поповнювалися переважно за рахунок місцевого виробництва, на що опосередковано вказують елементи інфраструктури й склади витратних матеріалів артилерійських дворів. На жаль, більш-менш докладні їх описи збереглися переважно щодо Генеральної артилерії, але можна припустити, що в полкових артилерійських арсеналах асортимент реманенту був подібним. Зокрема, в “амбарах з припасами” зберігалися форми для відливання картечі, а також залізні калібри, що використовували для вимірювання каналу ствола й виготовлення ливарних форм для ядер і бомб[905].

Ревізія артилерійського майна 1760 р. дає уявлення про основний асортимент боєприпасів гетьманської артилерії. Головними їх видами були ядра (“кулѣ”), частина яких зберігалася і транспортувалася в “голому” вигляді (“кулѣ

---

[903] Листи Івана Мазепи. — К., 2010. — Т. 2. — С. 584-585

[904] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 478.

[905] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф.269. — Оп. 1. — Спр. 3534. — Арк. 38 зв.

голі”), частина, у вигляді унітарних зарядів, була оправлена в мухоярові картузи з відміряними пороховими порціями[906]. Окрім ядер використовувалися картеч і дроб (олов’яний та залізний). Дещо дивною виглядає відсутність в арсеналах бомб і гранат, попри те, що артилерійський парк мав мортири (зустрічаються навіть декілька “гранатних мортир”) для яких цей різновид боєприпасів був основним. Лишається припускати, що у війнах XVIII ст., коли форми воєнної активності гетьманської армії дещо змінилися і облогова артилерія майже не застосовувалася, ці види боєприпасів припинили виготовляти заздалегідь (“в припас”).

5.5. Гарматний парк

Гарматний парк гетьманської армії був строкатим і поповнювався з різних джерел. Судячи з усього, більшість гармат, що були в розпорядженні козаків, принаймні до другої половини XVII ст., відливалася поза межами України (в Московії, Туреччині, Італії, Священній Римській імперії) і потрапляла до них у якості воєнних трофеїв. В ході Козацької революції, очевидно, змінився і склад артилерійського парку, котрий початково мав переважно легкі гармати невеликих калібрів, що відповідало тактичним потребам козацького війська. Після здобуття низки перемог над коронним військом, а також захоплення потужних замків на Поділлі та Волині, арсенал гетьманської артилерії став поповнюватися фортечною та польовою артилерією великих калібрів. Ці гармати включалися до складу Генеральної артилерії або розміщувалися у стратегічно важливих фортецях і замках.

Гармати, як частина військової здобичі мали не лише утилітарне, але й символічне значення. В мілітарній культурі Європи та країн Близького Сходу склалася практика за якою подібні трофеї атоматично вважалися здобиччю верховного володаря й мали надсилатися до його двору, де займали почесне

[906] Там само. — Арк. 2-3.

місце в арсеналах серед інших трофеїв — прапорів, зброї, обладунків. Нерідко з приводу трофейних гармат зчинялися конфлікти. Так само як і генеральна “армата”, полкові артилерії були не лише неодмінним складником полкових клейнодів, але й статусним символом місцевих еліт, матеріалізованим виявом їхньої влади і заможності. Звідси випливала це одна її утилітарна функція, - церемоніальна. Гарматні залпи завжди супроводжували церковний передзівн на великі свята, до яких у XVIII ст. долучилися відзначення свят членів імператорської родини, коронацій, укладення мирних договорів, місцевих урочистостей — хрестин, весіль, похоронів, “тезоименитств”. Артилерія, поряд із полковою музикою, відігравала в куртуазній культурі провінції надзвичайно важливу роль, підкреслюючи заможність і соціальний статус старшин, козацьких і міщанських спільнот, коштом яких утримувалися гармати[907].

З другої половини XVII ст. постачати гармати лівобережним гетьманам розпочинає московський уряд. Подібного роду поставки були не тільки формою технічної допомоги козацькому війську, але й символічним виявом зверхності московського царя над Військом Запорозьким, що оприявнювалася в присилці гармат, як різновиду клейнодів, що мали відповідні написи та викарбувані зображення із московською державною символікою. В полтавській полковій артилерії в 1725 р. перебували 4 мідних короткоствольних гармати, пожалуваних царем після повстання 1668 р., на знак пошанування вірності полку[908]. Ситуація кардинальним чином змінилася з початком XVIII ст., коли під час розбудови регулярної армії, яка потребувала більшого забезпечення артилерією та відповідними витратними матеріалами, російський уряд почав вдаватися до реквізицій трофейних гармат і відправляти на переливання старі стволи. Так, в указі від 9 грудня 1702 р. повелівалося “буде явятца те (гармати — О.С.), которые у окрестных государей а именно у салтанов турских и королей полского и у свейских на боях где воинским случаем под гербом их взяты и ныне есть на

---

[907] Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1888. — Т.1. — С. 42.

[908] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1162. — Арк.5 — 5 зв.; спр.1858. — Арк.3.

лицо, те взяв... взять к Москве и в новопостроенном цехвхаузе для памяти на вечную славу поставить”. За три роки до Москви було відправлено ще кілька трофейних гармат польського та німецького виробництва[909].

Чисельність артилерійського парку гетьманату через фрагментарність джерельного ряду встановити доволі важко (матеріали ревізій, що містять переліки гармат Генеральної та полкових артилерій збереглися починаючи лише з кінця 20-х рр. XVIII ст.)[910]. Протягом цього періоду гарматний парк зазнав відчутних втрат під час Північної війни 1700-1721 рр., особливо внаслідок зруйнування та пограбування російськими військами Батурина, в якому перебували головні арсенали Генеральної артилерії, а також низки полкових міст, артилерія яких конфісковувалася царськими військами протягом 1708-1710 рр. Ці обставини дозволяють лише приблизно обчислювати сумарну кількість усіх гармат на 300-400 одиниць. Поступове відновлення гарматного парку, в першу чергу Генеральної артилерії, припало на 20-30 рр. XVIII ст., коли здійснювалося переливання старих і ушкоджених стволів, а також з'явилися нові трофеї часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Упродовж цих років парк Генеральної артилерії був майже стабільним: 1729 р. в ньому налічувалося 8 гармат і 10 мортир, 1738 р. - 12 гармат і 10 мортир, в 1760 р. - 35 гармат і 23 мортири. Про потенціал полкових артилерій дозволяють судити їхні описи (що збереглися, втім, не по всіх полках), а також дві найбільші, з виявлених на сьогодні, ревізії полкових артилерій. Так, згідно ревізії 1737-1738 рр. в десяти полках налічувалося 274 гармати, а в 1760 р. — 358[911].

З точки зору тактико-технічних характеристик і призначення, гарматний парк складався з польової, облогової та гарнізонної артилерії, кожна з яких мала

---

[909] Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України. — С. 478-479.

[910] Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини — середини XVIII ст. в: Історія давньої зброї. Дослідження- 2016: Збірник наук.праць — К., 2017. — Т.2. — С. 134-148.

[911] Його ж. Козацький Марс. Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648-1764. — К., 2023. — С. 639-641.

своє бойове застосування (відповідно: вогневу підтримку військ на полі бою, знищення або захист фортифікаційних споруд). В XVII і першій половині XVIII ст. гетьманська артилерія диспонувала неуніфікованим гарматним парком, котрий включав гармати різних типів і калібрів. З одного боку, це було наслідком відсутності власного мануфактурного виробництва (замість нього домінувало кустарне), дещо хаотичним поповненням парку (трофеї, власне виробництво та імпорт), а з іншого, неусталеністю артилерійських систем в цілому, що було загальноєвропейським явищем. Перші спроби стандартизації гармат в Європі, що включали уодноманітнення їх калібру, довжини, матеріалу лиття й конструктивних особливостей, припали на першу половину XVI ст., коли артилерія збільшується кількісно, дедалі частіше відіграючи вирішальну роль у битвах. Технологічним трендом уніфікації було прагнення зменшити вагу гарматного ствола при одночасному збереженні калібру. Людвисари та інженери експериментували зі сплавами й конструктивними особливостями гармат, що мали полегшити транспортування й обслуговування. В Священній Римській імперії тоді впроваджено 8 типів гармат, у Франції та Іспанії — 6. Наприкінці XVI ст. аналогічні спроби здійснюються і в артилерії Речі Посполитої. Стійкою тенденцією в розвитку артилерії було збільшення кількості полкових гармат, що перебували в штаті піхотних і кавалерійських частин, забезпечуючи вогневою підтримкою їхні дії на полі бою[912].

Зазвичай термінологія, збережених до нашого часу описів козацьких гармат, використовувала мішанку з німецьких, польських, руських і московських термінів, здебільшого зазначаючи лише їх вагу та калібр. Ця обставина ускладнює атрибуцію артилерійських систем та їх класифікацію. Поодинокими є свідчення використання універсальної західноєвропейської термінології, котра тільки-но почала формуватися. Так, наприклад, в листуванні І.Виговського із коронними урядниками і королем згадуються “картани, півкартани та

[912] Nowak T. Zagadnienie ujednolicenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów dział w Polsce w połowie XVII w. //Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1960. – T.V. – S. 276-277.

колюбрини”[913], що зберігалися в 1659 р. в чигиринській цитаделі, а також реєстр трофейних гармат, вивезених у 1708 р. з Бродів, в якому тип і калібр занотовано паралельно: “гармати спіжові півкартани або ж двадцятифунтові... - 16, гармати спіжові чвертькартанні або ж дванадцятифунтові... - 17...” (6- та 3-фунтові гармати подані вже без зазначення типу)[914].

Важливим питанням в характеристиці гарматного парку гетьманської армії є співвідношення в ньому гармат різних калібрів. З'ясування фактичного стану речей ускладнюється тим, що ані реєстри гармат XVII ст., ані наступного періоду не мали звички до обов'язкової фіксації їх калібрів. Писарі, котрі здебільшого мали слабку технічну обізнаність, а то й були далекими від військової справи, занотовували передусім вагу і матеріал гарматних люф — вони становили найголовніші показники їх матеріальної вартості — а також назви гармат, їх замовника і наявність написів і гербів. Поступово в реєстрах та інвентарях з'являється й інформація про калібри, але навіть в середині XVIII ст. вона ще не є сталою опцією, замінюючись описовими формулами на кшталт “армата болшая”. Більш-менш цілісну картину співвідношення калібрів в гетьманській артилерії чи не вперше подає ревізія 1760 р., де практично по всіх гарматах зафіксовано вагу зарядів[915]. Як випливає з даних ревізії, найбільш поширеними були гармати 1, 1,5, 2 та 3-фн калібрів. Оскільки реєстр 1760 р. зафіксував відливи різних років, в тому числі й XVII ст., то з великою долею імовірності можна припустити, що ця картина відображала стан артилерії й попередніх десятиліть. Переважну кількість гарматного парку складали 2 та 3-фн гармати, що були основними в озброєнні сотенних артилерій і супроводжували реєстрові полки у воєнних походах. Гармати і мортири більших калібрів перебували у диспозиції полкових артилерій, постійно зберігаючись у найбільших фортецях і адміністративних центрах регіону. Труднощі фінансуванням та постачанням артилерії, в своїй сукупності, спричинювали її досить посередній технічний стан.

---

[913] Памятники, изданные Киевской комиссией. — Т.3. — С. 404.

[914] Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К., 2007. — С. 708.

[915] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3534.

Як свідчать наведені вище дані ревізії 1760 р., лише 66% відсотків її могла вважатися “справною”[916].

Постійно існуюча полкова артилерія, як окремий рід вогневої підтримки козацьких відділів, найочевидніше усталилася в першій третині XVIII ст., коли з'явилися відповідні розпорядження щодо її кількості, необхідної для забезпечення корпусів, відділів і команд козацького війська. Так, ордером Генеральної військової канцелярії від 30 квітня 1730 р., розісланого в полкові правління, було повелено “определить в походъ при всякой тисячи козаковъ по двѣ пушки”[917]. 5 лютого 1737 р. Генеральна канцелярія розпорядилася “при полковой артиллерии быть пушкамъ по десяти, в томъ числѣ четиремъ походнимъ, а шести городовимъ къ обороны отъ неприятеля во всякой исправности со всѣми к нимъ надлежащими потребностями”[918]. 9 квітня 1763 р. канцелярія нагадувала полковим правлінням про необхідність бути готовими до “внезапного походу во всекрайнейшей поготовости и исправности” задля чого “должно быть во всяком полку походных пушек по четыре”[919]. В реєстрах полкових артилерій ці гармати фігурували як “походные”. Калібр таких гармат був неусталеним, коливаючись від 1,5 до 4 фунтів. Так, наприклад, 3 похідні гармати стародубської артилерії у 1738 р. мали калібри, відповідно, 3, 1.5 та 1 фунти[920], 4 похідні гармати полтавської артилерії 1748 р. мали калібр 3 (2) та 1,5 (2) фунти, 1751 р. в похідній артилерії цього ж полку значилося дві 3-фунтові та 2 3,5-фунтові гармати[921]. Перші спроби уніфікації калібрів саме для полкової артилерії, що були актуалізована змінами в тактиці війн XVIII ст., розпочнуться вже за гетьманування Розумовського.

---

[916] Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини. — С. 145-146.

[917] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 17739. — Арк. 1а.

[918] Там само. — Спр. 5787. — Арк. 2-2 зв.

[919] Там само. - Оп.3. 5294. — Арк. 2 — 2 зв.; спр. 10108. — Арк. 161 зв.; спр.15808. — Арк. 3; спр. 17907. — Арк. 1 а зв.

[920] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп.3. — Спр. 7258. — Арк. 4.

[921] Там само. — Спр. 9041. — Арк. 117-118; ф.269. — Оп. 1. — Спр. 993. — Арк. 285.

Облогові гармати в генеральній та полкових артилеріях були представлені слабко, що очевидно можна пояснити, що від кінця XVII ст. гетьманська армія практично не задіювалася в облогах фортець. Виправи на турецькі фортеці 80-90-х рр. XVII ст. в пониззі Дніпра та буго-дністровському регіоні носили переважно рейдовий характер, не маючи на меті ведення тривалих блокад й штурмів. Виняток становила кампанія 1695 р. в ході якої велася регулярна облога турецьких фортець в пониззі Дніпра, із застосуванням інженерних атак та інтенсивним бомбардуванням. При облозі та штурмі Азова 1696 р., в якому брав участь корпус гетьманського війська, облогові гармати при ньому не згадуються (парк облогової артилерії був суцільно московським). Протягом XVIII ст., коли основною складовою гетьманської армії став корпус кінних виборних козаків, а удільна вага піхоти різко знизилася, використання облогової артилерії остаточно втратило сенс, оскільки кіннота не могла брати повноцінну участь в облогових діях, застосовуючись лише для організації блокади, зв'язку, розвідки та бойової охорони. Згідно інвентаря 1760 р., лише 4 з 10 полків мали в своєму парку мортири: Лубенський — 9, Ніжинський — 12, Переяславський — 8 та Стародубський — 9[922]. Всі вони, так само, як і гармати Генеральної артилерії, постійно лишалися в полкових містах (як виняток, у Ніжинському полку по 1-2 мортири зберігалися в сотенних центрах), можливо, іноді використовуючись для салютації під час урочистостей.

Кількість гармат у співвідношенні до чисельності вояків не була сталою величиною, залежачи від воєнної ситуації та чисельності відділу. У рейді гетьманського війська на Білгородську орду 1694 р. 1 гармата припадала на 800 чоловік[923]. Згаданий вище ордер Генеральної військової канцелярії від квітня 1730 р. встановлював її у пропорції 1 гармата на 1000 чоловік. В Польській кампанії 1733 р. 1 гармата припадала на 500-1000 чоловік, у Дністровському

[922] Там само. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 3534. — Арк. 56 зв.-57, 62 зв., 72 зв. - 73, 88 зв.

[923] Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 454.

поході 1738 р. - 1 гармата на 600 чоловік[924]. У форпостних козацьких командах середини століття пересічно 1 гармата припадала на 260-400 чоловік[925]. Таким чином, відділи виборних козаків від кожного реєстрового полку брали з собою у похід від 3 до 6 полкових гармат[926].

Протягом XVII — XVIII ст. артилерія, без сумніву, була лідером військово-технічного прогресу, пов'язаного із розвитком вогнепальних озброєнь, що значною мірою визначали характер мілітарного лідерства в середовищі європейських держав. Як випливає з проаналізованих вище даних, розвиток головної артилерії гетьманату не відзначався особливим динамізмом, фактично відтворюючи ті форми управління й організації, котрі склалися ще в середині XVII ст. В цілому, вони відповідали насущним воєнним задачам: аж до початку Північної війни основними противниками гетьманської армії були поляки, а згодом татари й турки, протистояння яким не вимагало істотного нарощення гарматного парку й підвищення фахового рівня обслуги. З цієї причини, організаційні форми виявилися фактично законсервованими, відповідаючи обмеженим потребам розвитку артилерійських озброєнь, і військовому будівництву загалом, які так само не виявляли тенденцій до змін. В організаційному плані Генеральна та полкові артилерії Гетьманщини була величезною адміністративно-господарською структурою, утримуваною за рахунок натурального господарства. Штат службовців, приписаних до неї, був спадковим, поступово перетворившися у привілейовану військово-служилу корпорацію. Членство в ній не зобов’язувало до системного вишколу й оволодіння власне артилерійським фахом, що відповідним чином позначалося на бойовій вартості обслуги.

---

[924] ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6785. — Арк. 2-2зв.; Сокирко О. Мобілізаційні можливості у війні за “польську спадщину” 1733-1735 рр. //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2010. — Вип. 101. — С. 40.

[925] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф. 269. — Оп. 1. — Спр. 993. — Арк. 334.

[926] НБУВ.ІР. — Ф.І. — Спр. 51194. — Арк. 10; ЦДІАК України в м.Києві. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр.1748. — Арк. 3 зв.; спр.7258. — Арк. 4; спр.17739. — Арк. 1а.

Для воєнних реалій XVIII ст. такий рівень організації був очевидним анахронізмом, котрий гальмував не лише освоєння нових технічних можливостей (хоча тут гетьманська артилерія лишалася заручником обмежувальної політики Росії), але й підвищення боєздатності цього роду війська в цілому. На тлі стагнації та поступового регресу гетьманської артилерії, різким контрастом було загрозливе збільшення артилерійського потенціалу російських військ в Україні. Достатньо сказати, що лише в московському гарнізоні Києва, котрий був базовим арсеналом і опорним пунктом для частин польової армії, чисельність артилерійської команд, починаючи з 1654 р., упродовж наступних ста років століття виросла з 5 до 423 чоловік (не рахуючи технічного персоналу), а кількість гармат збільшилася до 400 стволів[927].

Особливо динамічними та успішними стали новації, впроваджувані в артилерії інших сусідніх з Україною імперій — Російської та Австрійської. В першій, завдяки реформам Петра I, котрі взорувалися західноєвропейські (французькі й почасти голландські) моделі організації та управління, артилерія розвинулася в самостійний рід військ в складі полку польової артилерії (674 чол.) (1701), а також мережі артилерійських навчальних закладів, арсеналів і зброярень, котрі з 1718 р. знаходилися в управлінні Головної канцелярії артилерії та фортифікації Військової колегії Сенату[928]. Більш еволюційний характер мав розвиток австрійської артилерії (*Feld Artillerie Haupt Corpo)*, котра на рубежі XVII — XVIII ст. поділялася на чотири складові (артилерійський штаб, управління цейхгаузів (*Feldzeugamt*), транспортну частину (*Roßpartei*) і корпус мінерів) загальною чисельністю близько 1500 — 1700 чол.[929] В обох імперіях,

---

[927] Назаренко В. Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.): управління, організація, особовий склад //Гілея: науковий вісник. — К., 2014. — Вип.82. — С. 9-13.

[928] Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII в.. — М., 1958. — С. 42-44; Столетие Военного министерства. 1802-1902. — Спб., 1902. — Т.6, ч.1, кн.1. — С. 32-98.

[929] Hochedlinger M. Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy. 1683-1797. — New York and London, 2003. — P. 122-123.

польові артилерії, таким чином, творили самостійні формації, організаційно відокремлені від польових армій, до яких вони приєднувалися лише на час воєнних кампаній. 1744 р., після поразок у Війні за австрійську спадщину 1740-1748 рр., до справ реорганізації імперської артилерії взявся талановитий реформатор князь І.В.Ліхтенштейн (1696-1772), завдяки зусиллям якого було впроваджено централізовану систему управління, сталий поділ на тактичні одиниці (роти й бригади), артилерійський статут (1757), збільшено штати, вдосконалено технічне забезпечення й гарматний парк[930]. Імперську модель організації артилерії, й почасти технічного оснащення, кількома роками потому було запозичено для реформування російської артилерії її керівником графом П.Шуваловим (1710-1762). Цілком можливо, що опосередковано заходи останнього могли вплинути й на характер перетворень в Генеральній та полкових артилеріях Гетьманщини за К.Розумовського. Втім, модернізаційні реформи його правління, котрі запроваджували управлінську та господарську централізацію, постійну тактичну організацію артилерійської обслуги із поділом на роти, уніфікацію гарматного парку були дещо запізнілими заходами й не мали на меті докорінної зміни ситуації.

[930] Ibid. — P. 308-310; MacLennan K. Liechtenstein and Gribeauval: ‘Artillery Revolution’ in political and cultural context //War in History. – 2003. – No.10. – P. 252-257.

РОЗДІЛ 6. ФОРТИФІКАЦІЙНО-ОБОРОННІ СТРАТЕГІЇ

Поступ воєнних технологій наприкінці Середньовіччя та на початку Нового часу втілився у протистоянні двох технічних сфер Мілітарної революції: розвитку вогнепальної зброї (передусім артилерії), та вдосконаленні фортифікаційних систем. Вдосконалення гармат, значно полегшених і здатних вести прицільний вогонь, а також інженерної тактики облог, змушували фортифікаторів відмовлятися від суцільних поясів кам'яних і дерев'яних мурів з високими баштами, що захищали міста. Відтепер фортеці опоясувалися ланцюгами земляних насипів з влаштованими на них артилерійськими батареями, смугами штучних перешкод і багатьма іншими хитрощами, націленими на виснаження противника і зрив його плану облоги[931]. Нові фортифікаційні форми, створені видатними архітекторами і художниками того часу, не лише міняли характер самих укріплень, але й політику держави в сфері оборонного будівництва[932]. Водночас, брак коштів і організаційних можливостей у держави й міських спільнот, котрі опікувалися станом оборонних споруд, робив справу фортифікаційної модернізації точковою, що добре видно на прикладі оборонного будівництва в Речі Посполитій[933]. Певний виняток становили фронтирні регіони Європи (Піренеї, Балкани, Придунав'я ті ін.), де внаслідок перманентних воєнних конфліктів держава й соціум були структуровані для мілітарних потреб. Тут

---

[931] Говард М. Війна в європейській історії. — К., 2000. — С. 39-41, 76; Duffy C. The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789.- Routledge&Kegan Paul, 1985. – Vol.2. – P. 1-62.

[932] Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.) — К., 2009; Липа К. Теорія архітектури, містика і війна. — К., 2016.

[933] Dybaś B. Fortece Rzeczypospolitej. Studium y dziejów budowy fortyfikacji staąych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku. — Toruń, 2018.

виникли специфічні військової інститути й, зокрема, особливий тип “fortress cities” в яких фортифікаційні новації трансформувалися під впливом місцевих традицій і воєнної специфіки фронтиру.

В цьому розділі ми маємо на меті відстежити й проаналізувати основні тенденції оборонного будівництва на теренах Гетьманщини, його місце у воєнній політиці козацької еліти, роль у мілітарній політиці Московського царства та Російської імперії в контексті фортифікаційних трендів ранньомодерної Європи; ми спробуємо з'ясувати, як специфіка “буферного статусу” українських територій відбивалася на розвиткові оборонної системи Козацького Гетьманату, починаючи від суто технічного рівня (інженерних рішень і будівельних технологій), завершуючи включеністю фортець у стратегію війн, їх забезпечення артилерією і гарнізонами. Таким чином, нас цікавитиме не стільки фортифікація як така, скільки те, якою мірою вона мислилася і використовувалася військово-політичною елітою Гетьманщини як елемент військового потенціалу та інструмент війни.

Системний аналіз фортифікаційних комплексів найголовніших оборонних і адміністративних центрів гетьманату — чотирьох гетьманських столиць (Чгирин, Гадяч, Батурин і Глухів) і сімнадцяти полкових центрів (Полтави, Ніжина, Стародуба, Лубен, Чернігова, Переяслава, Миргорода, Прилук, Білої Церкви, Вінниці, Брацлава, Умані, Кальника, Кропивного, Черкас, Корсуня й Канева) представлений в сучасній історіографії нерівномірно через різний ступінь їх вивченості. Окреме місце, з точки зору свого розташування й постійних змін адміністративного статусу, серед цих фортець займав Київ. Варто також звернути увагу на міста й містечка нижчого адміністративного рівня (сотенні центри) також мали сильні укріплення й артилерію, мали сильні оборонні позиції та укріплення, як-от Чорногородка, Ладижин або Ромни.

Специфіка ландшафту, а також театру воєнних дій на якому головним противником від часів Русі були кінні війська степових імперій, спричинила те, що в Центральній та Лівобережній Україні переважна більшість укріплень були

дерево-земляними. Оскільки нападники не вдавалися до тривалих облог міст і містечок, вони розбудовувалися як фортеці-схованки для довколишнього населення та опорні пункти козацьких і найманих військ, що давали відсіч татарським набігам. Лише окремі міста, як наприклад Київ, Батурин або Чигирин, що мали важливе оборонно-стратегічне значення, були споряджені багатофункціональними лініями комбінованих укріплень, що включали дерев'яні, кам'яні й цегляні стіни, вежі та бастіони. Однак, розвиток вогнепальної зброї поступово змушував відмовлятися від мурованих і дерев'яних фортифікацій фронтального типу.

Найвідповідальніші у бойовому відношенні ділянки укріплень могли бути мурованими, або ж споряджатися паралельним частоколом, заповненим землею та камінням, надолбами (вертикально вкопаними в ґрунт обрубками колод) і частиками (загостреними дубовими кілками). Великі фортеці мали автономні джерела водопостачання — колодязі, — а також мережі підземних ходів, що вели до води або в заміську периферію (хвіртки, вилазки тощо).

Такий характер планування й укріплень мали “замочки”, що дісталися козацькій державі у спадок від річпосполитської доби. Так, наприклад, фортеця у Білій Церкві розташовувалася на горі, однією стороною оберненою до р.Рось. Вона була оточена колом земляних валів з частоколом, а власне замок мав четверо воріт з брамами. Пригородки мали земляні вали з частоколами і брамами, що примикали до замкових укріплень, а також сухий рів. Черкаський замок, реконструйований в 1550-х рр., мав кам'яний дитинець, оточений валом із частоколом та ровом. Очевидно, в першій половині XVII ст. його було зміцнено чотирма насипними бастіонами, позначеними на карті України Г.-Л. де Боплана, але за декілька десятиліть вони осипалися і були ушкоджені під час бойових дій[934]. Турецький мандрівник Е.Челебі, відвідуючи місто, зазначив, що “Это не

[934] Куштан Д. Історія черкаських замків XIV-XVIII ст. в: Україна на шляху до Незалежності: Збірник матеріалів науково-практичної конференції. — Корсунь-Шевченківський, 2018. — С. 20-28; Нерода В., Нестеренко В. Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2008. — Вип.17. — С. 9-15.

мощное каменное сооружение, а паланка, окруженная насыпным земляным валом с бревенчатым частоколом, которая стоит на берегу Днепра”[935]. Ще одним відгомоном руcько-литовського оборонного будівництва, особливо притаманним Нижньому Подніпров'ю, була взаємна пов'язаність невеликих фортець, що утворювали оборонні ланцюги. Так, на Правобережній Київщині система замочків і містечок, споряджених дерево-земляними (Фастів), а деінде й мурованими укріпленнями (Мотовилівка), фактично повторювала густу мережу давньоруських прикордонних пунктів, котрі контролювали кордон з Диким Полем[936]. Очевидно, аналогічну систему розташування наслідували сотенні центри й містечка Південного Лівобережжя[937].

На рубежі XVII — XVIII ст., коли українські терени стали ареною війн для великих армій Туреччини, Швеції та Росії, оснащених потужною артилерією, постала необхідність в переобладнанні та реконструкції застарілих дерев'яних фортець. Більшість з них доповнюється новими елементами західноєвропейської фортифікації (земляними бастіонами і равелінами), що збільшували вогневий потенціал фортеці й перешкоджали наближенню до міста військ противника. Тим не менше, найбільші фортифікаційні комплекси козацької доби — гетьманські столиці, полкові й сотенні міста — мали розташування й інженерне вирішення, притаманне ще давньоруським традиціям. Практично всі вони постали на місці міст і городищ, що виникли протягом X — XII ст., вже від початку маркуючи найвигідніші, з точки зору оборони, місця ландшафту, доступу до води, контролю за довколишніми шляхами сполучень. Цікаво, що місцем заснування фортець, або великих польових таборів під час воєнних кампаній, могли ставати локації покинутих городищ і валів, що у величезній

---

[935] Челеби Э. Книга путешествий. — М., 1961. — Вып.1. — С.81-82.

[936] Параційй В. Фортифікаційні споруди правобережних земель Середнього Подніпров’я першої половини XVII ст. //Нові дослідження пам’яток археології козацької доби в Україні. — К., 1997. — Вип.6. — С. 38–44.

[937] Драганенко В. Система оборони південно-східного прикордоння Поділля в середині XVII ст. //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. — 2013. — Вип.6. — С. 461-466.

кількості збереглися на території теперішньої Київської, Черкаської, Полтавської та Вінницької областей. Ще наприкінці XVI — на початку XVII ст. на цих місцинах було відбудовано замки Канева, Василькова, Корсуня, Переяслава й збудовано нові у Лисянці та Трахтемирові[938].

Структура оборонної забудови міст традиційно складалася з укріпленої фортеці та її серцевини (замку/дитинця) і довколишньої міської периферії (форштадту). За невеликим винятком, більшість фортець Право- та Лівобережної Наддніпрянщини неодноразово міняли свої межі, за висловом істориків архітектури ніби “йдучи за ландшафтом”. Внаслідок цього, структура фортеці могла бути одно- , дво- (Батурин) або навіть тридільною (Чернігів), в залежності від ландшафтних умов, чисельності гарнізону тощо. В спеціальній літературі виділено три основних типи взаєморозташування міських поселень та їхніх оборонних споруд: 1) фортеця на периферії міської території, 2) фортеця в середині міста, 3) фортеця на підступах до міста. Фортеці закладалися на панівних ділянках місцевості, що давали можливість панорамного огляду й обстрілу довколишнього простору. Їхні укріплення складалися з сухого рову, або рову, наповненого водою, земляного валу і дерев'яного осторогу з глухими або проїжджими баштами-брамами, спорядженими артилерією.

Перша столиця гетьманату, Чигирин, був розташований на високому плато, що панує над рівнинною заплавою ріки Тясмин. Стрімкі схили тутешньої домінанти — Замкової гори — стали зручним місцем для облаштування замку трикутної форми, укріпленого бастіонами, равелінами, дерево-земляними та мурованими стінами. Довкола гори розташувалося Нижнє місто з поясом кам'яних стін, дерев'яними палісадами, валом, ровом і дерев'яними баштами[939]. Упродовж всієї своєї історії місто мало сильну залогу, котра складалася з козаків,

---

[938] Ковалець Т. «А було тих порожніх городищ… велика сила»: стародавні оборонні укріплення України та козацька польова фортифікація у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. //Буковинський журнал. — 2013. - №2. — С. 161-163.

[939] Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К., 2008. — С. 94-98, 123-144.

гетьманського надвірного війська, сердюцьких полків, а також численної артилерії.

Натомість в Гадячі, котрий був гетьманською столицею часів правління І.Брюховецького протягом 1663-1668 рр., так і не було зведено нових потужних фортифікацій[940]. Очевидно, першу чергу укріплень тут було побудовано в 30 — 40-х рр. XVII ст., коли місто стало центром однойменного староства. Гадяч за останніх років життя Хмельницького й часів гетьманування Виговського виконував роль неофіційної резиденції, очевидно більш спокійної, аніж загрожений із західного і південного напрямів Чигирин, і не контрольований московськими військами, як Переяслав, котрий Кремль наполегливо пропонував зробити столицею Гетьманщини. Карта Боплана 1650 р. має зображення контуру міста, що утворилося на мисі при злитті річок Псел і Грунь. Фортецю по периметру оточує вал із сімома нерозвиненими бастіонами; цитадель, розташована на березі Псла, має п'ятикутну форму[941].

Воєнні дії часів Руїни вже до останньої чверті XVII ст. практично винищили всі найбільші міста Правобережної Гетьманщини разом із їхніми укріпленнями. 1678 р. турецькою армією було захоплено Чигирин — першу гетьманську столицю і останню найпотужнішу фортецю регіону. Таким чином, боєздатність в наступний період продовжували зберігати, головне, оборонні комплекси Лівобережної Гетьманщини, що сформувалися ще в першій половині XVII ст. Оскільки цей край належав до ново колонізованих і частково новоприєднаних регіонів Речі Посполитої, більшість його фортифікацій (хіба за винятком Придніпров'я) мала просту чотирикутну форму і дерево-земляний характер укріплень, типових для прикордонних замочків.

---

[940] Чухліб Т. Гадяч — гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663-1668 роках // Краєзнавство. — 2013. — №2. — С. 31-46.

[941] Василенко В. Гадяцкая старина //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1891. — Кн.5. — С. 94-100.

Попри те, що після Козацької революції чимало міст розрослися, набули нового адміністративного статусу, тут, на відміну від Правобережної та Західної України, не провадилося масштабного мурованого будівництва і масової модернізації в стилі новоіталійської чи французької фортифікаційних шкіл. Першочергову увагу при реконструкції та ремонті приділяли гетьманським столицям — спочатку Батурину, а згодом Глухову. Батурин мав класичну дводільну структуру фортифікацій — фортецю і цитадель (т.зв. “Литовський замок”). Фортеця півколом оточувала місто, розташованого на високому лівому березі р.Сейм; її оборонні споруди включали сухий рів, земляний вал із дубовим частоколом, чотирма глухими і трьома в'їзними баштами, а також шістьма невеликими земляними бастіонами із перпендикулярними фланками[942]. Наприкінці XVII ст. німецький інженер А.Зернікау (1652-1694) розробив проект реконструкції земляних укріплень міста, але достеменно невідомо, чи був він зреалізований. Цитадель Батурина мала п'ятикутну форму й розташовувалася на високому мисі лівобережної тераси р. Сейм, тоді як власне місто займало площу на північний захід від нього. Замок був оточений ровом і земляним валом, а також дерев'яними стінами із п'ятьма глухими баштами і однією в'їзною брамою.

Оборонна система Глухова, котрий набув статусу гетьманської столиці 1708 р., почала формуватися, так само як і батуринська, у 30 — 40-х рр. XVII ст. Фортеця лежала на лівому високому березі р. Єсмані, що підносився над заболоченою заплавою. У весняний час заплава повністю затоплювалася, посилюючи оборонні можливості міста. Оборонна система Глухова мала тридільну структуру, найсильнішими частинами якої були дерев'яний замок та укріплений двір колишнього власника міста новгород-сіверського старости А.Пісочинського (1580-1646). Саме вони взимку 1664 р. стали ядром оборони Глухова від польського війська, котре протягом п'яти тижнів безуспішно облягало місто. Після пожежі в серпні 1685 р. фортецю було перепланновано, в результаті чого вона отримала єдину загальноміську лінію укріплень змішної

[942] Вечерський В. Гетьманські столиці України. — С. 158-160, 162, 179-186.

баштово-бастіонної системи, що складалася із земляного валу, сухого рову, 5 дерев'яних брам і 12 бастіонів нерегулярних абрисів[943].

Типову картину оборонної системи великого військово-адміністративного центру Гетьманщини можна побачити на прикладі Полтави та Чернігова. Полтава, чий оборонний комплекс доби Гетьманщини почав формуватися ще наприкінці 20-х — на початку 30-х рр. XVII ст., займала панівне місцеположення в долині р.Ворскли. Ядро трикутної в плані фортеці розташовувалося на мисоподібному плато, оточеному заболоченою місцевістю. Інженерне вирішення укріплень мало традиційні елементи — рів, вал, частокіл. В середині століття, коли Полтава, будучи одним з найбільших міст півдня Гетьманщини, неодноразово опинялася в центрі воєнних дій, її укріплення зазнавали руйнувань і неодноразово перебудовувалися, збільшуючи свою площу. Ремонт і розширення укріплень, здійснених в цей час, вже велися із урахуванням нових тенденцій: башти ставали багатогранними й багатоярусними, з'являлися нерегулярні бастіони, фортеця набувала вигляду неправильного чотирикутника[944].

Фортифікаційна система Чернігова козацької доби сформувалася ще раніше, її вихідними точками були дитинець давньоруських часів та замок XVI ст., збудований у період коли місто переходило з рук в руки протягом литовсько-московського змагання за Сіверщину. Чернігів мав унікальне розташування на високому мису, утвореному злиттям річок Десна й Стрижень. Високе плато, утворене мисом, мало природну тридільну структуру й урвисті схили, що й визначило відповідну структуру оборонного ядра. Його найсильнішою частиною був Верхній замок (Дитинець), що виходив на Десну; до нього примикали Острог (Солдатська слобода, збудована в 1667 р.) і власне міська фортеця (Нижнє місто)[945]. В інженерному відношенні замок був споряджений ровом і валом із дерев'яною фортечною стіною та вісьмома багатогранними баштами. В 1670-х

---

[943] Там само. — С. 207-208, 211-216; його ж. Глухівська старовина //Пам'ятки України. 1994. - №3-6. — С. 57-62; Вечерський В., Бєлашов В. Глухів. — К., 2003.

[944] Коваленко О. Полтава XVII – XVIII століть. — К., 2015. — С. 42-49.

рр. було частково відновлено давньоруські фортифікації Нижнього міста, котре мало вал з частоколом і 15 дерев'яних башт[946].

В умовах поділу козацької України на два гетьманати, частина міст з їхніми укріпленнями опинилася в статусі прикордонних, як наприклад Переяслав. Міська фортеця була зведена на місці давньоруського городища X — XIII ст., що виникло на високому мисі при злитті річок Трубіж і Альта. У XVI ст. вона неодноразово ремонтувалася й добудовувалася, набувши дводільної структури: замок обіймав територію княжого дитинця, а посад — колишнього "окольного города". Річки біля фортеці були перегачені, завдяки чому утворився великий став, який посилював неприступність міста, що з двох боків було оточене водою, а з боку Нижнього міста — обводненим ровом і валом зі стінами. Укріплення складалися з високих земляних валів і дерев'яних стін, у які було вбудовано три надбрамні башти з мостами, що виходили до річок, а одна — в напільний бік[947].

Археологічні дослідження гетьманських столиць і полкових міст Лівобережної Гетьманщини показали, що головний набір інженерних рішень і будівельних технологій тут залишався незмінним ще з попередніх століть. Так, при розкопках Литовського замку в Батурині в тілі валу було виявлено дерев’яні кліті із земляним заповненням, причому деякі з них використовувалися як житло або господарські приміщення для зберігання припасів. Використання клітей, як конструкційної основи при побудові валів була традиційною для бідного на камінь регіону й виводила свій родовід іще з давньоруських часів. Архаїчність основних елементів оборонного поясу (попри появу нових бастіонів, ронделів та ін. фортифікацій голландської школи) засвідчує графічний “Абрис

---

[945] Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII - XVIII ст. - Чернігів, 2008. — С. 10-11, 15-19, 23-24.

[946] Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. — К., 2014. — С. 32-38.

[947] Юрченко О. Переяславська фортеця XVII ст. //Археологія&Фортифікація в Україні. Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. - Кам'янець-Подільський, 2016. — С. 229-238.

Чернігівський” 1706 р. Зокрема, стіни фортеці мали бійниці верхнього та нижнього бою, накриті двосхилим дахом. Окремі ділянки цитаделі, котра була багатодільною, відділялися одна від одної дерево-земляними тарасами[948].

Цитаделі фортець Лівобережжя мали здебільшого старі дерев'яні конструкції стін і башт, розраховані на ведення фронтального вогню і мінімуму позицій для активної оборони (вилазок). Дерев'яні башти намагалися вписати в нову бастіонну систему, збільшуючи в них кількість артилерійських ярусів, знімаючи шатрові дахи й влаштовуючи на їх місці відкриті артилерійські позиції. Лише на рубежі XVII – XVIII ст. при модернізації фортечних укріплень з'являються первістки бастіонних систем, розрахованих на ведення фланкуючого вогню й прикритих ходів для вилазок.

Тривала стабілізація соціально-економічного та політичного життя, що запанувала з кінця 60-х рр. XVII ст., зробила справу розбудови тут нових фортифікацій неактуальною. За винятком будівництва кам'яного муру довкола Києво-Печерської лаври у 1697-1698 рр., а також деякого оновлення укріплень Переяслава і Глухова ми не можемо назвати бодай жодної кардинальної реконструкції чи ремонту фортець Лівобережжя. Тому, очевидно, українські міста своїми укріпленням справили настільки сумне враження на московського священника І.Лук'янова, що проїжджав Україною в 1701-1702 рр. Серед них він виділив лише Глухів, котрий видався йому “велми крепок”[949]. Натомість інші фортеці, включно з Батурином, Лук'янов побачив занедбаними та підупалими: “Град Батурин стоит на реке на Семи на левой стороне на горе красовито. Город земляной строение в нем поплоше Глухова... И город не добре крепок, а еще столица гетманская!”[950]. Вочевидь, не тільки моральна застарілість укріплень гетьманської столиці, але й відсутність регулярного догляду за ними, стали

---

[948] Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. — К., 2014. — С. 38-40.

[949] Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701-1703. — М., 2008. — С. 14.

[950] Там само. — С. 15; Бондар О. Батурин: фортифікації та міська структура. — Чернігів, 2019.

однією з причин знищення Батурина російськими військами восени 1708 р.[951]. Водночас, слова Лук'янова слід сприймати з певними застереженнями. Очевидно, що Батурин з його дерев'яними укріпленнями суто зовнішньо програвав Московському кам'яному кремлю, що однак не є свідченням низької обороноздатності. З іншого боку, подорожник не звернув уваги на фортифікації Кролевця й Ніжина через які пролягав його маршрут. Це тим більше дивно, що останній мав потужний дитинець, котрий напередодні неодноразово розширювався й перебудовувався. Натомість Глухівська фортеця, зведена в традиціях московського зодчества, виглядала для нього цілком звичною, а відтак і “крепкою”.

У XVIII ст. планування й реалізація масштабних оборонних проектів поступово переходить від гетьманського правління до рук Російської держави. На початку Північної війни це були одномоментні заходи, про які царські укази нагадували лише в періоди загрозливого наближення шведів до кордонів гетьманату. Але від 1707 р., коли імовірність перенесення бойових дій на Схід виглядала вже цілком доконаною, змінюється й характер заходів оборонного будівництва. Російський план стратегічного стримування шведського наступу полягав на поступовому вимотуванні їх сил одночасно із дедалі глибшим втягненням у малознайомі й слабко заселені регіони, позбавлені продовольства. При цьому фортеці мали відігравати роль опорних пунктів російської армії й бути стримуючим фактором для противника, змушуючи його до розпорошення сил для тривалих облог. Центральне місце в цій стратегії посідали Смоленськ і Київ. Саме з доуфортифікування й посилення останнього можна вести мову про початок нової доби в розвитку оборонно-фортифікаційної політики в Гетьманщині.

Влітку 1706 р. київські укріплення, оглянуті російським командуванням, були визнані занадто слабкими й вразливими з перспективи наближення шведської армії. Було вирішено реконструювати Старокиївську фортецю, де

---

[951] Бондар О. Батуринська фортеця: штурм «в лоб» чи завдяки потерні? // Сіверянський літопис. — 2019. - №6. — С. 164-167.

містилися головні сили російського гарнізону, а також заснувати нову — Печерську, — що мала спиратися на ланцюг старих укріплень Печерського та Вознесенського монастирів. Новозаснована цитадель значно розширювала довколишній оборонний простір і його інженерні споруди. Проект передбачав будівництво фортеці в стилі останніх трендів французької фортифікаційної школи: круглої в плані, з дев'ятьма регулярними бастіонами, подвійними куртинами і системою передових укріплень. В процесі спорудження багато елементів у початковому замислі було відкориговано з урахуванням особливостей ландшафту й геологічної структури печерських пагорбів, а також суб'єктивних чинників (нестачі коштів, будівельних матеріалів і т.ін.). Головний вал фортеці напівкільцем охоплював Києво-Печерський монастир, впираючись кінцями у дніпровські схили, які робили фортецю неприступною зі сходу. З півдня природною перешкодою були схили Неводницької долини. Перед валом був викопаний рів перед яким насипано гласис. З південно-західної сторони куртини валу були додатково зміцнені равелінами, а з півдня редантами, що забезпечували захист і комунікацію з наплавним мостом через Дніпро. В'їзд до фортеці контролювали три брами – Київська, Васильківська та Московська (спочатку вони були дерев'яними й зміцнювалися равелінами, подібно до брам Чернігівського дитинця). Забудова навколо укріплень зносилася й утворювався відкритий простір — еспланада. Печерська цитадель мала також чітке внутрішнє планування й класичну внутрішню інфраструктуру, спроектовану згідно європейських стандартів: казарми, будинки коменданта та офіцерів, караульні, каземати, приміщення військового суду, цейхгауз, провіантські склади, порохові льохи і арсенал. Обидві фортеці з'єднувалися між собою ретраншементом й, таким чином, перетворювалися на єдину оборонну систему. І хоча її зведення не було завершене до початку воєнних дій, вона стала одним з найсильніших опорних пунктів регіону, фактично започаткувавши серію наступних фортифікаційно-оборонних проєктів імперії[952].

[952] Ситкарева О. Киевская крепость XVIII – XIX вв. — К., 1997. — С. 31-39.

Після поступового згортання бойових дій на теренах Гетьманщини у 1709 р. російська влада активно береться за реконструкцію найбільш важливих опорних пунктів у Наддніпрянщині, які актуалізує наближення війни з Туреччиною і походи на Лівобережжя прибічників Орлика. Після відновлення укріплень Полтавської фортеці розпочинається реконструкція Переяславської цитаделі, де зводять новий ретраншемент з малими бастіонами і люнетами, зміцнюються фортифікації Переволочної, що контролює переправи через Дніпро[953]. У 1712-1714 рр. повнопрофільними бастіонними системами було споряджено Чернігівську та Ніжинську фортеці, а також реконструйовано укріплення Кам'яного Затону, Новобогородицької фортеці й Переволочни[954]. Сучасні фортифікації з'являються і в новій гетьманській столиці Глухові. Кілька спроб реконструкції тут робив І.Скоропадський, а згодом перша Малоросійська колегія. 1724 р. до міста прибув надісланий з Петербургу інженер Валлен, що розробив два проекти реконструкції фортеці, які, щоправда, так і не були зреалізовані. Радикальну реконструкцію столиця пережила лише після пожеж 1732 та 1748 рр., коли нова забудова остаточно набула рис регулярності. Фотрифікаційними роботами в 1749-1750 рр. тут керував інженер Київського гарнізону Ю.Наумов. Новий оборонний пояс фортеці складався з повнопрофільного валу та рову з одинадцятьма недорозвиненими бастіонами та дев'ятьма брамами[955].

---

[953] Іванюк Я. Місто-фортеця Переволочна (Полтавського полку) у XVII–XVIII ст. //Український історичний журнал. — 1978. - №7. — С.106-110; Юрченко О. Переяславська фортеця XVIII ст. //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 2014. — Вип.23. — С. 24-34.

[954] Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — Спб., 1861. — Ч.2. — С. 209, 211; Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году. — СПб., 1897. — С. X.

[955] Коваленко Ю. Глухівські фортифікаційні споруди //Сіверщина в історії України. — 2013. — Вип.6. — С. 46-47.

У 1718 р. Військова колегія провела масштабну ревізію лівобережних фортець і підготувала план їхньої модернізації “по Вобанову манеру”[956]. 1724 р. було проведено повторну інспекцію і укладено штат всіх фортець імперії. Вони поділялися на 3 розряди, згруповані за географічним принципом; зокрема до 2-го (“Российского”) було включено чотири українських фортеці — Київську, Чернігівську, Переяславську і Переволочанську[957]. Розробкою інженерних рішень і організацією будівельних робіт керували виключно офіцери-іноземці (де Кулонг, Ламот де Шампі, де Боскет та ін.), що принесли із собою європейські фортифікаційні стандарти.

Планомірному ремонту й розбудові фортець перешкоджав хронічний брак людських ресурсів, коштів і справної логістики, через це російська корона намагалася перекласти ці проблеми на плечі гетьманського правління[958]. В липні 1734 р. з’явилися царські укази про ремонт коштом гетьманського скарбу полтавської та переяславської фортець. Полтавський полковник В.Кочубей пояснював Правлінню гетьманського уряду, що такі роботи не по силах населенню Полтави, а мешканці полкових сотень теж не можуть нічим зарадити, оскільки мають ремонтувати власні фортеці. Посилаючись на практику попередньої ревізії 1729-1730 рр., данних по якій у Правлінні не було, Кочубей вимагав, аби на ремонт і “поправу” фортеці було прислано робітників з інших полків — Гадяцького, Лубенського, Ніжинського і Прилуцького, тобто з території мало не половини Гетьманщини. В грудні 1737 р. чергова ревізія стану фортець, полкових і сотенних місць була покладена на Генеральну військову канцелярію[959]. В січні наступного року вона розіслала з Глухова своїх ревізорів у провінцію, котрі мали проінспектувати міські укріплення й скласти детальні

---

[956] Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. — К., 2001. — С. 101; Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году. — С. 16-21.

[957] Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — Ч.2. — С. 202-203.

[958] ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4931. — Арк. 2, 3, 5.

[959] Там само. — Спр.7033. — Арк.17.

звіти. В світлі цих звідомлень стан міських фортифікацій виглядав достатньо задовільно. В більшості великих фортець головними недоліками виявилися осипані після сильних дощів вали, брак турів і рогаток[960]. Втім, більшість описів не оприявнює слідів якихось масштабних реконструкцій і оновлень, виконаних за останнім словом фортифікаційної науки (прикметно, що вони відсутні навіть в містах, де стаціонували великі російські гарнізони та інженерні команди: в Переяславі, Ніжині та ін.). Як і в попередньому столітті, вали з палісадами й сухі рови і надалі лишалися базовими типами міських укріплень.

Хронологічно наступні ревізії фортець так само мали разовий, несистемний, характер. 1 лютого 1749 р. Сенат подав на розгляд імператриці Єлизавети доповідь, де серед іншого пропонував увільнити населення Гетьманщини від фортифікаційних робіт[961]. У відповідь було отримано ухильну резолюцію “иметь разсуждение” Сенату з Військовою колегією, після чого, згідно сенатського розпорядження від 10 лютого 1749 р., Генеральна військова канцелярія мали опитати полкові влади й доповісти “на гору” не лише про стан фортифікацій, приблизний кошторис робіт і орієнтовну кількість необхідних будівельників, але й представити довідку, які ресурси залучалися для ремонтних робіт у попередні десятиліття[962]. Дуже цікавою є відповідь Чернігівської полкової канцелярії, котру можна вважати типовою для решти регіонів Гетьманщини. Зокрема, у Любечі у 1730-х рр. фортеця ремонтувалася козаками й посполитими “на їх харчах”, грошових “складок” на неї не збирали, а дерево на башти, стіни й мости брали з козацьких та дідичних лісів любецької округи. Фортецю в Мені ремонтували гуртом три довколишні сотні — Менська, Синявська і Киселівська[963].

---

[960] Там само. — Арк. 3 - 3 зв., 7, 42-42, 49, 107, 168, 169-169 зв., 183-183 зв., 249-249 зв.

[961] ПСЗ. — Т.13. — С. 7, 9.

[962] ЦДІАК України. — Ф. 108. — Оп. 2. — Спр. 178. — Арк. 1 - 2.

[963] Там само. - Арк.14-16, 19-20.

Фортифікаційна та інженерна справа в козацьку добу ще не виділилася в окремий рід війська зі своєю спеціалізацією, штатом і сферою компетенції (в арміях європейських держав цей процес проходив так само повільно, інженерні війська поступово виокремилися з корпусу артилерії в окремий рід війська лише у XVIII ст.). Польові фортифікації, як-от шанці, батареї, редути і облогові земляні роботи виконувала переважно козацька піхота та обозна челядь, якими керували генеральні та полкові обозні. Натомість інженерна підготовка облог або оборони фортець, а також розбудова і ремонт міських укріплень, що вимагали спеціальних знань і навичок, були справою професійних військових інженерів, котрі спеціалізувалися на “військовій архітектурі”.

На жаль, джерела не донесли до нас імена вітчизняних містобудівників-фортифікаторів. Більше відомо про діяльність інженерів іноземного походження, як-от, німця А.Зернікау (1652-1694), що працював у 80 — 90-х рр. XVII ст. над будівництвом фортець у Чернігові та Батурині, і написав трактат з фортифікації[964]. Шотландець на московській службі, генерал П.Гордон (1635-1699) наприкінці 70-х рр. XVII ст. укріплював і реконструював гетьманську столицю Чигирин, створивши його докладний план. Втім, достеменно відомо, що як іноземні фахівці, так і місцеві фортифікатори були більшою мірою виконавцями тих задумів, котрі формулювалися місцевою адміністрацією. Практично всі будівництва та “направи” (ремонти) фортечних укріплень, судячи з усього, виходили з тих військово-стратегічних вимог і реальних матеріальних можливостей, що озвучувалися регіментарями або полковими владами[965].

Надзвичайно важливим є питання про організаційні та фінансові можливості гетьманської влади у сфері фортифікаційного будівництва. На жаль, джерела найбільш повно задокументували не стільки українські реалії, скільки розбудову й ремонт тих фортець, що перебували під контролем московських

---

[964] Адам Зерникав (Обозрение рукописи, содержащей в себе автобиографию его) //Труды киевской духовной академии. — К., 1860. — Кн.3. — С. 173-204.

[965] Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. — С. 97-98.

гарнізонів. Інженерні рішення, фінансування та порядок будівництва в таких випадках були вислідом не гетьманської, а московської влади. Фактично одразу після укладення Переяславської угоди 1654 р. московська влада приступила до ревізії українських фортець, котрі належало залюднити гарнізонами. Однак, їхній ремонт через труднощі воєнного часу затягувався, а перші реконструкції в канонах новоіталійської та голландської фортифікації розпочалися лише в 70-х рр. XVII ст. В цей час геополітичний фронт встиг перемінитися і на порядок денний вийшла оборона південних рубежів Гетьманщини. Згідно Коломацьких статей 1687 р. гетьманське правління зобов'язувалося побудувати на ріках Самарі й Орілі міста, а в гирлі Орчика і Берестової звести фортеці. Втім у 1688-1689 рр. тут було влаштовано лише дві фортеці — Новобогородицьку на Самарі та Новосергіївський городок в урочищі Сорок Байраків[966].

Цілком зрозуміло, що зважаючи на вищий ступінь централізації управління, обліку й фіскальної дисципліни, Московська держава мала більші можливості у порівнянні з Гетьманщиною. Однак, в деяких моментах організація фортифікаційних робіт мала спільні риси: до них залучалися, в першу чергу, непривілейовані верстви населення (поспільство), в деяких випадках козаки. Якщо ще в першій половині XVII ст. козацька піхота мала високу репутацію в Речі Посполитій не лише через високі бойові якості, але й інженерну підготовку, то з часом ситуація змінилася в зворотній бік. Земляні роботи вважалися у вояцькій спільноті принизливим заняттям, гідним простолюду, а не лицарів. В більш-менш спокійні у воєнному відношенні періоди підтримання укріплень в належному стані покладалося на полкові влади, магістрати й ратуші. Хоча, як видно з інформації вже згадуваного Лук'янова та реляцій московських воєвод, місцеві влади не виявляли ентузіазму в цих справах.

Ще одним системною вадою оборонної політики Гетьманщини була відсутність у фортецях постійних гарнізонів. Першопричиною цього слід

---

[966] Філімонов Д. Новосергіївська фортеця: маловідома пам’ятка Присамар’я кінця XVII – початку XVIII століть //Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — К., 2012. - Вип.21, ч.2. — С. 137-149.

вважати обмежену кількість постійного війська. Традиційно до гарнізонної служби залучалися лише наймані піхотні (сердюцькі) полки, але вони розташовувалися, як правило, або в гетьманських столицях, або в найбільших прикордонних містах півдня Гетьманщини. Уявлення про склад столичних залог маємо, наприклад, з оповіді полоненого І.Мазепи, котрий в 1674 р. свідчив про сили чигиринського гарнізону: «войска де ныне при Дорошенке пехоты серденят 1300 человек, полковник де над теми серденяты Шулга; да кременчужской сотни пехоты, которые при пушках, 500 человек. Да в верхнем городке драгунов 90 человек, да полк запорожских конных казаков 500 человек, полковник у них его Дорошенков зять Иван Яненченко; да другой полк конной же казаков, а в нем 150 человек, а полковник у них Молчан, черемисов конных 200 человек»[967]. В 1690-1691 рр. в стінах Києво-Печерської лаври почергово перебували сердюцькі полки Г.Василевича та Я.Андрієвича із постачанням яких були істотні проблеми. Гетьман Мазепа у листі до царів пояснював необхідність їх заміни, пишучи що “полку пехотному Герасимову сим времянем прошлым велел из Киева из городка Печерского вытти на сю сторону Днепра на обыклое их становище, потому что в том товарышстве, чрез прошлую зиму ... дорогою ценою себе запасы хлебные покупая оголодали, и за скудостию конских кормов от лошадей своих куренных отлишились”[968]. Потужна сердюцька залога Таванської фортеці, котра упродовж 1696-1697 рр. витримала повторну блокаду, потерпала через сувору зиму й перебої з постачанням[969]. Отже, утримання залог потребувало більших витрат, аніж на “лежах” (себто в польових таборах чи на постоях в сільській місцевості), а також спричинялося до конфліктів із магістратами й ратушами, власниками юридик, через що гарнізони були нечисельними й розташовувалися в містах тимчасово, лише у випадках воєнної небезпеки.

Залога Батурина так само складалася з сердюцьких полків, зокрема у вирішальній для долі Гетьманщині обороні від російських військ в жовтні 1708 р.

---

[967] Акты ЮЗР. — Т.11. — С. 565.

[968] Листи Івана Мазепи. — Т.2. — С.265.

[969] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 249.

Про залишені в Батурині полки, через відсутність автентичних джерел, нам відомо відносно небагато. Канцелярист О.Дубяга, який був у місті напередодні його облоги російським військом, свідчив, що “в Батуринском де замке н[ы]не войска четыре полка сердюцких, Чечелев, Покотилов, Денисов, Максимов, да казаки городовые полков Миргородцкого, Прилуцкого и Лубенского: а по сколку которого полку ч[е]л[о]в[е]къ отом незнает”[970]. Чисельність сердюків можна встановити хіба що приблизно, беручи до уваги, що з різних причин всі вони були неповної чисельності, оскільки перед від’їздом до шведського табору Мазепа взяв декілька сотень сердюків із собою. Тож загальна чисельність чотирьох охочепіхотних полків, що залишилися в батуринській цитаделі, — Литовському замку — не перевищувала 2 000 – 2 400 чоловік (при середній чисельності кожного з полків у 500-600 чол.)[971]. Решта фортець обсаджувалася залогами найманців в міру воєнних потреб. 1708 р. один сердюцький полк у 800 чоловік (Г.Бурляя) Мазепа залишив залогою в стратегічно важливій Білій Церкві, через яку проходили поштові маршрути з Польщі, й зберігалася значна частина гетьманської скарбниці[972].

Окрім сердюцьких частин при гетьманах перебували також російські стрілецькі та солдатські полки, що як і більшість московських залог у Гетьманщині, несли свою службу почергово, змінюючись без усталеної періодичності. 1690 р. у Батурині згадується стрілецький полк генерал-поручника А.Цея[973]. У грудні 1691 р. Мазепа повідомляв про прибуття до столиці полку стольника О.Обухова, що змінив полк стольника І.Спешнєва, який повертався до Москви[974]. Із середини 90-х років XVII ст. при гетьмані перебували

---

[970] Грушевський О. Глухів і Лебедин //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 1909. — Т.92. — С. 61.

[971] Сокирко О. Сердюцькі полки батуринської залоги 1708 р. // Батуринська старовина. – Чернігів, 2009. – С. 158–169. 158–169.

[972] ПИБ. — Т.7. — С.710.

[973] РГАДА. — Ф.229. — Оп. 2. — Д.92. — Л.181.

[974] Листи Івана Мазепи. — Т.2. — С. 300–301.

московський стрілецький полк стольника та полковника С.Стрєкалова та стрілецький полк стольника і полковника Г.Аннєнкова, котрі брали участь у походах на нижньодніпровські турецькі фортеці[975]. Аннєнков та його сини користувалися покровительством гетьмана, який 1698 р. просив Кремль про винагородження стольника призначенням на воєводство до Путивля або Рильська[976]. 1700 р. полк Аннєнкова, іменований тепер «жилим стрілецьким полком», разом із полком стольника І.Нєчаєва були переведені до корпусу генерала І.Кольцова-Мосальського до Тавані та Казикермена, а згодом у Батурин[977]. У грудні 1700 р., із початком Північної війни, Мазепа звертався до керівника Малоросійського приказу Ф.Головіна із проханням «государю донести тое, что всегда в походех военных два полка московских при мне обреталося, один тот которой всегда при мне в Батурине обретается, а другой з стороны придан бывал, а наипаче бы ныне на пришлой поход того надобно для всякого случая, понеже войска надежные то есть полки кампанейские, и сердюцкие при мне ныне не все обретаются»[978]. Наприкінці 1702 р. Мазепа подав до Малоросійського приказу проект реорганізації двох стрілецьких полків, один із яких мав постійно перебувати в Батурині, а інший – у Сєвську[979]. 1708 р. полк Аннєнкова разом із реорганізованими полками І.Нєчаєва та І.Скріпіцина було зведено в бригаду. Московські полки, попри близькість і увагу Мазепи до їхніх командирів, були більшою мірою військовим резервом гетьмана, на що вказує їхня активна участь у бойових операціях. Однак, сам факт їх перебування в стратегічно важливих опорних пунктах Гетьманщини вже був небезпечним сигналом посилення російської військової присутності, що позбавляла

---

[975] Там само. — С. 544, 566; Рабинович М. Полки петровской армии 1698–1725: Краткий справочник. — М., 1977. — С.16.

[976] З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. К., 1996. — С.136–138.

[977] РГАДА. — Ф. 229. — Оп.2. — Д. 92. — Л. 181 об.; Рабинович М. Полки петровской армии 1698–1725. Краткий справочник. — С. 16.

[978] Листи Івана Мазепи. — Т.2. — С. 699–700.

[979] РГАДА. — Ф.229. — Оп.2. — Д.89. — Лл. 89, 104–104 об.

гетьманське правління ефективного контролю над воєнною обстановкою в країні.

Власне, козацькі залоги входили до міст тільки у випадках воєнної загрози. Основу гарнізону міста могли утворювати козаки місцевої городової сотні або збірні відділи, що надсилалися з усього полку або сусідніх полків. В найбільших ратушних і магдебурзьких містах з огляду на воєнні загрози мобілізовувалися міщани, котрі утворювали міську міліцію. Однак, загалом всі ці військові контингенти мали тимчасовий склад і організацію, що аж ніяк не сприяло їхній боєздатності. Гарнізони функціонували як допоміжні формування в прикордонних фортецях, тоді як в середині країни вони були практично відсутні.

Різким контрастом до цього була система московських гарнізонів в Україні, що почала розбудовуватися одразу після Переяславської ради. Першу московську залогу було введено до Києва у лютому 1654 р., ще до відправлення до Москви козацького посольства (це станеться лише в березні), котре мало обговорити деталі військового співробітництва між новими союзниками. Цей контингент надалі залишатиметься найбільшим російським формуванням в Україні: його чисельність зросте від 2000 до 7 500 наприкінці XVIII ст. Згідно Московських статей 1665 р. сумарна чисельність московських гарнізонів в містах Гетьманщини мала складати 11 800 чоловік, з яких на Київ припадало 5 000. Важливо зауважити, що ця залога виступала таким собі “кадровим донором” для решти московських гарнізонів (переяславського, глухівського, ніжинського та ін.), а в наступному столітті стала базою для поповнення полків російської польової армії. Явна кількісна перевага московських залог підкріплювалася ще й тією обставиною, що в містах вони займали виключно замки, які грали ключову роль у контролі над містом. Окрім Києва, де московський гарнізон не лише зайняв Старокиївську фортецю (старий, або ж Литовський замок), але й намагався її розширити за рахунок прилеглих територій, що належали київській митрополичій кафедрі. Аналогічна ситуація склалася в Переяславі, чиї фортифікації й гарнізон були другими за чисельністю й значенням у

Наддніпрянщині. Тут, щоправда, співвідношення сил було дещо кращим, оскільки фортеця ще від часів Хмельницького мала великий артилерійський арсенал і склади боєприпасів, що охоронялися козацькими контингентами[980].

Не була винятком і гетьманська столиця Батурин, у якій теж розташувалися московські частини, про що йшлося вище. Московські караули охороняли не лише замкові брами, але й тримали караули по всьому периметру міських стін і на в'їздних брамах. У середині лютого 1672 р., підозрюючи московську залогу у зв'язках із старшинською опозицією, Д. Ігнатович замінив стрілецькі караули найманим полком П.Ворошила. За повідомленням ніжинського воєводи, “в Батурине чинитца мятежно, и чают всякого дурна...”. Втім, це так і не порятувало гетьмана, котрого вже через місяць було заарештовано змовниками[981].

В Чигирині протягом облог 1677-1678 рр. московські війська контролювали Верхній замок, а козацькі й охотницькі — Нижнє місто, причому, як випливає зі щоденника П.Гордона, взаємини між обома частинами залоги й їхнім командуванням були доволі індиферентними. Тільки під час другої облоги фортеці у 1678 р., перед лицем смертельної небезпеки, російський комендант зважився пустити до верхнього міста козацькі підкріплення. Така ситуація спричинялася до того, що фортеці зі змішаним складом залог не лише не утворювали єдиної військової сили, але й провадили ремонт і реконструкцію укріплень нарізно, виходячи з власних потреб, можливостей і оцінки воєнної ситуації[982].

На початку Північної війни, паралельно із реконструкцією фортець у Києві, Росія подбала про посилення й реорганізацію своїх гарнізонів. Так, восени 1706 р. сюди було доправлено додаткові контингенти піхоти й 136 гармат[983]. До

---

[980] Юрченко О. Переяславська фортеця XVII ст. — С. 233-234.

[981] Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 73.

[982] Юрченко О. Переяславська фортеця XVII ст. — С. 234.

[983] ПИБ. — Т.4. — С. 447.

середини століття гарматний парк лише Київської фортеці нараховував від 300 до 400 стволів, тоді як вся Гетьманщина володіла 416 гарматами, третина з яких була несправною[984]. 29 січня 1707 р. Петро I наказав голові Разрядного приказу, до компетенції якого входила мало не половина військових функцій російської держави, Т.Стрєшнєву перевести у відання приказу “Киев с прочими замками черкасскими”, управління котрими покладалося на білгородського воєводу Д.Голіцина[985]. 1 лютого того ж року Стрєшнєв отримав більш деталізоване доповнення указу, згідно якого “велено богоспасаемый град Киев так и прочие замки в черкасских городех в которых русские воеводы и иноземцы по отпуску из Малороссийского приказу приписать к Белгороду и взять тот город Киев с протчими замки черкасскими в Розряд”. Ще за місяць було велено “князь Дмитрия (Голіцина — О.С.)... за честь города Киева писать воеводою Киевским”. Голіцин мав ревізувати технічний стан укріплень, їхню артилерію, арсенали, продовольчі склади й особовий склад гарнізонів. Окрім Києва у його відання потрапляли три найбільші фортеці Лівобережжя, що мали російські залоги — Чернігів, Ніжин, Переяслав — а також Новобогородицьку й Новосергіївську фортецю на р.Самарі[986]. Таким чином, на час очікуваної шведської кампанії Москва планувала об'єднати в одних руках управління ключовими фортецями і гарнізонами на імовірному театрі воєнних дій. Важливе значення в цьому контексті мала губернська реформа 1708 р. Новий адміністративний поділ, впроваджений нею, хоч і не зачепив сфери державного управління Гетьманщини, однак сприяв централізації контролю над гарнізонами, фортецями і матеріальними ресурсами, що перебували на її теренах[987]. Пізніше

---

[984] Назаренко В. Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.): управління, організація, особовий склад //Гілея: науковий вісник. — К., 2014. — Вип.82. — С. 9-13.

[985] Милюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. — С. 259-260.

[986] Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. — С. 324.

[987] Лазарев Я. Проблема соотношения Киевской губернии и Гетманской Украины в годы петровских реформ в российской историографии //Научные ведомости

київський губернатор став ключовою фігурою у системі контролю над оборонним будівництвом Гетьманщини, постійно зносячись з російськими комендантами, що замінили інститут воєвод і почали отримувати полковницькі уряди в Гетьманщині[988].

Таким чином, Росія фактично утримувала в Гетьманщині окрему гарнізонну армію до якої у XVIII ст. додалися ще й польові частини, а також корпус ландміліції (поселеного війська). Гарнізонні солдати й офіцери виконували численні адміністративні функції по управлінню прилеглими територіями: збирали мита й податки, утримували караули на прикордонних форпостах і митницях, здійснювали переписи населення, несли поліційну службу тощо[989]. Важливим є те, що гарнізони стали не лише фактором силового тиску на козацький політичний провід і засобом інкорпораційної політики, але й у парі із активним розширенням мережі фортець і оборонних ліній, зведених за останнім словом європейської фортифікації, врешті забезпечили воєнне домінування Росії в регіоні.

Ще одним феноменом імперського оборонного будівництва стало спорудження на кордонах Гетьманщини Української лінії — ланцюгу земляних укріплень, що мали захищати південні рубежі краю від нападів кримських татар і ногайців. За своїми масштабами й оборонною новизною лінія була безпрецедентним фортифікаційним проєктом. Лінія укріплень загальною довжиною близько 300 км зводилася на широкому степовому просторі від Дніпра по р. Орелі, її притоці Берестовій до р. Береки й злиття її з Дінцем. В будівельних роботах, що тривали з 1731 по 1764 рр. було задіяно понад 30 000 чоловік. В інженерному відношенні лінія складалась з 16 фортець і 49 редутів,

---

Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика». — 2012. - №13 (132), вып.23. — С. 89-98.

[988] ЦДІАК України в м. Києві. — Ф.51. — Оп. 3. — Спр.1172. - Арк. 2-3.

[989] Назаренко В. Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2013. — Вип.4. — С. 48-50.

з'єднаних між собою високим земляним валом і глибоким ровом[990]. Проект створення укріпленої лінії, котра прикрила степовий кордон з Кримом, було підготовано австрійським офіцером на російській службі генералом І.-Б. фон Вейсбахом. Очевидно, в основу задуму Вейсбаха було покладено австрійський аналог — Військовий кордон (Militärgrenze) — смугу укріплень і систему військових поселень, котрі відділяли австрійську частину Балкан від османської[991].

Від початку свого будівництва Українська лінія зводилася за рахунок використання ресурсів Гетьманщини, найактуальнішим з яких були робітники й будівельні матеріали. Перші наряди козаків і посполитих на будівництво укріплень відбулися квітні 1734 р.[992]. Правління гетьманського уряду, на яке було покладено координацію подальших робіт, поставило перед місцевими владами абсолютно фантастичні вимоги щодо забезпечення і організації новобуду. 13 квітня 1735 р. російський намісник О.Шаховський наказав Генеральній військовій канцелярії відрядити 35 000 робітників із шестимісячним запасом провіанту та інструментами для ремонту 10 вже зведених і побудови 7 нових фортець лінії. Очевидно, генерал і сам був свідомий того, що навіть залучивши до неї населення Слобідської України, Білгородської та Воронезької губерній, “висилку таковую учинить трудно” [993].

Згідно тодішньої імперської практики, на лінії було розміщено корпус Української ландміліції створеної 1713 і реорганізованої 1723 р. Головними кадрами для її формування були стрільці й солдати “старых служб”, а також різні

---

[990] Заїка Г. Українська лінія. — Київ-Полтава, 2001; Пірко В. Українська лінія //Донецький вісник Наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Донецьк, 2007. — Т.18. С. 6-18.

[991] Hochedlinger M. Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. - Pearson Education Ltd, 2003. – P. 83-92; Stein M. Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. - Tauris Academic Studies, 2007.

[992] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. – Спр.1465. — Арк.1 зв.

[993] Там само. — Арк.1 - 2 зв.

категорії “городовых служилых людей”. В такий спосіб Росія прагнула максимально використати весь мобілізаційний ресурс, що лишився в її розпорядженні після реорганізації “старомосковських” службових корпорацій. Станом на початок 1730-х рр. корпус складався з 4 піхотних і 16 кавалерійських полків, фактично являючи собою окрему прикордонну армію. Ландміліційні частини були розселені слободами разом із сім'ями і несли службу на лінії почергово[994]. Навесні-влітку 1723 р. для прикриття південних кордонів імперії було створено Український корпус під командуванням генерал-аншефа М.Голіцина, якому підпорядковано армійські полки, слобідських та чугуївських козаків, калмиків, а згодом і ландміліцію[995]. Змішаний склад з'єднання дозволяв використовувати його як в якості прикордонної варти, так і оперативного резерву для польової армії, в разі війни. Зважаючи на наявність в ньому іррегулярних формувань, до яких часом долучалися й гетьманські полки, корпус міг доукомплектовуватися за рахунок місцевих людських ресурсів. Ця обставина була тим більше важливою, що іррегулярні частини та ландміліція перебували на самозабезпеченні; крім того, регулярні полки корпусу іноді отримували провіант, фураж і грошові виплати з бюджету Малоросійської колегії. У 30-х роках XVIII ст. до оперативного підпорядкування корпусу також належали гарнізонні полки, інженерні команди й залоги окремих фортець Української лінії[996]. Багатоукладність комплектування й забезпечення робила корпус доволі ефективною силою на півдні імперії, хоча його бойова вартість, очевидно була не ідеальною.

Це була нова стратегія активної оборони, що протягом наступних десятиліть переросте у всеосяжний наступ. Безумовно, специфіка прикордоння вносила свої корективи: поселені війська через шлюби швидко змішувалися з

---

[994] Шпитальов Г. Українська ландміліція. — К., 2013.

[995] Киселев М., Лазарев Я. Историографический призрак “Украинской дивизии”: к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706-1708-х годах //Славяноведение. — 2013. - №2. — С. 47.

[996] Там само.

місцевим населенням, переймали побутові звички, поведінку й часом навіть систему цінностей, коштом вкорінення у місцеве життя втрачаючи свою початкову боєздатність. Укріплені лінії та опорні пункти, що зводилися в безводних степах, через брак будівельних ресурсів, робочих рук і браку фінансування інфраструктури, часто були далекими від досконалості. Втім, ця система фортифікацій вже самим фактом системного планування й невпинної розбудови, кардинальним чином відрізнялася від перевіреної віками, але досить архаїчної системи прикордонних замків. Замість разових розбудов і ремонту, часто проваджуваного коштом козацьких полковників, прийшла чітко спланована, інженерно продумана й до тонкощів уніфікована забудова. Топокарти, сучасні вимірювальні прилади, типові плани й нові будівельні технології поступово витісняли зі степового прикордоння архаїчні остроги й сигнальні вежі-маяки.

Отже, характер розвитку фортифікацій в Гетьманщині, з його специфічним плануванням оборонних комплексів за принципом “фортеці йдуть за ландшафтом” (що призводило до нерегулярної конфігурації планів), був своєрідним відображенням особливостей стратегії ведення воєнних дій в регіоні. Великі степові та лісостепові простори право- та лівобережного Придніпров'я, з їх відносно низькою щільністю населення, робили фортеці другорядними чинником операцій. Як правило, вони ставали тимчасовим прихистком для мирного населення, опорними пунктами дієвих армій де зберігалися запаси продовольства й артилерія. Тривалі облоги, влаштовані за всіма правилами інженерного мистецтва, були рідкісним явищем, тож гетьманське правління лише піклувалося про підтримання фортець у належному стані, практично не провадячи якихось масштабних модернізацій.

Якщо в Західній Європі регулярне планування фортець коригувало ландшафт, то в Україні відбувався зворотній процес, коли старі земляні замки лише підновлювалися напередодні воєнної загрози, а їх абриси

підлаштовувалися під специфіку рельєфу[997]. Саме тому більшість укріплень міст і містечок козацької України належали або до архаїчних типів дерево-земляних руських фортець із вінчатими стінами та баштами, або так званих перехідних типів — із валами, частоколами з баштами і бастіонами нерегулярних абрисів. Західноєвропейська воєнна архітектура так і не стала детермінуючим чинником, що визначав обличчя міст і фортець Гетьманщини. Фронтирне місцеположення регіону, з яким мусила рахуватися як гетьманська, так і російська влада, диктувало творче й дозоване використання європейських фортифікаційних практик. Реконструкція фортець майже ніколи кардинально не зачіпала містобудівних традицій, побуту городян і гарнізонів, а власне самі фортеці почали стрімко втрачати своє військове значення вже в другій половині XVIII ст.

При цьому, перебіг великих і малих конфліктів наочно демонстрував, що назагал оборонне будівництво в Гетьманщині лишалося функціональним і боєздатним. Попри помірне й вибіркове застосування західних інженерних новинок і відсутність системної політики в цій галузі, ми маємо яскраві приклади того, як грізні армії супротивника надовго застрягали в облогах козацьких фортець (як-от Конотопа 1659 р., Глухова 1664 р., або Чигирина у 1677-78 рр.). Так само, не давала значних збоїв і система оборони степових кордонів, що фактично спиралася на литовсько-руські практики.

Відчутним недоліком, який мав значний вплив на втрату гетьманатом своєї мілітарної самодостатності, була відсутність в структура збройних сил гарнізонних військ та системи їх забезпечення й утримання. Їх брак призвів до надмірного покладання на московські гарнізони, котрі стали важелем тиску й плацдармом ліквідації автономії Гетьманщини. Постійна російська військова присутність в стратегічно важливих містах і фортецях регіону передала в руки імперії контроль над фортифікаційним будівництвом, яке впроваджувалося з врахуванням передового європейського досвіду й технологій, повністю витіснивши в цій сфері будь-яку ініціативу козацьких еліт.

---

[997] Моця Б. Козацька фортифікація Лівобережної України //Нові дослідження пам’яток археології козацької доби в Україні. — К., 2003. — Вип.12. — С. 156–162.

РОЗДІЛ 7. ВІЙСЬКОВА ОСВІТА ТА ЛІТЕРАТУРА

Важливою рисою Мілітарної революції, пов’язаною із її технічними аспектами, було зростання ваги науковомістких воєнних технологій (артилерії, фортифікації та інженерної справи), а також раціоналізація методів війни, опертих на стратегічне й оперативно-тактичне планування, логістику, індивідуальний та колективний вишкіл вояків. Ефективність і важливість цих нових складових війни було підтверджено в низці коаліційних та локальних війн, що тривали упродовж XVI – XVIII ст. Нові воєнні реалії перетворили військову справу із природного покликання рицарського стану на фах, професію, котрим належало вчитися й вдосконалюючи воєнні технології, досвід і навички вояків. Відтак це викликало потребу, в першу чергу, у військовій освіті для командної верстви – генералів та офіцерів. Водночас, зміни в озброєнні й тактиці, котрі у порівнянні із Середньовіччям, тривали більш динамічно, змусили переглянути вимоги до вишколу та бойової підготовки й рядових вояків, враховуючи специфіку приналежності до різних родів війська. Військові знання в широкому сенсі – від спеціальних командних і військово-технічних, закінчуючи аналізом бойового досвіду різних воєн, стають об’єктом запозичень, наслідувань, поширення й конкуренції європейських держав[998]. В цьому розділі на матеріалах Гетьманщини ми відстежимо та проаналізуємо дві головні складові професійної та інтелектуальної складової Мілітарної революції – військової освіти та вишколу, а також обігу військових знань і літератури. Головним завданням при цьому буде з’ясування того, як і в яких формах регіональний воєнний досвід, знання, навички й практики співіснували із європейським досвідом і новаціями.

---

[998] Parker G. The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500 – 1800. - New York, 1995.–P.28; Roberts M. The military revolution, 1560 – 1660 /Essays in Swedish History /Ed. by Roberts M. — London, 1967. — P. 195-225.

7.1. Військова освіта й вишкіл

Професіоналізація військової справи, спричинена змінами у воєнних технологіях і характером воєн, ставила питання про зміни в підготовці вояка, яка б спиралася на певне підсумування й систематизацію нового практичного досвіду. Військова освіта, як певна сукупність інституційних форм і змісту підготовки воїна, — явище, породжене стрімкою технізацією війни, масовими арміями й масштабними військовими конфліктами XIX ст. Саме вони остаточно перетворили військову справу з покликання на фах і створили систему продукування відповідних кадрів. Протягом раннього Нового часу закладалися основи майбутньої фахової освіти, бойовий і мирний досвід армій тільки-но починав систематизуватися, а підготовка вояка мислилася як певний алгоритм професійної соціалізації, доповненою спеціальними військовими навичками.

Від Середньовіччя ранньомодерна Європа успадкувала модель підготовки вояка, що складалася з двох підставових форм — практики, котрій віддавали (й ще довго віддаватимуть) перевагу, й теорії, котра вважалася потрібною хіба в дуже обмеженій кількості для командирів і полководців (втім, їхній фах цінувався вище, що вищим був їх практичний досвід і вправність). Спеціальна освіта для технологічно містких галузей військової справи (флоту, артилерії, фортифікації, інженерної справи, картографії, логістики, права та медицини) з’явиться лише в другій половині XVIII ст. Інтеграція цих спеціальностей до структури армій, в яких постали відповідні роди військ, створила передумови для виникнення спеціальних шкіл. В цих закладах відбувся відхід від середньовічної моделі підготовки вояка, коли освіта майбутніх офіцерів розпочиналася не з практики, а з теоретичних основ фаху. Вишкіл рядового жовніра теж потребував певних змін, адже із зміною тактики, організації та соціального складу армій у ньому головну роль, опріч володіння зброєю, почали відігравати не індивідуальні якості вояка, а його інтегрованість в бойову ланку, здатність до синхронізованих

дій і безумовне підкорення наказам командира[999]. Це покликало до життя муштру й маневри, яко нові форми бойової підготовки й водночас дисциплінування війська[1000]. Вишкіл новобранців провадився безпосередньо у військових частинах досвідченими ветеранами й під наглядом офіцерів. В XVII ст. його було поставлено на дидактичну основу, чільним елементом якої стали муштрові інструкції й згодом статути.

Питання вишколу й передачі бойового досвіду ми розглянемо в контексті тенденцій до зміни воєнних практик і технологій (особливо помітне вже у XVIII ст.), яке вплинуло на дискурс військової підготовки української шляхти й козацької старшини. Ускладнення техніки війни змушувало військову еліту, опріч постулювання своєї обраності й унікальності, уважніше придивлятися й почасти переймати новий досвід, котрий в умовах війн доводив свою ефективність. В нашому контексті, важливим є те, що перші спроби вивчення й засвоєння західного військового досвіду, почали практикуватися польсько-литовсько-руською знаттю вже наприкінці XVI ст. За відсутності в Речі Посполитій власних рицарських академій, набуття військової освіти за кордоном було єдино можливим способом підготовки майбутніх командирів[1001]. Головною формою навчання магнатської й шляхетської молоді були академічні подорожі, які залежно від мети й фінансових можливостей, могли тривати від кількох місяців до кількох років. Ранні педагогічні трактати й настановчі інструкції, написані батьками для своїх дітей, радили звертати увагу на військові науки, котрі разом із вивченням історії та іноземних мов мали формувати майбутніх лицарів — захисників вітчизни[1002]. Військове спрямування, котре однак було не

---

[999] Showalter D. Caste, Skill, and Training: The Evolution of Cohesion in European Armies from the Middle Ages to the Sixteenth Century //The Journal of Military History. – 1993. - Vol. 57, No. 3. – P. 407-430.

[1000] Фуко М. Наглядати й карати: Народження в’язниці. – К., 1998. – С. 213-243.

[1001] Ryś J. Żołnierska paideia. Wychowanie i szkolenie wojskowe w Polsce XVI–XVII wieku. – Kraków, 2019. – S. 309-374.

[1002] Jankowski R. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Druga połowa XVII i początek XVIII w. – Warszawa, 2012. – S. 81-83.

конче необхідним, при плануванні освітніх мандрів, накладало свою специфіку: відвідання лекцій з військових наук (артилерії, фортифікації, балістики, математики, геометрії, картографії, рідше — тактики й стратегії, а також уроків фехтування й верхової їзди. Практична сторона навчання не мала системного характеру й могла обмежуватися відвідинами військових навчань, фортифікаційних робіт, арсеналів, або зброярень. Однак, більш поважним завершенням студій вважалося стажування в діючій армії, де молоді люди на становищі волонтерів перебували в почтах відомих полководців, набуваючи таким чином не лише особистого досвіду, але й корисних контактів. В різний час, у пошуках воєнного досвіду, за кордоном в якості волонтерів побували майбутні полководці та дипломати князі К.Збаразький[1003] (1580-1627), К.Радзивілл[1004] (1585-1640), Я.Собеський (1591-1646) та ін. 1624 р. при облозі Бреди іспанською армією був присутній королевич Владислав, тут же перебував майбутній кременецький староста й коронний конюший князь Я.Вишневецький (1599-1636), котрий перед цим встиг прослужити в армії герцога Савойського Карла Емануїла[1005].

Тут доречно згадати приклад освітньої подорожі країнами Європи майбутнього гетьмана І.Мазепи — фактично єдиний такий випадок, що відомий до XVIII ст., коли мандри представників козацької верхівки стануть більш-менш узвичаєною практикою[1006]. Свідчення джерел про цю поїздку, котра тривала протягом 1657-1659 р., дуже уривчасті й суперечливі. Згідно найбільш поширеної в історіографії версії, юний Мазепа, що служив пажем при дворі

[1003] Dobrowolska W. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich (Z wstępem o rodzie Zbaraskich i życiorysem Janusza Zbaraskiego wojewody bracławskiego). – Przemyśl, 1927. – S. 91-103.

[1004] Jarczykowa M. Krzysztof II Radziwiłł (1585-1640) wobec zagadnień dydaktycznych i naukowych //Studia bibliologiczne. - Katowice, 1995. – T.9. – S. 136-148.

[1005] Jankowski R. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. – S. 83-90.

[1006] Кентржинський Б. Мазепа. – К., 2013. – С.98; Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 21; Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 61.

короля Яна II Казимира, був відправлений разом із двома іншими молодими шляхтичами у мандрівку Західною Європою для вивчення наук. Про зміст самої подорожі, ба навіть її маршрут, ми не маємо жодних докладних відомостей. За згадками пізнішого часу, Мазепа начебто перебував у Франції, Італії, Німеччині, а також відвідав Нідерланди, де у Девентері спостерігав за відливанням гармат у майстернях В.Вегеваарда[1007]. За своїм змістом ці згадки видаються доволі реалістичними, адже відвідини арсеналів і збройних мануфактур входили до канонічного набору тогочасних освітніх мандрівок східноєвропейської молоді. До того ж, в даному випадку йшлося про шляхетних, але бідних і не родовитих молодих людей, для яких більше заглиблення в технічні тонкощі військових наук мало особливе значення з перспективи майбутньої кар'єри.

В Речі Посполитій до появи проєктів щодо інституціалізованих військових шкіл головну роль в підготовці майбутнього шляхтича-жовніра грала служба молодих людей при дворах магнатів, коронних і литовських гетьманів, а також в лавах поточної оборони й згодом кварцяного війська. В обох випадках ця практика виходила не стільки з суворої мети набуття певного фаху, скільки соціалізації молодої людини в рамках обраного кар'єрного шляху, в даному випадку, військового. Військові навички засвоювали в тій мірі, в якій вони личили лицарю, обмежуючись верховою їздою, фехтуванням і стрілянням з луку[1008]. Бідні вихідці із зем'янського середовища могли розраховувати лише на "освіту в полі" — практичний вишкіл молодого жовніра, якого віддавали в армію під опіку когось із старших родичів[1009]. Тут молодик проходив сувору муштру, навчання виїздці бойового коня, володіння зброєю, поводженню в бою, польових під'їздах і розвідці, практиці виживання в поході й таборі. Вишкіл

[1007] Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Київ-Полтава, 1995. – С. 11-12.

[1008] Łopatecki K. Wojna o szkoły wojskowe czyli rzecz o kształceniu żołnierzy w Rzeczypospolitej szlacheckiej do połowy XVIII wieku //Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny. – 2008. – Nr.28. – S. 34.

[1009] Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – T.1. – S. XVIII-XIX, 31-32.

заґартовував молодого вояка й підвищував його соціальний капітал у жовнірському середовищі, що мало важливе значення з перспектив подальшої служби[1010].

Питання про створення спеціальної лицарської школи, як осібної інституції для навчання шляхетської молоді військовій справі, постали в Речі Посполитій наприкінці XVI ст. і були тісно пов'язані із потребою зміцнення оборони південно-східного кордону від татарських нападів. Симптоматично, що сама ідея вдосконалення жовнірського фаху виникла не внаслідок зіткнення із західноєвропейськими воєнними технологіями й практиками, котрі потенційно становили серйозний виклик мілітарній системі Речі Посполитої, а із східним противником. Автори публіцистичних і військових трактатів сходилися на думці про те, що посполите рушення, до служби в якому шляхта втратила інтерес, вже не здатне захистити вітчизну від загрози зі Сходу. Відтак повної перебудови потребує не лише захист степового кордону, а й вся система військової служби та воєнних повинностей у державі. Певну систематизацію цих заходів виклав у своєму творі "Про направу Речі Посполитої" (1551) відомий політичний мислитель А.Ф. Моджевський (1503-1572)[1011]. Показово, що головним місцем прикладення оборонних зусиль республіки були власне руські землі — Поділля, Брацлавщина, Київщина й частково Волинь, що були тим "степовим щитом", котрий захищав решту земель Речі Пополитої від татарина, турка і московита. Не дивно, що перший проєкт створення лицарської школи, як окремої інституції, був пов'язаний із Руссю й постав власне на руських землях. Його автором був київський католицький єпископ Ю. Верещинський (1530-1598/99) – знаний автор кількох прєектів впорядкування оборони Речі Посполитої[1012]. Власне, ідея створення лицарської школи на руських землях, у контексті ширших заходів,

---

[1010] Hale J.R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe //Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristelle /Ed.C.H.Clough. - Manchester, 1976. – P. 444.

[1011] Пилипенко В. Проекти рицарської школи в Україні у польській публіцистиці середини XVI — середини XVII ст. //Сіверщина в історії України. — Глухів, 2013. — Вип. 6. — С. 170.

була розвинена Верещинським у його творі “Publika... tak z strony fundowania szkoły rycerskiej synom koronnym na Ukrainie, jako też Krzyżakom według reguły maltańskiej” (1594) — листі-зверненні до шляхетських сеймиків Речі Посполитої[1013]. Школа мусила бути частиною рицарської спільноти, розташованої в Задніпров’ї, на кшталт хрестоносних орденів, що визволяли Гроб Господень у Палестині[1014].

Свою традицію військового вишколу витворило в південно-східних регіонах Речі Посполитої запорозьке козацтво. На думку В.Грибовського, вона мала тісне поєднання із військовою службою руської шляхти й бояр, оприявнившись у практиці спільного козакування “на Низу”. Рейди, а згодом і великі військові походи на татар, поєднувалися із мисливством та іншими степовими промислами. Якщо для козаків вони мали цілком утилітарний характер, то для руського рицарства, за висловом М.Грушевського були швидше різновидом “пограничного спорту”. Очевидно, що для обох категорій це козакування набуло не лише цінності практичного вишколу, але й певного вояцького престижу, слави й звитяги, виявленої під час зухвалих і небезпечних виправ[1015]. Недарма у XVII ст. перебування “на Низу” вже вважалося неодмінною складовою “лицарських” чеснот для кандидатів на старшинські уряди й гетьманство, ознакою питомо козацького походження, полководницької вправності, котрі стали своєрідною альтернативою шляхетським гідностям.

[1012] Вирський Д. Йосипа Верещинського проект реєстрового козацького полку 1594 р. //Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2015. – Вип.26. – С.112-123; Стороженко А. Иосиф Верещинский, бискуп киевский (1540–1598 гг.). Его жизнь и литературная деятельность в: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911. – Вып. 1. – С. 1–60.

[1013] Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego. – Kraków, 1858. – S. 1-34.

[1014] Ibid. – S. 12-14.

[1015] Грибовський В. Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст.: меритократичний інструмент задля аристократичного результату //Scriptorium nostrum. – 2018. - № 2 (11). – С. 205-206.

Брак ресурсів для стабільного захисту степових кордонів штовхав старост і дідичів українних воєводств до залучення на службу козацьких ватаг, дя яких вони як представники влади, ставали патронами-покровителями й військовими провідниками водночас. До козакування вдавалися не лише бідні й беззмельні шляхтичі або замкові слуги, але й королівські намісники, представники князівських домів, яким було вигідно використовувати козацьку степову вольницю у власних інтересах[1016]. Ця практика створила імідж Запорожжю, як "школі рицарства" в широкому (не лише козацькому) розумінні. Б.Папроцький у своєму трактаті "Ogród królewski w którym krótko opisuje historie Cesarzów, Królow Polskich i Czeskich, arcyksiążąt Austryi, książąt Ruskich" (1599) зазначав, що "багато бідних пахолків почтивих для вправ у рицарському ділі туди (на Січ — О.С.) їздить, і з панят руських, подольских серед них немало заїжджає, бо серед них добре виправитися може в порядок і чинність рицарську"[1017]. Якщо з цієї перспективи Січ була рицарською школою у вузько географічному сенсі, то ціла Русь — цілим краєм, де ґартувалася рицарська вправність і чесноти. Недарма С.Оріховський радив молодому Сигізмунду-Августу, щоб "стати добрим лицарем і мудрим королем" їхати "до гімназії справжньої доблесті — у Русь"[1018].

Від Речі Посполитої ця тенденція успадкувалася воєнною практикою Гетьманщини. Рівень і характер розвитку її військових інститутів не вимагав появи нової моделі вояцького фаху, поширення західних технологій та методів ведення війни. Таким чином, "стара" шляхетсько-козацька формула військової підготовки й виховання виявилася цілком придатною й надовго законсервувала погляд на вояцьке ремесло, як природний обов'язок лицарського стану. Що ж до ставлення до військової освіти козацької старшини, то у XVII ст. вона була ще доволі молодою елітою, котра знаходилася в процесі формування. В часи

[1016] Там само. – С. 210-212.

[1017] Там само. – С. 207-208.

[1018] Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу в: Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – К., 1995. – Ч.1. – С. 26, 31.

Хмельниччини та Руїни її військова ефективність, на відміну від політичної досвідченості, не викликала жодних сумнівів. На відміну від більшості країн Європи, де нащадки рицарського стану внаслідок змін у військовій справі втратили монополію на мілітарне лідерство, тут склалася діаметрально протилежна ситуація: не стара еліта мала звикнути до нових вимог професіоналізації війни, а цілком професійна вояцька каста перетворювалася на соціальну та політичну еліту. Крім того, тодішні війни не приносили жодних відчутних змін у воєнних практиках, й велися із тими самими супротивниками, що й у попередньому столітті — із турками й татарами. Рівень технологічного оснащення армій супротивників, де ручна вогнепальна зброя й артилерія, закріпилися й успішно використовувалися, відчутно не змінювався, як не змінювалися й базові засади стратегії й тактики. Ця стабільність не створювала попиту на будь-які технічні або ж організаційні новації й будь-які потреби в них могли досить швидко задовольнятися за рахунок імпорту з сусідніх країни — в першу чергу, Московської держави й Речі Посполитої.

Цей стан речей ще більш законсервувала соціально-політична стабілізація в Гетьманщині наприкінці XVII ст., коли освіта стала атрибутом соціального капіталу козацької знаті. В її пріоритетах були не військові науки, а юриспруденція, богослов'я, історія, риторика й мови, що були маркерами приналежності до соціальної верхівки й трамплінами для роблення духовної чи світської кар'єри[1019]. Ці пріоритети збереглися й у навчальних подорожах старшинських дітей до європейських університетів у першій половині — середині XVIII ст.[1020]. Українські спудеї їхали за кордон для вивчення медицини, хімії, фізики, географії, архітектури та інших новочасних наук, але при цьому

[1019] Яременко М. "Академіки" та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. – Харків, 2014. – С. 177-187.

[1020] Дзюба О. Українські студенти в німецьких університетах XVIII ст. //Діалог: Історія, політика, економіка. – 2000. - №1. – С.92-95; Кудрявцев П. Освітні мандрівки вихованців Київської академії за кордон у XVIII ст. //Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. – К., 1931. – Т.1. – С. 285 – 294; Яременко М. "Академіки" та Академія. – С. 193-195.

жоден з них не вступив до якогось тамтешнього військового навчального закладу. Навіть коли ситуація змінилася докорінним чином і у війнах XVIII ст. при зіткненні з регулярними арміями козацьке ополчення виявить свою неефективність, це жодною мірою не вплине на уявлення козацької старшини про власну значимість як військової еліти. Визнаючи всі сильні сторони регулярного війська, старшини, тим не менше не проектували його стандарти на козацьке середовище. Стандартний набір рекомендацій, що ми зустрічаємо в розпорядженнях або проханнях старшин про призначення на той чи інший уряд з XVIII ст. не містить жодних посилань на меритократизм або ж освіту. Перелік аргументів у супліках козацьких синів про надання чину або уряду зводиться до згадок про шляхетність і давність роду, заслуги предків і службовий стаж самого кандидата. Вимоги, а точніше побажання, щодо освітнього рівня при номінуванні на посади з'являтимуться в розпорядженнях влади лише ситуативно й стосуватимуться, головним чином, службовців судових і канцелярських установ. Упродовж всього XVIII ст. військова служба поступово втрачала привабливість для більшості старшин та верхівки рядового козацтва. Більш привабливою ставала цивільна кар'єра, котра створила великий попит і конкуренцію за вакансії в цивільній та судовій адміністраціях, і спричинила поступове перетікання українців до лав російської бюрократії.

Тим часом, війни початку XVIII ст., котрі значною мірою посприяли зміні геополітичного балансу в Європі, остаточно виявили конечну необхідність військових знань і практики для всіх поверхів офіцерського корпусу. Дворянство, складаючи до 90% генералітету й офіцерів, мусило відтепер подбати про опанування воєнного ремесла, як фаху. Глибоке вивчення фортифікації, інженерної справи, артилерії, військового законодавства, тим не менше, не виключали з курсів підготовки майбутнього офіцера конвенційних лицарських навичок — танців, фехтування й верхової їзди. Обидві тенденції не суперечили одна одній і успішно закріпилися на рівні освітніх інституцій[1021]. В червні 1731 р.

[1021] Hale J.R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe. – P. 449-452.

Рицарську академію було відкрито в Санкт-Петербурзі. Ініціатива її створення належала фельдмаршалу Мініху, хоча перші проекти створення закладу, що готував би офіцерів для різних родів військ, з'явилися ще в 10-х роках XVIII ст.[1022]. Навчальний цикл включав як військові дисципліни (математика, артилерія, фортифікація, креслення, верхова їзда, фехтування й "экзерциция" (стройовий вишкіл)), так і широкий спектр фундаментальних наук (російська, німецька, французька, згодом — латина та італійська мови, граматика, риторика, математика, право, історія, географія, малювання тощо). Для викладання в школі було залучено фахових вчених, в першу чергу іноземців, а також талановитих офіцерів-практиків (переважно інженерів і артилеристів), переведених з гвардії та армії. При академії працювала друкарня, навчальні майстерні та лабораторії, бібліотека[1023].

Брак освічених управлінських кадрів у Росії спричинив перетворення рицарської школи прусського типу на універсальний навчальний заклад для дворян, котрий на середину століття фактично виконував роль університету[1024]. 1737 р. було видано імператорський указ, в якому відзначалося, що "в оном (корпусі — О.С.) находящихся кадетов наиболее, а почитай ежедневно обучают токмо воинской экзерциции, ... однакож прочие науки весьма полезнее как во обращениях при воинской, так и при гражданской службах"[1025]. Відтак розпочався поступова еволюція закладу в напрямку гуманізації освіти. 1743 р. Академію було переіменовано на Сухопутний шляхетський кадетський корпус; 1766 р. тут впроваджено "Устав Сухопутного шляхетного кадетского корпуса

[1022] Лавринович М., Федюкин И. Сухопутный Кадетский корпус в Санкт-Петербурге (1730-е) и его берлинский прообраз в: "Регулярная академия учреждена будет...": Образовательные проекты в России в первой половине XVIII века. – М., 2015. – С. 264-316; Лузанов П. Сухопутный Шляхетный кадетский корпус (Ныне 1-й кадетский корпус): Исторический очерк. – Спб., 1907. – Вып.1.

[1023] Лузанов П. Сухопутный Шляхетный кадетский корпус. – С. 16-27.

[1024] Fedyukin I., Gabdrakhmanov S. Cultural capital in Early Modern elite school: The Noble Cadet Corps in St Petersburg, 173-1762 //Journal of Interdisciplinary History. – 2016. - Vol.46, No.4. – P. 485-516.

[1025] Лузанов П. Сухопутный Шляхетный кадетский корпус. – С. 92.

для воспитания и обучения благородного российского юношества” авторства імператорського секретаря й просвітника І.Бецького (1704-1795), приоритетом якого був універсальний, а не суто військовий, характер освіти й виховання.

Корпус став привабливим навчальним закладом для дітей козацької знаті, котрі прагнули торувати кар’єрний шлях на імперській службі або ж мати кращі перспективи для служби в Гетьманщині. Цьому сприяло те, що в корпусі давали універсальну освіту, чимало предметів якої не були представлені в українських школах. Відтепер їх опанування не вимагало тривалих і дорогих поїздок в Європу, а протекція з боку братів Розумовських, двоюрідні племінники яких вчилися в корпусі, відкривала двері закладу для багатьох представників “нової шляхти”. За підрахунками В.Маслійчука, в середині XVIII ст. в стінах корпусу навчалися представники родів Горленків, Кулябок, Максимовичів, Марковичів, Милорадовичів, Полетик, Остроградських і Сулим[1026]. Не бракувало також і вихідців з менш родовитих сімей, котрі, маючи в столиці знайомих або родичів, влаштовували своїх дітей на навчання. В перші десятиліття свого існування Корпус істотно залежав від поповнення якісними викладацькими кадрами, серед яких помітне місце посідали випускники Київської академії та інших навчальних закладів Гетьманщини. Вчителями Корпусу в різний час працювали І.Биковський, В.Золотницький, Л.Січкарьов, Н.Синявський, Т.Якубовський, О.Яновський[1027]. Водночас, навряд чи можна твердити, що українці-випускники Корпусу завдячували своїй кар’єрі виключно освіті, набутій в його стінах. Судячи з усього, вона була лише додатковим фактором в службовому просуванні, для якого, як і раніше, більш важливими були походження, протекція та зв’язки. Наприклад, згадані нами племінники гетьмана К.Розумовського після завершення навчання й військової служби отримали вигідні уряди в Гетьманщині — П.Розумовський став у 1753 р. ніжинським полковником, а

[1026] Маслійчук В. Потреба у шляхетській освіті. Вихідці з України у Сухопутному кадетському корпусі часів Розумовських (1740-ві — 1764 рр.) //Емінак: Науковий щоквартальник. – 2016. - №3 (15). – С. 18-20.

[1027] Там само. – С. 18-19.

В.Розумовський роком пізніше — гадяцьким. Чимало вихідців з корпусу отримували високі призначення, або пришвидшене отримання чинів через наближеність до Розумовських, а також їхніх родичів[1028]. Очевидно, що чимало з них користувалося протекцією українських церковних ієрархів, наприклад, архієпископа Петербурзького та Шліссельбурзького Сильвестра (Кулябки), родичі якого теж перебували на навчанні в Корпусі.

Успішний досвід побудови універсальної моделі військово-цивільної школи вищого типу, який подав Сухопутний шляхетський корпус, було поширено й на інші форми військової освіти. За його прикладом, у 1752 р. на основі шкіл та навчальних частин флоту створено Морський кадетський шляхетський корпус, а в 1762 р. – Артилерійський та інженерний шляхетський кадетський корпус. Ці заклади, підготовка в яких передбачала наголос на точних і природничих науках, так само почали користуватися попитом у вихідців з Гетьманщини, котрі утворили в них земляцтва як в середовищі кадетів, так і викладачів. Показовим тут може бути приклад видатного українського філософа, правника та математика Я.Козельського (1729-1794) котрий після служби в російській армії, упродовж шести років викладав у Артилерійському та інженерному корпусі, але згодом попросив про переведення до Малоросійської колегії в Глухів.

Імперські кадетські корпуси, що стали одним з осередків українського впливу в Петербурзі, кардинально не повпливали на зміну освітніх пріоритетів “нової шляхти”. Старшинська верхівка, як і раніше віддавала перевагу гуманітарній освіті, котра з одного боку, була атрибутом високого соціального статусу, а з іншого, давала можливість для цивільної або ж інтелектуальної кар’єри[1029]. Жоден з відомих на сьогодні українських випускників корпусу не

[1028] Там само. – С. 18.

[1029] Яременко М. “Академіки” та Академія. – С. 189-190; Posochowa L., "Narodziny" szlachcica: ideały i praktyka wychowania dzieci starszyzny kozackiej na Hetmańszczyźnie i Ukrainie Słobodzkiej w drugiej połowie XVIII wieku //Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne. – 2016. – Nr.143, z.2. – S. 361–369.

обрав для себе військової кар’єри, за першої-ліпшої нагоди виходячи у відставку, або ж конвертуючи свій військовий чин у більш високий ранг/уряд в Гетьманщині. Разом із тим, навчання в Корпусі означала автоматичне визнання за кадетом “шляхетного” походження, а випуск в армію чи гвардію, із наданням відповідного чину, - право на отримання імперського дворянства, що сприймалося українцями як одна з доданих вартостей цієї освіти. Так само, навряд чи можна говорити, що знайомство із новою моделлю імперської військової освіти посприяло зміні в поглядах на військовий фах і підготовку в гетьманській армії. Полкові школи для навчання козацьких дітей грамоті та військовій муштрі, котрі виникли на початку 60-х рр. XVIII ст., швидше за все, своїм прототипом мали російські гарнізонні школи, котрі з’явилися Гетьманщини на початку століття.

В умовах, коли гетьманська автономія перебувала в стані поступового обмеження та ліквідації, її армія вже не потребувала істотних змін у сфері військової освіти. Тому новий імперський досвід, здобутий козацькою старшиною, мав втілення в зовсім іншій площині. Ним стали освітні ініціативи українських депутатів в Уложенній комісії 1767 р.[1030]. Зокрема, в наказах ніжинського і батуринського шляхетства йшлося про створення в Гетьманщині Дворянського корпусу на кшталт російських відповідників, де б молодим дворянам, “в военной и штатской службах и в сообществе гражданском полезно быть может, данно было”[1031]. Подібна вимога щодо створення “корпуса шляхетского” фігурувала і в наказах переяславських і чернігівських депутатів[1032]. Варто зауважити на тому, що ці заклади, за задумом укладачів наказів, мали стати аналогами саме імперських кадетських корпусів, паралельно із цивільними

[1030] Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII - початку XIX ст. – Харків, 2018. – С. 103-106.

[1031] Депутатские наказы и всеподданейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии //Сборник русского императорского исторического общества. – Спб., 1889. – Т.68. – С. 137.

[1032] Там само. – С. 151, 237.

вищими школами — університетами та академіями, про які в текстах ідеться окремо. Ідея рицарських шкіл і академій, як випливає з загального контексту депутатських наказів, була спрямована не на практичні цілі військового виховання, а на формування етосу “нової шляхти”, в якому “лицарські науки” підкреслювали соціальний статус і привілеї верхівки.

7.2. Військова література в Гетьманщині

Поява й розвиток численних жанрів військової літератури стали однією з чільних ознак Мілітарної революції в ранньомодерній Європі. Книжки та керівництва з фортифікації й артилерії, практичної муштри й виховання солдатів, воєнної медицини й картографії, історії війн і переклади трактатів античних авторів вказували на ускладнення військових технологій та професіоналізацію воєнної справи, що стрімко перетворювалася зі станового привілею рицарства на мистецтво й науку, котрі потребували фахових знань[1033]. Книжка вперше утвердилася в у військовій сфері, де її роль ніколи не була особливо значущою[1034]. Якщо на світанку книгодрукування в середині XV ст. література з військової тематики становила заледве 0,5% від усієї друкованої продукції, то на середину XVII ст. вона займала не менше 20% [1035].

Протягом XVII – XVIII ст. в сфері фахових критеріїв військових та професіоналізації війни відбувся справжній ривок. Показовим прикладом тут може служити використання карт і мальованих планів битв, котрі стали

[1033] Lawrence D.R. The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603-1645. - Brill, 2009; Webb H.J. Elizabethan Military Science: The Books and Practice. – University of Wisconsin Press, 1965.

[1034] Hale J.R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe. – P. 440-461.

[1035] Статистику наведено за даними: The Universal Short Title Catalogue (USTC). Режим доступу: https://www.ustc.ac.uk/explore?q=&fqr=&fqc=&fqf=&fql=&fqs=Military%20Handbooks&fqyf=&fqyt=&fqsn=.

справжньою революцією не лише технологічного, але й світоглядного рівня. Під час Лівонської війни 1558-1583 рр. карти різних масштабів вже активно використовувалися як королівським штабом, так і інженерами, які працювали при облозі Полоцька. З 1568 р. маємо першу згадку про використання тактичних карт і планів при плануванні деблокади й штурму Ули відділом князя Р.Сангушка, до складу якого, між іншим, входили підрозділи українних козаків Оскерка, Бірулі та Минька[1036]. А вже на початку XVIII ст., спочатку в шведській, а згодом і в інших арміях, читати карту мусив вміти кожен полковий командир.

Приклад успіхів військової картографії в своєму роді показовий: спершу спеціальні знання були необхідними у науково містких галузях військової справи – фортифікації, інженерній справі, артилерії, картографії та на флоті. Втім, спеціальні знання знадобилися також в галузі військового адміністрування, судочинства, забезпечення та логістики. Знання й підготовка, хоч і повільно, але впевнено витісняли професіоналізм, базований на традиції та невідрефлектованому досвіді. Згодом кодифікація навичок та їх передача майбутнім офіцерам торкнулася стройової та бойової підготовки військ. Попервах увага до індивідуальної муштри солдата, якою вперше перейнялися в нідерландській армії на початку XVII ст. породила новий жанр трактатів з шагістики та стройових вправ. В концентрованому вигляді синтез цих складових знайшов вираження в армійських польових і муштрових статутах, а також численних порадниках про виховання «ідеального солдата».

Відтак нас цікавитиме, яким чином глобалізація воєнних технологій і знань оприявнилася в мілітарній культурі Гетьманщини, котра принаймні до середини XVIII ст. воювала з арміями Європи та Близького Сходу, а також якою мірою новий воєнний досвід функціонував тут на рівні спеціальної літератури, чи місцеві військові та інтелектуальні еліти були знайомі з зарубіжною військовою літературою. Вивчення циркулювання військової літератури в Гетьманаті має

[1036] Łopatecki K. Rola map i planów w działaniach taktycznych wojsk polskich i litewskich do początku panowania Stefana Batorego //Terminus. Czasopismo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagellonskiego. – 2017. – T.19, z.3(44). – S. 641-643.

перед собою кілька перепон, в першу, джерельного характеру. По-перше, ми не маємо базового каталогу стародруків і рукописів з ранньомодерної доби, по-друге, вивчення приватних бібліотек та їхнього репертуару на сьогодні покриває лише частину книгозбірень церковної, й меншою мірою світської еліти гетьманату, практично не торкаючись середньої читацької ланки та її міні-бібліотек. Чимало вузькофахових трактатів і порадників, статутів, зведень карного права побутували в численних рукописних копіях, каталогізація і вивчення яких в прив'язці до українських теренів наразі не проводилася.

Варто зауважити, що Гетьманщина була спадкоємицею тих традицій військового письменництва, котрі склалися в Речі Посполитій протягом XVI – першої половини XVII ст. В цей час у польсько-литовській державі сформувалася власна оригінальна військово-теоретична думка, представлена низкою оригінальних творів[1037]. Ці тексти були доволі різнорідними за жанром та змістовим наповненням, від прагматичних рекомендацій щодо ведення війни проти сусідів, організації, озброєння та навчань різних військових формацій, до теоретизувань на предмет природи війни, культивування бойового духу, патріотизму і фізичних кондицій шляхетного лицарства, як-от у випадку писань великого коронного гетьмана Я.Тарновського (1488-1561) або польного коронного гетьмана Ф.Зебжидовського (?-1552), до риторичних вправ М.Бельського (1495-1575) на воєнну тематику, які наслідуючи топіку та ідеї античних класиків, намагалися малювати ідеальну програму мілітарного устрою Речі Посполитої[1038]. Знайомство руської інтелектуальної й політичної еліти з трендами військового письменства засвідчує трактат Ю.Немирича (1612-1659)

[1037] Olejnik K. Rozwój polskiej myśli wojskowej do końca XVII wieku. – Poznań, 1976; Sikorski J. Polskie piśmiennictwo wojskowe do 1939 roku. – Warszawa, 1989.

[1038] Bodniak S. Hetman Florian Zebrzydowski o porządku wojennym //Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1931. – R. 3, z. 2. – S. 295–299; Łopatecki K. Jan Tarnowski jest twórcą praw wojskowych na Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego? in: Kultura Małopolskiego Powszechnego i Religijnego od XIII do XVI wieku. – Tarnów, 2011. – S. 13–21.

«De bello Moscovitico», виданий 1634 р. в Парижі[1039]. Молодий ерудит, що здобув добру підготовку в аріанській Академії в Ракові, а згодом у освітній мандрівці Європою, на час написання твору не мав жодного воєнного досвіду. За парадоксальним збігом, Немирич розпочне військову службу вже після написання книги, але сама вона буде присвячена його родичу – київському каштелянові та володимирському старості Р.Гойському, який відзначився у боях із московитами часів Димитріади[1040]. Трактат мав суто теоретичний характер, причому виконаний не стільки в канонах військового письменства, риторичної вправи, що мала продемонструвати добре володіння словом, ґрунтовну обізнаність з античними авторитетами й поточною політичною ситуацією.

В сфері прикладних субжанрів військової літератури Річ Посполита виступала виключно споживачем західноєвропейських творів, адаптуючи їх до власних потреб. Зокрема, муштрові статути і регуляміни довгий час у коронному та литовському військах були практично відсутніми: офіцери й капрали провадили вишкіл, керуючись власним досвідом і німецькими муштровими порадниками, які циркулювали в рукописному вигляді. Замість них більш поширеними були військові артикули, що видавалися коронними та литовськими гетьманами, й були чинними лише на час окремої воєнної кампанії, обіймаючи, головним чином, питання дисципліни та військово-кримінального права. Не становила винятку й спеціальна військово-технічна література[1041].

Яка частина річпосполитського багажу військової літератури лишилася в обігу в Гетьманщині наразі сказати важко, оскільки інвентарі власницьких

[1039] Немирич Ю. “Роздуми про війну з московитами” //Хроніка-2000. – 1995. – Вип.1. – С. 136-152.

[1040] Лоський І. Юрій Немирич – канцлер Великого князівства Руського //Хроніка-2000. – 1995. – Вип.1. – С. 123-125.

[1041] Kutszeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe: od XV do XVIII wieku. – Kraków, 1937. – S.XXIII-XXV, 209-225; Łopatecki K. Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka //Zeszyty Prawnicze. – 2011. – Nr.2. – S. 235-255; Nowak T. Przegląd polskiego piśmiennictwa z dziedziny fortyfikacji i inżynierii wojskowej w XVI-XVIII w. //Studia i materiały do historii wojskowośći. – Warszawa, 1965. – T.11, cz.2. – S.122-141.

книгозбірень здебільшого фіксували лише прізвища авторів, не уточнюючи назви самих книг. Так само важко відповісти на питання, чи в Гетьманщині були створені якісь власні оригінальні твори в галузі військового письменства. На сьогодні цілеспрямовані пошуки українських рукописних чи то друкованих текстів з військової тематики наразі не дали жодних результатів. В нашому дослідженні ми не беремо до уваги продукцію західноукраїнських друкарень, в яких військова тематика була представлена нечисленними виданнями типографії Львівського єзуїтського колегіуму, репертуарно близькими до річпосполитської військової книжності (трактати з фортифікації та військової історії)[1042]. Фактично єдиний приклад публікації військового трактату на теренах гетьманату являє собою вданий 1705 р. лаврською друкарнею в Києві “Артикул краткій выбранный из древних христіянских воинских прав”, що був компілятом, складеним на замовлення Петра І. Місце публікації цієї книжки може опосередковано вказувати й на її впорядкування кимось із інтелектуалів київського кола, наближених до тодішнього київського губернатора Д.Голіцина. Судячи з назви, її зміст не належав до царини *ars militaris*, а, швидше за все, міг бути зведенням богословських трактувань щодо справедливої та несправедливої війни, ролі доброго володаря тощо. Для впорядкування подібного компіляту цілком вистачало вихідного матеріалу в архієрейських бібліотеках та монастирських книгозбірнях, бібліотеці Київської академії[1043]. Наприклад, в книжковому зібранні Феофана Прокоповича були друки з фортифікації та навіть артилерії. Не виключено, що в них, так само як і в старшинських книгозбірнях, могли перебувати й більш спеціальна література. Проаналізовані на сьогодні істориками книжкові зібрання козацької старшини XVIII ст. виявляють в них хіба символічну присутність військової літератури, представленої переважно інженерно-фортифікаційною тематикою.

[1042] Соколов В. Видання друкарні Львівського єзуїтського колегіуму з природничих та технічних наук у XVIII ст. //Вісник Книжкової палати. – 2000. – Вип.9. – С. 26-27.

[1043] Луппов С. Книга в России в послепетровское время. 1725-1740. – Л., 1976. – С. 265.

Свого часу в літературі було висловлено думку про існування в козацькому війську Хмельницького оригінального військового статуту – “Статей про устрій Війська Запорозького»[1044]. Приводом для цього послужили погрози гетьмана карати на горло козаків “згідно артикулів про устрій Війська Запорозького” за порушення заборони на перебування в шляхетських маєтках[1045]. Однак, наразі дослідниками цього тексту так і не було виявлено, що дозволяє припустити, що йдеться не про військовий статут у власному значенні цього слова, а про так звані гетьманські артикули — зведення правил організаційного, дисциплінарного й іноді тактичного змісту, що укладалися ситуативно на час воєнної кампанії. Військові артикули були реплікою річпосполитської воєнної практики й, очевидно, мали побутування й у козацькому війську. У 1658 р. І.Виговський у пунктах-проханнях, що доповнювали положення Гадяцької угоди, просив короля і сейм, «щоб усі постанови про військову дисципліну було зібрано разом»[1046]. Очевидно, в даному випадку козацькі старшини покликалися на військові артикули великого коронного гетьмана Я.Замойського (1542-1605), видані в серпні 1580 р., лютому й червні 1582 р., лютому 1583 р.[1047].

Не виключено також, що йшлося про затвердження постанови, яка б підсумувала найбільш загальні положення гетьманських артикулів на кшталт сеймової конституції 26 лютого 1609 р., котра довгий час була єдиним постійно діючим зводом військового права Речі Посполитої[1048]. Опосередкованим доказом на користь цього припущення може бути «Egzekucja Pakt Hadziackich», в якій містився пункт про надання гетьманові повної юрисдикції (disciplina militari) над

[1044] Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С. 39.

[1045] Документи Богдана Хмельницького (1648-1657). – К., 1961. – С. 63.

[1046] Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на варшавський сейм 1659 р. //Записки Наукового товариства імені Шевченка. - Львів, 1990. – Т.ССХХІІ. – С. 341.

[1047] Kutszeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe: od XV do XVIII wieku. – S. 150-153, 158-168.

[1048] Ibid. – S. 168-191

усім лицарством Князівства Руського – тобто найманими та козацькими формуваннями[1049]. Все це свідчить про те, що козацька верхівка, серед якої було чимало вчорашніх ветеранів коронного війська, добре орієнтувалася в засадах річпосполитського військового права, тексти якого поширювалися в рукописних і друкованих списках (це стосується, зокрема двох згаданих вище сеймових конституцій 1609 та 1633 рр., котрі були видані друком у Кракові).

Що стосується статутів, як муштрових настанов, подібних до європейських регулямінів, то вони з'явилися в Гетьманщині лише в середині XVIII ст. Мова йде про дві інструкції, укладені в 1756 р. в Генеральній військовій кацелярії: «Форма как начать смотр малороссийским полкам»[1050] та «Экзерциция воинская легкого войска»[1051]. Обидва документи, що змістовно доповнювали один одного, були підготовані в Генеральній військовій канцелярії напередодні відправки до Східної Прусії козацького корпусу, що мав взяти участь у бойових діях Семирічної війни[1052]. Упорядники обох документів, які працювали під керівництвом тодішнього генерального осавула Я.Якубовича, очевидно були добре знайомі з теорією і практикою муштрових навчань і бойової підготовки російської регулярної армії, які лягли в основу цих інструкцій[1053].

За відсутності власних оригінальних творів військового спрямування, можемо з певністю говорити про циркулювання в козацькій Україні іноземної літератури з воєнного фаху — статутів і муштрових порадників, настанов для артилеристів та інженерів. Наразі важко сказати, чи були серед них твори з оглянутого нами вище річпосполитського репертуару. Теоретично ними могли бути, наприклад, артикули для військ чужоземного автораменту, які

[1049] Памятники, изданные Киевской временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.3. – С. 324-325.

[1050] ЦДІАК України в м.Києві. – Ф.108. – Оп.2. – Спр. 498. – Арк.3 – 3 зв.

[1051] Там само. – Арк. 4 – 4 зв.

[1052] Сокирко О. Муштрові статути гетьманського війська 1756 р. //Київська старовина. – 2005. - № 5. – С. 67-81.

[1053] Там само. – С. 71-73.

розбудовувалися в армії гетьмана І.Виговського в 1657-1658 рр. Враховуючи те, що вишкіл в них провадили офіцери «німецьких» полків коронної армії, перевербовані гетьманом, то в їх розпорядженні цілком могли бути якісь підручні рукописи, якими вони послуговувалися на королівській службі.

Починаючи з 50-х рр. XVII ст. новим каналом припливу фахової військової літератури стали московські війська, розміщені на теренах гетьманату. В Києві та Переяславі, окрім гарнізонів, було створено арсенали, ливарні та ремонтні майстерні, котрі обслуговували артилерійський парк фортець, а ще згодом – інженерну команду. Ці формації, подібно до інших європейських армій так само потребували бодай мінімального набору друкованих чи рукописних книжок. З щоденника генерала П.Гордона, котрий в останні роки своєї кар'єри був комендантом Чигиринської, а згодом Київської фортеці, відомо, що він замовляв через англійських купців книги з артилерії, інженерної справи та фортифікації в Гданську, Ризі та Москві. В його бібліотеці були як глибоко спеціальні праці з цих галузей, так і популярні, а також оглядові історії європейських війн XVI – XVII ст.[1054]. Репертуар книгозбірні Гордона, очевидно, в якійсь мірі був типовим принаймні для частини московських старших офіцерів західноєвропейського походження, котрі служили в Гетьманщині.

Певну інформацію, котра опосередковано свідчить про циркулювання військових трактатів і ознайомленість із ними українського читача, містять переклади й компіляти з військової тематики, підготовані на рубежі XVII — XVIII ст. на замовлення московської еліти. Деякі з цих рукописних творів, як-от "Вины благополучия на барны" та "О предуготовленыи вещей к войне надобных" мають велику кількість вкраплень книжної української мови й полонізмів, що може вказувати на їх підготовку в Україні або принаймні українськими перекладачами, яким було удоступнено відповідні оригінали[1055].

[1054] Мальченко О. Київський артилерійський арсенал у другій половині XVII ст. – К., 2017. – С. 328-329.

[1055] Соболевский А. Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков. Библиографические материалы. — СПб., 1903. — С. 107-108.

З кінця XVII — початку XVIII ст. можна твердити про поступове поширення в Гетьманщині прикладної літератури воєнного фаху — статутів і муштрових порадників, настанов для артилеристів та інженерів. Прямі й опосередковані відомості вказують на те, що одним з каналів проникнення цієї літератури в гетьманщину могли бути офіцери та інженери московських залог. Окремо слід згадати також книгозбірню Д.Голіцина, котрий у 1708-1721 рр. був київським губернатором, маючи тісні контакти з українською освіченою знаттю. Військова справа не належала до пріоритетних інтересів князя, однак в його зібранні були книги з військового мистецтва, фортифікації та артилерії[1056]. Очевидно, інтенсивна реконструкція українських фортець на початку Північної війни, що провадилася за участі російських та іноземних фахівців, потребувала концентрації не лише матеріальних і людських ресурсів, але й інтелектуальних. Так, під листопадом 1707 р. в матеріалах діловодства Малоросійського приказу знаходимо згадку про переписування книг з фортифікації, котрі, імовірно, готувалися до пересилки в Україну[1057].

Із розгортанням військових реформ у Росії на початку XVIII ст. і поступовою інтеграцією гетьманського війська до реалій модерної військової справи, прикладна військова література затребується вже безпосередньо козацькими воєначальниками. В жовтні 1715 р. згідно царського розпорядження гетьману І.Скоропадському було надіслано «цесарский устав», за приписами якого було велено утримувати розташовані в Україні на постої драгунські полки[1058]. Швидше за все, йшлося про один з австрійських статутів, котрі використовувався росіянами при підготовці “Устава Воинского” 1716 р.[1059]. Найімовірніше, ним міг бути імперський «Kriegsartikel» 1673 р. – адаптований зі шведських взірців збірник дисциплінарних норм і обов’язків

[1056] Луппов С. Книга в России в первой четверти XVIII века. – С. 219, 221.

[1057] РГАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Кн.102. – Л.132.

[1058] НБУВ.ІР. – Ф. VIII. – Спр. 232. – Арк. 61.

[1059] Бобровский П. Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. – СПб., 1887. – С.9.

військовослужбовців, що також включав правила поведінки з цивільним населенням і владами, організацію квартирної повинності тощо. В цей час в бібліотеках козацьких старшин з'являються й перші друковані російські статути. Напередодні виступу в польський похід в жовтні 1733 р. М.Ханенко позичив стародубському полковнику О.Дурову «Военный Уставъ» (найімовірніше, «Устав воинский сухопутный» 1716 р.)[1060]. У вересні 1746 р. він отримав "книга печатная, уставъ морской, не оправный, отъ адмиралитейской коллегіи секретаря Бориса Ивановича Никитина"[1061].

Як було нами встановлено при дослідженні муштрових інструкцій козацького війська з 1756 р., їхнім укладачам були добре відомі друковані російські статути, зокрема "Экзерциции и учреждения строев и всяких церимониалов регулярной кавалерии" (1755) та "Экзерциции, приготовления к маршу, звания и должности полковых чинов" (1756) з якими відчутні тісні текстові й сутнісні паралелі й запозичення. Цілком можливо, що в розпорядженні козацьких старшин перебували й інші російські статути попередніх років та їхні редакції у вигляді рукописних списків[1062].

Більш інтенсивним стало поширення статутів після поширення на козацьке військо російського дисциплінарного права. Так, імператорський указ від 20 грудня 1768 р. велів, аби козацтво "по военной службе руководимо и судимо было Воинским Уставом", а для розгляду відповідних справ у Глухові засновувався спеціальний крігсрехт під назвою "Комиссии для воинских судов"[1063]. Одночасно раднику Малоросійської колегії Д.Натальїну, котрий перебував у Петербурзі в справах Уложеної комісії, було наказано "чтоб искупил

[1060] Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727 - 1753 гг. — С. 127.

[1061] Там само. – С. 285.

[1062] Сокирко О. Муштрові статути гетьманського війська 1756 р. //Київська старовина. – 2005. - № 5. – С. 67-81.

[1063] Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – С. 102.

печатных книг военного устава и военных артикулов числом тридцать”[1064]. Влітку 1769 р. придбані в академічній книжковій крамниці 83 “воинских уставов с артикулами и процесами и єкзерциями” було доправлено в Україну, де їх розподілили поміж “генеральними” установами, а решту розіслали в компанійські полки та сотенні правління[1065]. Від жовтня 1769 р. виборні козаки та підпомічники мали не рідше одного разу на тиждень слухати зміст артикулів, що читалися їм вголос[1066].

Літератури відповідного технічного спрямування потребувало й артилерійське відомство Гетьманщини. Прогрес артилерійської техніки вимагав спеціальної підготовки артилерійської прислуги зокрема, з наведення, прицілювання та пристрілки гармат, виготовлення боєприпасів тощо. Інструкція, видана префекту Генеральної артилерії у 1729 р. вимагала навчати пушкарів “як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и щире показивать пропорцѣю, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом кождому з них пушку свою исправлять, чистить, выгашувать и протчая, такоже и картечи дѣлать”. Під час воєнних дій префект мав контролювати начинення гранат і бомб, приправлення до них гнотів, “сколько на каждій фунт желѣза пороху надлежатимет положить и по квадранту и транспартиру належит бомбардировать”[1067]. Виконання всіх цих обов'язків у XVIII ст. вже було немислимим без посібників і настанов з артилерії, котрі поширювалися в друкованих і рукописних версіях. На жаль, прямих вказівок джерел на наявність і асортимент технічних бібліотек артилерійського відомства ми наразі не маємо. Виняток становить лише лапідарна згадка в описі Генеральної артилерії 1760 р. про зберігання в канцелярії двох “книг артиллерийских печатних”, про зміст яких можемо лише здогадуватися[1068].

[1064] ЦДІАК України в м.Києві. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3733. – Арк.2.

[1065] Там само. – Арк. 2-2 зв.,2а – 2а зв., 4 – 17.

[1066] Там само. – Арк. 1 а – 1 а зв., 5,7.

[1067] НБУВ.ІР. – Ф.VIII. – Спр. 1463. – Арк. 1 зв.

[1068] ЦДІАК України в м.Києві. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3534. – Арк.35.

Проаналізовані на сьогодні істориками книжкові колекції козацької старшини XVIII ст. виявляють в них хіба символічну присутність військової літератури, представленої переважно інженерно-фортифікаційною та військово-історичною тематикою. Можливо, тут дається взнаки евристичний фактор, адже ми фактично не маємо в своєму розпорядженні повноцінних бібліотечних каталогів. Уявлення про асортимент книжкових зібрань, натомість, дають документи майнового характеру: речові інвентарі, заповіти, ревізії, за характером записів яких часом дуже важко встановити авторство або назви конкретних видань. Для реконструкції складу бібліотек, що належали тогочасним ітелектуалам, як-от М.Ханенку чи Я.Марковичу, історику доводиться використовувати лише інформацію щоденникових записів, ступінь точності яких неможливо перевірити іншими джерелами[1069]. Попри надзвичайно різноманітні зацікавлення наукою та літературою, твори військового письменництва представлені в них доволі скромно. Переважно це була філософська, богословська, правнича, історична та географічна література, словники, посібники з іноземних мов[1070]. Крім того, в їхніх бібліотеках були представлені зразки річпосполитської літератури, в яких військова тематика традиційно була присутня в творах О.Гваньїні, М.Стрийковського, С.Твардовського та Й.Пасторія[1071]. Очевидно, свій попит, що виходив за рамки суто фахових

[1069] Соколов В. Природничо-наукова книга в зібраннях козацької старшини в Україні у XVIII ст. //Бібліотечний вісник. – 2000. - №4. – С. 34-36.

[1070] Білокінь С. Книжні інтереси Миколи Ханенка //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – Вип.5. – С. 117– 124; Зленко П. Українські приватні бібліотеки: Бібліотеки української козацької старшини //Українська книга. – 1937. - №7/8. – С.166–174; Каганов И. Я.Маркович и его «Дневник» как материал для истории Просветительства на Украине в первой половине XVIII в. в: Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в. – М. – Л., 1961. – С.113–126; Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII ст. //Вісник Книжкової палати. – 2014. - №1. – С. 22–28; Хотеев П. Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – С. 25-28.

[1071] Дзюба О. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я.Маркович та М.Ханенко //Український історичний журнал. – 2016. - №3. – С. 80-82.

зацікавлень старшин, мала також література, присвячена нещодавнім війнам Російської імперії. В травні 1742 р. М.Ханенко занотував, що «былъ у асаула енералного Якубовича, у которого и книжку, уставомъ писанную, да тетрадь о походахъ государя Петра Великого императора и самодержца всероссійского взялъ»[1072].

Цікавим з погляду репрезентативності читацьких інтересів є інвентар книжкового зібрання родини Галаганів з кінця XVIII ст. в якому з військової чи дотичної тематики представлено виключно російські книжки: «Регул военный» (Москва, 1646), «Инструкции и артикулы военные» (Москва, 1710), «Устав воинский» (Санкт-Петербург, 1717) і «Военные артикулы (Kriegs Articulum)» російською та німецькою мовами (Санкт-Петербург, 1744)[1073]. Варто нагадати, що бібліотека Галаганів, очевидно, почала комплектуватися лише в другому поколінні роду (як відомо, родоначальник дому – полковник Г.Галаган був неписьменним), не раніше 30-х рр. XVIII ст., що добре пояснює переважання в ній саме російських друків.

На жаль, тематичний репертуар книжкових зібрань козацьких старшин нижчого рангу нам практично невідомий через, очевидно, рідкісність самих бібліотек у цьому середовищі, та уривчастість згадок про них. Аналіз власницьких і вкладних записів свідчить, що старшина середньої та нижчої ланки здебільшого тримала вдома або дарувала книжки духовного змісту: євангелія, апостоли, часослови, псалтирі тощо[1074]. Втім, в другій половині XVIII ст. в складі таких міні-бібліотек (термін О.Апанович) все частіше з’являються рукописні й друковані копії імператорських і сенатських указів, розпоряджень Малоросійської колегії та Генеральної військової канцелярії. Так, наприклад, в

[1072] Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727 - 1753 гг. — С. 152.

[1073] ЦДІАК України в м.Києві. – Ф.1475. – Оп. 1. – Спр. 1882. – Арк. 9 – 9 зв., 10.

[1074] Абросимова С. Духовна культура запорожців: козацькі бібліотеки в: Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1993. – Вип.3. — С. 36-40.

такому невеличкому зібранні (“собранье книг”), що належало вахмістру малоросійського легкокінного (колишнього компанійського полку) Г.Джурі з 70-х рр. XVIII ст. зберігався рукописний збірник “Копии с указов и распоряжений, касающихся Малороссии”, що являв собою типовий зразок *silva rerum* (укази, виписки з Генерального регламенту, перемішані із нотатками історичного характеру, вітальними промовами, зразками листів тощо), широко розповсюджений в середовищі «нової» шляхти й старшини[1075]. В близькому за часом і, очевидно, схожому за репертуаром, книжково-рукописному зібранні мглинського сотника П.Кореневського зберігалася друкована «Книга Устав воинский с Артикулом» (1719)[1076].

Звернімо увагу на те, що спеціальна військова література, що поширювалася в Гетьманщині, була представлена виключно російськими друками. На відміну від попереднього століття, не знаходимо серед них книжок, виданих в сусідній Речі Посполитій, де протягом кінця XVII – середини XVIII ст. побачило світ кілька артикулів, статутів і збірок військового права[1077]. Друкована продукція з військової тематики, отже була представлена виключно тим, що видавали типографії Петербурзької Академії наук, Сенату й Сухопутного Шляхетського корпусу, а також приватні друкарні. Найбільші типографії Гетьманщини – лаврська та академічна – зберігали в основному традиційний репертуар продукції – богословську та релігійну літературу, проповіді та підручники, серед яких практично не лишалося місця для точних і природничих наук[1078]. При цьому, нововідкриті наприкінці XVIII ст. в Україні друкарні

[1075] Рукописное собрание библиотеки Историко-филологического института кн.Безбородько в г.Нежине. Приобретения 1904-1905 гг. - Нежин, 1905. – С. 24-25.

[1076] Каталог стародрукованих книг, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві в м.Києві (ЦДІАК України). 1494-1764 рр. – К., 1999. – С. 207 (№366).

[1077] Kutszeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe: od XV do XVIII wieku. – S. XXII-XXV.

[1078] Ісаєвич Я. Українське книговидання XVIII століття в: States, Societies, Cultures East and West. Essays in honor of J.Pelenski. – New York, 2004. – P. 399-413; Соколов В. Розвиток гражданського книгодрукування з природничих наук в Україні у XVIII

нецерковного профілю (друкарня фортеці Св.Єлизавети, Чорноморського адміралтейства в Миколаєві та Приказа общественного призрения в Харкові) публікували дуже обмежену кількість книжок, так само не звертаючись до прикладних жанрів[1079]. Очевидно, ситуацію з часом могли б виправити друкарні планованих до відкриття світських університетів і гімназій за які змагалися гетьман К.Розумовський і «нова» малоросійська шляхта, втім, як відомо ці плани так і лишилася незреалізованими.

XVIII ст., котре утвердило книжку практично в усіх галузях людської життєдіяльності, мало позначилося на розвиткові та затребуваності саме військової літератури в Гетьманщині. Слабке проникнення прикладної фахової літератури пояснювалося поступовою девальвацією воєнних якостей козацтва і консервуванням старих станових засад організації гетьманської армії. Козацьке ополчення довгий час не потребувало спеціального вишколу й муштри, і у XVIII ст. виконувало лише допоміжну роль при регулярних арміях, тож муштрові порадники й статути тут знадобилися доволі пізно й використовувалися вибірково. В той самий час, технічна оснащеність гетьманської армії перебувала в стагнації, що виключало запозичення й використання новішої літератури з артилерійсько-інженерного профілю. Те ж саме стосується й фортифікаційної літератури, оскільки цей фах, із утвердженням російської військової присутності в другій половині XVII ст., став сферою діяльності російських фахівців і не був пов'язаний із стратегічними інтересами гетьманату. Що ж до літератури з військового мистецтва й права, то вона, безсумнівно будучи знайомою старшинській еліті, не становила для неї першорядного інтересу. Взірці вояцької доблесті й напучування для справного оволодіння рицарським ремеслом, козацька аристократія традиційно черпала в історичних хроніках і багатій проповідницькій літературі. Власне ж військовий фах, як свідчать кар'єрні долі

столітті //Вісник Книжкової палати. – 2011. – Вип.8. – С. 3-4.

[1079] Білокінь С. Продукція цивільних друкарень XVIII століття, як вияв «пропащого часу» в історії України //Український археографічний щорічник. – К., 2013. – Вип.18. – С.796-802.

старшини у XVIII ст., вабив її набагато менше у порівнянні з цивільною службою, на що недвозначно вказував і репертуар книжок, затребуваних приватними бібліотеками.

Військова еліта козацької України, вочевидь, як і багато її європейських сучасників виробили свою специфічну реакцію на ті зміни у характері війни, котрі вже цілком змінили її обличчя в порівнянні з тими часами, коли козацтво тільки-но розпочинало свій шлях, як вояцька спільнота. Багато в чому вона співпадала із реакцією старої європейської аристократії на початок Мілітарної революції, яка за висловом історика І.Шерер ґрунтувалася не стільки на відрефлектованій тривозі очікуванні змін, котрі принесли нові воєнні технології, скільки на пошуку точки опори в давноминулих традиціях, рицарському етосі й чеснотах[1080].

Як було продемонстровано вище, трансфер західних воєнних технологій і знань мав у Гетьманщині обмежений характер. В умовах тяглих війн зі східними арміями, козацька військова еліта вважала доречнішим покладатися на досвід предків, сформований в специфічних умовах степової війни і практичні навички, здобуті «в полі», аніж на систему інтелектуалізованої військової освіти й зарубіжні трактати-порадники. Виняток становили збірки військового адміністративного й дисциплінарного права, котре функціонувало у вигляді «гетьманських артикулів», що були репліками річпосполитської традиції. Певні зміни відбулися вже у XVIII ст., коли гетьманська армія була втягнута у війни із західноєвропейськими арміями й певні тактичні й технічні новації почали поширюватися під впливом зростаючої військової присутності Російської імперії. Поступово розширювався обіг спеціальної військової літератури й навіть з’являлися власні оригінальні тексти, створені в контексті спроб модернізації козацького війська. Зацікавленість старшинської еліти у підготовці дітей до військової та цивільної служи стимулювала інтерес до російських військових освітніх закладів і навіть генерує проєкти створення «рицарських шкіл» в самій

[1080] Sherer I. The Scrambl for Italy. Continuity and Change in the Italian Wars, 1494-1559. – Routledge, 2021. – P. 133.

Гетьманщині. Однак ці новації не мали суттєвого впливу на збройну організацію гетьманату, котрий вже втрачав свою політичну суб’єктність.

РОЗДІЛ 8. ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО 1750 — 1764 рр.

Після відновлення імператорським указом 1747 р. інституту гетьманства, старшинська рада в Глухові в лютому 1750 р. заочно проголосила гетьманом брата царського фаворита Олексія Розумовського Кирила. 22 червня 1750 р. новообраний гетьман видав універсал до старшини, козаків та поспільства, яким призначив “для порядочного в Малороссии в силе тамошних прав правителства” генерального суддю Ф.Лисенка, генерального підскарбія М.Скоропадського та генерального осавула П.Валькевича[1081]. Перші роки правління Розумовського не продемонстрували наявності в нього чіткого плану управління Гетьманщиною. Натомість, другий період гетьманської каденції ознаменувалася набагато активнішою діяльністю, котра дістала в історичній літературі назву «епохи реформ Розумовського» і спроб “поміркованої модернізації Гетьманщини”[1082].

Треба зазначити, що сам термін «реформи» в його класичному значенні, що передбачає, певний системний задум кардинальних змін та послідовність у його реалізації, можна застосувати до того, що відбувалося у внутрішньому житті Гетьманщини з певними застереженнями. Як відомо, перші спроби реорганізації владних інституцій, фінансової сфери, права та армії, викликані змінами в політичному статусі української автономії, були зроблені ще за часів правління гетьмана Д. Апостола[1083]. Втім, в багатьох

[1081] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.2. — Арк. 2-2 зв.

[1082] Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр. — К., 2017. — С.141-184.

[1083] Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. — К., 2007. — С. 414-420; Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. — К., 2004. — С.88-39, 233-251; Пришляк В. Козацький Гетьманат часів Данила Апостола: протиріччя між гетьманською та імперською системами влади //Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. - Вип.9 (2010). — С. 159-173.

випадках ці зміни були спрямовані не тільки на відновлення втрачених функцій державного управління, але й подеколи в напрямку їх оновлення. Зміни, впроваджувані Розумовським, справді диктувалися необхідністю впорядкування й корегування державних інститутів, як-от у випадку судової сфери, невідповідність якої потребам часу давно викликала нарікання в козацьких урядовців. При цьому не до кінця зрозумілим залишається також авторство багатьох новацій і ступінь участі в них самого Розумовського. Серйозну проблему становила необізнаність гетьмана із політичними та адміністративними реаліями Гетьманщини, адже Розумовський залишив Україну, будучи сином простого козака. Судити про військові таланти, чи принаймні, схильності до військової справи Розумовського теж достатньо важко. Імперські військові звання й посади гетьман почав отримувати після придворних і академічних. 1748 р. його було пожалувано підполковником лейб-гвардії Ізмайловського полку й генерал-адьютантом, а чин дійсного генерал-фельдмаршала він дістав уже після зречення гетьманства. Повідомлення, залишені сучасниками, не виявляли в гетьмані жодних спеціальних зацікавлень військовими питаннями, що однак не дивно. Відсутність військових талантів, з погляду тогочасних критеріїв, не була вадою тогочасних вельмож, навіть тих із них, котрі прагнули відзначитися воєнній царині. Ревне служіння престолу могло втілюватися не лише в перебуванні у війську, на бойовищах і штурмах фортець, але й участі в численних нарадах, комісіях і розробці реформаторських проєктів.

Відстоювання адміністративного суверенітету України гетьманом, котрий асоціювався в політичній свідомості суспільства з “правами й вольностями” Війська Запорозького, цілком узгоджувалося з намірами генеральної старшини щодо інституційного зміцнення Гетьманщини. 16 жовтня 1749 р. іменним імператорським указом Сенату було велено “Малую Россию по всем делам ведать”[1084] в Іноземній колегії, після чого наступного року з’явилася низка височайших розпоряджень, котрі готували повернення

[1084] ПСЗ. — Т.13. — С.145.

гетьмана в Україну[1085]. 24 липня 1750 р. вийшов указ про надання гетьману на урочистостях і церемоніях почестей на рівні з генерал-фельдмаршалами, “считаясь между оными по старшинству с пожалования в чин”[1086]. Це рішення створювало прецедент, який прирівняв гетьмана до найвищого військового чину російської імператорської армії (згідно Табелі про ранги генерал-фельдмаршал був віднесений до І-го класу, відповідаючи генерал-адміралу на флоті й канцлеру на цивільній службі). 19 жовтня того ж року гетьману було підпорядковано Військо Запорозьке Низове[1087]. Такий обсяг повноважень убезпечував Розумовського від втручання в його справи вищого чиновництва й генералітету, а його укази й рішення могла призупинити чи скасувати лише імператриця. Вже в грудні 1751 р. з подачі генерального писаря А.Безбородька, було видано гетьманський указ, котрий забороняв козацьким полковникам виконувати укази російських генералів та офіцерів, зносячись із ними лише листами[1088]. Це був виразний сигнал на адресу політичної еліти Гетьманщини, яким Розумовський, захищаючи суверенність старшинських урядів, набував ролі протектора й лобіста української автономії.

8.1. Проєкти впорядкування посадових рангів

З перших кроків свого правління Розумовський мав подбати про завоювання симпатій ширших кіл старшини, що гарантувало б йому підтримку не самої лише козацької верхівки, але й решти незнатних урядовців, показало його в оборонця й протектора “прав і вольностей” козацького стану. Зручною нагодою для цього стало питання про зрівняння старшинських чинів та урядів із імперськими, що стосувалося не лише сфери військової ієрархії, але й питання політичної супрематії козацької еліти. 1750 р. імператорський Кабінет повернув справу

[1085] Там само. — С. 324, 340.
[1086] Там само. — С. 339.
[1087] Там само. — С. 363.
[1088] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.115. — Арк. 2; спр. 275. - Арк. 2-2 зв., 4.

зрівняння старшинських чинів із імперськими до відомства Сенату. Члени старшинської місії при дворі активізували свої зусилля, роз'яснюючи Розумовському необхідність позитивного вирішення цього питання. В "Экстракте... на волности, права и преимущества Малороссии, Гетмана и протчих чинов выписанном", старшини розлого пояснювали природу козацької державності, виводячи її родовід від києво-руських часів, відколи українські землі були "новоприсоединены" до литовської та польської корони, а їх привілеї були підтверджені королівськими та князівськими грамотами й зафіксовані в статутах правних[1089]. Обґрунтовуючи "чести и преимущества гетманов", автори посилалися на договірні статті, королівські привілеї та царські жалувані грамоти, а також свідчення генеральних старшин та інших значних малоросіян, котрі "о том ведущие подлинно знают"[1090]. Особливо важливою була вміщена наприкінці екстракту ремарка відносно того, що зазвичай під час війн і походів за участі в них гетьманів і великих воєвод, а пізніше генерал-фельдмаршалів, "всякие воинские операции произвождены были з общого совету и сношения... и от единого токмо монаршеского повеления гетманы имели управление"[1091]. Поштовхом для позитивного вирішення справи став імператорський указ від 24 липня 1750 р. яким "малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях место иметь с нашими генералами-фельдмаршалами, щітаясь между оными по старшинству с пожалования в чин"[1092]. Паралельно на височайший розгляд з Сенату й від гетьмана із старшиною було подано доповідь про малоросійські чини, у відповідь на яку 27 жовтня Єлизавета "соизволила повелеть гетману объявить, что оныя ранги малороссийским чинам пожаловать соизволит, токмо в оные чины никто прежде пожалован быть не имеет, без представления об оных персонах и достоинствах Ея Императорскому

[1089] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. — Спр.538. - Арк.1-7.

[1090] Там само. — Арк. 8 — 8зв.

[1091] Там само. - Арк. 12 зв.

[1092] НБУВ.ІР. — Ф.VIII. — Спр.2267. — Арк. 52; ф. 61. — Спр. 1084. — Арк. 11-11зв.

Величеству”[1093]. Але імператорський указ був швидше декларацією про наміри, аніж повноцінним законом, що однак дало підстави Сенату вважати справу вирішеною[1094].

Ухвалення остаточно рішення в справі конвертації чинів актуалізувала Семирічна війна. Сенат і Військова колегія заходилися з'ясовувати, скільки належить сплачувати жалування чинам нерегулярних військ, й якими мусять бути штрафи “за безчестье... по тем штатам”[1095]. У відповідь на сенатський запит похідна канцелярія Розумовського в жовтні 1756 р. надіслала “Ведомость о малороссийской генеральной старшине, полковниках, бунчуковых товарищах, полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых, с показанием, который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению” і “Выписку по листу господина и кавалера, коим представляет, против каких великороссийских чинов малороссийским чиновникам щитатся, також и до которого класса ему господину гетману и кавалеру их производить” (Додаток 8.1.)[1096]. На жаль, наразі важко точно визначити, чи дістала ця “малоросійська табель про ранги” імператорське схвалення. З певністю можна твердити лише, що конвертованість статусу козацької старшини та урядників в рамках чиновної ієрархії та дворянства лишалася невизначеною[1097].

В січні 1762 р. сенатор Р.Воронцов доповідав у Сенаті про те, що при прийомі малоросіян на військову й цивільну службу чимало простолюдинів приписують собі шляхетство, котре неможливо перевірити за відсутністю в

[1093] НБУВ.ІР. — Ф.61. — Спр.1084. — Арк.10 зв.; Архив князя Воронцова. — М., 1875. — Кн. 7. — С. 285, 290-291.

[1094] НБУВ.ІР. — Ф.61. — Спр.1084. — Арк.10 зв.

[1095] Там само. - Арк.15.

[1096] Там само. - Арк.13 зв. — 15; Малороссийские чины и должности и оклад их содержания //Киевская старина. — 1883. - №6. — С.381-385.

[1097] Киселев М., Лазарев Я. “Поелику де в Малой России нет дворян”? Статус украинского “шляхетства” в Российской империи середины XVIII в. и роль неформальных связей К.Г.Разумовского” //Новое прошлое. — 2019. - №2. — С.116-133; Лазарев Я. Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760-х гг. //Вопросы истории. — 2017. - №3. — С.71.

Гетьманщині герольдії та списків дворян, котрі він пропонував укласти[1098]. Водночас Воронцов, будучи політичним союзником Розумовських, намагався обґрунтувати шляхетність прав козацької верхівки, що випливала з тих привілеїв, котрі були надані їм литовськими князями і польськими королями, а згадом підтверджені російськими монархами. Всі вони в сукупності давали нащадкам старшин, що мали шляхетське коріння, спадково володіли землями й служили у Війську Запорозькому, право вступу на військову, цивільну та придворну службу, набуття землі й решти привілеїв імперського дворянства[1099].

До врегулювання службової ієрархії малоросійських чинів і з'ясування шляхетських прав, які вона надавала своїм носіям підштовхнуло й видання Петром III Маніфесту про дворянські вольності, котрий істотно зменшував дистанцію в привілеях між імперським дворянством і старшиною. Документ спричинив істотну емансипацію перед тим практично безправного і надзвичайно залежного від вищої влади російського дворянства, звільнивши його від обов'язкової цивільної та військової служби і надавши право вільно виходити у відставку та безперешкодно виїжджати за межі імперії. Маніфест став подальшим кроком у визріванні й зміцненні дворянства як соціальної верстви й політичної сили, що остаточно закріпила свою вищість і переваги над іншими станами[1100].

Переворот літа 1762 р., що звів на престол Катерину II й активну участь у якому брав Розумовський, підштовхнув старшину до більш активних дій. До початку коронації було підготовано петицію в якій проект зрівняння великоросійських і малоросійських чинів був уже не самодостатньою метою, а

[1098] Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. — К., 1897. — С. 18-20.

[1099] Лазарев Я. Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760-х гг. — С.72-76.

[1100] Фаизова И. "Манифест о вольности" и служба дворянства в XVIII столетии. — М., 1999.

засобом для поширення на козацьку старшину прав шляхетного стану[1101]. Планувалося, що позитивну відповідь на петицію дасть імператорський маніфест, який готувався до підписання на день коронації 22 вересня 1762 р. і нарешті надав би козацькій старшині “классы противу чинов малороссийских” (Додаток 8.2.)[1102]. Звертає на себе увагу те, що документ подавав дуже урізаний перелік малоросійських чинів, значно менший аніж у попередніх проєктах. В ньому фігурували лише старшинські уряди не нижче від значкових товаршів, тоді як рядові козаки були винесені поза його рамки. До того ж, до табелі увійшли делеко не всі наявні в попередніх редакціях служилі ієрархії. Так, наприклад, чини Генеральної артилерії в табелі не значилися, але окрема ремарка приписувала їм “равно считаться с старшинами полковыми по классам их”. Поза новою табеллю лишився чин бунчукового товариша, а також урядники новозаснованих судових установ — гродських, земських і підкоморських. Головною підставою підвищення в чині указ визнавав справну й неухильну службу з “прямыми заслугами”. Гетьманові, як рівному в чині із генерал-фельдмаршалами, дозволялося самостійно вивищувати в чини від майора й нижче, решта мала подаватися на монарший розгляд і затвердження. Гетьман мав скласти для них окремий штат, за яким їм в подальшому було б надано зрівняння “в классах”, з таким розрахунком, аби малоросійські чини в штаб- і обер-офіцерській кадрі не мали переваг над росіянами[1103]. Гетьману належало також слідкувати за послідовним вивищенням у чини, без оминання проміжних сходинок поміж вищими та нижчими[1104].

[1101] Лазарев Я. Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760-х гг. — С.76.

[1102] РГАДА. — Ф.13. — Оп.1. — Д.55. — Л. 30-31; Круглова Т. Несостоявшаяся в 1762 г. реформа императрицы Екатерины II: источниковедческое исследование //Вестник Московского государственного университета им.М.Ломоносова. — 2017. — Серия 8. История. — С. 3-30; Лазарев Я. Место украинской казацкой элиты в составе российского дворянства в первой половине 1760-х гг. — С. 77.

[1103] РГАДА. — Ф.13. — Оп.1. — Д.55. — Л. 3 об.

[1104] Там само. — Л. 3.

Очевидно, що сама імператриця спершу поставилася до прохання гетьмана і старшини цілком прихильно: новій правительці хотілося віддячити Розумовському за його активність під час палацевого перевороту, а українським підданим продемонструвати свою великодушність. Однак, інтуїтивно відчуваючи важливість свого кроку, Катерина вирішила спитатися думки свого радника, досвідченого сановника й екс-канцлера єлизаветинських часів, О.Бєстужева-Рюміна, який висловився категорично проти проєкту. Головні аргументи зводилося до того, що зрівняння малоросійських і великоросійських чинів потягне за собою автоматичне аноблювання всієї козацької старшини, чого категорично не можна припускати. Бєстужев пропонував, як і раніше, надавати імперські чини та дворянство малоросіянам в індивідуальному порядку, зважаючи на їхню лояльність і заслуги[1105].

Вчергове питання старшинських чинів було поставлене на початку 1763 р. в роботі “Комиссии о вольности дворянства”, котра мала врегулювати становий статус дворянства, враховуючи положення Маніфеста про дворянські вольності й законодавчих наробок Уложенної комісії, котра працювала в цьому ж напрямку[1106]. До Комісії, що складалася переважно з найближчих прихильників імператриці та кількох старих вельмож єлизаветинського правління, було включено й К.Розумовського[1107]. 20 лютого 1763 р. гетьман виступав на слуханнях з “выпиской о вольностях шляхетских из прав княжества Литовского, прозываемых статутом, по которым Малая Россия управляется”[1108]. Проект викликав неоднозначну реакцію в членів Комісії та в Сенаті, особливо ж в антигетьманської партії, котру очолював Бєстужев-Рюмін. 15 квітня 1763 р. було видано указ про повторне слухання справи до якого канцелярія Розумовського

[1105] Там само. — Л. 23-25.

[1106] Омельченко О. Императорское собрание 1763 года: (Комиссия о вольности дворянской). Исторический очерк. Документы. — М., 2001.

[1107] Троицкий С. Россия в XVIII веке: Сборник статей и публикаций. — М., 1982. — С.145-146.

[1108] Там само. — С. 145-147.

підготувала доповідь із обґрунтуванням і нову Табель малоросійських чинів[1109]. Більшість Комісії стала на бік Розумовського. Рішення, ухвалене на засіданнях в загальних рисах йшло в річищі проекту імператорського указу 1762 р., вносячи до нього лише технічні уточнення й доповнення. Так, гетьману пропонувалося право надавати чини до підполковника включно, висувати в чини лише за наявності вакансій, по виході у відставку “награждать классами”, кількість бунчукових товаришів визначити “по препорции полков”. Генеральна військова канцелярія мала вести все кадрове діловодство й “очередь в тех чинах содержать” як в справі підвищень, так і у призначеннях у воєнні походи, відрядження тощо[1110].

Втім, такий хід подій ще більше збурив антигетьманську партію, котра вбачала в рішенні ради чергове посилення позицій своїх опонентів. 10 червня 1763 р. Бєстужев-Рюмін, який ще минулого року висловився проти проекту Розумовського, подав імператриці розгорнуте “Мнение о классах Малороссийских чинов”, яким намагався представити сутність справи такою, що шкодить основам російської державності[1111]. На початку своєї записки Бєстужев спростовував тардиційну преамбулу всіх гетьманських подань щодо суверенності вибору Малороссії російського підданства та добровільності його прийняття. Насправді, на думку колишнього канцлера, “народ малороссийский издревле был подданной российский”, відібраний свого часу Польщею, але повернений російській короні царем Олексієм Михайловичем. Факт відсутності в Гетьманщині системи чинів і рангів, писав Бєстужев, насправді може становити певні перешкоди в управлінні, але їхнє надання ховає в собі небезпеку того, що малоросіянам може випасти нагода командувати великоросами, чого припустити аж ніяк не можна. Посилаючись на прецедент ліфляндського дворянства та урядників Війська Донського, котрі мали ранги відповідно до Табелі, граф зауважував, що ті ранги “пожалованы им толко на их персоны”, себто є

[1109] РГАДА. — Ф.13. — Оп.1. — Д.55. — Л. 15-20.

[1110] Там само. — Л. 9-11 об.

[1111] Там само. — Лл.21-22 об.

одиничними випадками, своєрідними казусами. До такої практики слушно вдалися за правління Єлизавети, коли побажання старшини про зрівняння в чинах не було задоволено, натомість чого їм було обіцяно надавати російські ранги й чини, згідно їхніх заслуг, не створюючи прецедентів для того ж Війська Донського. Нарікаючи на велику кількість урядників в Малоросії, особливо бунчукових товаришів, Бєстужев підкреслював, що згідно тамтешніх традицій в чини обирають і йдуть у відставку за власним бажанням, що в разі їхнього зрівняння із російськими чинами, котрі йдуть по службовій драбині “по градусам из нижних в вышние” може відбутися “умаление”.

За будь-якого вирішення питання автор записки радив надати росіянам першість над малоросами, подібно до того, як гвардійські полки мають старшинство в чинах над армійськими, а армійські своєю чергою над гарнізонними та ландміліційними. Зрештою, Бєстужев висував і конкретні зауваження по старшинських “класах” і їхніх аналогах: так, для генеральних обозних чину генерал-поручника було забагато й їх можна було “удовольствовать” генерал-майорами, оскільки навіть колишні гетьмани мали чин генерал-аншефів, а нинішній має генерал-фельдмаршала[1112].

В зауваженнях Бєстужева проглядається побоювання російського дворянства опинитися в менш виграшному становищі у порівнянні із малоросійським шляхетством. Реакція імперських сановників, очевидно, була продиктована ще й небажанням передавати в руки гетьмана право пожалування чинами в Гетьманщині, котрі давали право на отримання шляхетського статусу. Із часом це призвело б до ще більшого зміцнення автономії Гетьманщини, що йшло врозріз із планами її поступової ліквідації Російською імперією.

[1112] Там само. — Л. 22.

8.2. Гетьманська гвардія

На початку свого правління Розумовський заходився над переоблаштуванням столиці, міста Глухова, й реорганізації гетьманського двору. Двір Розумовського, своїм церемоніалом і зовнішніми рисами перестав нагадувати зразки двору його попередників. Насичуючись новаціями, суголосними куртуазній європейській моді епохи абсолютизму, він був, за влучним зауваженням історика О.Васильчикова “миниатюрной копией со двора петербургского”.

Окремим розпорядженням, виданим влітку 1752 р. Розумовський створив інститут адьютантів — ними стали 10 бунчукових товаришів, “назначеннихъ на ординансъ” при гетьманському дворі[1113]. Збройний почет двору, так само мав бути розширений і перебудований в дусі європейських смаків нового гетьмана. Постійні поїздки Розумовського до імперських столиць спричинили поділ надвірного війська на дві нерівні частини: меншу (своєрідну лейб-гвардію), — котра супроводжувала ясновельможного в Санкт-Петербурзі й Москві, на виїздах, балах, полюваннях, придворних урочистостях та подорожах, несла караули в його резиденціях, й більшу, та що, як і раніше, вартувала в реґіментарських резиденціях Глухова та при генеральних установах. Відповідним чином трансформувалося і управління обома складовими війська: лейб-гвардійськими підрозділами більшою мірою опікувалася Домова канцелярія гетьмана, а рештою, як і раніше — Генеральна військова канцелярія.

Першочерговою опікою користувалася гетьманська лейб-гвардія — на неї більше витрачали коштів, перевдягали в нові мундири й забезпечували всім необхідним, аби та була гідною візитною карткою володаря Гетьманщини в імперських столицях. Цей підрозділ складався з тілоохоронців і караульних, а також ліврейних слуг (гайдуків, скороходів, музикантів). Власне військова компонента була представлена кінними та

[1113] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.11304. - Арк.4.

пішими підрозділами: кінної надвірної компанійської команди, пішої жолдацької команди, запорозького куреня, пандурів і військових музик. Судячи з усього, лейб-підрозділи виокремилися 1751 р., коли Розумовський вперше відвідав Глухів, і при від'їзді забажав взяти із собою до столиці екзотично вбраних козаків[1114]. Наприкінці 50 — на початку 60-х рр. кінний підрозділ збільшився й остаточно оформився організаційно. На 1763 р. він нараховував 8 кінних і 2 піших надвірних компанійців, 13 кінних компанійців, “которые пред сим переодеты по-гусарски и употребляются к поездке при карете Его Ясновельможности”[1115], 10 піших, вбраних “по-пандурски”, котрими керував компанійський полковий осавул П.Каневський[1116]. 10 компанійців, вбраних у гусарські однострої, на чолі з полковим хорунжим В.Септуховим супроводжували Розумовського-гетьмана в останню подорож до Петербургу, коли йому довелося зректися булави[1117]. Опірч цього, при Домовій канцелярії гетьмана перебувала жолдацька команда, до складу якої входили 12 жолдаків на чолі з поручником, капралом і барабанщиком, умундированих “в немецкое платье”[1118]. Окремий підрозділ складали музиканти, вирядженні для служби при гетьмані Генеральною військовою музикою. З 1755 р. вона складалася з 4 трубачів та одного довбиша (літаврника)[1119]. В якості допоміжного підрозділу до петербурзьких та московських вояжів також залучалися ошатно вмундировані виборні козаки Глухівської сотні[1120].

Новацією і своєрідною родзинкою гетьманської лейб-гвардії став новостворений запорозький курінь. Рішення про його формування, очевидно,

---

[1114] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.12519. — Арк. 2.

[1115] Там само. — Спр.17664. - Арк.2.

[1116] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.4543. — Арк. 2.

[1117] ЦДІАК України. — Ф.54. — Оп.3. — Спр.527. — Арк. 1.

[1118] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3997. — Арк. 2.

[1119] Там само. — Спр.4543. - Арк. 2 зв.

[1120] Там само.

було прийнято десь наприкінці 1751 — на початку 1752 р. “Запорожская команда, которая имеет быть при свите его Сиятельства в поезде в Москву” складалася з 10 козаків та 3 старшин, набраних з числа справних компанійців та запорозьких козаків[1121]. Її очолили компанійський осавул П.Чернявський та сотник Я.Черкес, котрі особисто відбирали вояків для служби. В березні 1752 р., коли набір в команду завершився, її особовий склад зарахували “в комплект” компанійського полку Часника[1122]. Наприкінці 1752 р. куреню було виділено кошти на пошиття одягу, котрий мав відрізнятися від всіх дотепер існуючих аналогів. На пошиття мундирного плаття зі скарбу було виділено величезну сумму — 595 руб. (для порівняння: річне жалування цілої надвірної хоругви на 1750 р. становило лише 459 руб.)[1123]. Також було чисельно збільшено надвірну хоругву, виділену спочатку з 2-го компанійського полку, до якої згодом додали ще сотню 3-го компанійського полку Гната Часника. Так, якщо 1751-1753 р. в її команді перебувало всього 108 товаришів, то в 1755 р. - вже 214[1124]. Гетьманським ордером від 16 січня 1752 р. надвірні підрозділи було наказано “иметь в команде и надсмотрении, чтоб они были в добром порядке” генеральним осавулам Я.Якубовичу та П.Валькевичу. Цим же ордером “тем командирам велеть в дворе нашем при болшом зале содержать в пристойном числе людей караул з значком и котлами при котором и зори бить и в надлежащих местах в оном дворе нашем розвести и учредить караулы”, що мали змінюватися щотижнево[1125].

Чергова реорганізація хоругви припала на осінь 1763 р. Стурбований рапортами надвірного ротмістра про те, що половина товариства відбувала службу «весьма партикулярно», практично не з’являючись у столиці,

---

[1121] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.11389. — Арк. 1-9, 11.

[1122] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.1039. — Арк. 2 - 4.

[1123] Там само, арк. 13 -13 зв.

[1124] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.10762. — Арк. 2; спр. 11702. — Арк.15-17; спр.12906. — Арк.10 зв.

[1125] Там само. — Спр. 11641. — Арк. 3-4.

Розумовський наказав генеральному осавулу Жоравці вчинити огляд і перебір наявних компанійців, а «явившихся к службе малорослих, старих заботних и кои укриваются и сами ищут сторонних посилок, чем би должную езду обминуть», звільнити від служби, а на вакантні місця зарахувати компанійців, котрі під час Семирічної війни найнялися в Сербський та Грузинський гусарські полки та пройшли в них відповідний вишкіл.

Поточне поповнення надвірної хоругви здійснювалося двома шляхами: переведенням до неї козаків із компанійських та реєстрових полків, для яких така служба вважалася своєрідним підвищенням, та вербунком добровольців. Спеціальна інструкція генеральним осавулам, які відали попереднім відбором кандидатів, вимагала, «ежели кто з охотних людей к пристанию в службу компанейскую с малороссиян явится, тех спрашивать, откуда они ис какого звания, и буди явятся что они с козацких детей, коих отци или братья службу козачую з нерозделних грунтов под сотнями отправляют или с посполитих, кои грунтов не имеют и с места на место переходят... представлять их в генералную канцелярию ко определению»[1126].

Служба надвірних компанійців забезпечувала їм чимало привілеїв, якими користувалися й решта козаків охочекомонних полків. 14 травня 1745 р. указом Сенату, за чолобиттям козаків і старшин охотницьких полків, було звелено «служащих в тех компанейских полках городовых козаков и других чинов домов никакими излишними и чрезвичайними нападками впредь не отягощать»[1127]. Опріч цього, генеральні осавули та Генеральні військова канцелярія часто видавали спеціальні укази із підтвердженням заборони обкладати компанійців податками та повинностями[1128].

На практиці соціально-економічні привілеї охотників трактувалися центральною та полковими владами суперечливо. Через розмитість юридичного статусу самих жовнірів урядовці часто не могли дійти згоди

[1126] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.11641. — Арк. 1 — 1зв.

[1127] Там само. — Спр.1121. - Арк.3.

[1128] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.1046. — Арк. 6 — 6 зв.

щодо того, чи ці привілеї поширюються персонально на конкретного вояка, чи на всю його родину. Юрисдикційні колізії, що були вельми поширеним явищем в Гетьманщині, давали змогу численній рідні компанійця, що вийшов із козацького чи то посполитого стану, ухилятися від виконання будь-яких повинностей. Сотенні правління неодноразово скаржилися на те, що родичі компанійців козацького звання уникають участі в походах, форпостної служби чи сплати зборів на утримання російських військ («консистентской дачи») під претекстом того, що їхні чоловіки, сини чи брати служать у надвірній хоругві чи якомусь із охочекомонних полків[1129].

Після гетьманської інспекції 1761 р., надвірну хоругву, жовніри якої перед тим носили компанійський однострій, було вирішено «умундировать униформниім гусарским платем, и другою необходимо потребною аммуницею, яко то ружем, саблями, перевесми, седлами, ладунками и пістолетами»[1130]. Новий мундир в якому поєднувалися гербові барви Розумовських (блакитна та червона), був щедро декорований срібним позументом і прикрашений вензелями гетьмана[1131]. Сформувавши розкішно вбраний почт, Розумовський вигідно вирізнився з-поміж інших російських можновладців, жоден із яких не мав своєї приватної армії, послуговуючись хіба ескортом армійських підрозділів, шефами або командирами яких вони були, чи з супроводом ліврейних слуг і гайдуків. На цьому тлі гетьман, супроводжуваний одразу кількома пишно вбраними в гербові барви збройними формаціями, виглядав набагато ошатніше, натякаючи виглядом свого почту на статус напівсуверенного володаря.

Навесні 1752 р. було проведено реорганізацію жолдацької служби. Гетьман розпорядився вибракувати непридатних до служби та розгорнути жолдацьку команду у дві роти загальною чисельністю 200 осіб. За новими

[1129] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.1121. — Арк. 3 зв.

[1130] Там само. – Спр.9417. - Арк.12 зв.

[1131] Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII – другої половини XVIII ст. — С.139-143.

штатами, рота мала складатися з капітана, 2 ротних і 4 вартових отаманів, писаря, 2 барабанщиків і 90 рядових. Навесні 1753 р. доукомплектація старих і формування нових підрозділів були завершені, й новонабраних жолдаків привели до присяги[1132]. Командирами рот призначено в 1-й («старій») роті капітана Ф.Вільчика, а в 2-й («новонабраной») капітана Г.Гаузена[1133]. Як і раніше, частина жолдаків мала нести почергову службу при канцеляріях, решта ж вартувала при гетьманській резиденції та супроводжувала Розумовського в подорожах.

Широка розбудова двірського життя, включно з планами облаштування нової батуринської резиденції, спричинила чергову реорганізацію жолдацьких рот, яким у липні 1763 р. було присвоєно нові штати. Відповідно до них, кожен підрозділ мав складатися з капітана, поручника, прапорщика, підпрапорщика, писаря, каптенармуса, фур'єра, цирюльника, слюсаря, 3 сержантів, 4 капралів, 2 барабанщиків, 2 флейтистів і 120 жолдаків[1134]. Капітани й управитель гетьманського двору – генеральний підскарбій В.Гудович – дістали ордери з інструкціями про новий порядок служби. Відтепер жолдацькі караули мусили мінятися щодватижні, «наряжаясь» в будинок гетьмана (капітан із прапорщиком і 60 жовнірами), Генеральну військову канцелярію (поручник і 60 жовнірів), Генеральний військовий суд, Генеральну скарбову канцелярію, будинок генеральних старшин[1135].

Довершеність військового церемоніалу, котрий гетьман спостерігав на парадах і маневрах у Петербурзі, а згодом під час муштрових вправ Голштинського корпусу, змушували його подбати й про стройовий вишкіл своїх жолдаків. Одразу ж після доукомплектування підрозділів новобранців і

[1132] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.11315. — Арк. 2 — 2 зв; ф.269. — Оп.1. — Спр. 1054. — Арк.2.

[1133] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.20142. — Арк. 2; ф.269. — Оп.1. — Спр. 671. — Арк.2-4.

[1134] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.4111. — Арк. 4 — 4 зв.

[1135] Там само. – Арк.12 зв.

старих жолдаків заходилися «экзерцировать в воинских артикулах»[1136], а за кілька років гетьманський указ приписував вербувати в роти «бывших в голштинской службе ундер-афицеров и радових… знающих доволно военную регулу»[1137].

Жолдацьке утримання, яке складалося з грошового жалування, продуктових «дач» і одягу, сплачувалося військовим скарбом за рахунок зборів із гетьманських маєтностей. Ставки старшинського жалування встановлювалися за індивідуальними мірками, тоді як оклади жовнірів дорівнювали жалуванню рядових найманих полків. Останні, хоч і не становили значних сум, але були рівні платні козацьких сотенних осавулів, що безсумнівно підкреслювало високий службовий статус жолдаків[1138]. Істотне підвищення жалування відбулося після реорганізації жолдацької служби на початку 60-х років XVIII ст. Як видно зі штатного розпису 1763 р., особливо високі оклади, збільшені майже вчетверо в порівнянні з попередніми часами, діставали старшини та підстаршини. Досить сказати, що річний оклад жолдацького капітана перевищував жалування навіть полкових обозних (воно на середину століття становило 150 руб.[1139]), які посідали в старшинській ієрархії наступну сходинку після полковників. По виході у відставку капітани діставали особливу гетьманську пенсію у 100 руб. щорічно[1140].

Перші відвідини Розумовським Гетьманщини пришвидшили переобмундирування жолдаків: влітку 1751 р. Генеральна канцелярія наказала глухівському отаману якнайшвидше перевдягнути жовнірів у світло-червоні кумачеві жупани, а старі блакитні кунтуші переробити на черкески

[1136] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.17661. — Арк. 2; ф.269. — Оп.1. — Спр. 668. — Арк.4.

[1137] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3824. — Арк. 4 зв.

[1138] РГВИА. — Ф.44. — Оп.1. — Д.1. - Л.6 об.

[1139] Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. — С.93.

[1140] ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.4023. — Арк.2 зв.

(«поперешивать суфтелнее и коротковато з выліотамы») з нашиттям на них червоних гарусних петлиць[1141]. 1760 р. генеральному підскарбію В.Гудовичу було велено перевдягнути «в немецкое платье» сто жолдаків із капралом і барабанщиком, котрі мали нести службу при гетьманській персоні[1142]. Оскільки це виявилося досить витратною справою, жолдаків вирішили перевдягати поступово, щоб частина з них і надалі носила одяг «по прежнему малоросийскому обычаю»[1143].

За Розумовського більша частина жолдаків продовжувала мешкати в Глухові й своїх старих осадах – селах Жолдаки та Спаське, звідки набирався основний контингент для поповнення роти. У рапортах про заміщення вакансій часто фігурують прохання старшин та рядових про прийняття в службу дітей, братів і племінників, родичі яких у різний час перебували в жолдаках і мали певні заслуги[1144]. Нерідко рядові та підстаршини, котрі «просили о увольнении ихъ из службы жолдацкой» одразу ж клопоталися «и о принятии же синовъ жолдаками»[1145]. Родинний характер служби спричинився не тільки до формування сильної корпоративної свідомості жолдаків, але й численних зловживань, коли на місця «убылых» вписувалися діти й підлітки, що до свого повноліття жодного разу не з’являлися на службі.

Кожне з жолдацьких сіл мало свою господарську специфіку[1146]. У Спаському проживало більше мешканців, які «упражнялись» у традиційних для козацького господарського укладу хліборобстві, тваринництві й садівництві. Менш виграшним було становище с. Жолдаків, де

[1141] Славутич Є. Одностроїгвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського // Спеціальні історичні дисципліни. — К., 2004. — Ч.11. — Вип.1. — С. 331–334.

[1142] ЦДІАК України. – Ф.269. – Оп.1. – Спр.3997, арк.2.

[1143] Там само. — Спр.3824. — Арк.2 зв.

[1144] Там само. — Спр.20146. — Арк.2.

[1145] Там само. — Спр.20137. — Арк.2.

[1146] Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931. — С. 365–366, 494; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. — К., 1997. — С.152.

спеціалізувалися на заготівлі лісу й випалюванні деревного вугілля, забезпечуючи ним глухівську та кролевецьку округу. Суттєву частину прибутків жовнірів становила також дрібна торгівля та шинкування.

Перебування в гетьманській протекції, котра невидимою парасолькою охороняла від щонайменших проблем, гарантуючи захист, службу й відтак безбідне існування, виробило з жовнірів надвірних формувань соціальну мікрогрупу зі специфічною свідомістю та традиціями служби. Ця специфіка, густо замішана на відрубності від козацько-посполитського середовища, усвідомленні своїх привілеїв, а надто – готовності відчайдушно їх боронити, зіграла важливу, але фатальну роль у їхній подальшій історії. Скасування гетьманства в 1764 р. порушило не лише звичний спосіб життя реґіментарської варти, але й поставило під сумнів її подальше існування в тих формах, які склалися історично. Хоча надвірні формування вже не вперше опинялися без гетьманської опіки, їхня служба не втрачала своєї актуальності з огляду на діяльність генеральних установ, що потребували вартових і кур’єрів. Однак, в лютому 1765 р. в одній із рот жолдаки, невдоволені дисциплінарними стягненнями з боку Малоросійської колегії, здійняли бунт. Після придушення заколоту обидва підрозділи було розкасовано, вибракувано з них старих, немічних і неохочих до служби жовнірів, а із залишків сформовано одну фузилерну роту по штату польового мушкетерського полку, котра, подібно до аналогічної Сенатської роти й рот при губернських правліннях, мала нести регулярну караульно-вартову службу при Малоросійській колегії[1147].

8.3. Козацький статут 1756 р.

Муштра, як стандартизований і регулярний індивідуально-колективний вишкіл вояків, не була властива становим військовим

[1147] ЦДІАК України. – Ф.246. — Оп.2. — Спр.3. — Арк.1, 4–6 зв., 9 зв. – 10.

формаціям Середньовіччя та раннього Нового часу. Секрети володіння різними видами зброї, виїздка бойового коня, шикування та інші премудрощі передавалися від ветеранів молодшим воякам, котрі надалі шліфувалися воєнною практикою. Завдяки тяглості традиції, дороговизні озброєння й амуніції, а також становій замкненості військової справи індивідуальна підготовка рицарства була достатньо високою. З часом, коли мобілізації ополчень перестали носити обов'язковий і поголовний характер, ця практика почала поступово відмирати.

Козацтво, котре на початках свого існування було спільнотою вільних вояків, що шукали служби у різних володарів, повною мірою відчуло на собі все переваги професіоналізації військової справи. Не лише козацтво, але й решта населення регіону, починаючи зі шляхти й завершуючи селянами, мали ті чи інші військові обов'язки й мусили повсякчас дбати про захист від кочовиків. Попри тотальну мілітаризацію, рівень військової підготовки все одно був різним, але воєнна напруженість регіону тримало в доброму тонусі навіть станові війська, боєздатність яких в решті регіонів Європи невпинно знижувалася. Ситуація змінилася під час Хмельниччини, коли професійне реєстрове військо доповнилося відділами повстанців, позбавлених бойового досвіду й організації. Коли козацтво вже посіло права упривілейованого стану, тимчасовий характер служби в ополченні, необхідність утримувати себе за рахунок ведення господарства або заняття промислами, котрі за умов низької ефективності агрикультури й технологій, відбирали багато часу, створювали додаткові перешкоди для військових вправ і навчання.

Частота згадок про організацію спеціальних навчань козацького війська зростає з початку XVIII ст., як наслідок контактів із західноєвропейськими офіцерами, що служили в російській та польській арміях, а також зіткненнями зі шведськими військами. Ініціатори муштрових навчань, як правило погано обізнані із специфікою козацького війська, отримували мінімальні результати, поглиблюючи невдоволення новими порядками й сприяючи поширенню чуток про цілковите

переведення козаків у “регулярство”[1148]. Однією з найбільш поширених форм перевірки озброєння, спорядження й муштрової вправності козаків стають огляди реєстрових полків, проваджені початково російським генералітетом, а згодом і козацькою старшиною. За інформацією щоденника Я.Марковича, в серпні 1723 р. подібний огляд було влаштовано київським генерал-губернатором і командиром Української дивізії князем М.Голіциним, який зібравши всі полки гетьманського реґіменту, “ревидовал, рядом поставивши пешо и велевши стрелять”[1149].

Подібного роду огляди в середині XVIII ст. вже не були новиною. Їх особливо актуалізував початок Семирічної війни. Для участі в ній мав бути сформований п’ятитисячний корпус кінних виборних козаків і тисячний збірний компанійський полк, які планувалося перекинути в Східну Пруссію[1150]. Укази Сенату вимагали, аби в корпус відряджалися лише виборні козаки, на добрих конях, в доброму одязі, справним озброєнням, амуніцією, спорядженням, запасами фуражу й провіанту. На початку грудня 1756 р. Генеральна військова канцелярія розіслала в полкові правління наказ, згідно якого всі “наряженные к походу” козаки зібралися в Глухові для навчання муштрі. Пізніше замість всіх наявних козаків, було вирішено вирядити на навчання по 120 чоловік від кожного полку на чолі з “совершенными” сотниками. 29 листопада канцелярія просила генерального осавула Якубовича “резолюціи, какимъ образом наряжених … к походу козаковъ к военному деиствию экзерцировать і какіе при том їх учении речи употреблять”. У відповідь на це від генерального осавула було прислано два документи — “Форма как начать смотр малороссийским полкам” та

[1148] Сокирко О. Західноєвропейські військові практики і технології в Україні XVIII століття //Європейські історичні студії. — 2019. — № 13. — С.183-202.

[1149] Дневные записки малороссийского подскарбия Якова Марковича. — С. 25.

[1150] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.1971. — Арк.2 — 2 зв., 11 — 11 зв.

“Экзерциция воинская легкого войска”[1151], аби “въ случаяхъ военныхъ обращеній все единимъ порядкомъ, а не различно действоватъ могли”[1152].

Обидва документи, що в сукупності являють собою перший звід муштрових правил та інструкцій козацького війська, є унікальними пам’ятками українського військового письменства. “Форма”, що складається з 9 пунктів, містить настанови щодо перевірки зовнішнього вигляду козаків, їхнього озброєння, амуніції, одягу, продовольчого запасу, віддання вояцьких почестей, рапортів, наказів тощо. “Экзерциция”[1153] є набором муштрових правил, що визначають стройові прийоми, шикування козацького підрозділу, порядок їх руху та дій під час бою. Обидва документи увібрали в себе найбільш типові елементи військових оглядів, а також бойової практики, що з’явилися в гетьманській армії протягом першої третини XVIII ст.

“Форма” та “Экзерциция” є дуже цікавими первістками власне муштрових правил, а також власне одним з перших в Європі прикладів статуту для іррегулярних військ для яких зазвичай подібні регламенти не укладалися. В російській армії з нерегулярних формувань, до яких належали козацькі війська, власний статут, написаний генерал-лейтенантом Чернецовим, мав лише ландміліційний корпус[1154]. 1747 р. його було замінено на загальнопіхотний статут авторства фельдмаршала Лассі. Решта нерегулярного війська, яка включала в себе здебільшого кінноту, обходилися без жодних муштрових і бойових регламентів. Для регулярних полків російської армії основним чинним статутом упродовж усієї першої половини XVIII ст. був розроблений за Петра I “Устав Воинский” 1716 р., а

[1151] Сокирко О. Муштрові статути гетьманського війська 1756 р. //Київська старовина. — 2005. — №5. — С.67-81.

[1152] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.498. — Арк.2.

[1153] “Екзерциція” (з фр. exercice < лат. exercitus - “вправа”) — у військовій лексиці XVI–XVIII ст. піхотна й кавалерійська муштра, навчання, вправи для вдосконалення маршировань, прийомів зі зброєю тощо.

[1154] Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. — С. 155.

також “Краткое обыкновенное учение” для піхоти й “Краткое положение с нужнейшими обьявлением при учении драгунского строю” для кавалерії. Втім, на середину століття ані армійська піхота, ані кавалерія не мала єдиних уніфікованих статутів, вибірково користуючись застарілими нормами “Устава”, регламентами Мініха й Лассі, а також порадниками й інструкціями, укладеними командирами полків для “внутрішнього вжитку”[1155]. Весь масив напрацьованого за цей час досвіду навчання військ та їх участі у війнах з Туреччиною та Річчю Посполитою, було використано Військовою колегією при створенні нових статутів, що побачили світ у 1755 р.: піхотному “Описание полкового строя” авторства полковника З.Чернишова та “Экзерциции и учреждения строев и всяких церемониалов регулярной кавалерии”.

Обидва регламенти поширювалися як в рукописних списках, так і в друкованих версіях, маючи між собою незначні відмінності. Аналіз їхніх текстів дозволяє говорити про знайомство з ними й авторів “Экзерциции воинской легкого войска”, яка, по суті є їхнім компілятом, адаптованим до потреб козацького війська. Окрім подібності в назві, козацький регламент містить характерні команди та “изъяснения” до них, характерні для російської муштрової практики. Зокрема, всі команди мають чіткий поділ на попередні, що подавалися голосно й протяжно, даючи солдатам час на орієнтування в своїх діях (питомо російська команда “Слушай!”), та виконавчі, що віддавалися після паузи й мали виконуватися негайно. Так само, подібно до російської практики, всі команди для стріляння є тричленними: “Зводь курки!”, “Прикладуйся!”, “Пали!”.

Обидва регламенти є дуже цінними джерелами не лише до історії озброєння й тактики козацького війська, але й певним свідченням рівня розвитку військово-теоретичної думки старшини, розуміння того, що можна було б назвати першими спробами впровадження стандартів у

[1155] Масловский Д. Русская армия в Семилетнюю войну — Вып.1. — С. 26-27, 41-43, 147-148.

суцільно не регламентовану військову службу козацтва. Зокрема, “Форма” встановлювала дуже докладний перелік зброї, амуніції, інженерного реманенту, що їх мусив мати кожен козак. Прикметно, що він мав власне українське авторство й, на відміну від першого подібного переліку часів реформи виборного козацтва 1735 р., укладеного російськими офіцерами, був значно ширшим і докладнішим[1156]. “Форма” також встановлювала диференційовані муштрові прийоми для різних рангів вояків — рядових козаків, отаманів і старшин, що загалом було характерним для стройової підготовки тогочасних регулярних армій. “Экзерциция легкого войска” запроваджувала тактичні стандарти, орієнтовані на особливості бойового застосування іррегулярного козацького війська. Документом вперше впроваджувався постійно існуючий нижчий тактичний підрозділ — сотня в складі 120 чоловік, що складалася з 5 куренів по 24 козаки і 1 отаману в кожному. Як відомо, в гетьманському війську сотні й курені не мали сталої чисельності, через це порядкування ними на полі бою та в поході мало певні організаційні труднощі. Чітко визначаючи чисельність сотні власне як бойової, а не адміністративної одиниці, “Экзерциция” тим самим закладала передумови для подальшого відокремлення військового устрою від цивільного й сприяла покращенню муштрових навичок козаків. Важливо також, що власне бойова підготовка, основи якої регламентував документ, передбачала застосування козаків як у кінному, так і в пішому строю. В даному випадку автори регламенту намагалися закріпити чинні для XVIII ст. реалії тактичних особливостей, коли корпус виборних козаків, будучи кінним формуванням, вів бойові дії здебільшого у пішому порядку.

Виникає закономірне питання, чи застосовувалися всі описані вище норми регламентів на практиці й чи мали вони бодай якийсь вплив на бойову підготовку козацького війська. Ордер Генеральної військової канцелярії, розісланий по полкових правліннях навздогін відправленим

[1156] Распоряжение кн. Шаховского о разделении малороссийских козаков на «выборных» и «подпомощников» //Киевская старина. — 1902. - №2. — С. 85-86.

раніше статутним інструкціям, приписував особливо не змушувати виборних козаків до муштри “примѣраясь другимъ хвалимимъ нерегулярнымъ войскамъ, дабы они могли токмо сколко возможно хотя не по регуламъ, но противъ прежняго своего обыкновения исправно з ружжа палить и онимъ дѣйствувать и в лошадяхъ … исправними и проворними оказуватся”[1157]. Натомість справу навчання решти козаків “воинскому действу”, що лишалися в Україні й не брали участі в поході, було вирішено відкласти на невизначений час, “когда впредъ будетъ общое разсуждение и постановление”[1158]. Втім, проведений генеральним осавулом Якубовичем невдовзі після підготовки 5-тисячного корпусу огляд козаків у січні 1757 р., засвідчив, що навіть “столичний” Ніжинський полк перебував у далеко не ідеальному стані. Чи не найбільше порушень виявилося елітних Засеймських сотнях, де окрім “неисправности” козаків у зброї та конях, “показалось несходство в ведомостях”, себто відсутність повного комплекту виборного товариства[1159].

Одним із побічних наслідків появи регламентів і спроб запровадити постійну муштру серед козаків, стала ініціатива лубенського полковника І.Кулябки з впровадження шкіл для козацьких дітей, де їх мали навчати грамоті та муштровим вправам. Ініціатива Кулябки щодо козацького шкільництва, котрий, як ми знаємо був одним з найактивніших реформаторів доби Розумовського, була викладена ним у донесенні до гетьмана від 13 жовтня 1758 р. В ньому полковник повідомляв про рішення віддати “для обученія грамоти” в парафіяльні школи декількох десятків дітей, “а протчих, кои по изученію грамоти не способни покажутся, или в лѣтахъ переросли будутъ, техъ военной и артиллерійской и другой къ войсковой службѣ принадлежащой эксерциіи заобучать”[1160]. На зв’язок цього навчання з регламентами 1756 р. вказує, зокрема те, що учні мали

[1157] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.498. — Арк.7 зв.

[1158] Там само. — Арк.11-11 зв.

[1159] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.1971. — Арк.181-181 зв.

бути поділені на курені по 24 чоловіки в кожному на чолі з урядниками, призначеними сотенним правлінням. Отже, муштра мала бути зорганізована згідно нового тактичного поділу із фіксованою кількістю курінного та сотенного товариства, який впровадила “Экзерциция легкого войска”.

Обґрунтовуючи свій почин, Кулябка зауважував на тому, що грамотні козаки потрібні з погляду справного адміністративного та військового управління, що особливо бракує грамотних старшин на низових посадах полкових комісарів, сільських отаманів, сотенних осавулів і хорунжих, “и такови командири не точію козаковъ исправит, но и самихъ себе какъ исправними оказать должно в дѣйствіи военномъ вѣжести к тому не имѣя всячески не могут”[1161]. Невідомо, як саме Кулябка збирався реалізовувати свій проект в частині власне військової муштри, адже на перешкоді поставали об’єктивні фактори, як-от, малий вік дітей і брак досвідчених інструкторів. Останніх Кулябка пропонував набрати з числа отаманів, котрі б пройшли вишкіл при полку під його особистим наглядом, а далі роз’їхалися б по сотнях і навчали там козацьких дітей “во всякие воскресние и праздничние дни”. Технічну сторону вишколу полковник пропонував зорганізувати наступним чином: “понеже при такой экзерциции дѣти ружемъ дѣйствоват не могут, да и по ихъ малолѣтству ружа к тому употреблят не надобно, даби иногда един другому какова не учинилъ вреда, для того онимъ подѣлани будуть для той экзерциции деревяние саблѣ и ратища … и деревка во мѣсто ружа”[1162]. Що ж до артилерійської підготовки, то ця частина проекту не мала шансів для реалізації, оскільки подібні навчання та інструктаж практикувалися, в першу чергу, для персоналу Генеральної артилерії, й були дуже рідкісними для полкових гармашів.

[1160] Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів. — К., 1993. — С.76.

[1161] Там само. — С. 75.

[1162] Там само. — С. 80.

Перепоною для цього був також брак пороху, а частіше елементарна нехіть полкових влад і самих артилеристів.

Не зовсім ясним лишається питання про те, чи встановив експеримент Кулябки якусь сталу практику елементарної освітньої та військової підготовки в інших регіонах Гетьманщини. Сучасні історики цілком слушно називають цей проєкт “консервативним”, звертаючи увагу не лише на запізнілість спроб навчання рядового козацтва, а також на саму модель цієї школи, котра утверджувала давню традицію школи-д’яківки, що давала елементарну грамотність і була розрахована головне на синів виборних козаків і “можнейших” підпомічників[1163]. Судячи зі скарг і суплікувань Кулябки, що збереглися з 1762-1765 рр., проєкт забуксував найперше у своїй освітній складовій, оскільки його проігнорували як сотенні правління, так і парафіяльне священство, що не бажало обтяжувати себе безоплатним учителюванням. Лише 1765 р. Генеральна військова канцелярія спільно з другою Малоросійською колегією заходилися коло поширення ідеї впровадження “воинской экзерциции” в інших полках Гетьманщини.

8.4. Впровадження уніфікованих одностроїв, зброї та символіки

В травні 1752 р. Розумовський здійснив двомісячну поїздку полками Гетьманщини, що мала на меті ознайомлення з поточним станом адміністрації, економіки та військової справи краю. Гетьманський ордер, виданий за її підсумками велів зокрема, “чтоб повеленное прежними... указами надлежащое двадцатитисячное число определенное виборних... казаков набрано и дополнено, и всегда би полный комплектъ состоялъ при всякой исправности; а таковихъ виборнихъ козаковъ для далнейшихъ служебъ избирать в сотняхъ из таковихъ, которыи от единого двора собственно всеми воинскими потребностями лошадмі

[1163] Яременко М. “Академіки” та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. — Харків, 2014. — С. 203-208.

и негнюснимъ одіяниемъ исправлять себе могутъ”. Водночас мали бути впорядковані й службові повинності полкових підпомічників, котрі мали утворити допоміжну силу та мобілізаційний резерв козацького ополчення: “козаки подпомощники (кои нужно надобни к содержанию по Днепру линіи, фарпостовъ, что ныне исправляется самими виборними) хочай при едному коню всякъ моглъ себе снабдить и исправность воинскую иметь, ко употребллению в оную службу вмісто виборнихъ ибо те виборние далнейшимъ должни оставаться для командированій и нужнейшиъ исправлений”[1164].

Після вступу Росії до Семирічної війни в 1756 р., армія Гетьманщини, стан боєздатності якої викликав у гетьмана та імперського уряду поважні сумніви, мала взяти в ній дієву участь. Конференція при височайшому дворі вирішила “нарядить к пребудующему походу” спочатку 5000 українських козаків, на додачу до яких мало бути зібрано ще “довольное число лошадей” для поповнення втрат в артилерії та обозах. Крім того, в Лівобережну та Слобідську Україну перекидалися регулярні частини з приволзьких провінцій, що за деякий час мали скласти окремий корпус до якого долучалися б місцеві гарнізонні та ландміліційні полки. У вересні 1756 р. Конференція розпорядилася, аби “тамошняя Войсковая Канцелярия по присылаемым прямо от его превосходительства генерала фельдмаршала и кавалера (Степана Апраксіна — О.С.) требованиям во всем скорое и неотложное исполнение чинили”[1165], а вже 5 жовтня того ж року гетьман мав “во всем по вашим требованиям скорое и неотложное исполнение и удовольствие чинить”[1166]. В останній день 1756 р. Розумовський розпорядився, аби козаки п'ятитисячної команди утримувалися в повній бойовій готовності, очікуючи на його накази[1167].

[1164] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.236. — Арк. 1а-1а зв.

[1165] Архив князя Воронцова. — М., 1871. — Кн.3. — С. 493.

[1166] Там само. — С. 511.

[1167] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.14411. — Арк. 2-2 зв.

На середину XVIII ст. російська військова практика ще не виробила усталених форм оперування нерегулярними військами у війнах із європейськими арміями. Якщо досвід застосування козаків, гусарів, що творили легку кінноту, був добре відпрацьований у охороні кордонів, війнах з татарами і турками ще від другої половини XVII ст., то масштабні зіткнення із регулярними військами обмежувалися хіба що кампаніями Північної війни 1700-1721 рр.[1168]. На середину XVIII ст. уряд і армійське керівництво не мали ані чіткого плану щодо використання легкої іррегулярної кінноти, ані точних даних про її чисельність і бойовий потенціал. Ще в 1753 р. “изволила Его Императорское Величество указать справиться по старым делам и обстоятельно выписать, сколько с начала приходу под Российскую державу Малой России коннаго войска всего тамо было и каким образом они Малороссияне противу... Турков и Татар нападений сами себя бес прибавки к ним Великороссийских войск обороняли и сколько при таких случаях бывало в походах их собственнаго войска?”[1169]. Інструкція по керуванню армією, яку в жовтні 1756 р. отримав Апраксін, щодо козаків зводилася до двох доволі загальних настанов: наглядати за ними, аби вони не грабували й “в пруские земли набеги делать, войска его (короля — О.С.) тревожить и беспокойством изнурять”. Регулярні частини мали додаватися до іррегулярних, головним чином, заради того, “чтоб всякие безпорядки и своевольства буде не совсем избегнуты, то по меньшей мере весьма сокращены и предупреждены были”[1170].

Підготовка корпусу виборних козаків для відправки на фронт, крім проблеми вишколу, поставила питання про стан їхнього озброєння. Огляди козаків засвідчували, що частина з них має хіба половину необхідного комплекту озброєння, а його вогнепальна частина складається з різнотипних і різнокаліберних

[1168] Золотарев В., Межевич М., Скородумов Д. Во славу отечества российского: (Развитие военной мысли и военного искуства Росии во второй половине XVIII в.). — М., 1984. — С. 58.

[1169] Архив князя Воронцова. — Кн.7. — С. 326.

[1170] Архив князя Воронцова. — Кн.3. — С.515, 524-525.

рушниць і пістолів. Козацькі команди, оглянуті влітку 1756 р. перед відправленням на Українську лінію, засвідчили дуже низьку якість зброї й майже суцільну неготовність її використовувати[1171]. Переозброєння виборних козаків ручницями в 30-40-х рр. XVIII ст. дало лише тимчасовий ефект, чимало рушниць вийшло з ладу або було втрачено в походах, а за відсутності в Гетьманщині виробничої та ремонтної бази ці втрати було неможливо поповнити[1172]. Попри це, імперія одразу ж поквапилася закріпити за собою контроль в сфері розподілу та виробництва озброєнь для гетьманської армії. 4 липня 1751 р. Військова колегія видала розпорядження “о неделании в нерегулярных войсках ружья и протчих оружейных вещей мимо и без ведома Тульской оружейной канцелярии”[1173]. Надалі за всіма “оружейными” потребами належало звертатися до Колегії іноземних справ, після чого за посередництва Оружейної канцелярії укладати підряди із купцями та заводами.

Перші козацькі муштрові регламенти — «Форма» та «Экзерциция» 1756 р. — про які вже йшлося, поставили озброєння та вогневу підготовку виборних козаків на якісно новий рівень. Тепер боєготовність полку й сотні були поставлені в пряму залежність не лише від наявності необхідної зброї, але й вміння козаків нею володіти, доглядати й підтримувати у справному стані. Втім, поточне забезпечення і вогнепальною й холодною зброєю продовжувало лишатися децентралізованим. Полковники, за згоди гетьмана або Генеральної військової канцелярії самостійно укладали підряди з виробниками й переозброювали або доозброювали свої полки на власний розсуд. В грудні 1760 р. Розумовський видав ордер, котрий підтверджував право полкових влад на укладення контрактів для забезпечення “воинских исправностей”, залишаючи за собою лише їхню

[1171] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.14141. — Арк. 2, 5.

[1172] Сокирко О. “Малоросійська ручниця” і переозброєння козацького війська 1728-1750 рр.” //Київська старовина. — 2005. - № 6. — С. 3-12

[1173] Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. //Військово-історичний альманах. — 2008. — Ч.1. — С. 140.

апробацію[1174]. Процес переозброєння, таким чином, носив не одномоментний характер, орієнтуючись на різні зразки зброї та стан полкових фінансів. Так, в січні 1756 р. гадяцький полковник В.Розумовський замовив у Тулі 1 500 карабінів, якими планувалося замінити застарілі й важкі козацькі ручниці зразка. Наступного року непридатність старих зразків тульських ручниць визнали й генеральні старшини, що оглядали п'ятитисячний козацький корпус перед відправкою на фронт[1175]. Водночас полкові правління звернули увагу й на стан холодної зброї. 1759 р. одночасно в Лубенському та Миргородському, а трохи згодом в Гадяцькому полках розпочали укладати підряди на поставки уніфікованих шабель[1176]. Вибір остаточного варіанта шаблі, що мав бути взятий за взірець для всіх полків був зроблений у Генеральній канцелярії, звідки в грудні 1759 р. надіслали відповідні зразки[1177].

Як і в попередні періоди, козаки мали переозброюватися власним коштом, що одразу ж уповільнило реформу. На середину XVIII ст. ціни на зброю істотно зросли, крім того, козаки відтепер мали купувати не лише рушниці, а ще й шаблі, амуніцію й водночас шити нові однострої. Такий комплект спорядження в 1763 р. для чернігівських козаків коштував 6 руб. 60 коп., але міг обійтися й значно дорожче[1178]. Поставку необхідних озброєнь, уповільнював збір коштів з козацьких домогосподарств і заборгованість перед підрядниками. Останні, своєю чергою, часто, укладаючи вигідні контракти, потім не могли поставити в термін необхідне спорядження через його відсутність на заводах, котрі працювали над замовленнями з тривалими перервами. Все це призвело до того, що справа переозброєння козацьких полків одноманітною вогнепальною і холодною зброєю в черговий раз розтяглася в часі, переживши скасування гетьманства й протривавши аж до початку російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

[1174] Там само. — С. 144.

[1175] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.14054. — Арк. 43, 44.

[1176] Там само. — Спр.15839. — Арк. 2 — 2 зв.

[1177] Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. — С. 146.

[1178] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.15839. — Арк.7.

Опріч зброї та спорядження, чергова уніфікація торкнулася козацького одягу та військової символіки. Час, що минув після уніфікації козацького одягу реформою 1735 р., не вніс особливих корективів у зовнішній вигляд виборного козацтва. Своєкоштне пошиття одягу й амуніції, що напряму залежало від фінансових можливостей домогосподарів, марудна й обтяжлива служба на форпостах та Українській лінії, лишали піклування про одяг чи не на останньому місці в шерезі службових клопотів виборних козаків. Огляди козацьких команд, що проводилися на початку 50-х рр. XVIII ст. постійно свідчили, що більшість товариства через “скудость и крайное убожество” не могла забезпечити себе необхідним одягом[1179]. З початком Семирічної війни гетьманський уряд мусив вкотре подбати, аби козацтво, котре вирушало до європейського театру воєнних дій, мало пристойний одяг і не шокувало тамтешніх обивателів своїм виглядом. В січні 1757 р. гетьман розпорядився, аби всі виборні мали одноманітний мундир встановленого зразка, а старе й зношене мундирне плаття було перешите й перелицьоване. Впорядкування козацьких мундирів користувалося особливою увагою з боку тих полковників, котрі виявили себе ревними прибічниками впроваджуваного Розумовським “регулярства”. Так, в 1759 р. лубенський полковник І.Кулябка повелів виборним козакам свого полку мати окрім стройового мундиру василькового сукна ще й повсякденний, зшитий з сірого доморобного сукна для службових поїздок і несення форпостної служби[1180]. Зваживши на слушність цієї практики, Генеральна канцелярія розпорядилася мати робочу форму й у решті полків[1181].

Більш серйозні зміни чекали на формений козацький одяг вже по завершенні війни. В серпні 1762 р. чернігівський полковник П.Милорадович подав Розумовському проект старшинського мундиру (до цього часу одяг козацьких

[1179] Славутич Є. До історії козацького мундиру в Гетьманщині //Військово-історичний альманах. — 2009. — Ч.2. — С. 90-91.

[1180] Славутич Є. До історії козацького мундиру в Гетьманщині //Військово-історичний альманах. — 2010. — Ч.12. — С. 72-73.

[1181] Там само.

урядників ніколи не регламентувався, що було звичайним виявом окремішності й вищості козацької верхівки). Згідно затвердженої гетьманом пропозиції, мундирний одяг відтепер мусили мати полкові старшини, сотники, а також судові писарі й городові отамани. В загальних абрисах і кольорах він уподібнювався до козацького, але мав багатший декор і знаки розрізнення[1182]. Мундир значкових товаришів мав схожість до старшинського, за винятком нашивання замість петлиць чотирьох пар дворядних нашивок з золотого позументу. Запровадження старшинського мундиру мало далекосяжні наслідки, що виходили далеко за межі суто військової царини. Мундир мав сприяти зміцненню корпоративної свідомості нового малоросійського шляхетства, культивувати в його середовищі цінність служби, й символічно позначати внутрішню посадову ієрархію.

Остаточну крапку в процесі уніфікації одностроїв поставили старшинські наради осені 1763 р., рішенням яких до Глухова мали бути прислані з кожного полку рослі козаки для яких шилися зразкові мундири й амуніція, що в загальних рисах і барвах повторювали описані вище комплекти, апробовані Милорадовичем. Новацією стало впровадження приборного (полкового) кольору для вершків шапок: червоного в Київському, Лубенському, Полтавському й Чернігівському, блакитного в Прилуцькому та зеленого у Ніжинському та Стародубському полках[1183]. Опріч одягу регламентувалася й амуніція та спорядження козаків і старшин[1184]. Регламентувався також загальний вигляд і матеріал ремінних трок, уздечок, поводів і стремен. За уніфікованими зразками виготовлялися списи. Окреме розпорядження стосувалося козацьких коней, яких належало “содержать во всякой чистоте, на добром корму сенном, а не подножном, и оних ничем не

[1182] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп. 2. — Спр. 658. — Арк. 1а — 2; Славутич Є. До історії козацького мундиру в Гетьманщині //Військово-історичний альманах. — 2010. — Ч.1. — С. 73-74.

[1183] Славутич Є. До історії козацького мундиру в Гетьманщині //Військово-історичний альманах. — 2010. — Ч.1. — С. 75.

[1184] ЦДІАК України. — Ф.108. — Оп.2. — Спр.658. — Арк. 2 зв.

изнурять, и как возможно стараться обучать, чтоб были смирные и не пужались стрелби”[1185].

Особливе значення в контексті змін, ініційованих за правління Розумовського, мала уніфікація полкової символіки, яка в сучасній історіографії отримала назву “прапорової реформи”. Її сутність полягала в низці системних уніфікацій полкових і сотенних прапорів, що мали загальнодержавний характер і масштаби[1186]. Перші кроки в напрямі стандартизації кольорів і зображень прапорів були зроблені в Ніжинському полку. Зокрема, в березні 1754 р. Бахмацьке сотенне правління звернулося до гетьмана по дозвіл на виготовлення нового сотенного прапора. У відповідь надійшов ордер з наказом виділити зі скарбу необхідні кошти, “и на том сотенном Бахмацком знамени велет бит с правой сторони Гербу Націи Малороссийской, а з другой стороны той бахмацкой СотнЂ, чем оная сотня печатается”[1187]. Йшлося про традиційний герб Війська Запорозького — козака з мушкетом — як герб не лише війська-держави, але й українського народу («малоросійської нації»)[1188]. Відтоді національний стиль почав стрімко утверджуватися практично в усіх сегментах матеріального побуту гетьманату — від військової символіки, до архітектури включно. 8 березня 1755 р. новий гетьманський указ вперше встановлював уніфіковану символіку для прапорів всіх сотень: “сотенные знамена ежели их в которую сотню необходимо потребно будет, исправлять із суммы скарбу войскового, издерживая на исправленіе оних знамен денги безъ излишества и передачи, и на оних знаменах велеть з правой сторони быіть Гербу Націи, а з другой сторони той сотне, в которую оное знамено

[1185] Там само. — Арк. 3.

[1186] Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755 – 1764 гг. Материалы VIII нумизматической конференции. М., 2000. — С. 217 – 219.

[1187] Його ж. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) //Спеціальні історичні дисципліни. — К., 2004. — Вип.11. — С. 56-57.

[1188] Його ж. “Війська Запорозького воїн знаменитий”: витоки, сутність та еволюція державного герба Українського Гетьманату //Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. — К., 2014. — С. 497-515.

ісправляемо будеть”[1189]. З 1754 по 1761 рр. в Ніжинському полку було пошито 8 нових сотенних правпорів, котрі мали блакитні полотнища стандартного розміру із зображенням “указних” символів (в частині сотень, котрі не мали власних печаток, на звороті полотнищ замість гербів малювалися літери, що позначали їхні назви)[1190]. Піклування про зовнішній вигляд виборного козацтва на початку Семирічної війни прискорило справу виготовлення одноманітних прапорів і в решті полків. До 1762 р. нові клейноди за єдиним зразком було виготовлено для щонайменше 6 з 10 полків Гетьманщини[1191].

Уніфікаційні реформи одягу, озброєння, спорядження та символіки козацького війська мали не лише утилітарне, але передусім символічне значення. Основа гетьманської армії — козацькі полки — продовжувала зберігати свій традиційний костюм та інсигнії, органічно пов'язані із її історичними традиціями й побутом. Розумовський енергійно впроваджував у військовий побут «національний стиль», котрий мав стати зовнішнім маркером автономного статусу Гетьманщини. Водночас реформа була підпорядкована новим трендам епохи — певним стандартам і уніфікаціям, котрі, однак, не позбавили армію національної автентики. Показово, що гетьман не став впроваджувати для козаків західноєвропейські однострої, спорядивши в них лише свою гвардію, і зробив ставку на традиційний костюм і колективні символи козацького стану, уодноманітнивши його і додавши посадові символи та відзнаки, як того вимагали потреби тогочасної воєнної практики.

[1189] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.12121. — Арк. 25.

[1190] Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.). — С.81.

[1191] Його ж. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни: питаннння теорії та методики. — К., 2005. — Вип.12. — С. 6-25.

8.5. Реорганізація артилерії

За правління К.Розумовського артилерія належала до тих родів війська, що користувалися особливою увагою гетьмана та старшини. Зокрема, було зроблено спробу зосередження управління Генеральною та полковими артилеріями в руках генерального обозного. В листопаді 1751 р. тодішній генеральний обозний С.Кочубей подав на ім'я гетьмана рапорт в якому окреслив недоліки децентралізованого існування артилерійського відомства. Посилаючись на те, що Генеральна артилерія постачає полкові артилерії порохом, боєприпасами, кіньми, виділяє кошти на ремонт гармат, транспорту й навчання обслуги, але навзамін не має над ними жодного контролю й допомоги, Кочубей просив передати у його відання всі прибутки полкових артилерій, а також “всем обритаючимся в полкахъ при полковихъ и сотенних артиллеріяхъ служителямъ пушкарамъ.., армашамъ..., майстеровимъ же людямъ... повелеть быть в полной моей диспозиціи и приказовъ моихъ во всемъ слушатся”[1192]. [1193].

Проявами нових віянь “регулярства” були спроби впровадження постійних штатів артилерійського персоналу. За гетьманування Розумовського маємо перші згадки про поділ гармашів і пушкарів на 3 команди по 30 чоловік на чолі з “отаманами пушкарскими”, в котрих можна вбачати прообраз артилерійських рот[1194]. Пописи артилерії 70-х рр. XVIII ст. підтверджують, що цей поділ зробився сталим, зберігаючись аж до кінця існування відомства[1195]. Паралельно було впорядковано штати для старшин, їхні посадові обов’язки й загальну компетенцію Канцелярії генеральної артилерії, що фактично перетворилася на головний управлінський орган при генеральному обозному. До правління “генеральной армати” були також приписано кілька значкових товаришів з різних

[1192] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.10108. — Арк. 99-99 зв.

[1193] Там само. — Арк. 100.

[1194] ЦДІАК України. — Ф.54. — Оп.3. — Спр.641. — Арк.2 зв.- 3 зв.

[1195] ЦДІАК України. — Ф. 763. — Оп.1. — Спр. 481. — Арк. 2 зв.

полків, котрі виконували адміністративні доручення. Ця практика йшла в річищі загальної тенденції наділення гетьманом значкових товаришів функціями офіцерів-порученців при дворі та центральних установах[1196]. З 1751 р. до “присутствующих” у Канцелярії Генеральної артилерії були долучені також значкові товариші, кількість яких коливалася від 5 до 30 чоловік[1197]. Характер їх обов'язків був досить широким — від виконання спеціальних доручень, до поточних ревізій гарматних парків полкових артилерій, збору податків, контролю над виконанням ремонтних робіт, видачею боєприпасів у полки тощо. Розбудова артилерійських штатів, із орієнтуванням на регулярні стандарти, супроводжувалося й в запровадження незнаних доти посад лікарів і фельдшерів[1198].

На початку 60-х рр. також почали регламентувати й чисельність артилерійської обслуги для гармат. Так, в ордерах полковим артилеріям Канцелярія Генеральної артилерії приписувала “до всякой походной пушки пушкарей по шести, да по едному армашу”; крім того, приписувалося мати по одному гармашеві при кожному зарядному ящику й гарматній упряжці[1199]. Цей крок щодо стандартизації кількості гарматної обслуги був дуже важливим з огляду на професіоналізацію та підвищення боєздатності артилерії.

За каденції Розумовського, котрий мав широкі можливості для перегляду виданих раніше імперським урядом заборон, було відновлено заводське виробництво пороху. Підписаний ним 29 березня 1751 р. ордер про поновлення порохового виробництва, судячи з усього, був виданий явочним порядком, не маючи за собою традиційного імператорського схвалення. Втім, протистояння в справі порохової монополії на тому не завершилося, діставши продовження вже

[1196] НБУВ.ІР. — Ф. 61. — Спр.1599. — Арк.1; ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр. 4056. — Арк. 2.

[1197] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр.15790. — Арк. 3-4.

[1198] ЦДІАК України. — Ф.54. — Оп.3. — Спр.641. — Арк. 2 зв.

[1199] ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 17739. — Арк.1 а.

за Катерини II. 30 січня 1764 р. вийшов указ “о уничтожении имеющихся в Малой России пороховых заводов и впредь о небытии оным, и об отпуске на малороссийские войска пороха готового из Москвы”[1200]. Це розпорядження стало останньою крапкою в утвердженні імперією монополії у виробництві стратегічно важливих боєприпасів та контролю над їх розподілом, назавжди позбавивши гетьманське військо власної виробничої бази, а відтак і перспектив розвитку.

Однією з найважливіших ініціатив Розумовського стали перші спроби уніфікації калібру гармат. Протягом 1759 р. в Глухові або Києві було відлито 5 короткоствольних бронзових гармат калібром 3,5-фн, 4-фн і 5-фн[1201]. В дульній частині гармат було розміщено презентаційні написи з датами відливу, а також геральдичні композиції з гербом Кирила Розумовського та стрічкою з девізом “FAMAM EXTENDERE FACTIS” (лат. “Славу розповсюджувати справами”)[1202]. Ці зразки гармат взорувався на найбільш поширені в гетьманському війську типи 3 і 3,5-фн легких гармат, якими з часом Розумовський, очевидно, планував забезпечити полкові артилерії всіх 10 лівобережних полків. Показовим з цієї точки зору є те, що нововідлиті гармати поповнювали не лише столичні глухівські арсенали, але й надходили до реєстрових полків, про що свідчать інвентарі полкових артилерій. Так, відомість ніжинської полкової артилерії фіксує наявність 4 “нововилитихъ пушек походнихъ”, присланих взимку 1752 р. від Генеральної артилерії (вони мали замінити 4 старих похідних гармати, що були несправними “за роспаленими запалами”)[1203]. Швидше за все, йшлося саме про нові 3,5-фунтові бронзові короткоствольні гармати, котрі щойно почали відливати у Глухові за взірцевим шаблоном[1204].

[1200] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.4147. — Арк.2.

[1201] Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — К., 2011. — Ч.1. — С. 73-75 (№33-34), 78-79 (№ 37-39).

[1202] Там само. — С. 74-75, 78-79.

[1203] ЦДІАК України. — Ф. 269. — Оп.1. — Спр.993. — Арк. 7.

[1204] Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. — С. 73-75, 169.

Отже, рефоми Розумовського були першими системними кроками з впровадження регулярних стандартів у організацію та управління Генеральною та полковими артилеріями й спробами впровадити часткову уніфікацію гарматного парку.

8.6. Проєкти реформування військово-політичного устрою

Системні заходи з впорядкування гетьманського війська, що припали на кінець 50 — початок 60-х рр. XVIII ст. співпали із важливими, але водночас різнонаправленими за своїм характером, змінами в політичному кліматі Російської імперії та намірами старшинської еліти зміцнити інституційні підвалини автономії Гетьманщини. Більшість реформ, особливо що стосувалися ієрархії та статусу старшинських посад, кодифікації права, впорядкування судочинства були замислені й зреалізовані в інтересах старшинської аристократії (гетьман виступав їхнім лобістом при імператорському дворі), якій ішлося про гарантування прав автономії та перерозподіл посад і сфер впливу всередині неї. Водночас, повільність і неповороткість військової системи Гетьманщини невдовольняла імперський уряд, котрий в період Семирічної війни був зацікавлений у якомога ефективнішому використанні її військових ресурсів. Проблеми козацького війська й загалом козацького стану були докладно описані в донесеннях гетьманського радника Г.Теплова ще на початку 50-х рр. XVIII ст. і згодом були розгорнуті в його відомій “Записке о непорядках в Малороссии” (1760). Усунення проблем із мобілізацією козацьких полків й загалом недостатню задіяність ресурсів Гетьманщини у воєнній сфері пропонував виправити проєкт реформування іррегулярних військ сенатора П.Шувалова з листопада 1756 р.[1205]. Більш радикальний шлях вирішення цієї ситуації, котрий зрештою таки буде взято на

[1205] Киселев М., Лазарев Я. Записка П.И.Шувалова о реформировании иррегулярных войск (1756 г.) //Новое прошлое. — 2020. — № 2. — С. 294-308.

озброєння вже за правління Катерини ІІ, висунув у 1761 р. сенатор Р.Воронцов, запропонувавши поширити на Гетьманщину рекрутську повинність[1206].

Ці наміри стали тривожними сигналами для гетьмана й політичної еліти Гетьманщини, змусивши їх подбати про гарантування суб'єктності автономії шляхом її правового та інституційного зміцнення. Те, в яких рисах устрій Гетьманщини, включно зі збройними силами, бачилася її політичній еліті добре видно на прикладі "Прошения малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии" 1763 р. Цей документ було укладено протягом вересня-листопада 1763 р., як консолідований проєкт головних суспільно-політичних і правових засад існування автономії гетьманату[1207]. У найважливіших своїх положеннях він зводився до наступного: підтвердження вільної елекції гетьмана, прав і привілеїв усіх станів, що були надані й затверджені попередніми правителями, зрівняння малоросійських чинів із великоросійськими, гарантування прав власності малоросійської шляхти, повернення незаконно конфіскованих маєтностей, а також привернення відчужених земель Гетьманщини, заборону посідання урядів іноземцям, затвердження реорганізованої судової системи, повернення прав малоросійському духовенству, в тому числі вільної елекції митрополита й архієреїв, гарантування всіх майнових і соціальних прав козацької верстви, міщан і осібно магдебурзьких міст, відновлення митного кордону й імпортно-експортних мит, ліквідацію відкупів на податки й торгівельних монополій, заборону вільного переходу селян[1208].

[1206] Киселев М., Кочегаров К., Лазарев Я. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. — Екатеринбург, 2022. — С. 585-587.

[1207] Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. — К., 1996. — С.84-86; Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). — К., 2008. — Ч.1. — С.107-108.

[1208] РГАДА. — Ф.13. — Оп.1. — Д. 58; Сухих Л., Вовк О. Кирило Розумовський: спроба встановлення спадкового гетьманства //Архіви України. — 2008. — №3-4. — С.106-123; Струкевич О. "Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе

Питання військового устрою Гетьманщини в проєкті тісно пов’язані з питаннями прав козацького стану й старшини, як його керівної верстви. Так, 2-й пункт “О чинах малороссийской старшины против великороссийских” наводив аргументацію щодо рівності малоросійського шляхетства решті шляхетних станів Речі Посполитої, посилаючись на привілеї литовських князів і польських королів аж до часів Люблінської унії 1569 р. включно. Козацька старшина просила “о уравнении всей малороссийской старшины классами с великороссийскими чинами”, аби уникнути образ з боку російських офіцерів і чиновників, котрі “старшину презирают ... и за право почитают, чтоб преимущество брать”[1209]. Вказуючи на вірну службу старшини імператорському престолу, петиція зауважувала, що вона з давніх давен здійснюється “из своего имения и без жалования” й, отже, має бути винагороджена “хотя одним сим в чинах уравнением”[1210].

5-й пункт “О недаче иностранным людям деревень и чинов в Малой России и о выводе Грузин”, попри дуже вузьке формулювання заголовку насправді мав ширші вимоги, зводячись до виключного права місцевої знаті до посідання всіх урідів та земельних маєтностей країни. Скопійований з положень Литовського статуту про пріоритетність посідання урядів і добр місцевою шляхтою, пункт вимагав, аби “никто из иностранных и прихожих юдей не имеет никакого права к произведение в чины и к награждению деревнями и землями, но все таковые авантажи должны получать природные знатные и заслуженные малороссийские люди”[1211].

Якщо служба шляхти й старшини фігурувала в документі як почесний привілей і обов’язок з якого витікала сама природа вищості цього стану, то власне

с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии» //Український історичний журнал. — 1993. — №7-8. — С. 85-101; №9. — С. 87-95.

[1209] Струкевич О. «Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии». — С.90.

[1210] Там само.

[1211] Там само. — С. 93.

військова служба козацтва була виокремлена в окремі прохання (пункти 8-11), що мали більш предметну окресленість. Пункт 8-й визначав головні права й вольності реєстрового та запорозького козацтва, що полягали у вільному виборі гетьмана й старшини, підсудності власним судам і шляхетському праву, звільненні від будь-яких податків і повинностей та вільному занятті промислами. Посилаючись на сумну практику останніх десятиліть, супліканти просили імператрицю, аби ці права дотримувалися непорушно й козаків не притягали до невластивих лицарському стану роботизн, повинностей і служб, а також повернули у власність Війська Запорозького вилучені раніше землі. Пункт завершувався ствердженням станової декларації, “что ни к чему дургому и никогда употребляемы не были (козаки — О.С.), кроме настоящей воинской и вашему императорскому величеству должной службы”[1212].

Чи не найважливішим пунктом, з огляду на військову конкретику й новизну, в порівнянні з іншими положеннями, був 9-й “О распоряжении малороссийских казаков”. Козацтво віддавна, йшлося в ньому, відбувало свою військову службу безоплатно, не отримуючи жалування, й годуючись виключно зі своїх господарств, котрі внаслідок численних війн і внутрішніх розрухів “в такое пришли отощение и бедность, что хотя число их (козаків — О.С.) не уменьшилось, однако редкий казак сыщется, который бы службу свою порядочно и исправно отправлять мог”. Навіть після реформи 1735 р., котра утворила корпус виборних козаків, що мали нести дійсну військову службу, “со всем тем ныне из того двадцатитысячного числа едва ль половина набраться может”. Попри певне перебільшення занепаду, “Прошение” пропонувало цілком новий спосіб впорядкування війська, який полягав у юридичному замиканні козацького стану, передбачаючи фіксацію постійної чисельності полків і сотень, а також впровадження поділу на роди військ. Зокрема, посилаючись на міфічну традицію, що виводила свою історію від часів Богдана Хмельницького, пункт пропонував “разобрать всех казаков, котрые могут служить конную и которые пешую службу,

[1212] Там само. — С. 95.

и для сих учредить особливые пешие полки ... а потом их распределить таким образом, чтоб несколько дворов казачьих содержали одного доброго и всегда к службе вашего императорского величества готового конного, а другие несколько ж дворов — пешего казака". Нагадаємо, що реформа 1735 р. свого часу також передбачала, що виборного козака утримуватимуть кілька господарств підпомічників, але відтепер, судячи з проекту, їхня пропорція мала бути встановлена законодавчо, відповідно до пропорційності витрат на утримання пішого або кінного вояка.

Аби нова система комплектування зберігала ефективність, "Прошение" пропонувало "учинить конным и пешим казакам особливые списки, по которым должны они всегда остаться при своих полках и сотнях, и чтоб с одного полка в другой или из сотни в сотню не переходили". В цих пропозиціях, вгадується схильність жорсткого обліку, що передбачав пов'язання соціального статусу із набором службових обов'язків, унеможливлюючи перехід до іншої соціальної групи та утруднюючи географічну мобільність. Фактично, йшлося прикріплення козаків, як державних ленників, до постійного місця проживання. Ця новація, не останньою чергою, могла бути навіяна російською практикою, в якій забезпечення безперебійності функціонування мобілізаційних механізмів здійснювалося через обмеження та заборони. Яскравий приклад цієї практики, та її малої ефективності ми вже бачили на спробах врегулювання статусу козацьких земель, консервації службового землеволодіння шляхом обмеження на відчуження.

Оскільки автори "Прошения" вбачали більшість "непорядков" козацької служби у відсутності її фінансування, наступні 10-й та 11-й пункти пропонували заходи по впорядкуванню постійних джерел утримання козацького війська. Зокрема, пункт "О снятии консистентских дач и о расположении оных в Малой России для жалованья казакам" пропонував увільнити козаків від усіх зборів і постойної повинності на користь російських військ, що стаціонували в Гетьманщині, а також обернути грошові та натуральні збори, що стягуються на них з податного населення на утримання козацьких полків. Крім того, окреме

жалування й продовольчі поставки військо мало отрмувати під час “в дальних и заграничных походах”; витрати на них мали здійснюватися не з військового, а з імперського скарбу, причому кінні полки мали отримувати постачання “против гусарских, а пешие — против армейских полков, а прочие чиновники — против тех чинов, которые им от вашего имперторского величества пожалованы будут, с таким же провиантом и фуражом, как оные получают”.

Напрям думок і категорії мислення тодішньої еліти оприявнює ще один документ, що вийшов з табору автономістів — промова “О поправлении состояния Малороссии”, атрибутована Григорію Полетиці (1725-1784), котра разом із його пізнішими текстами, стала маніфестом прибічників аристократичного республіканізму в Гетьманщині[1213]. “От хорошего учреждения гражданских и воинских дел зависит все благополучие государств” - такими словами розпочинається звернення Полетики до шляхетства. Зауважуючи, що перші й другі від часів “Республики польской” зазнали непоправного руйнування, промовець закликає до відновлення старих прав (“они состоят не в одной книге Статута, как, может быть, многие думают, но во многих книгах конституций и установлений сеймовых”), а відтак “учредить все те чины и достоинства, котрые управляют гражданскими делами”. В цій останній пропозиції міститься прозорий натяк на законодавче усталення вже згадуваної малоросійської Табелі про ранги. Описуючи незадовільний стан держави та її війська, автор промови вбачає причини негараздів, передусім, у відсутності жалування для козаків, захисту їхніх маєтків і господарства від податей і повинностей з утримання російської армії. Всі ці вади, на думку промовця, можна усунути, поділивши козаків, за ознакою майнової спроможності, на кінних і піших “и дать им хотя малое жалованье”[1214]. Як бачимо, подібно до “Прошения”, меморандум Полетики не виділяє впорядкування війська в окреме питання, звертаючись до нього лише в контексті врегулювання ширших питань прав шляхетного стану та його владних інститутів.

[1213] Речь “О поправлении состояния” Малороссии //Киевская старина. — 1882. — №10. — С. 119-125.

[1214] Там само. — С.123.

Цей набір дуже поміркованих і обережних нововведень українська еліта за кілька років буде обстоювати під час роботи комісії по складанню нового Уложення 1767 р. та гострих дебатів із другою Малоросійською колегією стосовно “перемен” у козацькому війську. Полемічна відповідь Г.Полетики депутату комісії та члену правління Малоросійської колегії Д.Натальїну чітко оприявнювала бачення політично активної верхівки Гетьманщини подальших перспектив реформування козацького війська. Її адепти відкидали саму ідею “регулярства” козацької служби на засадах стандартизації та раціоналізації, як пропонувала колегія та її очільник П.Румянцев[1215]. Натомість покращити якості війська, на думку автономістів, можна була не вдаючись до “суровой регулы”, лише урівнявши полки й сотні в кількості козаків, обираючи на старшинські посади здібних до військової справи краян, відновивши “воинские права и предписания” річпосполитських часів, а також впровадивши для козаків постійне жалування. Полетика погоджувався з думкою колегії лише відносно “исправления” козацької артилерії, котра потребувала направи “по предписанию господина генерала фельдцехмейстера”[1216].

Отже, як бачимо, “Прошение” й “Речь о поправлении состояния Малороссии” назагал не пропонували якихось кардинальних “новизн” у сфері військового устрою, хіба за винятком нових правил поповнення й організації козацьких полків. Прикметним також є те, що в в обох документах жодним чином не згадано про охотницькі полки, які внаслідок маргіналізації найманої служби та її фактичним злиттям із козацькою, вже не розглядалися в якості окремої військової формації. Втім, навіть цей мінімальний набір новацій мав би, в разі їх запровадження, потягнути за собою неминучі зміни на структурному рівні організації всієї армії. Пропозиції висловлені в “Прошении” та промові Полетики, дуже подібні за змістовим наповненням, вказують на приблизно один напрям

[1215] Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину //Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — М., 1858. — Кн. 3. — С. 95-96.

[1216] Там само. — С. 96.

думок їхніх авторів. Він скерований на поступове розділення цивільної, судової та військової сфер в адміністративному устрої гетьманату. В цей дискурс цілком логічно вкладаються пропозиції “Прошения” щодо реорганізації козацького війська, яке мало встановити чіткий порядок відбування військової повинності й постійний поділ на піхотні та кінні полки. Така конфігурація була більш складною, ніж традиційна стара, що вела свій родовід від організаційного устрою реєстрового війська першої половини XVII ст. Нові устроєві форми неминуче вимагали вибудовування окремої управлінської вертикалі, що опікувалася б виключно воєнними компетенціями, властивими регулярній армії (комплектуванням, управлінням, постачанням тощо). Зауважимо, що внаслідок змін в судовій сфері й виокремлення підкоморських та земських судів у окрему вертикаль з власними урядами й штатом службовців, ця програма вже почала реалізовуватися й ставати реальністю. Полетика в своїх писаннях неодноразово наголошував на конечності продовження цих змін, кінцевим наслідком яких було б повне відділення цивільного правління від військового[1217].

Реалізація цих принцип, бодай в найзагальніших абрисах, обіцяла б масштабні зміни й в цілому державному устрої Гетьманщини: виділення з монолітної сфери управління, що була недоторканною від часів Хмельниччини, одразу трьох управлінських вертикалей мала призвести до автоматичного збільшення урядницьких вакансій і розростання мережі управлінських установ, канцелярій тощо. Вузький і недостатній ринок службових вакансій, яким він склався внаслідок недорозвиненості апарату й поступової монополізації старшинською верхівкою доступу до урядів, мав би збільшитися в кілька разів, відкривши шлях до кар’єрного росту й збагачення представникам дрібної старшини та верхівки виборного козацтва. Своєю чергою, ці перспективи значно знизили б для малоросійської старшини привабливість імперської служби, й девальвували вплив метрополії на еліту гетьманату. Втім, всі ці наслідки могли б стати одним з варіантів майбутнього розвитку подій, які, як ми знаємо пішли геть

[1217] Речь “О поправлении состояния” Малороссии. — С. 122.

іншим шляхом, допровадивши до ліквідації гетьманської форми правління в листопаді 1764 р. Петербург убачав у реформах лише небезпечний прояв консолідації місцевої еліти, котра намагалася зміцнити свою владу, впорядковуючи військові та адміністративні інститути, фінанси, суд і законодавство. Це ж, своєю чергою, діаметрально розходилося з розумінням імперського “общего блага”, яке полягало не в “правах і вольностях”, а в домінуванні держави.

Реформи періоду правління К.Розумовського стали останньою спробою модернізації Гетьманщини, що мали на меті зміцнити й впорядкувати її інституційний фундамент. Ініціатива самого гетьмана чітко проглядалася лише в окремих ініціативах, що стосувалися військової сфери: впорядкуванні на регулярних засадах надвірної гвардії, уніфікації військової та державної символіки, реформ в артилерії. В решті галузей військової організації зміни (впровадження статутів і муштри, уніфікація одностроїв, озброєння та спорядження) попервах носили реактивний характер, усуваючи проблеми, викликані поганою підготовкою козацького війська до участі в Семирічній війні 1756-1763 рр. Новації, пов’язані зі змінами в адміністративному управлінні Гетьманщиною, як наприклад, призначення колегій генеральних старшин, що виконували функції вищої влади, впровадження «малоросійської табелі про ранги», проєкти по переоблаштуванню військово-адміністративної моделі гетьманату й військових повинностей козацтва були результатом старшинських ініціатив, що прагнули утвердити своє панівне становище, як еліти, у військово-політичній системі Гетьманщини[1218]. В обох випадках ці зміни, як реалізовані, так і плановані, викликали занепокоєння в імперського уряду, котрий справедливо вбачав у них тривожні ознаки зміцнення української автономії, й в кінцевому результаті пришвидшили початок її ліквідації, котрий розпочався скасуванням інституту гетьманської влади в 1764 р.

[1218] Sokyrko O. Military Reforms during the Hetmancy of Kyrylo Rozumovs’kyi, 1750–64 //Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History. - Toronto: McGill-Queen’s University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023. — P.247-276.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження було обґрунтовано висновки, що виносяться на захист:

— Вивчення стану наукової розробки проблеми дослідження засвідчило, що аналіз розвитку військово-політичної системи Гетьманщини середини XVII — XVIII ст. та її інституційних складових в контексті ранньомодерної Мілітарної революції не проводився, попри наявність праць з історії державності, окремих формувань збройних сил, воєнних конфілктів, персоналій державних діячів та полководців. Інтерес дослідників переважно фокусувався довкола подій політичної та воєнної історії, історії еліт та міжнародних відносин. В спеціальній літературі також відсутні спроби співставлення й синхронізації військово-політичного розвитку Гетьманщини в європейському контексті.

— Джерельна база для дослідження поставленої проблеми є достатньою для реалізації поставленої в дисертації мети й завдань, структурно різноманітною й інформативно змістовною. Комплекс джерел дослідження складається з писемних, речових і зображальних;

— Виходячи з наявної історіографічної ситуації та стану джерельної бази, видається обґрунтованим аналіз становлення й розвитку військово-політичної історії Гетьманщини крізь призму відстеження змін в її базових інститутах: козацькому війську, найманому війську та корпусі артилерії, приватних формуваннях, а також поширенні й обігу передових воєнних технологій і практик. Самостійним об’єктом вивчення є політика політичних еліт Гетьманщини у військовій сфері та її зв’язок із внутрішньо та зовнішньополітичними процесами. Цей набір опцій спостереження відповідає базовим критеріям аналізу мілітарних інститутів держав ранньомодерної Європи й успішно апробований в світовій історіографії. Він також дозволяє краще зрозуміти вплив військових чинників на розвиток суспільства й держави в епоху Мілітарної революції, котра вперше в історії оприявнила вирішальний вплив

воєнних технологій і змін у військовій справі на долю європейської цивілізації. Таким чином, концепт Мілітарної революції виступає головною методологічною рамкою дослідження. Для розв’язання прикладних задач дослідження також застосовано дескриптивний аналіз, порівняльно-історичний, історико-генетичний, синхронний та діахронний методи, а також низку прикладних методик (мікроісторичного та просопографічного аналізу, статистичних підрахунків, джерелознавчої критики тощо).

— В результаті аналізу розвитку військово-політичної системи Козацького Гетьманату середини XVII — першої половини XVIII ст. встановлено, що він був структурований для потреб ведення війни, увібравши в себе мілітарні риси й практики запорозького та реєстрового козацтва, а також руської шляхти. Козацьке військо дало головні формотворчі елементи для політичної системи гетьманату, його адміністративного й територіального устрою; командна номенклатура козацького війська перетворилася на ієрархію державних урядів, а саме козацьке військо стало ядром збройних сил. Структуру збройних сил вперше законодавчо окреслив Гадяцький трактат 1658 р. Вона мала складатися з козацького і найманого війська, а також корпусу артилерії, з чітко встановленими джерелами забезпечення кожної формації, верховне командування якими належало гетьману. Ця структура в загальних рисах збереглася до кінця XVIII ст.

Політична нестабільність періоду Руїни поглибила кризу станового козацького ополчення. Значною мірою цей чинник поглибив внутрішньополітичну кризу Гетьманщини, сприяючи її розколу на два гетьманати в 1663 р. Тривалі війни другої половини XVII ст. продемонстрували необхідність перебудови гетьманського війська й створення постійної армії. Спершу ставку було зроблено на формування частин, які копіювали західноєвропейські аналоги, але через свою дороговизну, гетьмани перейшли до розбудови найманого війська, взорованого на організаційно-тактичні взірці козацького війська та місцеві людські ресурси. Це дозволило гетьманам створити

боєздатну найману армію, котра стала ефективною силою у відбитті зовнішніх загроз і надійною опорою центральної влади всередині країни. У Лівобережній Гетьманщині протягом останньої чверті XVII століття вона розвинулася в окреме від козацького охотницьке (наймане) військо. Водночас козацьке ополчення залишалося основним ядром армії, а його верхівка тримала в своїх руках політичний провід держави. В другій половині XVII століття Лівобережна Гетьманщина змогла збудувати ефективну модель збройних сил, у яких постійні професійні формування поєднувалися із станово-міліційними. За часів правління І.Мазепи, на які припав розквіт Гетьманщини, сумарна чисельність армії становила близько 35 000 — 40 000 чоловік (в тому числі близько 7 000 — 10 000 компанійців і сердюків). Враховуючи високий ступінь мілітаризації суспільного устрою Гетьманщини, існуючі збройні сили були цілком боєздатними й ефективними з огляду на воєнну ситуацію в регіоні.

Водночас сформована військово-політична модель гетьманату стала заручницею суспільно-політичної стабілізації, що запанувала з останньої чверті XVII століття. Згідно політичної моделі, що усталилася після завершення Руїни, гетьмани в обмін на досить значні владні прерогативи зрікалися прагнень до абсолютизації своєї влади й отримували право на утримання відносно невеликого найманого війська. Фінансування цієї професійної армії, а також аккордних потреб війн із турками й татарами, здійснювалося за рахунок громіздкої та децентралізованої системи податків, зборів і натуральних повинностей. Більша їхня частина лишалася в руках регіональних еліт, інша потрапляла до гетьманської скарбниці, лише частково витрачаючись на військові потреби. Козацький Гетьманат продовжував порядкувати становою, за своїм характером армією, заснованою на обов’язку військової служби козацької верстви, структурованою за територіальним принципом й фінансованою за рахунок місцевих бюджетів. Наявність величезного резерву неосвоєних чи слабко заселених земель дозволяло справно утримувати козацьке ополчення на засадах ленної системи, котре залишалося ядром армії. Водночас це не створювало для держави критичної необхідності встановлення монополії на

насильство й контролю над обігом людських ресурсів для поповнення війська, як це було на Заході Європи. Протистояння зі східними арміям витворило специфічну тактику й стратегію, поділ війська, в якому первісно переважала піхота, яка, однак не була головною дієвою силою на полях битв, поступаючись кавалерії, й не потребували постійного розвитку й модернізації військової інфраструктури та вдосконалення фортифікацій. Ця модель цілком узгоджувалася з моделлю Козацького Гетьманату й в цілому справно функціонувала в умовах ведення наступальних і оборонних війн на Півдні кінця XVII ст. Водночас Гетьманщина отримала військову й зовнішню протекцію Московської держави, яка планомірно збільшувала свою військову присутність, що становила загрозу суверенітету гетьманату.

Північна війна 1700-1721 рр. та зростання могутності Росії, задіяність козацького війська на нових фронтах супроти незнаних доти супротивників і форм ведення війни, порушили цю крихку рівновагу, на яку козацькі еліти не мали адекватної й своєчасної відповіді. Російський уряд прагнув тіснішої інтеграції та реформування військових інститутів Козацького Гетьманату, що відтак ставило під загрозу й політичний устрій і прерогативи козацької еліти. Лише антимосковський виступ Івана Мазепи у 1708-1709 рр., послідовний опір імперському централізму його наступників, а також внутрішні проблеми імперії та невизначеність її курсу щодо автономії гетьманату на деякий час відклали справу його інкорпорації.

— З’ясовано, що після створення козацьким станом власної держави (Гетьманщини) в середині XVII ст., козацьке військо почало перетворюватися на станове ополчення, організоване за територіальним принципом. Аналіз організаційної еволюції козацького війська, викладений вище засвідчив, що козацьке ополчення протягом середини XVII — першої половини XVIII ст. було організаційним ядром збройних сил Гетьманщини, являючи собою ополчення представників козацького стану, організоване за територіальним принципом. Козацький стан не був монолітною соціальною групою, об’єднавши в своїх

рамках декілька різних за походженням і юридичним статусом військово-служилих корпорацій із різними видами воєнних повинностей. Організаційна полково-сотенна структура війська була результатом синтезу традицій військового устрою Запорозької Січі та реєстрового козацького війська. В Гетьманщині існувало декілька військово-служилих територіальних анклавів, що знаходилися в підпорядкуванні гетьманів і мали привілейований статус (білоцерківська та любецька шляхта, Засеймські сотні Ніжинського полку). Чисельність козацького стану й відповідно війська протягом досліджуваного періоду коливалася в межах 60 000 — 30 000 чоловік. Реальну воєнну службу відбувала лише частина козаків (переважно заможних і середньозаможних), що наприкінці XVII ст. виділилися в категорію т.зв. «виборних козаків». В кожному полку також були корпорації т.зв. «військових служителів» (артилеристів, музикантів, польових сторожів, цирюльників та ін.), що виконували допоміжні військові функції, але мали підвищений, у порівнянні зі звичайними козаками статус, і перебували під юрисдикцією полковників.

Головним критерієм приналежності до козацького стану було членство в реєстрі або ж володіння «військовим ґрунтом». Побоюючись соціальних протестів, гетьманський уряд не практикував ревізій, переукладення реєстрів і земельних кадастрів, тому реальний бойовий потенціал війська встановити було доволі важко. Це також згубно позначалося на мобілізаційних процесах, оскільки воєнна повинність мала не особистий, а подвірний характер. Майнове та соціальне розшарування рядового козацтва призвело до поступового збільшення кількості козаків, які нехтували військовою службою або ж виставляли замість себе наймитів. Ця практика усталилася у XVIII ст., коли наймити становили від 5 до 18% загальної чисельності війська. Чисельність полків і сотень, а також порядок відбування військовою службою не були до XVIII ст. регламентовані законодавчо.

Система військового управління та урядів мала звичаєвий характер і сформувалася переважно на основі традицій і практик реєстрового війська

першої половини XVII ст. Владна вертикаль війська, яку очолював гетьман, генеральна старшина й полковники, після 1648 р. стала основою адміністративної влади в Гетьманщині. Частина старшинських урядів після створення держави поступово втратила військові функції (писарі, обозні), в частини вони збереглися (осавули). Істотним недоліком урядової системи було суміщення в ній цивільних і військових функцій, що особливо було помітним на прикладі полковницьких та сотничих урядів. Таке поєднання призводило до перенавантаження старшин різнорідними обов'язками й згубно позначалося на ефективності управління. До традиційної старшинської номенклатури наприкінці XVII ст. долучилося також «значне військове товариство» (бунчукові й значкові товариші), котрі грали допоміжну роль в управлінні військом, трансформувавшися в наступному столітті в привілейовану групу старшин без посад, своєрідний прообраз «нової шляхти» Гетьманщини. Водночас склалися передумови для юридичного врегулювання ієрархічної системи старшинських урядів та правил їх надання, котрі були втілені в т.зв. «малоросійських табелях про ранги» (1742 р., 1756 р.). Табелі стали інструментом внутрішньої інтеграції старшинської спільноти, сприяли виробленню її корпоративного духу й у перспективі розглядалися козацькою верхівкою як інструмент конвертації урядів у шляхетський, а пізніше дворянський статус.

Оскільки козацьке військо виступило формотворчою силою для Гетьманщини, як держави, гетьмани й політична еліта не зважувалися на кардинальні зміни в мілітарних інститутах і практиках козацтва, вважаючи їх гарантією стабільності й суб'єктності гетьманату. Однак перетворення козацтва на провідний суспільний стан і його внутрішнє (політичне та майнове) розшарування згубно позначилися на боєздатності війська. Демілітаризація козацтва стимулювала розбудову найманої професійної армії й водночас породило проєкти гетьманів і старшини по впорядкуванню й регламентації козацької служби (запровадження уніфікованого одягу спорядження та озброєння, поділ козаків на виборних і підпомічників, регламентація і контроль службового землеволодіння), котрі почали втілюватися вже у XVIII ст. Вони

мали не лише прикладне військове значення, але й мали сприяти інституційному зміцненні української автономії, загроженої Російською імперією, котра прагнула використовувати козацьке ополчення у власних цілях.

— Доведено, що створення в Гетьманщині найманої армії було продиктоване необхідністю мати постійне професійне військо в умовах поступової втрати боєздатності козацьким ополченням яке становило організаційне ядро збройних сил і головний елемент військово-політичної системи гетьманату. Так в Гетьманщині постало власне наймане військо — найбільш оптимальний, як на той час, формат постійної професійної армії. В перше ж десятиліття по Козацькій революції кількість найманих відділів швидко зростала, а їх існування як неодмінної складової держави було зафіксоване в Гадяцькому трактаті 1658 р. Створення найманої армії зіткнулося з кількома труднощами й перешкодами, одні з яких були тимчасовими, інші ж набули характеру перманентних: проблема пошуку кваліфікованих офіцерських і сержантських кадрів для найманих полків, котрі у військово-організаційному відношенні спершу взорувалися на “німецькі” (західноєвропейські) стандарти організації й тактики; неможливість користати з традиційних ринків вербунку таких кадрів, а також дороговизна цієї воєнної сили змусили козацьких володарів переорієнтуватися на внутрішні ресурси — найм покозаченого населення та випищиків з козацьких реєстрів, котрих в Україні було більш ніж достатньо. Своєю чергою, це потягло за собою відмову від європейських взірців організації, озброєння й тактики найманців, віддавши перевагу питомо козацьким. В основу організації та забезпечення постійної армії було покладено алгоритми (система “леж” (постоїв), “жолду” (грошового жалування) і “стацій” (натурального забезпечення), успадковані від військової організації Речі Посполитої, складовою частиною якої донедавна були реєстрові козаки. Суттєвою перешкодою, що постала на заваді подальшій розбудові та використанню найманої армії стали фінансові проблеми. Головною проблемою фінансової системи країни була її децентралізованість. Гетьманська скарбниця на перших порах обертала на фінансування найманих полків екстраординарні надходження (трофейні та контрибуційні кошти) й декілька разів пробувала

налагодити карбування монети для сплати жалування. Ситуацію не змінило навіть встановлення прямих зборів на найманців (експортно-імпортні мита і податки на винокуріння й шинкування) і в часи економічного розквіту Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст. засобів на їх утримання хронічно не вистачало.

Все це призвело до того, що наймане військо Гетьманщини лишалося допоміжним контингентом при козацькому війську, що продовжувало лишатися кількісно переважаючою основою збройних сил. Це поєднання дозволяло доволі успішно вести оборонні війни з традиційними супротивниками — турками й татарами. Однак воно виявилося абсолютно непридатним у воєнних зіткненнях із регулярними арміями в які Гетьманщину було втягнуто на початку XVIII ст. Це показали події Північної війни та антимосковського виступу І.Мазепи в яких нечисленне й погано фінансоване наймане військо не змогло стати надійним опертям гетьманської політики. XVIII ст. стало останнім періодом існування класичних форм найманства в Гетьманщині. В Україні, після поразки мазепинців, військові інститути перейшли під частковий контроль Російської імперії. Після ліквідації сердюцьких полків у 1726 р. та скорочення компанійських, гетьманське правління не мало достатніх політичних та фінансових важелів впливу на наймані формування.

Надвірні війська в Гетьманщині сформувалися, головним чином, як рецепція давніх форм збройної асистенції князівського та великопанського середовища річпосполитської епохи. В ході Козацької революції середини XVII ст. гетьмани, генеральні старшини та полковники, як нова полтична еліта, заходилися до формування й утвердження власних груп впливу, економічної могутності та збройної підтримки. Двір українських гетьманів включав до свого складу як збройні загони (кінні та піхотні роти), що безпосередньо охороняли особу ясновельможного, його оточення, резиденцію та ставку, так і збройні формування військово-служилих корпорацій, склад яких змінювався протягом усієї другої половини XVII ст., починаючи від покозаченої шляхти, закінчуючи

виокремленими з-під відання полкової адміністрації козацькими відділами, що виступали на службу під гетьманським бунчуком переважно у великих воєнних виправах. За потреби, реґіментарі нашвидкоруч могли зібрати 3 000 – 4 000 війська (включно із гетьманськими дворянами та озброєною челяддю) – невелику міні-армію, котра в неспокійний час внутрішніх та зовнішніх війн нерідко ставала дієвою силою на полях битв. Стабілізація політичного становища Гетьманщини в останній чверті XVII ст., коли рештки державності збереглися лише в Лівобережній Україні, дещо зменшила військове значення надвірних контингентів, які втрачали воєнне значення й перетворювалися на церемоніальні підрозділи.

— На основі реконструкції організаційних засад, забезпечення й матеріально-технічного оснащення артилерії Гетьманщини, встановлено. Що розвиток цього роду війська не відзначався особливим динамізмом, фактично відтворюючи ті форми управління й організації, котрі склалися ще в першій половині — середині XVII ст., попри те, що саме в цей час артилерія була лідером військово-технічного прогресу, що значною мірою визначав характер мілітарної першості серед європейських держав. В цілому, стан артилерії відповідав наявним воєнним реаліям, коли основними противниками гетьманської армії були поляки, а згодом татари й турки. Воєнне протистояння із ними не вимагало істотного нарощення гарматного парку й підвищення фахового рівня обслуги. З цієї причини, організаційна структура, гарматний парк і рівень його забезпечення виявилися законсервованими, відповідаючи обмеженим потребам розвитку артилерійських озброєнь, і військовому будівництву загалом, які так само не виявляли тенденцій до змін. В організаційному плані Генеральна та полкові артилерії Гетьманщини була громіздкою адміністративно-господарською структурою, утримуваною за рахунок натурального господарства. Штат службовців, приписаних до неї, був спадковим, поступово перетворившися у привілейовану військово-служилу корпорацію. Членство в ній не зобов’язувало до системного вишколу й оволодіння власне артилерійським фахом, що відповідним чином позначалося на бойовій вартості обслуги. Для воєнних реалій

XVIII ст. такий рівень організації був очевидним анахронізмом, котрий гальмував не лише освоєння нових технічних можливостей. При цьому, гетьманська артилерія залишалася заручником обмежувальної політики з боку Російської імперії. На фоні стагнації та поступового регресу гетьманської артилерії, різким контрастом було загрозливе збільшення артилерійського потенціалу російських військ в Україні.

— Встановлено, що характер розвитку фортифікацій в Гетьманщині залежав від специфіки географічного простору та стратегії ведення воєнних дій в регіоні. Фортеці служили тимчасовим прихистком для мирного населення під час татарських набігів і опорними пунктами польових армій, де зберігалися запаси продовольства, боєприпасів і артилерія. Тривалі облоги були рідкісним явищем, тому гетьманське правління піклувалося лише про підтримання укріплень у належному стані, практично не провадячи якихось масштабних модернізацій. Більшість укріплень міст і містечок Гетьманщини належали або до архаїчних типів дерево-земляних руських фортець або фортифікацій перехідних типів із валами, частоколами з баштами і бастіонами нерегулярних абрисів. Західноєвропейська воєнна архітектура так і не стала детермінуючим чинником, що визначав обличчя міст і фортець Гетьманщини. При цьому, перебіг великих і малих конфліктів демонстрував, що назагал оборонне будівництво в Гетьманщині лишалося функціональним і боєздатним. Фронтирне місцеположення регіону, з яким мусила рахуватися влада, диктувало обмежене використання європейських фортифікаційних практик. Реконструкція фортець майже ніколи кардинально не зачіпала містобудівних традицій і побуту городян, а власне самі фортеці почали стрімко втрачати своє військове значення вже в другій половині XVIII ст. Відчутним недоліком оборонної політики Гетьманщини була відсутність гарнізонних військ та системи їх забезпечення й утримання. Їх брак призвів до надмірного покладання на московські гарнізони, котрі стали важелем тиску й плацдармом ліквідації автономії Гетьманщини. Постійна російська військова присутність в стратегічно важливих містах і фортецях регіону передала в руки імперії контроль над фортифікаційним

будівництвом, яке впроваджувалося з врахуванням передового європейського досвіду й технологій, повністю витіснивши в цій сфері будь-яку ініціативу козацьких еліт.

— З’ясовано, що поширення західних воєнних технологій і знань мало в Гетьманщині обмежений характер. В умовах тяглих війн зі східними арміями, козацька військова еліта вважала доречним покладатися на вже вироблений в попередні періоди бойовий досвід і практичні навички, сформовані в умовах степової війни, аніж на західноєвропейську систему інтелектуалізованої військової освіти й військову літературу. Зміни розпочалися у XVIII ст., коли гетьманська армія була втягнута у війни із західноєвропейськими арміями й нові тактичні й технічні новації почали поширюватися під впливом зростаючої військової присутності Російської імперії. Поступово розширювався обіг спеціальної військової літератури й навіть з’являлися власні оригінальні тексти, створені в контексті спроб модернізації козацького війська. Зацікавленість старшинської еліти у підготовці дітей до військової та цивільної служи стимулювала інтерес до російських військових освітніх закладів і генерувала проєкти створення «рицарських шкіл» в самій Гетьманщині. Однак ці новації не мали суттєвого впливу на збройну організацію гетьманату, котрий у XVIII ст. втрачав свою політичну суб’єктність.

— Реформи періоду правління К.Розумовського стали останньою спробою модернізації Гетьманщини, що мали на меті зміцнити й впорядкувати її інституційний фундамент. За ініціативи гетьмана було впорядковано на регулярних засадах організацію, озброєння та спорядження надвірної гвардії, уніфіковано військову та державну символіки, реформовано корпус артилерії. В решті галузей військової організації зміни (впровадження статутів і муштри, уніфікація одностроїв, озброєння та спорядження) попервах носили реактивний характер, усуваючи проблеми, викликані поганою підготовкою козацького війська до участі в Семирічній війні 1756-1763 рр. Новації, пов’язані зі змінами в адміністративному управлінні Гетьманщиною (призначення колегій генеральних

старшин, що виконували функції вищої влади, впровадження «малоросійської табелі про ранги», проєкти по переоблаштуванню військово-адміністративної моделі гетьманату й військових повинностей козацтва) були результатом старшинських ініціатив, що прагнули утвердити своє панівне становище, як еліти, у військово-політичній системі Гетьманщини. Всі ці зміни, як реалізовані, так і плановані, викликали занепокоєння в імперського уряду, котрий справедливо вбачав у них ознаки зміцнення української автономії, й в кінцевому результаті пришвидшили початок її ліквідації, що розпочався зі скасування інституту гетьманської влади в 1764 р.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису

1. Фонд I, *Літературні матеріали*, спр. 240, 50444-50526, 50974-51190, 51212, 51423, 51437, 51439, 51440, 51441, 51450, 51681-51746, 51960-52194, 53012-53121, 54085-54095, 54333, 54334, 54335, 54336-54337,54341-54343, 54344-54345, 54476-54478, 54482, 55020, 55049, 55053, 55256, 55259-55390, 55285, 55391-55452, 55581-55758, 55759-55824, 55961, 56061-56143, 56144-56234, 56435-56537, 56538-56729, 56730-56863, 57814, 57877-57952, 58050-58122, 58136, 58137, 58160, 58171, 58172, 58232, 58241, 58451, 58452, 59060, 59067, 59115-59116, 59155, 59156, 59297, 59349-59429, 59563-59568, 60378-60436, 60523-60532, 60543, 63026-63141, 63160, 63324-63339, 63412-63430, 63433, 63684-64073, 64076-64089, 64344, 65266, 66862-66914, 66974

2. Фонд II, *Історичні матеріали*, спр. 13960-14039, 14040-14171, 14172-14288, 14289-14460, 14461-14663, 14664-14816, 15402–15403, 15405, 15408, 15406, 15410, 15413, 15415, 15418, 15422, 15557-15561, 27648

3. Фонд VIII, *Київський університет Св.Володимира,* спр 223, 225, 226, 227, 228, 229, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 246, 255, 537, 538, 1421-1442, 1453-1457, 1463-1464, 1465, 1599, 1771-1845, 1846-1865, 1866-1877, 1878-1926, 2229-2269, 2270-2319, 2370-2394, 2671-2575, 2678-2679,

4. Фонд 40, *М.Василенко*, спр. 326, 357, 358, 359, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 605, 610

5. Фонд 61, *О.Кістяківський*, спр. 141-152,1084, 1567, 1599.

6. Фонд 201, *О.Новицький*, спр.73

7. Фонд 204, *М.Білозерський*, спр.2, 4, 15, 57

Российская государственная библиотека, Отдел рукописей (Москва, РФ)

8. Фонд 159, *Коллекция И.Лукашевича и Н.Маркевича (манускрипты)*, д. 2015, 2016, 2017, 3212, 3414, 3645, 3678, 5206, 5207, 5235, 5236, 5237, 5495

Российский государственный архив древних актов (Москва, РФ)

9. Фонд 11, *Разряд XI. Переписка разных лиц XVII-XIX вв. (коллекция) Государственного архива Российской империи*, опись 1, д.148, 491,625

10. Фонд 13, *Дела об Украине*, опись 1, д.17, 40, 55, 58, 63

11. Фонд 124, *Малороссийские дела*,

опись 3, д.227, 294,658, 690, 742, 796, 843, 967, 968, 970, 1060, 1063, 1089, 1119, 1127, 1210, 1220, 1265, 1293, 1301, 1325, 1349, 1448, 1473/1-5, 1473/2, 1481, 1488, 1507, 1517, 1521, 1525

опись 4, д. 61, 66, 67, 68, 112, 137, 141, 143

12. Фонд 229, *Малороссийский приказ*,

опись 2, д.42, 54, 102, 103, 120

опись 3, д.122, 147

13. Фонд 248, *Сенат и его учреждения*, опись 3, кн. 95, 114

опись 7, кн.380, 398

опись 8, кн.466

опись 13, кн. 694, 705, 708, 725

опись 29, кн. 1747, 1766, 1767, 1780, 1793,1806, 1831, 1836

Российский государственный архив военно-морского флота (Санкт-Петербург, РФ)

14. Фонд 223, *Канцелярия генерал-адмирала Ф.Апраксина*, опись 1, д. 12, 14, 22, 27, 28, 33, 34, 74, 95, 204, 249, 252

Российский государственный военно-исторический архив (Москва, РФ)

15. Фонд 20, *Секретная экспедиция Военной коллегии*, опись 1/47, д.2, 3, 16, 332, 340, 473, 599

16. Фонд 44, *Генерал-фельдмаршал П.Румянцев*, опись 1, д. 1

17. Фонд 410, *Материалы о Российской империи*, опись 1, д.231, 232, 280

18. Фонд 456, *Северная война*, опись 1, д. 4, 17,

Санкт-Петербургский Институт истории РАН, Научно-исторический архив (Санкт-Петербург, РФ)

19. Фонд 238, *Коллекция Н.П.Лихачева*

Опись 2, картон 130, д. 24, 53, картон 130, д.47, 49, 53, 63, 64, 66, 67, 74, 82

Центральний державний історичний архів України в м.Києві

20. Фонд 51, *Генеральна військова канцелярія*

Опис 1, спр.1121, 1122, 2734

Опис 3, спр. 30, 65, 137, 143, 388, 401, 408, 501, 661, 764, 769, 801, 846, 976, 1008, 1027, 1084, 1090, 1101, 1105, 1140, 1144, 1160, 1162, 1163, 1172, 1189, 1201, 1210, 1231, 1255, 1264, 1328, 1335, 1382, 1435, 1436, 1437, 1443, 1578, 1748, 1778, 1792, 1794, 1798, 1831, 1849, 1858, 1859, 1917, 1925, 2069, 2082, 2083, 2086, 2089, 2154, 2193, 2436, 2478, 2516, 2553, 2617,2634, 2640, 2642, 2649, 2653, 2654, 2745, 2748, 2754, 2787, 2803, 3027, 3032, 3047, 3083, 3379, 3383, 3478, 3692, 3705, 3777, 3778, 3779, 3787, 3842, 3889, 4178, 4179, 4242, 4245, 4309, 4315, 4359, 4046, 4178, 4179, 4250_ 4362, 4364, 4373, 4378, 4384, 4385, 4388, 4389, 4443, 4488, 4495, 4498, 4502, 4506, 4520, 4526, 4527, 4569, 4582, 4585, 4610, 4676, 4677, 4678, 4727, 4734, 4757, 4770, 4815, 4818, 4831, 4835, 4837, 4838, 4842, 4846, 4857, 4867, 4897, 4903, 4912, 4917, 4919, 4931, 4935, 4944, 4989, 4992, 4994, 5045, 5073, 5152, 5154, 5256, 5294, 5298, 5416, 5418, 5419, 5420, 5422, 5477, 5478, 5498, 5787, 5788, 5789, 5790, 5791, 5792, 5795, 6111, 6115, 6176, 6177, 6188, 6190, 6204, 6213, 6214, 6460, 6518, 6599, 6713, 6719, 6783, 6785, 6882, 6883, 6890, 6907, 6912, 6919, 7033, 7150, 7230, 7261, 7285, 7547, 7729, 7732, 7733, 7841, 7842, 7856, 7858, 8038, 8050, 8121, 8544,

8678, 8960, 9034, 9036, 9041, 9046, 9057, 9117, 9238, 9299, 9290, 9299, 9322, 9417, 9480, 9483, 9484, 9489, 9491, 9518, 9587, 9658, 9662, 9676, 9704, 9710, 9840, 9929, 9994, 10106, 10108, 10165, 10205, 10450, 10676, 10686, 10759, 10761, 10762, 10763, 10764, 10947, 11303, 11304, 11312, 11315, 11389, 11512, 11513, 11521, 11611, 11630, 11636, 11641, 12104, 12114, 12282, 12346, 12347, 12348, 12519, 12566, 12569, 13149, 13256, 13258, 13335, 13555, 13597, 13604, 13918, 13928, 14018, 14078, 14106, 14189, 14191,14259, 14288, 14411, 14413, 14417, 14419, 14436, 14438, 14439, 14483, 14487,14493, 14526, 14722, 14723, 14726, 14728, 14735, 15011, 15019, 15041, 15279, 15297, 15355, 15618, 15626, 15629, 15808, 15839, 16139, 16145, 16168, 1625816609, 16665, 17000, 19005, 19063, 19452, 19649, 19686, 19812, 20067

21. Фонд 52, *Генеральна скарбова канцелярія*, опис 3, спр. 34,151, 204, 223, 227, 302, 368

22. Фонд 53, *Перша Малоросійська колегія*,

опис 1, спр.16, 21, 32, 37, 38

опис 2, спр. 73, 100, 116, 152, 153, 175, 250, 297, 325, 352, 450, 457, 461, 573, 649, 656, 849, 854, 855, 856, 857, 858, 860, 861, 862, 868, 871, 873, 881,886, 887, 891, 893, 903, 991, 1006, 1022, 1024, 1026, 1028, 1052,

23. Фонд 55, *Канцелярія міністерського правління*, опис 2, спр.21,

24. Фонд 59, *Київська губернська канцелярія*, опис 1, спр.9, 13а, 18, 19, 22, 30, 38, 39, 48, 54, 89, 118

25. Фонд 63, *Київська полкова канцелярія*, опис 1, спр.16, 20, 21

26. Фонд 64, *Сотенні канцелярії Лівобережної України*, опис 1, спр.910,

опис 2, спр.755, 808, 914, 986, 1017.

27. Фонд 80, *Стародубська полкова канцелярія*, опис 2, спр.72.

28. Фонд 83, *Переяславська полкова канцелярія*, опис 1, спр. 9, 10

29. Фонд 94, *Полтавська полкова канцелярія*, опис 2, спр.19

30. Фонд 96, *Прилуцька полкова канцелярія*, опис 2, спр.72

31. Фонд 98, *Лубенська полкова канцелярія*, опис 1, спр.47

опис 2, спр. 281, 307, 312

32. Фонд 108, *Чернігівська полкова канцелярія*, опис 2, спр.20, 27, 178, 236, 285, 346, 407, 462, 498, 530, 658, 704, 732, 829

33. Фонд 269, *Канцелярія гетьмана К.Розумовського*, опис 1, спр. 70, 74, 77, 115, 129, 136, 190, 195, 245, 246, 253, 275, 477, 491, 668, 671,692, 733, 804, 855, 1039, 1040, 1044, 1046, 1054, 1399, 1410, 1778, 1818, 1822, 1971, 2073, 2076, 2083, 2140, 2162, 2164, 2216, 2271, 2275, 2325, 2628, 2630, 2631, 2821, 2850, 2856, 2860, 2864, 2947, 2962, 2963, 2968, 2972, 3151, 3152, 3167, 3243, 3442, 3469, 3479, 3534, 3792, 3824, 3938, 3942, 3971, 3983, 3985, 3994, 3995, 3997, 4002, 4004, 4012, 4013, 4015, 4021, 4023, 4026, 4053, 4065, 4067, 4071, 4111, 4133, 4147, 4151, 4317, 4412, 4465, 4466, 4455, 4514, 4541, 4550, 4552.

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie

34. Archiwum Radziwiłłów, dz.II, sygn.422

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Dział rękopisów

35. Rkps. 450, 1681, 2105, 2106, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112

Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział rękopisów

36. III, rkps.1676, 6639, 6643

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

37. Акты Московского государства, издаваемые императорской Академией наук. — СПб., 1894. — Т.2. — 773 с.

38. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Архивной комиссией. — СПб., 1855. — Т.5. — 321 с.

39. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1861. — Т.3. — 764 с.

- СПб., 1863. — Т.4. — 394 с.

- СПб., 1867. — Т.5. — 340 с.

- СПб., 1869. — Т.6. — 300 с.

- СПб., 1872. — Т.7. — 412 с.

- СПб., 1873. — Т.8. — 420 с.

- СПб., 1877. — Т.9. — 532 с.

- СПб., 1878. — Т.10. — 462 с.

- СПб., 1879. — Т.11. — 456 с.

- СПб., 1882. — Т.12. — 471 с.

- СПб., 1884. — Т.13. — 410 с.

- СПб., 1889. — Т.14. — 519 с.

- СПб., 1892. — Т.15. — 275 с.

40. Акты, относящиеся к посольству дворянина Ивана Желябужского, посланного моковским царем Алексеем Михайловичем к семиградскому князю Ракочею и к казацкому полковнику Антону Ждановичу в 1657 г. //Русская историческая библиотека. — 1884. — Т.8. — С. 1235-1292.

41. Андриевский А. Киевские смуты середины прошлого столетия //Киевская старина. — 1886. - № 12. — С. 664-708.

42. Археографический сборник документов, относящийся к истории Северо-Западной Руси. — Вильно, 1870. — Т.7. — 423 с.

43. Архив князя Воронцова. - Москва, 1871. — Кн.3. — 420 с.

- Москва, 1875. — Кн.7. — 236 с.

44. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. — К., 1872. — Ч.1, т.5. — 666 с.

- Киев, 1863. — Ч.3, т.1. — 557 с.

- Киев, 1914. — Ч.3, т.4. — 1100 с.

45. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690-1709 гг. /сост. Т.Таирова-Яковлева. — СПб., 2014. — 480 с.

46. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны.1731-1740 гг. - Т.3:1734 г. //Сборник императорского Русского исторического общества, т.108. Юрьев, 1900.

47. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны.1731-1740 гг. - Т.4:1735 г. //Сборник императорского Русского исторического общества, т.111. Юрьев, 1901.

48. Бумаги Кабинета министров императрицы Анны Иоанновны.1731-1740 гг. - Т.5:1736 г. //Сборник императорского Русского исторического общества, т.114. Юрьев, 1902.

49. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах, т.1. Москва: Издательство АН СССР, 1953. — 586 с.

- т.2. Москва: Издательство АН СССР, 1953. — 559 с.

- т.3. Москва: Издательство АН СССР, 1953. — 546 с.

50. Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку. Львів, 1994. — 122+154 с.

51. Величко С. Літопис /Пер. В.Шевчука. — Тт. 1-2. — К., 1991.

52. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. /Упор. С.Павленко. — Київ, 2009. — 1053 с.

53. [В.М.] Прошение сотников Черниговского полка о казачьих обидах, поданное императрице Елизавете в 1744 году //Киевская старина. — 1894. - № 6. — С. 1-20.

54. Возражение депутата Григория Полетики на наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину //Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — Москва, 1858. — Кн.3. — С. 71-102.

55. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 гг. - Чернигов, 1901. — 417 с.

56. Гордон П. Дневник. 1635-1659 /Пер. с англ. Д.Федосов. - Москва: Наука, 2000. — 278 с.

57. Гордон П. Дневник. 1659-1667 /Пер. с англ. Д.Федосов. - Москва: Наука, 2002. — 315 с.

58. Гордон П. Дневник. 1677-1678 /Пер. с англ. Д.Федосов. - Москва: Наука, 2005. — 235 с.

59. Гордон П. Дневник. 1684-1689, /Пер.с англ. Д.Федосов. - Москва: Наука, 2009. — 339 с.

60. Гордон П. Дневник. 1690-1695, /Пер.с англ. Д.Федосов. - Москва: Наука, 2014. — 618 с.

61. Гордон П. Дневник. 1696-1698, /Пер.с англ. Д.Федосов. Москва: Наука, 2018. — 324 с.

62. Горобець С., Рябцев В. До історії участі українських козаків у подіях початкового етапу Північної війни (1700-1702 рр.) //Сіверянський літопис. — 2011. - № 3. — С. 23-38.

63. Два документа о состоянии малороссийского козачества в половине XVIII ст. //Киевская старина. — 1882. - № 10. — С. 126-133.

64. Депутатские наказы и всеподданейшие челобитья от шляхетства Малороссийской губернии //Сборник русского императорского исторического общества. — СПб., 1889. — Т.68.

65. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. /Упор. Юрій Мицик. - Київ, 2012. — Т.1. — 680 с.

- Т.2.:1650-1651. Київ, 2013. — 680 с.

- Т.3.:1651-1654. Київ, 2014. — 424 с.

- Т.4.: 1652-1654. Київ, 2015. — 540 с.

66. Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII-XVIII ст. /Упор.В.Мокляк. Компути та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. - Полтава, 2007. — Т.1. — 400 с.

- Т.2.: Компут 1721 р. Полтава, 2010. — 435 с.

- Т.3.: Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. Полтава, 2012. — 768 с.

- Т.5.: Ревізія 1733 р. Полтава, 2013. — 475 с.

- Т.6.: Відомості полку Полтавського 1734 р. Полтава, 2017. — 551 с.

67. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Збірник документів /Упор. В.Горобець. Київ: Наукова думка, 1993. — 390 с.

68. Дипломатические документы, относящиеся к истории России в XVIII столетии. Донесения секретаря посольства Пецольда с января 1742 г. по март 1744 г. //Сборник императорского Русского исторического общества. - Москва, 1878. — Т.6. — С. 387-506.

69. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича: (1717-1767 гг.) /Под ред.А.Лазаревского. Ч.1: (1717-1725 гг.). Киев, 1893. — 329 с.

- Ч.2: (1726-1729 гг.). Киев, 1895. — 342 с.

- Ч.3: (1730-1734 гг.). Киев, 1897. — 418 с.

70. Дневник Якова Марковича /Вид.В.Модзалевський. Т.4: (1735-1740 рр.). Київ-львів, 1913. — 385 с.

71. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727-1753. Киев, 1884. — 524 с.

72. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах /Упор. С.Павленко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — 1144 с.

73. Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657. /Упор.І.Крип’якевич та І.Бутич. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. — 739 с.

74. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648 – 1654 гг. /Сост.Абарабой, И.Бутич, А.Катренко, Е.Компан. Киев: Наукова думка, 1965. — 824 с.

75. Дополнения к актам историческим. Т.11. Санкт-Петребург, 1869. — 328 с.

76. Жерела до історії України-Руси. Т.6. Львів, 1913. — 425 с.

Т.12. Львів, 1911. — 554 с.

77. Журнал, тобто насушна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії… //Київська старовина. — 1994. - № 3. — С. 17-48.

78. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII-XVIII ст. т.1. Український археографічний збірник. Київ, 1926.

79. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи /Упор.В.Станіславський. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. — 191 с.

80. Именная роспись Черниговского полка 1732 года. Харьков, 2010. — 143 с.

81. Історія України в документах і матеріалах /Упор.М.Петровський. Т.III. Київ: Видавництво АН УРСР, 1941. — 292 с.

82. Исторические акты. Письма Мазепы к Петру I //Основа. — 1862. — Ч.5. — С. 40-50.

83. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским, Ч.I. Москва, 1858. — 361 с.

Ч.2. Москва. 1858 — 340 с.

84. Казаки в партикулярной надобности //Киевская старина. — 1884. - № 4. — С.171-172.

85. Киселев М., Лазарев Я. Записка П.И. Шувалова о реформировании иррегулярных войск (1756 г.) //Новое прошлое. — 2020. - № 2. — С. 294-308.

86. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) /Пер.О. та Г.Булахів. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. — 180 с.

87. Лазаревский А. Иван Петрович Забела, знатный войсковій товарищ (1665-1703 гг.) (Отрывки из семейного архива) //Киевская старина. — 1883. - № 3. — С. 506-538.

88. Лазаревский А. Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-23 годы //Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. - Киев, 1898. — Кн. 12. — С. 90-145.

89. Лазаревский А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т.1. Киев, 1892. — 129 с.

90. Літопис Самовидця /Підг.Я. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. — 208 с.

91. Листи Івана Мазепи /Упор. В.Станіславський. т.1. Київ: Інститут історії україни НАН України, 2002. — 480 с.

Т.2. Київ: Інститут історії україни НАН України, 2010. — 752 с.

92. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: Збірник актових документів /Упор. О.Маштабей, В. Самійленко, Б.Шарпило. Київ: Наукова думка, 1986. — 221 с.

93. Любецкий архив графа Милорадовича //Киевская старина. — 1895. - № 3. — С. 17-32.

94. Малороссийские чины и должности и оклад их содержания // Киевская старина. — 1883. - № 6. — С. 382-384.

95. Мальченко О. Museum artilleriae Ucrainicae. Музей української артилерії XV–XVIII століть. Ч. І: Українські гармати в зарубіжних музейних колекціях. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2011. — 216 с.

96. Материалы Военно-ученого архива Главного штаб. Т.1. Санкт-Петербург, 1871. — 470 с.

97. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765-1769 рр. /Упор.Ю.Волошин. Київ: Наш час, 2012. — 576 с.

98. Мицик Ю. Визвольна війна очима полонених повстанців //Київська старовина. — 1995. - № 4. — С. 15-35.

99. Мицик Ю. З листування Івана Виговського //Український археографічний щорічник. Вип.13/14. Київ, 2009. — С. 511-531.

100. Мицик Ю. З матеріалів до «Українського православного дипломатарія» XVII-XVIII ст. //Наукові записки Києво-Могилянської академії. Серія «Історія». Т.19 (2001). — С. 4-21.

101. Мицик Ю. Універсали гетьмана Івана Скоропадського (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. Вип.21. Київ, 2017. — С. 390-413.

102. Мицик Ю., Дятлов В. З іноземних джерел про Берестецьку кампанію 1651 р. //Військово-історичний альманах. Ч.1.(Київ, 2002). — С.131-136.

103. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини // Сіверянський літопис, № 4-5 (2019). — С. 81-141.

104. Мотыжинский архив. Акты Переяславского полка XVII – XVIII вв. Киев, 1890. — 254 с.

105. Наставление выборному от Малороссийской коллегии в Комиссию о сочинении проекта нового Уложения, г. коллежскому советнику и члену той коллегии Наталину //Чтения в обществе истории и древностей российских , кн.3 (1858). — С. 51-70.

106. Олянчин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 р. //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка, т.222 (1991). — С. 340-350.

107. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ: Друкарня ВУАН, 1931. — 594 с.

108. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. — 322 с.

109. “Пакти і Конституції” Української козацької держави (до 300-річчя укладення) /Упор. М.Трофимук і Т.Чухліб. Львів: Світ, 2011. — 735 с.

110. Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов Киев, т.2. Киев, 1846. — 242 с.

111. Переписні книги 1666 року /Підг.В.Романовський. Київ: Друкарня УАН, 1933. — 423 с.

112. Письма и бумаги императора Петра Великого. т.1: 1688-1701. Санкт-Петербург, 1887. — 998 с.

- Т.2: 1702-1703. Санкт-Петербург, 1889. — 812 с.

- Т.3: 1704-1705. Санкт-Петербург, 1893. — 1160 с.

- Т.4: 1706. Вып.1-2. Санкт-Петербург, 1900. — 552 с.

- Т.5: 1707. Санкт-Петербург, 1907. — 880 с.

- Т.6: 1707. Санкт-Петербург, 1912. — 747 с.

- Т.7: 1708. Вып.1. Петроград, 1918. — 646 с.; Вып.2. Москва-Ленинград, 1946. — 304 с.

- Т.8: 1708. Вып.1. Москва-Ленинград, 1948. Вып.2. Москва-Ленинград, 1951. — 775 с.

- Т.9: 1709. Вып.1. Москва-Ленинград, 1950. Вып.2. Москва-Ленинград, 1952.- 1093 с.

113. Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала… графа Бориса Петровича Шереметева. Ч.1. Москва, 1778. — 178 с.

114. Полное собрание законов Российской империи. I-е собрание. т.1. Санкт-Петербург, 1830. — 1072 с.

- Т.4. Санкт-Петербург, 1830. — 856 с.

- Т.5. Санкт-Петербург, 1830. — 902 с.

- Т.6. Санкт-Петербург, 1830 — 1075 с.

- Т.7. Санкт-Петербург, 1830. — 933 с.

- Т.8. Санкт-Петербург, 1830. — 1080 с.

- Т.9. Санкт-Петербург, 1830. — 877 с.

- Т.11. Санкт-Петербург, 1830. — 997 с.

- Т.12. Санкт-Петербург, 1830. — 1002 с.

- Т.10. Санкт-Петербург, 1830. — 978 с.

- Т.13. Санкт-Петербург, 1830. — 1054 с.

- Т.14. Санкт-Петербург, 1830. — 986 с.

115. Полтавська міська книга (1668-1740) /Упор.В.Ринсевич. Київ, 2016. — 664 с.

116. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 /Упор.К.Вислобоков. Київ: Наукова думка, 1997. — 547 с.

117. Присяга Кальницького полку 1654 р» /Упор. О.Алфьоров, С.Горобець, О.Монькін //Запорозька Січ і українське козацтво: Збірник наукових праць. Київ, 2013. — С. 3-36.

118. Присяга Миргородського полку 1718 року /Упор. Д.Вирський і Р.Москаленко. Киї.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 233 с.

119. Присяга Миргородського полку 1732 року /Упор. Д.Вирський і Р.Москаленко. Киї.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 105 с.

120. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки /Упор.Ю.Мицик, М.Кравець. Київ, 2003. — 350 с.

121. Присяжний реєстр переяславської козацької старшини» /Упор.В.Сергійчук //Київська старовина. — 1994. - № 3. — С. 49-51.

122. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года тут и по отъезде его вельможности записки щоденника при конце того же года 1728. Одесса, 1913. — 125 с.

123. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726-1730 гг. //Сборник Русского исторического общества, т.55 (1886).

124. Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малороссии /Публ.О.Струкевича // Український історичний журнал. — 1993. - №7-8. — С. 85-101; 1993. - №9. — С. 87-95.

125. Распоряжение князя А.И.Шаховского о разделении малороссийских казаков на «выборных» и «подпомощников», 1735 г. // Киевская старина. — 1902. - № 2. — С. 85-88.

126. Реєстр Війська Запорозького 1649 р. /Упор.О.Тодійчук. Київ: Наукова думка, 1995. — 592 с.

127. Речь “О поправлении состояния” Малороссии //Киевская старина. — 1882. - № 10. — С. 119-125.

128. Романовський В. Документ до історії державного скарбу давньої Гетьманщини //Український археографічний збірник. — 1930. — Т.3. — С. 1-16.

129. Русская военная мысль. XVIII век: Сборник. Москва: Центрполиграф, 2003. — 408 с.

130. Сіверщина гетьманських часів /Упор.Ю.Мицик та І.Тарасенко, т.2: Перша чверть XVIII ст. Київ, 2020. — 602 с.

131. Сокирко О. Генерал гетьманського війська // Київська старовина. — 1999. - № 1. — С. 160-164.

132. Сокирко О. Муштрові статути гетьманського війська 1756 р. //Київська старовина. — 2005. - № 5. — С. 67-81.

133. Сокирко О. “Палієва держва” і сердюки в невідомому універсалі Івана Мазепи 1704 року //Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII ст.: Науковий збірник /Ред.Я.Дашкевич. Львів: Наукове товариство імені Тараса Шевченка, 2011. — С. 48-58.

134. Сокирко О. Присяжні книги Війська Запорізького 1676 та 1682 рр. //Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 2008. -Т.256. — С. 561-574.

135. Стороженки. Фамильный архив, т.6. Киев: Типография Г.Францкевича, 1908. — 450 с.

136. Судиенко М. Материалы для отечественной истории. Ч.1-2. Киев: Университетская типография, 1853.

137. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII вв. Киев, 1884. — 353 с.

138. Сухих Л., Вовк О. Кирило Розумовський: спроба встановлення спадкового гетьманств //Архіви України. — 2008. - №3-4. — С. 106-123.

139. Україна-Швеція: На перехрестях історії (XVII – XVIII ст.). Каталог міжнародної виставки. Київ: Національний музей історії України, 2008. — 224 с.

140. Українська література XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1983. — 697 с.

141. Українська поезія. Середина XVII ст. /Упор.В.Крекотень та М.Сулима. Київ: Наукова думка, 1992. — 679 с.

142. Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х частинах /Пер. і упор.В.Литвинова. ч.1. Київ: Основи, 1995. — 431 с.

143. Універсали Богдана Хмельницького.1648-1657 /Упор.І.Бутич. Київ: Альтернативи, 1998. — 383 с.

144. Універсали Івана Мазепи. 1687-1709 /Упор.І.Бутич. Київ-Львів, 2002. — 780 с.

145. Універсали Павла Полуботка (1722–1723) /Упор.В.Ринсевич. Київ, 2008. — 552 с.

146. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687) /Упор. Іван Бутич та ін. Київ-Львів, 2004. — 1085 с.

147. Хождение в Святую землю московского священника Иоанна Лукьянова 1701-1703. Москва: Наука, 2008. — 667 с.

148. Челеби Э. Книга путешествий. (Извлечения из сочинений турецкого путешественника XVII в.). Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. Москва: Наука, 1961. — 337 с.

149. Чистович И. Письма к полковнику Запорожского Войска Илии Новицкому 1676-1696 //Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1863. — Кн.1. — С. 27-43.

150. Федорук Я. Хмельниччина в документах (між Замостям та Зборовом) //Україна в минулому. — Львів, 1992. — Вип.1. — С. 113-139.

151. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - Киев, 1851. — 724 с.

152. Швидько Г. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. Дніпропетровськ, 2004. — 335 с.

153. Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков, т.1-2. Владимир, 1903. — 1072 с.

154. Экзерциция и учреждение строев и всяких церемониалов регулярной кавалерии 1755 году. [Б.м.], [б.г.] — 159 с.

155. Экзерциции, приготовления к маршу, звания и должности полковых чинов, печатается повелением Ея Императорского Величества. Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук, 1756. — 164 с.

156. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей ... 1786 года. /Сост.Н.Василенко. Чернигов, 1902. — 296 с.

157. Юль Ю. Записки Юста Юля, датского посланника при Петре Великом. 1709—1711. /Пер. Ю.Щербачева. Москва, 1899. — 599 с.

158. Яковлева Т. Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела //Український історичний журнал. — 2006. - №4. — 2006. — С.190-200.

159. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque 1795. Vol.II. Cz.1. Kraków, 1880. — 1492 s.

160. Costin Miron. Latopis ziemi Mołdawskiej i inne utwore historyczne. Poznań, 1998. – 357 s.

161. Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646-1655 /Opr.M.Nagielski. Cz.1: Diariusz kancelaryjny 1649-1653. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019. – 890 s.

162. Kutrzeba S. Polskie ustawy i artykuły wojskowe: od XV do XVIII wieku. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1937. — 345 s.

163. Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza, z rękopisu wydał K.Wojcicki. T.1-2. Warszawa, 1853. — 187+224 s.

164. Okolski Sz. Dyaryusz transakcji wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskim w r.1637. Kraków, 1858. – 205 s.

165. On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708 /Ed. O. Subtelny. Preface by O. Ohloblyn. New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1975. — 158 p.

166. Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego, opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach i z dołączeniem podobizny własnoręcznego jego podpisu. Kraków, 1858. — 340 s.

167. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem” (1648–1651) /Oprac. M.Nagielski. Warszawa: Viking, 1999. — 430 s.

168. Volumina legum. T.2. Petersburg, 1859. — 482 s.

ЛІТЕРАТУРА

169. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII - XVIII ст. Чернігів: Чернігівський ЦНТЕІ, 2008. — 224 с.

170. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672-1687). Москва, 2012. — 285 с.

171. Алмазов А. Российские воеводы в Гетманщине во второй половине XVII века: степень изученности темы и нерешенные проблемы //Исторический вестник. — 2016. — Т.16. — С. 24-46.

172. [А.Л.] Гетманская надворная коругва //Киевская старина. — 1901. - № 9. — С. 78.

173. Андриайнен С. Империя проектов: государственная деятельность П.И.Шувалова. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУЭФ , 2001. — 239 с.

174. Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. — 813 с.

175. Апанович О. Збройні сили України в першій половині XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1969. — 224 с.

176. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. /Ред. Д.Телегін. Київ: ІЗМН, 1997. — 336 с.

177. Бабкова Н. Інститут осавулів в українському козацтві XVI – XVIII ст. //Гілея: Науковий вісник. — 2015. — Вип. 96. — С. 11-14.

178. Бабулин И. Оборона Глухова против польской армии короля Яна Казимира в 1664 г. //Славянский альманах - 2019. — М., 2019. — С. 213-236

179. Бабулин И. Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. //Единорог: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. — Москва: Квадрига, 2009. - Вып. 1. — С. 254-289.

180. Багалей Д. Реестр заслуги музыки войсковой року 1711 октоврия //Киевская старина. — 1892. - № 11. — С. 296.

181. Багро С. “Сімейні справи”: поняття вітчизни через метафору родини в козацькій спільноті (друга половина XVII — початок XVIII ст.) //Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — 2017. — Т. 194. Історичні науки. — С. 17-25.

182. Бантыш-Каменский Д. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. — Пушкино: «Культура», 1991. — Ч.1-2. — 620 с.

183. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. - Київ: Час, 1993. — 656 с.

184. Безьев Д. Малороссийский приказ: причины создания, штаты, основные направления деятельности. - Москва, 2015. — 504 с.

185. Бескровный Л. Русская армия и флот в XVIII веке. М: Воениздат, 1958. — 646 с.

186. Беспалов А. Армия Петра III. 1755-1762гг.: Голштинский корпус в России. Москва, 2003. — 100 с.

187. Бінкевич В., Камеко В. Містечко старовинне запорозьке Самарь з перевозом. Краєзнавчий нарис. Дніпропетровськ, 2000. — 156 с.

188. Бобров Л. Калмыцкая конница в русско-польской войне 1654-1667 гг.: вооружение, тактика, военная стратегия //Історія давньої зброї. Дослідження 2014: Збірник наукових праць. - Київ, 2014. — С. 47-63.

189. Бобровский П. Военные законы Петра Великого в рукописях и первопечатных изданиях. Санкт-Петербург, 1887. — 113 с.

190. Бойко-Гагарин А. К вопросу о возможности чеканки гетманом Богданом Хмельницким фальшивых монет //VIII Богданівські читання. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції з нагоди 419-річчя від днянародження гетьмана Богдана Хмельницького. - Черкаси, 2014. — С. 118-122.

191. Бойко-Гагарин А. Фальшивомонетничество в Центральной и Восточной Европе в эпоху Средневековья и раннего Нового времени. Киев, 2017. — 560 с.

192. Бондар О. Чернігів: місто і фортеця у XIV – XVIII ст. Київ, 2014. — 178 с.

193. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ: Наукова думка, 1986. — 262 с.

194. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII – XVIII ст. Київ: Темпора, 2014. — 504 с.

195. Брехуненко В. Гадяцька унія 1658 року та проблема міжнародної легітимації Гетьманщини //Pręgląd Wschodni. — 2018. — T. XV, z.1 (57). — S. 119-131.

196. Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI - перша половина XVII ст.) //Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». — 2012. — Т.130: Історичні науки (2012). — С. 4-9.

197. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2011. — 504 с.

198. Бульвінський А. Українсько-російські взаємини 1657-1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. — 680 с.

199. Василенко В. Гадяцкая старина //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1891. — Кн. 5. — С. 94-100.

200. Васильєва О. Гетьманські дворяни й слуги наприкінці XVII – у першій третині XVIII ст.: порівняльний аналіз //Гілея: Науковий збірник. — 2012. — Вип. 66. — С. 44-49.

201. Васильєва О. Гетьманські дворяни, слуги і покоєві: місце в структурі гетьманського двору наприкінці XVII — у першій третині XVIII ст. //Запорозька Січ і українське козацтво: Збірник наукових праць. Київ, 2012. — С. 95-98.

202. Васильєва О. Двір гетьманів Лівобережної України у 1663 - 1734 рр.: автореферат дисертації ... канд. іст.наук. Київ, 2012. — 16 с.

203. Васильєва О. Стрільці в структурі козацького стану (друга половина XVII – XVIII ст.) //Гілея: Науковий збірник. — К., 2011. — С. 185-191.

204. Васильєва О. Урядники та служителі гетьманського двору часів правління Данила Апостола (1727-1734 рр.) //Київська старовина. — 2009. - № 12. — С. 131-168.

205. Васильчиков А. Семейство Разумовских: в 5 томах, т.1. Санкт-Петербург: Тип.М.Стасюлевича, 1880. — Т.1. — 486 с.

206. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму /Пер. з нім. О.Погорілий. Київ: Основи, 1994. — 261 с.

207. Великанов В. Росписи русской армии по разрядным полкам в 1650-1680 гг.: попытка создания военно-окружной системы //Военно-исторический журнал. — 2018. - № 12. — С. 16-21.

208. Великанов В. Российский гарнизон в Гадяче в 1664-1668 годах (Эпизод становления российского военно-административного присутствия на Украине) //Славяноведение. — 2018. - № 4. — С. 40-48.

209. Великанов В., Лазарев Я. Царские воеводы и гарнизоны на Украине 1654-1669 гг. Москва: Фонд «Русские витязи», 2020. — 248 с.

210. Веселаго Ф. Исторический очерк 2-го кадетского корпуса 1712—1912 гг.: В 2-х томах. - Санкт-Петербург, 1912. — Т.1. — 652 с.

211. Веселаго Ф. Очерк истории Морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет. Санкт-Петербург, 1852. — 208 с.

212. Вечерський В. Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона. Київ: НДІТІАМ, 2001. — 350 с.

213. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ: Наш час, 2008. — 317 с.

214. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці /Ред.В.Смолій, упор.А. Атаманенко. Київ – Львів – Нью-Йорк – Париж, 2003. — 677 с.

215. Вирський Д. Вишневеччина: перші перемоги та перші соратники (1555-1595 рр.) //Україна в Центрально-Східній Європі. — Київ, 2015. — Вип.5. — С. 108-124.

216. Вирський Д. Йосипа Верещинського проект реєстрового козацького полку 1594 р. //Історіографічні дослідження в Україні. - Київ, 2015. — Вип.26. — С. 112-123.

217. Висковатов А. Историческое обозрение лейб-гвардии Измайловского полка. 1730—1850. Санкт-Петербург,1851. — 430 с.

218. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи //Мазепа: Збірник (Праці Українського наукового інституту, т. 46: Серія історична, кн.5). Варшава, 1938. — Т.1. — С. 106-133.

219. Войтович Л. Європейський фронтир і проблеми початків козацтва //Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. — Львів, 2020. — Вип. 210. — С. 213–234.

220. Востоков А. Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 г. //Киевская старина. — 1890. - №5. — С. 199-226.

221. Гаврилишина Н. Генеральний обозний Семен Васильович Кочубей (1725-1779 рр.) //Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя, 2013. - Вип. XXXVI. – С. 50-54.

222. Гаврилюк І. Приватні війська аристократії в ранньомодерній Європі: поширення і регіональна специфіка //Польські студії. — Київ, 2017. - № 10. — С. 13-27.

223. Гаврилюк І. Приватні війська князя Владислава Домініка Заславського (1618-1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.іст.наук... Київ, 2015. — 20 с.

224. Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648-1649 рр.) //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». — 2013. — Т.3 (116). — С. 14-17.

225. Гадяцька унія 1658 року /Ред.П.Сохань. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України, 2008. — 342 с.

226. Галанов М. Фёдор Шакловитый //Вопросы истории. — 1995. - №3. — С. 155-159.

227. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу //Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. - Київ, 1998. — Т.5. — С. 93-110.

228. Глушок О. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV-XVII ст.). Київ: Пульсари, 2009. — 124 с.

229. Говард М. Війна в європейській історії /Пер.з англ. А.Яковини. Київ: Мегатайп, 2000. — 166 с.

230. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). Дніпропетровськ, 2004. — 416 с.

231. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. — 270 с.

232. Горобець В. “Волимо царя східного...” Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. — 462 с.

234. Горобець В. “Всякіе полковые уряды”. Полкова старшина Гетьманату як владний інститут і соціальна група //Соціум. Альманах соціальної історії. - Київ, 2017. — Вип. 13-14. — С. 11-40.

235. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2017. — 247 с.

236. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — 533 с.

237. Горобець В. Іван Нечай та українсько-російські суперечки за Білорусь (1654-1659 рр.) //Український історичний журнал. — 1998. - № 2. — С. 26-39.

238. Горобець В. Козацький гетьманат в соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроєвої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 //Молода нація. — 2000. - № 1. — С. 40-61.

239. Горобець В. Малі соціальні та соціопрофесійні групи Гетьманату: “курінчики”, “стрільці”, “протекціянти”, “дворяни” etc. //Соціум. Альманах соціальної історії. - Київ, 2008. — Вип.8. — С. 184-201.

240. Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневілля. — К., 2024. — 320 с.

241. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — 95 с.

242. Горобець В. Полковник Війська Запорозького та його влада //Український історичний журнал. — 2014. - № 4. — С. 50-70.

243. Горобець В. Право вільної елекції полковника Війська Запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями //Український історичний журнал. — 2015. - № 5. — С. 70-91.

244. Горобець В. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: ралець, чинш, «вина панська», «добровільні роботизни» та інші прояви публічної поваги //Україна в Центрально-Східній Європі. — Київ, 2017. — Вип.17. — С. 80-98.

245. Горобець В. Соціальні аванси та матеріальні вигоди від посідання полкового уряду в Гетьманаті: шляхетство, маєтності, соболі //Український історичний журнал. — 2017. - № 4. — С. 20-37.

246. Горобець В. Старшина Гетьманщини: неслужбовий вимір службової кар'єри провідної соціальної верстви //Український історичний журнал. — 2012. - № 4. — С. 52-66.

247. Грибовський В. Військова система Ногайської орди та її реститути у причорноморських ногайців //Гуманітарний журнал. — 2012. - № 2-3. — С. 127-146.

248. Грибовський В. Запорозьке козацтво і чоловічі союзи Кавказу та Центральньої Азії в компаративній перспективі //Гілея: Науковий вісник. — 2011. — Вип. 52. — С. 116–130.

249. Грибовський В. Козакування литовсько-руської знаті в XVI ст.: меритократичний інструмент задля аристократичного результату //Scriptorium nostrum. — 2018. - № 2 (11). — С. 199-216.

250. Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства //Україна в Центрально-Східній Європі. — Київ, 2008. — Вип.8. — С. 139-171.

251. Грушевський М. Історія України-Руси. - Київ: Наукова думка, 1995. — Т.8. — 233 с.

- Т.9. ч.1. Київ: Наукова думка, 1996. — 869 с.

- Т.9. ч.2. Київ: Наукова думка, 1997. — с.871 — 1630.

- Т.10. Київ: Наукова думка, 1998. — 594 с.

252. Грушевський О. Глухів і Лебедин //Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 1909. — Т. 92. — С. 21-65.

253. Гузенко Ю. До проблеми «батового» козацького строю XVII століття //Воєнна історія. — 2013. - № 1 (67). — С. 60-65.

254. Гузенко Ю., Войтенко А. Деякі аспекти використання ручної вогнепальної зброї українським козацтвом у середині XVII ст. //Емінак: Науковий щоквартальник. — 2007. - № 2 (2). — С. 20-33.

255. Гурбик А. Основні етапи та наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. //Terra Cossacorum: Студії з давньої та нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова /Ред. В.Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 196-222.

256. Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656-1657 рр.) //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Київ, 2000. — Вип.7. — С. 69-78.

257. Гурбик А. Українське військо у війні Раднотської коаліції проти Польщі: від Кракова до Бреста //Україна в Центрально-Східній Європі: Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. - Київ, 2005. — Вип.5. — С. 315-334.

258. Гурбик А. Українсько-російські політичні відносини в період Раднотської системи (1656-1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — Т.2. — С. 205 — 232.

259. Гурбик А. Юрій Немирич //Полководці Війська Запорозького. - Київ, 2004. — Кн.2. — С. 138-148.

260. Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. — 312 с.

261. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.). – К., 2019. – 205 с.

262. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. кордони, населення, право. Київ: Основи, 1996. — 224 с.

263. Гуржий А. Эволюция феодальних отношений на Левобережной Украине в первуй половине XVIII в. – Киев: наукова думка,1986. — 134 с.

264. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. — 347 с.

265. Дзюба О. Українські студенти в німецьких університетах XVIII ст. //Діалог: Історія, політика. економіка: Науковий і політичний журнал. — 2000. - №1. — С. 92-95

266. Доба Богдана Хмельницького: Збірник наукових праць. Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. — 285 с.

267. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. Нью-Йорк, 1985. — 712 с.

268. Драганенко В. Система оборони південно-східного прикордоння Поділля в середині XVII ст. //Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. — Кам’янець-Подільський, 2013. — Вип.6. — С. 461-466.

269. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ: Видавництво АН УРСР, 1959. — 532 с.

270. Дядиченко В. Участь українських козацьких полків у азово-дніпровських походах 1695-1696 рр. //Наукові записки Інституту історії України АН УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 160-180.

271. Дядиченко В. А. Украинское казацкое войско в конце XVII - начале XVIII вв. //Полтава (к 250-летию Полтавского сражения). Сборник статей. Москва: Издательство АН СССР. — С. 246-268.

272. Єрмоленко О. Відносини України з Молдавією в період Визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.) //Наукові записки Інституту історії АН УРСР. — 1952. — Т. 4. — С. 205-234.

273. Єршов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. //Записки Ніжинського інституту народної освіти. - Ніжин, 1926. — Кн.6. — С. 81-125.

274. Епифанов П. Учение и хитрость ратного строения пехотных людей //Ученые записки кафедры истории СССР МГУ. — 1954. — Вип. 157. — С. 77-98.

275. Жолтовський П. Художне лиття на Україні в XIV-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1973. — 177 с.

276. Зайцев В. К вопросу о монетах Богдана Хмельницкого // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Навуковы зборнік. — Мінск, БДУ, 2008. — Вып.4. — С. 178-181.

277. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Збірник наукових статей. Київ-Запоріжжя: ІНПУ,1997. — 250 с.

278. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. Дніпропетровськ: ПП „Ліра ЛТД”, 2007. — 380 с.

279. Заруба В. Архів компанійського полковника Іллі Новицького //Київська старовина. — 1992. - № 4. — С. 12-19.

280. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. — 462 с.

281. Зноско-Боровский Н. История лейб-гвардии Измайловского полка: 1730—1880. Санкт-Петербург, 1882. — 334 с.

282. Золотарев В., Межевич М., Скородумов Д. Во славу отечества российского: (Развитие военной мысли и военного искуства Росии во второй половине XVIII в.). Москва: Воениздат, 1984. — 336 с.

283. Іваненко А. До питання про розміщення московського військового гарнізону в Києві в 1654 році //Гілея:Науковий збірник. — 2013. — Вип.71. — С. 41-46.

284. Іваненко А. До питання чисельності особового складу царських гарнізонів Лівобережної України після укладення “Московських статтей” 1665 року //Гілея: Науковий збірник. — 2014. — Вип.85. — С. 5-8.

285. Іваненко А. “...И царское величество в Умань воеводу пошлет” (До питання запровадження московських гарнізонів на Правобережній Україні //Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова. - Київ, 2016. — Серія 06: Історичні науки, вип.14. — С. 5-13.

286. Іваненко А. Проблема розміщення царських гарнізонів на теренах Гетьманщини у контексті українсько-московських відносин 50-х років XVII ст. //Гілея: Науковий збірник. — 2013. — Вип.79. — С. 15-19.

287. Іванюк Я. Місто-фортеця Переволочна (Полтавського полку) у XVII–XVIII ст. //Український історичний журнал. — 1978. - № 7. — С. 106–110.

288. Ігнатенко І. Укріплення Чернігівської фортеці XV–XVIII ст. за історичними та археологічними джерелами //Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. — Київ, 2013. - Вип.22, ч.1. — С. 3-6.

289. Игнатьева А. К вопросу о потерях украинских казаков Ивана Мазепы во время осады и штурма турецкой крепости Казикермен в 1695 г. //Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. — СПб., 2013. - №1. — С. 213-223.

290. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. - Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — Тт. 1-2.

291. Казачество в тюркском и славянском мирах: коллективная монография /Ред. В.Грибовский, В.Трепавлов. Казань: Институт археологии им. А.Х. Халикова АН РТ, 2018. — 804 с.

292. Казіміров Д. З історії артилерії Менської сотні Чернігівського полку доби Гетьманщини //Воєнна історія. — 2010. - №5 (53). — С. 30-36.

293. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький /Пер.з польськ. І.Сварник. Перемишль-Львів, 1996. — 326 с.

294. Кентржинський Б. Мазепа /Пер.з шведської О.Король. Київ:Темпора, 2013. — 495 с.

295. Киселев М., Кочегаров К., Лазарев Я. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700–1760-х гг. Исследование и источники. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2022. — 1244 с.

296. Киселев М., Лазарев Я. Военно-административные преобразования в «Малой России» накануне шведского вторжения 1708 года //Славяноведение. — 2018. - № 2. — С. 31–49.

297. Киселев М., Лазарев Я. Военно-служилые корпорации Юго-Запада и мобилизационная политика российского правительства в 1740-е - начале 1760-х гг. //Славянский альманах-2019. — Москва, 2019. — Вып. 3-4. — С. 81-106.

298. Киселев М., Лазарев Я. Историографический призрак “Украинской дивизии”: к вопросу о российско-украинских отношениях в 1706-1708-х годах //Славяноведение. — 2013. - № 2. — С. 41-50.

299. Ковалевська О. Зображення крізь віки: іконографія козацької старшини XVII – XVIII ст. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — Ч. 1- 2. — 314+330 с.

300. Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний //Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Маазепи та 10-річчя заповідника “Гетьманська столиця”. Ніжин, 2006. — С. 72-94.

301. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці //Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць. Глухів, 2006. — С. 82-89.

302. Коваленко О. Полтава XVII – XVIII століть. Київ, 2015. — 232 с.

303. Коваленко Ю. Глухівські фортифікаційні споруди //Сіверщина в історії України. — 2013. — Вип.6. — С. 42-49.

304. Ковалець Т. «А було тих порожніх городищ… велика сила»: стародавні оборонні укріплення України та козацька польова фортифікація у повстаннях 20–30-х рр. XVII ст. //Буковинський журнал. — 2013. - №2. — С. 161-163.

305. Ковалець Т. Організаційна структура Запорозького війська у повстаннях 20-30-х рр. XVII ст. в Україні //Іван Огієнко і сучасна наука і освіта: Науковий збірник. — Кам’янець-Подільський, 2012. — Вип.9. — С. 39-46.

306. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ: Критика, 2004. — 351 с.

307. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. Київ: Основи, 1996. — 317 с.

308. Козубовський Г. Проблема карбування власної монети в Україні в XVII ст. //Магістеріум. Археологічні студії. — 2001. — Вип.6. — С. 38-44.

309. Кондратьєв І., Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військово-службової спільноти у XV–XVII ст.: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. Харків, 2005. — 15 с.

310. Кондратьєв І. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). Чернігів, 2005. — 152 с.

311. Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ, 1999. — 109 с.

312. Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. — 305 с.

313. Костомаров Н. Мазепа. Москва: Республика, 1992. — 335 с.

314. Костомаров Н. Руина. Москва: Чарли, 1995. — 797 с.

315. Котляр Н. Кладоискательство и нумизматика. Киев: Наукова думка, 1974. — 128 с.

316. Котляр М. Чи карбував Богдан Хмельницький свою монету? //Українська нумізматика і боністика. — 2000. - №1. — С. 42-47.

317. Кочегаров К. Посольство Артамона Матвеева к гетману Богдану Хмельницкому в 1657 г. //Российская история. — 2018. - № 3. — С. 114–120.

318. Кочегаров К. Потери Войска Запорожского в Чигиринской кампании 1678 г. //Единорог: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. — Москва: Квадрига, 2011. — Вып.2. — С. 348-431.

319. Кочегаров К. Русское правительство и право гетмана И.С.Мазепы назначать казацких полковников Войска Запорожского: казус Ивана Черныша 1707 года //Славяноведение. — 2016. - № 2. — С. 29-40.

320. Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681-1687 гг. Москва, 2012. — 224 с.

321. Кочегаров К. Спроби реформування військової організації городових полків у 1707-1708 рр. //Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — С. 340-358.

322. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. Київ: Стилос, 2002. — 182 с.

323. Кривошея В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. — 792 с.

324. Кривошея В. Полковник Дмитро Чечель і його рід //Наукові записки з історії України Кіровоградського державного педагогічного університету ім.В.К.Винниченка. — 1997. — Вип.6. — С. 10-12.

325. Кривошея В. Українська козацька старшина. - Київ: ІПЕВ, 1997. — Ч.1. — 103 с.

326. Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О., Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2009. — 431 с.

327. Кривошея В., Кривошея І. Палії, Самусі, комонники //Сіверянський літопис. — 1998. - № 4. — С. 11-16.

328. Кривошея І. Козацька старшина Переяславського полку (1648-1782): Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд.іст.наук. – К., 1998. — 16 с.

329. Кривошея І. Неурядова старшина та урядники Переяславського полку за присягами 1676 та 1682 рр. //Гілея: Науковий збірник, спецвипуск. - Київ, 2011. — С. 76-82.

330. Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII -XVIII ст.). Біла Церква: Вид.О.Пшонківський, 2016. — Т.1-2. 530+730 с.

331. Кривошея І. Польський інститут “товаришів хоругв” і запорозька традиція другої половини XVI — першої половини XVII століть як чинники формування неурядової старшини козацької держави //Studia historyczno-wojskowe. - Zabrze, 2015. — T.5. — S. 11-31.

332. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: Статті і матеріали. Київ: Критика, 2006. — 472 с.

333. Крип’якевич І. Адміністративний поділ України 1648-1654 рр. //Історичні джерела та їх використання. - Київ, 1964. — Вип.1. — С. 123-148.

334. Крип’якевич І. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. — 408 с.

335. Крип’якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький /Упор. І.Сварник. Львів: Апріорі, 2021. — 248 с.

336. Крупницький Б. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Київ: Україна, 2003. — 240 с.

337. Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618-1678) //Праці Українського історично-філологічного товариства у Празі. — Прага, 1944. — Т.5. — С. 42-46 .

338. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Київ: Україна, 2004. — 288 с.

339. Кулаковський П. Шляхта українських воєводств Речі Посполитої і Гадяцька унія //Великий проект: 360 річниця Гадяцької унії 1658-2018 (Анотації доповідей міжнародної наукової конференції). Київ, 2018. — С. 52-55

340. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. Київ: Темпора, 2006. — 496 с.

341. Курбатов О. Военные реформы в России второй половины XVII века: Конница. Москва: Квадрига, 2017. — 301 с.

342. Курбатов О. Организация и боевые качества русской пехоты “нового строя” накануне и в ходе русско-шведской войны 1656-1658 гг. //Архив русской истории: Сборник Российского государственного архива древних актов. - Москва, 2007. — Вып.8. — С.157-197.

343. Курукин И. На пути в Индию. Персидский поход 1722-1723 гг. Москва: Фонд «Русские Витязи», 2015. — 264 с.

344. Кушкумбаев А. Военное дело казахов в XVII – XVIII веках. Алматы: Дайк Пресс, 2001. — 172 с.

345. Лавринович М., Федюкин И. Сухопутный Кадетский корпус в Санкт-Петербурге (1730-е) и его берлинский прообраз //"Регулярная академия учреждена будет...": Образовательные проекты в России в первой половине XVIII века. Москва: Новое издательство, 2015. — С. 264-316.

346. Лавров А. Регентство царевны Софьи Алексеевны: Служилое общество и борьба за власть в верхах Русского государства в 1682-1689 гг. Москва, 1999. — 298 с.

347. Лазарев Я. "Глаза и руки ли государевы?": роль резидентов при гетманском дворе в контексте российско-украинских отношений в 10-е гг. XVIII в. //Исторический вестник. — 2013. — Т.6 (153). — С. 82-111.

348. Лазарев Я. Проблема соотношения Киевской губернии и Гетманской Украины в годы петровских реформ в российской историографии //Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «История. Политология. Экономика. Информатика». — 2012. - №13 (132), вып.23. — С. 89-98.

349. Лазарев Я. Проект экономических преобразований на Гетманской Украине генерала И. Б. Вейсбаха 1733 г. //Славянский альманах-2016. — Москква, 2016. - Вып. 3-4. — С. 56-78.

350. Лазарев Я. Российское правительство и украинская казацкая элита: особенности взаимоотношений в период функционирования Малороссийской коллегии (1722–1727) //Славяноведение-2016. — Москва, 2016. - № 4. — С. 41-51.

351. Лазаревский А. Антон Танский, полковник киевский (1712-1734 гг.) //Киевская старина. — 1894. - № 4. — С. 146-151.

352. Лазаревский А. Лохвицкий исторический сборник. Киев, 1906. — 409 с.

353. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.1: Полк Стародубский. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1888. — 470 с.

– Т.2: Полк Нежинский. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1893. — 521 с.

- Т. 3: Полк Прилуцкий. Киев: Тип. К. Н. Милевского, 1893. — 426 с.

354. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России, ч.2. Санкт-Петербург, 1861. — 642 с.

355. Ленченко В. История и топография Чигирина в XVII веке //Гордон П. Дневник. 1677-1678 /Пер.с англ. Д.Федосов. Москва: Наука, 2005. — С. 160-184.

356. Леп’явко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). Запоріжжя: Тандем-У, 2001. — 64 с.

357. Леп’явко С. Проект колонізації Придніпров'я П. Грабовського (1596 рік) //Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 1999. — Вип.VII. – С. 15-19.

358. Леп’явко С. Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) //Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Київ, 2000. — Вип.1. — С. 143-158.

359. Липа К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації X–XVII ст.). Київ: Наш час, 2007. — 183 с.

360. Липа К. Теорія архітектури, містика і війна. Київ: Laurus, 2016. — 152 с.

361. Липинський В. Генерал артилерії Великого кн.Руського //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 1909. — Т.87. — С. 38-43.

362. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті //В’ячеслав Липинський, Твори. Архів. Студії, т.3. Філадельфія: Східно-європейський дослідний інститут ім.В.К.Липинського, 1991. — 346 с.

363. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького //В’ячеслав Липинський, Твори. Архів. Студії, т. 2. Історична секція. Філадельфія, Пенсильванія, 1980. — 637 с.

364. Лоський І. Юрій Немирич — канцлер Великого Князівства Руського //Хроніка-2000. — 1995. - №1. — С. 119-135.

365. Лузанов П. Сухопутный Шляхетный кадетский корпус (Ныне 1-й кадетский корпус): Исторический очерк. Вып.1. Санкт-Петербург: Книгопечатня Шмидт, 1907. — 189 с.

366. Луппов С. Книга в России в первой четверти XVIII века. Ленинград, 1973. — 374 с.

367. Луппов С. Книга в России в послепетровское время. 1725-1740. Ленинград, 1976. — 378 с.

368. Максимович Г. Обучение грамоте и воинской экзерциции в Старой Малороссии в конце XVIII века //Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Киев, 1913. — Т.23. — С. 89-142.

369. Малов А. Конница нового строя в русской армии в 1630-1680-е годы //Отечественная история. — 2006. - №1. — С. 118-131.

370. Малов А. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории, 1656-1671 годы. Москва: Древлехранилище, 2006. — 624 с.

371. Мальченко О. Арсенали українських замків XV- середини XVII ст. Київ, 2004. — 398 с.

372. Мальченко О. Київський артилерійський арсенал у другій половині XVII ст. Київ: ІУАД, 2017. — 528 с.

373. Мальченко О. Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV – XVIII ст.). Київ, 2009. — 284 с.

374. Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV - середині XVII ст. //Україна в Центрально-Східній Європі. — Київ, 2002. — Вип.2. — С. 210-231.

375. Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. Київ, 2007. — 160 с.

376. Маслійчук В. Здобутки та ілюзії. Освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII - початку XIX ст. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2018. — 539 с.

377. Маслійчук В. Потреба у шляхетській освіті. Вихідці з України у Сухопутному кадетському корпусі часів Розумовських (1740-ві — 1764 рр.) //Емінак: Науковий щоквартальник. — 2016. - №3 (15). — С. 17-21.

378. Масловский Д. Русская армия в Семилетнюю войну, вып.1. Москва, 1886. — 678 с.

379. Матвеев П. Батуринский переворот 13-го марта 1672 года //Русская старина. — 1903. - № 9. — С. 667-690.

380. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. Київ-Полтава, 1995. — 312 с.

381. Медведський В. Генеральний осавул Яків Якубович та його військова діяльність //Матеріали XII міжнародної міждисциплінарної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2015: Історія». Київ, 2015. — С. 290–293.

382. Медведський В. Діяльність уряду генерального осавула за гетьмана Богдана Хмельницького //Дні науки історичного факультету, присвячені 180-річчю заснування Київського університету. Київ, 2014. — С. 64-68.

383. Медведський В. Інститут генеральних осавулів у Гетьманщині в середині XVII – кінця XVIII ст. //Матеріали XII міжнародної міждисциплінарної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Шевченківська весна 2014: Історія». Київ, 2014. — С. 104–107.

384. Мельник Л. До питання про титул “Гетьман Війська Запорозького” //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. — Вип.7. — С. 156-165

385. Мельник Л. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.). - Київ, 1995. — 104 с.

386. Мельник Л. Правління гетьманського уряду (1733-1735 рр.) //Український історичний журнал. — 2001.- № 5. — С. 81-91.

387. Миллер Д. Голштинские наборы в Малороссии //Киевская старина. — 1892. - №9. — С. 293-312.

388. Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство. Киев, 1897. — 133 с.

389. Милюков П. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. Санкт-Петербург, 1905. — 736 с.

390. Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія, 2004. — 83 с.

391. Мицик Ю. Умань козацька і гайдамацька. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія, 2002. — 186 с.

392. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія, 2007. — 390 с.

393. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. /За ред. В.Брехуненка. – Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.Грушевського, 2018. — 344 с.

394. Модзалевский В. Малороссийский родословник, т.1: А-Д. Киев, 1908. — 541 с.

- Т.2: Е-К. Киев, 1910. — 746 с.

- Т.3: Л-О. Киев, 1912. — 930 с.

- Т.4: П-С. Киев, 1914. — 944 с.

- Т.5, вип.1-5. Київ, 1996-2004. — 96+92+80+80+100 с.

395. Модзалевский В. Судьба малороссийских пушкарей //Труды Черниговской губернской учено архивной комиссии. — Чернигов, 1915. — Вып.11. — С. 13-22.

396. Моця Б. «Козацька фортифікація Лівобережної України //Нові дослідження пам’яток археології козацької доби в Україні. — Київ, 2003. — Вип.12. — С. 156–162.

397. Мышлаевский А. Крепости и гарнизоны южной России в 1718 году: извлечение из современного отчёта Киевской губернии. Санкт-Петербург, 1897. — 62 с.

398. Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв., т.1, вып.3. Прага, 1924. — 217 с.

399. Назаренко В. Київський гарнізон у XVIII ст.: структура та функції //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — 2013. — Вип.4. — С. 48-50.

400. Назаренко В. Реформы гарнизонных войск Российской империи XVIII в. (на примере Киевского гарнизона) //Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. — 2015. — Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія, №2 (197). — С. 46 – 52.

401. Назаренко В. Артилерійські формування київського гарнізону (друга половина XVII–XVIII ст.): управління, організація, особовий склад //Гілея: науковий вісник. - Київ, 2014. - Вип. 82. - С. 9-13

402. Назаренко В. Побутові умови та господарство Київського гарнізону у другій половині XVII – XVIII ст. //Етнічна історія народів Європи. — 2015. — Вип.45. — С. 21-26.

403. Назаренко В. Російський гарнізон м.Києва (друга половина XVII – XVIII ст.): військово-політичний та соціально-економічний аспекти діяльності: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ, 2015. — 18 с.

404. Нерода В., Нестеренко В. Ще раз до питання про замок Д. Вишневецького у Черкасах //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Київ, 2008. — Вип.17. — С. 9-15.

405. Нечитайло В. Українські монети Визвольної війни періоду 1648-1654 рр. та монети Петра Дорошенка періоду 1665-1676 рр. //Матеріали Міжнародної практичної конференції «Грошовий обіг табанківська справа в Україні: минуле та сучасність». Львів, 2004. — С. 224-225.

406. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. — 464 с.

407. Оглоблин О. Люди старої України. Острог-Нью-Йорк, 2000. — 456 с.

408. Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року //Український історик. — 1965. - №1-2. — С. 5-13; №3-4. — С. 11-16.

409. Оглоблин О. Ханенки (Сторінка з історії українського автономізму XVIII-го століття). Кіль: Культурно-наукове видавництво Т.Омельченко-Ю.Тищенко, [б.д.]. — 12 с.

410. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII – XVIII вв. В: Праці комісії для виучування західно-руського та вкраїнського права, вип.2. Київ, 1926. — 303 с.

411. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. Мюнхен, 1948. — 231 с.

412. Окиншевич Л. Приказ “Малые России” Московської держави XVII ст. //Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права, вип.1 (Київ, 1925). — С. 108-121

413. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII – XVIII ст. Ч.2: Рада старшин. Додатки в: Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права, вип.8. Київ, 1930. — 352 с.

414. Олянчин Д. Із матеріялів до українсько-німецьких політичних зносин другої половини XVII в. //Записки Українського наукового інституту. - Берлін, 1927. — Т.1. — С. 113-139.

415. Олянчин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 1937. — Т.154. — С. 39-69.

416. Олянчин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. //Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. — Львів, 1931. — Т.151. — С. 1-29.

417. Павленко С. Міф про Мазепу. Чернігів: Сіверянська думка, 1998. — 245 с.

418. Павленко С. Оточення Івана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. — 602 с.

419. Панашенко В. Бунчукові товариші //Київська старовина. — 1997. - № 5. — С. 24-40.

420. Панашенко В. З історії національних державних інституцій: Генеральна військова канцелярія //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво (збірник статей). Київ: Генеза, 1998. — С. 252-262

421. Панашенко В. Навчання козацьких дітей грамоти і військової справи на Лівобережній Україні у XVIII ст. //Український історичний журнал. — 1972. - №2. — С. 103-108.

422. Панашенко В. Значкові товариші //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ, 2000. — Вип.7. — С. 165-174.

423. Паншенко В. Полкове управління в Україні (середина XVII – XVIII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. — 74 с.

424. Парацій В. Фортифікаційні споруди правобережних земель Середнього Подніпров’я першої половини XVII ст. //Нові дослідження пам’яток археології козацької доби в Україні. — Київ, 1997. — Вип.6. — С. 38–44.

425. Пенской В. От лука к мушкету. Вооруженные силы Российского государства во второй половине XV – XVII вв.: Проблемы развития. Белгород: Издательство БелГУ, 2008. — 152 с.

426. Перналь А. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648-1659. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2013. — 398 с.

427. Петровський М. До історії путивельських «чехів» //Науковий збірник за рік 1928: Записки Українського наукового товариства в Київі (тепер Історичної секції Всеукраїнської Академії наук, том XXVII). - Київ: Державне видавництво України, 1928. — С. 67-70.

428. Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII віку //Східний світ. — 1997. - №1-2. — С. 206-215.

429. Петровський М. Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького? //Записки Історичної секції ВУАН. — Київ, 1925. — Т. 19. — С. 120-123.

430. Петрухинцев Н. К характеристике формирований “нового строя” накануне военных реформ Алексея Михайловича //Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды Четвертой Международной научно-практической конференции. - Санкт-Петербург, 2013 . — Ч.III. — С. 502-523.

431. Петрухинцев Н. «Разрядная» военная реформа Алексея Михайловича и ее влияние в 1658-1660 гг. На южные служилые «Города» России (по материалам городов Липецкого края) //История: факты и символы. — 2018. - № 3. — С. 106-129.

432. Петрухинцев Н. “Финансы войны” и офицерский корпус полков “нового строя” в военной реформе Алексея Михайловича (1663) //Quaestio Rossica. — 2014. - № 2. — С. 263-292.

433. Петрухинцев Н. Царствование Анны Иоанновны: формирование внутриполитического курса и судьбы армии и флота 1730-1735 г. Санкт-Петербург: «Алетейя», 2001. — 349 с.

434. Пилипенко В. Гімназія справжньої доблесті: ідея лицарської школи у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. //Сіверянський літопис. — 2013. - №3. — С. 3-7.

435. Пилипенко В. Проекти лицарської школи в Україні у польській публіцистиці середини XVI – середини XVII ст. //Сіверщина в історії України. — 2013. — Вип.6. — С. 169-172.

436. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казиміра 1663-1664 рр. //Сіверянський літопис. — 1999. - № 5. — С. 15-24.

437. Пирог Р. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века //Отечественная история. — 2003. - № 2. — С. 162-168.

438. Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – 140 с.

439. Путро О. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.). - Київ: АКККіМ, 2008. — Ч. 1-2. — 239+287 с.

440. Путро О. Українське козацьке військо //Київська старовина. — 1997. - № 6. — С. 3-33; 1998. - № 1. — С. 3-25.

441. Рабинович М. Полки петровской армии 1698–1725: Краткий справочник. Москва: Советская Россия, 1977. — 112 с.

442. Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 років. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. — 196 с.

443. Рогожин А. Генералы полков “нового строя” в 1650 – 1690-е годы //Русская военная элита: Сборник материалов научной конференции. Севастополь, 2015. — С. 79-96.

444. Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини //Архівна справа. — 1927. — Кн.2/3. — С. 57–62.

445. Савчук Ю. “Війська Запорозького воїн знаменитий”: витоки, сутність та еволюція державного герба Українського Гетьманату //Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII – XVIII ст. у 2 кн., кн.1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. — С. 497-515.

446. Савчук Ю. З історії формування прапорових традицій Ніжинського полку (друга половина XVIII ст.) //Спеціальні історичні дисципліни: питанння теорії та методики. - Київ, 2004. — Вип.11. — Ч.1. — С. 56-57.

447. Савчук Ю. К вопросу о знаменной реформе К. Разумовского 1755 – 1764 гг. //Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция: Москва, 17 – 21 апреля 2000 г.: Тезисы докладов и сообщений. Москва, 2000. — С. 217 – 219.

448. Савчук Ю. Національний герб та формування прапорничої традиції в Україні-Гетьманщині (на матеріалах Лубенського полку XVIII ст.) //Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ, 2010. — С. 1075-1076.

449. Савчук Ю. Сотенні прапори Чернігівського полку другої половини XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни: питанння теорії та методики. - Київ, 2005. — Вип.12. — Ч.2. — С. 6-25.

450. Сагановіч Г. Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI – XVII стст. Мінск, 1994. — 79 с.

451. Сас П. Воєнний промисел запорозьких козаків (перша половина XVII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). - Київ, 2007. — Вип.7. — С. 167-196.

452. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998. – 296 с.

453. Свєшніков І. Битва під Берестечком. Львів: Слово, 1992. — 304 с.

454. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького. Київ: Аграрна наука, 1996. — 254 с.

455. Сердюк І. Полкових городов обиватели: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2011. – 304 с.

456. Сидоренко В. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. //Праці Київського державного історичного музею. - Київ, 1958. — Вип.1. — С. 99-118.

457. Ситкарева О. Киевская крепость XVIII – XIX вв. Київ, 1997. — 200 с.

458. Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: историко-юридический очерк. Одесса: Техник, 1909. — 436 с.

459. Слабченко М. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII столетиях, т.4: Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII- XVIII вв. Николаев: Государственное издательство Украины, 1925. — 325 с.

460. Слабченко М. Чи була в Гетьманщині своя монета //Науковий збірник за 1925 рік. Записки Українського наукового товариства в Києві історичної секції ВУАН, т.XX. Київ: Державне видавництво України, 1926. — С. 64-66.

461. Славутич Є. До історії козацького мундиру в Гетьманщині //Військово-історичний альманах. — 2009. — Ч.2 (19). — С. 69-103; 2010. — Ч.1 (20). — С. 72-87.

462. Славутич Є. «Одностроі гвардійської сторожі гетьмана Кирила Розумовського», Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць, ч.7 (Київ, 2004): 161-185.

463. Славутич Є. Озброєння козацького війська Гетьманщини у XVIII ст. //Військово-історичний альманах. — 2008. - №1 (16). — С. 130-154.

464. Смолій В., Степанков В., Богдан Хмельницький: соціально-політичний портрет. Київ: Либідь, 1995. — 624 с.

465. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: особистість в реаліях епохи / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Центр історичної політології. – К.: Парламентське видавництво, 2021. – 792 с.

466. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII–XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.: Альтернативи, 1997. – 367 с.

467. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1676 рр.) / НАН України. Інститут історії України. - К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. - 447 с.

467. Смолій В., Степанков В. Феномен Української національної революції XVII ст.: компаративні та евристичні проекції / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2019. – 374 с.

469. Соболевский А. Переводная литература Московской Руси XIV - XVII веков. Библиографические материалы. Санкт-Петербург, 1903. — 460 с.

470. Сокирко О. Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648-1781 рр.) //Український історичний журнал. — 2012. - № 4. — С. 35-51.

471. Сокирко О. Військова політика Івана Мазепи кінця XVII ст. //Вісник Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Серія «Історія». — 2004. — Вип.71/72. — С. 103-108.

472. Сокирко О. Гарматний парк Лівобережної Гетьманщини першої половини - середини XVIII ст. //Історія давньої зброї. Дослідження 2016: Збірник наукових праць. Київ, 2017. — С. 408-422.

473. Сокирко О. Гетьманські "німці": війська іноземного автораменту другої половини XVII - початку XVIII ст. //Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. - Київ, 2011. — Вип.11. — С. 246-268.

474. Сокирко О. Жовніри на продаж. Вербунок іноземних найманців у Козацькому Гетьманаті у 50-70-х рр. 17 ст. //Емінак: науковий щоквартальник. — 2024. - № 2 (46). — С.9-28.

475. Сокирко О. Західноєвропейські військові практики і технології в Україні XVIII століття //Європейські історичні студії. – Київ, 2019. – Вип.13. – С.183-202.

476. Сокирко О. Драгунські формування в збройних силах Гетьманщини середини — другої половини XVII ст. //Сторінки історії. — 2024. — Вип.58. — С.21-40.

477. Сокирко О. Іван Мазепа як ранньомодерний володар //Український історичний журнал. — 2024. — № 5 (578). — С. 40—61.

478. Сокирко О. Канцелярія та архів Генеральної артилерії Гетьманщини середини XVII — кінця XVIII ст. //Київська старовина. — 2012. - № 2. — С. 38-50.

479. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764 [Cossack Mars: the State and the Army of the Cossack Hetmanate During the Military Revolution, 1648-1764]. - Київ: Темпора, 2023. - 912 с.

480. Сокирко О. Конотопська битва 1659 р.: Тріумф в час Руїни. Київ: Темпора, 2008. — 69 с.

481. Сокирко О. Малоросійська регулярна рота 1733-1739 рр. //Київська старовина. — 2010. - №5. — С. 17-28.

483. Сокирко О. «Малоросійська ручниця» і переозброєння козацького війська 1728—1750 рр. //Київська старовина. — 2005. — № 6. — С.3-12.

484. Сокирко О. Міста, фортеці, гарнізони. Фортифікаційно-оборонні стратегії в Козацькому Гетьманаті доби "мілітарної революції" //Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. - 2017. - № 4. - С. 89-113.

485. Сокирко О. Мобілізаційні можливості у війні за "польську спадщину" 1733-1735 рр. //Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Серія "Історія". — 2010. — Вип. 101. — С. 39-41.

486. Сокирко О. Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII – першої третини XVIII ст. //Спеціальні історичні дисципліни. — Київ, 2011. — Вип.19. — С. 122-134.

487. Сокирко О. На варті булави. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII — другої половини XVIII ст. Київ: Темпора, 2018. — 184 с.

488. Сокирко О. Наймити в козацькому війську другої половини XVII – середини XVIII ст. (до постанови проблеми) //Збірник Харківського історико-філологічного товариства. — Харків. 2011. — Т.14. — С.120-128.

489. Сокирко О. Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст. //Східний світ. - 2023. - №4. — С.39-58.

490. Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита козацька: військово-політичні паралелі середини XVII – XVIII ст. //Польсько-українська військова співпраця протягом історії, Київ: Дух і Літера, 2018. — С. 94-123.

491. Сокирко О. Сердюцькі полки батуринської залоги 1708 р. //Батуринська старовина, Чернігів, 2009. — С. 158–169.

492. Сокирко О. «Степенный порядок малороссийских чинов» 1742 р. //Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Серія «Історія». — 2014. — Вип.5. — С. 52-55.

493. Сокирко О. Східна Європа і концепт «мілітарної революції»: історіографічні зауваги //Європейські історичні студії. – 2018. – Вип.9. – С.127-144

494. Сокирко О. Устроєві реформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату //Студії та матеріали з ранньомодерної та нової історії Центрально-Східної Європи. - Краків-Київ, 2020. — Т.1. — С. 113-132.

495. Соколовский М. К генеалогии компанейских или охочекомонных полков (1668-1775 гг.) //Журнал Императорского русского военно-исторического общества. — 1913. — Кн.4. — С. 202-206.

496. Софроненко К. Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII – начала XVIII вв. Москва, 1960. — 256 с.

497. Станіславський В. Військо Запорозьке у воєнному протистоянні й мирних переговорах з Кримським ханством у світлі нових даних з документів Івана Мазепи 1691–1694 рр. //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. Київ, 2008. — С. 185-208.

498. Станіславський В. Гетьманщина та Запорозька Січ наприкінці XVII ст.: взаємодія і протистояння на тлі міжнародної ситуації //Українська держава другої половини XVII – XVIII ст.: політика, суспільство, культура. Київ, 2014. — С. 323-339.

499. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686-1699. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 357 с.

500. Степанков В. Зрада королю, чи законне право на виступ? (Козацьке повстання першої половини 1648 р. у сприйнятті Війська Запорозького) //Соціум: Альманах соціальної історії. — К., 2006. — Вип.6. — С. 249-256.

501. Степанков В. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки //Український історичний журнал. — 2003. - № 6. — С. 28-39.

502. Степанков В. Селянська війна 1648 — першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки //Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Київ, 2005. — Вип.5. — С. 286-294.

503. Стороженко А. Иосиф Верещинский, бискуп киевский (1540?–1598 гг.). Его жизнь и литературная деятельность //Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Киев, 1911. — Вып. 1. — С. 1–60.

504. Стороженко А. Стефан Баторий и Днепровские казаки: изследования, памятники, документы и заметки. Киев, 1904. — 327 с.

505. Стороженко І. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII століття , кн. 1: Воєнні дії 1648-1652 рр. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету, 1996. — 326 с.

506. Стороженко Н. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий //Киевская старина. — 1885. - № 7. — С. 430-457.

507. Струкевич О. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII ст.: (Політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996. — 100 с.

508. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”. Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с.

509. Таирова-Яковлева Т. Инкорпорация: Россия и Украина после Переяславской рады (1654-1657 гг.). Киев: Кліо, 2017. — 320 с.

510. Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы //Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Збірник наукових праць /Ред.В.Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. — С.72 — 80.

511. Таирова-Яковлева Т. Состав и численность украинского войска в Русско-польской войне 1654-1656 гг. По документам Малороссийского приказа Российского государственного архива древних актов //Вестник архивиста. — 2018. - № 3. — С. 651-662.

512. Тинченко Я. Від козаків до гусарів. Як було зламано козацькі звичаї у XVIII столітті. Київ: Темпора, 2018. — 213 с.

513. Токарєв С. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. //Література та культура Полісся: збірник наукових праць. - Ніжин, 2011. — Вип. 61. — С. 56–67.

514. Токарєв С. Коропська сотня Ніжинського полку у другій половині XVII–XVIII століть //Сіверянський літопис. — 2007. - № 2. — С. 36–43.

515. Троицкий С. Россия в XVIII веке: Сборник статей и публикаций. Москва: Наука, 1982. — 256 с.

516. Троицкий С. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. Москва: Наука, 1974. — 394 с.

517. Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. — 1096 с.

518. Український Гетьманат: Нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. у 2 кн. Кн.1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. — 610 с.

519. Уманец Ф. Гетман Мазепа. Санкт-Петербург, 1897. — 455 с.

520. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993. — 120 с.

521. Філімонов Д. Новосергіївська фортеця: маловідома пам’ятка Присамар’я кінця XVII – початку XVIII століть //Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. — Київ, 2012. - Вип.21, ч.2. — С. 137-149.

522. Флоря Б. Русское государство и его западные соседи (1655–1661 гг.) Москва, 2010. — 656 с.

523. Фуко М. Наглядати і карати: Народження в’язниці /Пер. з франц. П.Таращук. Київ: Основи, 1998. — 392 с.

524. Фурсов В., Дудина О. Создание и функционирование Белгородского разряда как военно-административной и территориальной единицы России второй половины XVII в. //Viva in tempore. — 2015. — Nr.7. — С. 131-136.

525. Чернов А. Вооруженные силы Русского государства в XV – XVII вв. Москва: Воениздат, 1954. — 222 с.

526. Чухліб Т. Гадяч — гетьманська резиденція Івана Брюховецького у 1663-1668 роках //Краєзнавство. — 2013. - № 2. — С. 31-46

527. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. — 517 с.

528. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2004. — 284 с.

529. Чухліб Т. Іван Мазепа як полководець: військові походи до Хаджибею, Північного Причорномор’я та Криму у 1687 – 1699 рр. //Чорноморська минувшина. — Одеса, 2015. — Вип.10. — С. 3-16.

530. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500-1700-х років. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. — 274 с.

531. Чухліб Т. Козацький устрій Правобережної України (остання чверть XVII ст.). Київ, 1996. — 90 с.

532. Чухліб Т. Козацтво Правобережної України в міжнародних відносинах під час Північної війни 1700 - 1721 рр. //Український історичний журнал. — 2011. - № 1. — С. 4-33.

533. Чухліб Т. "Руїна" Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) //Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. - Київ, 2004. — Вип.4. — С. 473-506.

534. Чухліб Т. Фінансування Війська Запорозького урядами Речі Посполитої та Ватикану в останні чверті XVII ст. //Український історичний збірник. - Київ, 2002. — Вип4. — С. 151-167.

535. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII — початку XVIII ст. Київ: Темпора, 2010. — 146 с.

536. Шамрай Г. Стація в лівобережних містах XVII віку //Науковий збірник за рік 1927: Записки Українського наукового товариства в Київі (тепер Історичної секції Всеукраїнської Академії наук, том XXIV. - Київ: Державне видавництво України, 1927. — С. 39-43.

537. Швидько А. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в отечественных архивохранилищах (вторая половина XVII - середина XVIII в.). Днепропетровск, 1986. — 83 с.

538. Шевченко Ф. Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження) /Ред.В.Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. — 700 с.

539. Шевченко Ф. Серби і болгари в українському козацькому війську XVII- XVIII ст. //Питаня історії та культури слов’ян. - Київ, 1963. — Ч.1. — С. 67-86.

540. Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. Книга 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. - Київ: Либідь, 2005. — 726 с.

541. Щербак В. Запровадження козацьких реєстрів //Магістеріум. Наукові записки. — 2010. — Вип. 41. — С. 6-11.

542. Щербак В. Зростання чисельності українського козацтва (кінець XVI – середина XVII ст.) //Наукові записки Національного університету "Києво-Могилянська академія". — 2001. - Т.19. Історичні науки. — С. 37-41.

543. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVII ст. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2000. — 300 с.

544. Шпитальов Г. Українська ландміліція. Київ, 2013. — 150 с.

545. Шпитальов Г. Українське козацтво у Семилітній війні (1756-1763) //Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. — Дніпропетровськ, 2009. - Вип. 1. — С. 215-224.

546. Шугаєвський В. До питання про грошовий обіг в Україні в XVII віці (Чи була в Україні власна монета?) //Записки Українського наукового товариства в Києві Історичної секції ВУАН. - Київ, 1925. — Т. 19. — С. 55-61.

547. Шугаєвський В. Чи була на Україні в XVII ст. власна монета //Записки Українського наукового товариства в Києві Історичної секції ВУАН. - Київ, 1926. — Т.21. — С. 114-116.

548. Шуст Р. Нумізматика: історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Київ: Знання, 2007. — 376 с.

549. Юрченко О. Переяславська фортеця XVIII ст. //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірник наукових статей. - Київ, 2014. — Вип. 23. — С. 24-34.

550. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків /Пер.з рос.І.Сварника, т.1. Львів: Світ, 1990. — 316 с.

551. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. — 584 с.

552. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — XVII ст. Київ: Критика, 2002. — 415 с.

553. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ: Наукова думка, 1993. - 411 с.

554. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. Київ: Основи, 1998. — 447 с.

555. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII – XVIII віках. Варшава, 1934. — 173 с.

556. Яременко М. “Академіки” та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків: Акта, 2014. — 534 с.

557. Ágoston G. Guns for the Sultan: Military Power And The Weapons Industry In The Ottoman Empire. Cambridge, 2005. – 300 p.

558. Alkan M. The End of Akıncı Corps in the Ottoman Empire //IBAC 2012: 2nd International Balkan Annual Conference: The Balkans at a Crossroads. – Istanbul, 2013. – Vol.2. – P. 492–501.

559. Archer J. The art of War in the Western world. Illinois, 1987. – 740 p.

560. Atwood R. The Hessians: mercenaries from Hessen-Kassel in the American Revolution. Cambridge University Press, 1980. – 308 p.

561. Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej: klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Warszawa: Semper, 2004. – 398 s.

562. Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. Warszawa: WMON, 1957. – 283 s.

563. Bauer M. Nad „Przewagami elearów polskich" Wojciecha Dembołęckiego. O apologetycznym pamiętniku z walk lisowczyków w krajach monarchii habsburskiej podczas pierwszych lat wojny trzydziestoletniej //Napis. – 2005. - Seria IX. – S. 53-64.

564. Bobiatyński K. W cieniu Beresteczka. Działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku //Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2013. - R. 14, nr 3. – S. 7-30.

565. Bracewell C.W. The Uskoks of Senj: Piracy, Banditry, and Holy War in the Sixteenth-Century Adriatic. - Ithaka-London: Cornell University Press, 1992. – 352 p.

566. Burmester H.C. The Recruitment and Use of Mercenaries in Armed Conflicts //The American Journal of International Law. – 1978. – Vol. 72, No. 1. – P. 37-56.

567. Camerota F. Science and Technology in Early Modern Warfare //Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences. - Springer Nature Switzerland AG, 2020. – P. 1-19.

568. Camerota F. When the Dagger became a Compass. The Science of Arms and Fortifications //Fetsungsbau. Geometrie – Technologie – Subliemerung, Bettina Marten, Ulrich Reinich, Michael Korey (Ed.), Lukas Verlag, 2012. – P. 147-158.

569. Carpenter S.D.M. Military Leadership in the British Civil Wars, 1642-1651 // The Genius of this Age. Frank Cass, 2005. – P. 90-118.

570. Chachaj M. Zagraniczna edukacja Radziwiłłów od początku XVI do połowy XVII wieku. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995. – 171 s.

571. Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później //Kwartalnik Historyczny. – 2002. – T.CIX, z.3. — S. 135-146.

572. Ciesielski T. Armia koronna w czasach Augusta III. Warszawa: DiG, 2009. – 631 s.

573. Ciesielski T. Milicje magnackie i ich potencjał militarny w połowie XVIII wieku //Wobec króla i Rzeczypospolitej /Ed.E.Dybaś-Urwanowicz i J.Urwanowicz. Kraków, 2012. – S. 773-792.

574. Ciesielski T. Od Batohu do żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652-1653. Zabrze, 2007. – 334 s.

575. Conway S. Entrepreneurs and the Recruitment of the British Army in the War of American Independence, 1775–1783 //War, entrepreneurs, and the state in Europe and the Mediterranean, 1300-1800 /ed. by J.Fynn-Paul. Brill, 2014. – P.111-130.

576. Czekaj A. Obywatele czy kondotierzy? Postawy obywatwlskie i moralne żolnierzy narodowego autoramentu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie 17 w. //Staropolska sztuka wojenna XVI – XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremie Maciszewskiemu /Red. M.Nagielski. Warszawa: DiG, 2002. – S. 85-101.

577. Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku //Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. - Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1956. – Z. 1. Historia. – S. 49-96.

578. DeVries K. Medieval Mercenaries: Methodology, Definitions, and Problems //Mercenaries and Paid Men The Mercenary Identity in the Middle Ages /Ed. by J.France. Brill, 2008. – P. 43-60.

579. Drozdowski M.R. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648 -1659. Białystok, 2015. – 350 s.

580. Duffy C. The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789, Vol.2. Routledge&Kegan Paul, 1985. – 318 p.

581. Fedyukin I., Gabdrakhmanov S. Cultural capital in Early Modern elite school: The Noble Cadet Corps in St Petersburg, 173-1762 //Journal of Interdisciplinary History. – 2016. – Vol. 46. No.4. – P. 485-516.

582. Ferenc M. Rusini, Ruś i Ukraina w Księgach Hetmańskich Stanisława Sarnickiego //Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. – 2016. – Prace Historyczne Nr. 143, z.2. – S. 266-267.

583. Filipczak-Kocur A. Skarbowość Rzeczypospolitej 1587–1648. Projekty – ustawy – realizacja. Warszawa, 2006. – 438 s.

584. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI – XVII wieku. Geneza i charakter. - Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.

585. Frost R. Potop a teoria rewolucji militarnej //Rzeczpospolita w latach potopu /Red. J.Muszyńskiej i J. Wijaczki. - Kielce, 1996. – S. 147–165.

586. Frost R. The Death of Military Culture? The Citizen Army and the Military Failure of the Polish-Lithuanian Commonwealth 1648-1717 //Gewaltgemeinschaften /Ed.by W.Speitkamp. - Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. – P. 209-230.

587. Frost R. The Northern Wars: War, State and Society in Northeastern Europe 1558-1721. Longman, 2000. – 401 p.

588. Frost R. The Polish-Lithuanian Commonwealth and the ‘Military Revolution’ //Poland and Europe: Historical Dimensions. Selected Essays from the Fiftieth Anniversary International Congress of the Polish Institute of Arts and Sciences of America. - Columbia University Press, New York, 1994. - Vol. 1, East European Monographs 390. – P. 19-47.

589. Frost R. W sprawie zachodnej techniki wojennej w okresie wojen pólnocnych //Miedzy zachodem a wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowozytnej /Ed.by Staszewski, J., Mikulski, K., Dumanowski, J. - Torun: Wydawnictwo Adam Marszalek, 2002. – S. 293-300.

590. Gajecky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. Vol. 1-2. Cambridge, Mass., 1978. – 394+790 pp.

591. Gavryliuk I. Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648-1651. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2019. – 513 s.

592. Gawęda M. Powstanie kozackie 1637. Zabrze, 2007. – 201 s.

593. Gerlach J. Żołnierz łanowy i dymowy w Polsce feudalnej //Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu. - Toruń, 1955. – T. 6, zeszyt 1-4. – S. 73-80.

594. Gładysz A. "Niemcy" - uczestnicy wojny moskiewskiej w wybranych relacjach wyższych dowódców polskich (1609-1612) //Teka Komisji Historycznej. – 2012. – Nr. 9. – S. 32-52.

595. Glete J. War and the State in Early Modern Europe: Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500-1660. Routledge, 2002. – 286 p.

596. Glete J. Warfare, entrepreneurship, and the fiscal-military state //European Warfare, 1350–1750 /Ed. by F.Tallett and D.J.B.Trim. - Cambridge University Press, 2010. – P. 300-321.

597. Gliwa A. Uniwersały królewkie, hetmańskie i innych urzędników centralnych oraz jako element przygotowań obronnych przed najazdami tatarskimi na Ruś Czerwoną w XVII wieku //Inter maiestatem ac libertatem. Studia z dyijeów nowoźztnzch deykowane prof. K.Przybosiowi. - Kraków, 2010. – S. 31-58.

598. Gordon L. Cossack Rebellions. Social Turmoil in Sixteenth Century Ukraine. Albany, State University of New York Press, 1983. – 308 p.

599. Góralski Z. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa: Książka i Wiedza, 2000. – 191 s.

600. Gorski K. Historya artyleryii Polskiej. Warszawa, 1902. – 324 s.

601. Gorski K. Historya jazdy polskiej. Kraków, 1894. – 363 s.

602. Gorski K. Historya piechoty polskiej. Krakow, 1893. — 265 s.

603. Hahn K. Pospolite ruszenie wedle uchwał sejmikowych od XVI do XVIII w. //Pamiętnik Historyczno-Prawny. - Warszawa, 1928. – T.VI, z.4. – S.5-87.

604. Hale J.R. The Military Education of the Officer Class in Early Modern Europe //Cultural Aspects of the Italian Renaissance: Essays in Honour of Paul Oskar Kristeller /Ed.by C.H.Clough. - Manchester, 1976. – P. 440-461.

605. Hochedlinger M. Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797. Pearson Education Ltd., 2003. – 488 p.

606. Hundert Z. Między buławą a tronem. Wojsko koronne w walce stronnictwa malkontentów z ugrupowaniem dworskim 1669-1673. Oświęcim: Napoleon V, 2014. – 410 s.

607. Hundert Z. Projekt organizacji i finansowania „Wojska JKM i Rzptej Zaporoskiego" z 1683 roku //Saeculum Christianum. – 2016. – T.XXIII. – S. 317-324.

608. Janas E. Konfederacja wojska koronnego w latach 1661-1663: dzieje i ideologia. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. – 297 s.

609. Janin H., Carlson U. Mercenaries in Medieval and Renaissance Europe. McFarland, 2013. – 220 p.

610. Jankowski R. Hetmani Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Druga połowa XVII i początek XVIII w. - Warszawa: Demart, 2012. – 220 s.

611. Ingrao C.W. The Hessian Mercenary State: Ideas, Institutions, and Reform under Frederick II, 1760-1785. - Cambridge University Press, 1987. – 240 p.

612. Kamiński A.S. The Cossack Experiment in Szlachta Democracy in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Hadiach (Hadziacz) Union //Harvard Ukrainian Studies. 1977. - Vol.1, Nr.2. — P. 178-197.

613. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów: Mit czy rzeczywistość (Ugoda Hadziacka – teoria i praktyka). - Kraków: Księgarnia akademicka, 2007. – 182 s.

614. Koranyj K. Żołnierz najemny a żołnierz zaciężny//Czasopismo prawno-historyczne. - Poznań, 1948. – T.1. – S. 105-108.

615. Kosowski M. Chorągwie wołoskie w wojsku koronnym w II poł. XVII wieku. Zabrze, 2009. – 64 s.

616. Kossarzecki K. Dziatalnosc wojskowa putkownika Iwana Nieczaja na Biatorusi w latach 1657-1659 //Україна в Центрально-Східній Європі: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. - Київ, 2005. — Вип.5. — С. 372-386.

617. Kovalenko V. The rape of Baturyn: The archeological evidens //Harvard Ukrainian Studies. – 2009-2010. - Vol.31. No.1/4. – P. 37-78.

618. Krokosz P. Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I. - Kraków, 2010. – 410 s.

619. Kroll P. Działania wojenne na Zadnieprzu w latach 1661-1662 i dwie nieudane próby opanowania Perejasławia przez Jerzego Chmielnickiego //Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej. Prace ofiarowane Profesorowi Mirosławowi Nagielskiemu /Red. K.Bobiatyńskiego ta in. - Warszawa: Neriton, 2017. – S. 327-353.

620. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzecząpospolitą a Moskwa w latach 1658-1660. - Warszawa, 2008. – 452 s.

621. Kroll P. Wojsko zaciężne na służbie hetmana Iwana Wyhowskiego //Studia historyczno-wojskowe. - Zabrze, 2009. – T.3. – S. 113-120.

622. Kubala L. Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. - Lwów, 1910. – 439 s.

623. Kucharski A., Roszak S., Wieczorek A. O podróżach edukacyjnych w XVII i XVIII wieku – przypadek Rzewuskich //Społeczne i kulturowe uwarunkowania edukacji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku /Red. K.Puchowski. - Warszawa: Polskie Towarzystwo Historyczne, 2017. – S. 80-81.

624. Kupisz D. Próby organizacji wojsk „obrony domowej” przez szlachtę województw Kijówskiego, Braclawskiego i Czernihowskiego (1649-1650) //Kwartalnik Historyczny. – 2018. – Nr.1. — S. 5-27.

625. Kupisz D. Wojsko powiatowe województwa wołyńskiego w XVII wieku //Науковий вісник Волинського національного університету ім.Лесі Українки. - Луцьк, 2009. — Вип.22. — С. 182-187.

626. Lawrence D.R. The Complete Soldier: Military Books and Military Culture in Early Stuart England, 1603-1645. - Brill, 2009. – 439 p.

627. Lindegren J. The Swedish “Military State”, 1560-1720 //Scandinavian Journal of History. – 1985. – Vol.10. – P. 305-326.

628. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. - Warszawa: Semper, 2000. – 224 s.

629. Łopatecki K. Wojna o szkoły wojskowe czyli rzecz o kształceniu żołnierzy w Rzeczypospolitej szlacheckiej do połowy XVIII wieku //Gryfita. Białostocki Magazyn Historyczny. – 2008. – Nr.28. – S. 34-36.

630. Lynn J. Giant of the Grand siècle: The French Army, 1610-1715. - New York, Cambridge University Press, 1998. – 651 p.

631. Lynn J. The Wars of Louis XIV, 1667-1714. - Routledge, 2013. — 440 p.

632. Barker T.M. Army, aristocracy, monarchy: Essays on War, Society, and Government in Austria, 1618–1780. - New York University Press, 1982. – 290 p.

633. MacLennan K. Liechtenstein and Gribeauval: ‘Artillery Revolution’ in Political and Cultural Context //War In History. – 2003. - No. 10 (3). – P. 252-257.

634. Mallett M. Mercenaries and Their Masters: Warfare in Renaissance Italy. - Pen and Sword Military, 2009. – 284 p.

635. Mansel P. Pillars of Monarchy: An Outline of the Political and Social History of Royal Guards, 1400–1984. - London, New York, 1984. – 200 p.

636. Mears J. The emergence of the standing professional army in seventeenth-century Europe //Social Science Quarterly. – 1969. – June. – P. 106-115.

637. Morillo S. Mercenaries, Mamluks and Militia: Towards a cross-cultural typology of military service //Mercenaries and Paid Men The Mercenary Identity in the Middle Ages /Ed. by J.France. - Brill, 2008. – P. 243-260.

638. Murphey R. Ottoman Warfare, 1500-1700. Routledge, 1999. – 304 p.

639. Nagielski M. Liczebność i organizacja gwardii przybocznej i komputowej za ostatniego Wazy (1648-1668). Warszawa, 1989. – 223 s.

640. Nagielski M. Udział Kozaczyzny zaporoskiej w wysiłku zbrojnym Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku //Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje /Red.M.Wagner i J.Wojtasik. - Siedlce, 2004. – S. 103-125.

641. Nagielski M. Unia Hadziacka — niespołniona idea Rzeczypospolitej Trojga Narodów //Pręgląd Wschodni. – 2019. – T.XV, z.1 (57). – S. 43-62.

642. Nimwegen von O. The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588-1688. – Woodbridge, Boydell Press, 2010. – 577 p.

643. Nowak T. Zagadnienie ujednolicenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów dział w Polsce w połowie XVII w. //Studia i materiały do historii Wojskowości. – Warszawa, 1960. – T.5. – S. 269-277.

644. Okinshevich L. Ukrainian Society and Government 1648–1781. Munich, 1978. – 145 p.

645. Panaite V. The Ottoman Law of War and Peace. The Ottoman Empire and Tribute Payers. - Columbia University Press, New York, 2000. – 496 p.

646. Parker G. The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800. Cambridge University Press, 1996. – 288 p.

647. Parrott D. The business of war: Military enterprise and military revolution in early modern Europe. - New York, Cambridge University Press, 2012. – 429 p.

648. Parrott D. The Military Enterpriser in the Thirty Years' War //War, entrepreneurs, and the state in Europe and the Mediterranean, 1300-1800 /Ed. by J.Fynn-Paul. - Brill, 2014. – P. 63-86.

649. Parrott D. Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The "Military Revolution" //The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe /Ed.by C.J.Rogers. - Routledge, 1995. – P. 227-251.

650. Păun R.G. Enemies Within: Networks of Influence and the Military Revolts against the Ottoman Power (Moldavia and Wallachia, Sixteenth–Seventeenth Centuries) //The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries /Ed.by G.Kármán and L.Kunčević. - Brill, 2013. – P. 253-274.

651. Percy S. Mercenaries: The History of a Norm in International Relations. Oxford University Press, 2007. – 272 p.

652. Pieńkowski M.A. Opinia szlachecka wobec wojska koronnego w latach 1648-1655. stan badań oraz postulaty badawcze //Studia historyczno-wojskowe. – 2015. – T.5. – S. 157-175.

653. Plewczyński M. Zołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmonta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w. Warszawa, 1985. – 314 s.

654. Pollak M. Cities at War in Early Modern Europe. Cambridge University Press, 2010. – 370 s.

655. Posochowa L. "Narodziny" szlachcica: ideały i praktyka wychowania dzieci starszyzny kozackiej na Hetmańszczyźnie i Ukrainie Słobodzkiej w drugiej połowie XVIII wieku //Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Prace Historyczne. – 2016. - Nr.143, z.2. – S. 361–369.

656. Rogers C. Tactics and the face of battle //European Warfare, 1350–1750 /Ed.by F.Tallett and D.J.B.Trim. - Cambridge University Press, 2010. – P. 203-235.

657. Ryś J. Żołnierska paideia. Wychowanie i szkolenie wojskowe w Polsce XVI–XVII wieku. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, 2019. – 752 s.

658. Sawicki M. Artyleria litewska w latach osiemdziesiątych XVII wieku. Organizacja i finansowanie //Artyleria polska. Historia – teraźniejszość – przyszłość (myśl wojskowa, szkolnictwo artyleryjskie, technika i uzbrojenie) /Red. W. Rezmer. - Toruń, 2008. – S.161-173.

659. Sherer I. The Scrambl for Italy. Continuity and Change in the Italian Wars, 1494-1559. Routledge, 2021. — 160 p.

660. Showalter D.E. Caste, Skill, and Training: The Evolution of Cohesion in European Armies from the Middle Ages to the Sixteenth Century //The Journal of Military History. – 1993. – Vol. 57, No. 3 (Jul., 1993). – P. 407-430.

661. Sikorski J. „Księgi hetmańskie" Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku" //Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XII, cz. 2. – 1966. – S. 3–69; Studia i Materiały do Historii Wojskowości, t. XIII, cz. 1. – 1967. – S. 3–62.

662. Sokyrko O. At Hetmans' Service: Natives of the Balkans and Podunavlje in the Mercenary Regiments of Cossack Hetmanate in the Mid-Seventeenth through Early-Eighteenth Centuries //Hiperboreea. – 2021. – Vol. 8, No.2. – P. 227-248.

663. Sokyrko O. Between East and West: Understanding Early Modern Ukraine in: Ukraine's Many Faces: Land, People, and Culture Revisited /Ed.by Olena Palko, Manuel Férez Gil. - Transcript: Independent Academic Publishing, 2023. — P.74-82.

664. Sokyrko O. Jan Sobieski, Ukrainian Cossacks and the Strategy of the Raid War on the Ottoman Border //Eastern European History Review. - Tuscia, 2020. - Nr. 3. — P. 17-26.

665. Sokyrko O. Military Reforms during the Hetmancy of Kyrylo Rozumovs'kyi, 1750–64 //Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History. - Toronto: McGill-Queen's University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023. — P.247-276.

666. Sokyrko O. Udział wojska Hetmanatu Lewobrzeżnego w polskiej wojnie sukcesyjnej w latach 1733–1735 //Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. - №141, z. 3 (2014). - S.641–656.

667. Stein M. Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. Tauris Academic Studies, 2007. – 264 p.

668. Storrs C., Scott H.M. The Military Revolution and the European Nobility, c. 1600-1800 //War In History. – 1996. – Nr.3. – P. 1-41.

669. Sysyn F. The Khmel'nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt //Jewish History. - Vol. 17, No. 2. – 2003. – P. 115-139.

670. Sysyn F. War der Chmel'nyćkyj-Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der „großen ukrainischen Revolte“ und der Bildung des kosakischen Het'manstaates //Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Neue Folge, Bd. 43, H. 1. – 1995. – S. 1-18.

680. Szabó J. ‘Splendid Isolation’? The Military Cooperation of the Principality of Transylvania with the Ottoman Empire (1571–1688)” in the Mirror of the Hungarian Historiography’s Dilemmas //The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries /Ed. by G.Kármán and L.Kunčević. - Brill, 2013. – P. 301-339.

681. Tallett F. War and society in early-modern Europe, 1495-1715. - Routledge, 1992. – 319 p.

682. Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Niemirycza //Przegląd Historyczny. – 1984. - Nr.75 (1). – S. 23-37.

683. The Cambridge History of Warfare /Ed.by G.Parker. New York, Cambridge University Press, 2005. – 515 p.

684. Thomson J.E. Mercenaries, Pirates, and Sovereigns: State-Building and Extraterritorial Violence in Early Modern Europe. Princeton University Press, 1994. – 219 p.

685. Tracy J.D. Balkan Wars: Habsburg Croatia, Ottoman Bosnia, and Venetian Dalmatia, 1499–1617. London: Rowman & Littlefield, 2016. – 457 p.

686. Uyar M., Erickson E. A Military History of the Ottomans: From Osman to Atatürk. Westport, CT: Praeger Security International, 2009. – 413 p.

687. Wagner M. Dwór hetmana Stanisława Jabłonowskiego w końcu XVII wieku //Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Rolniczo Pedagogicznej w Siedlicah. – 1996. – Nr.45. Seria: Nauki Humanistyczne. Historia, z.2. – S. 30-35.

688. Wagner M. Dwór wojskowy i klientela hetmańska Stanisława Jabłonowskiegow końcu XVII wieku //Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI - XVIII wieku /Red. E.Dubas-Urwanowicz i J.Urwanowicz. - Warszawa, 2007 . – S. 58-66.

689. Webb H.J. Elizabethan Military Science: The Books and Practice. Madison WI: University of Wisconsin Press, 1965. – 240 p.

690. Widacki J. Kniaż Jarema. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1997. – 305 s.

691. Wimmer I. Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa: MON,1978. — 615 s.

692. Wimmer I. Wojsko i finanse Rzeczypospolitej w czasie wojny ze Szwecją 1655-1660 //Wojna polsko-szwedzka, 1655-1660. Warszawa, 1973. – S. 38-53.

693. Wimmer I. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. Warszawa: WMON, 1968. – 382 s.

694. Wimmer I. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej: (1700-1717). Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1956. – 612 s.

695. Wisner H. Wojsko litewskie w 1 polowie XVII wieku //Studia i materialy do historii wojskowosci. – 1973. – T.19. S. 61-138; 1976. – T. 20. – S. 5-26; 1978. – T. 21. – S. 45-148.

696. Wojtasik J. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w wojnie z turkami (1684-1699) // Rocznik Przemyski. - 2007. - T.XLIII, z.1. – S. 187-196.

697. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864 /Red.J.Sikorski, t.1-2. Warszawa: WMON, 1965. — 502+666 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця 3.1. Чисельність козацького війська в 1723 р.[1219]

Назва полку	Кінні козаки (чол.)	Піші козаки (чол.)
Гадяцький	3903	1901
Київський	1657	1269
Лубенський	3968	2687
Миргородський	4386	454
Ніжинський	6566	3379
Переяславський	4572	2188
Полтавський	4381	753
Прилуцький	1627	1075
Стародубський	3116	1007
Чернігівський	4584	1822
Разом	38 760	16 535
	55 295	

[1219] Дмитрий Бантыш-Каменский, История Малой России. — К., 1993. — С. 584.

Додаток Б

Табель малоросійських чинів 1742 р.[1220]

Клас	Військові чини	Артилерійські чини	Цивільні чини	Охотницькі чини
1	Генеральний обозний			
2			Генеральний суддя (2) Генеральний підскарбій	
3	Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний		Генеральний писар	
4	Полковник городовий			
5	Бунчуковий товариш	Осавул ГВА Обозний полковий	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК	Полковник компанійський
6		Хорунжий ГВА	Полковий суддя	Обозний полковий компанійський
7	Осавул полковий Хорунжий полковий		Писар полковий Перекладач ГВК	
8	Сотник	Писар ГВА	Канцелярист	Писар полковий

[1220] Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. — К., 1997. — С. 547.

		Отаман ГВА	ГВК	компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський
9	Значковий товариш	Осавул полкової артилерії	Отаман городовий Писар полкового суду	Сотник/ротмістр Капітан жолдацький
10	Осавул сотенний Хорунжий сотенний	Писар полкової артилерії Хорунжий полкової артилерії Отаман полкової артилерії	Писар сотенний Канцелярист полковий	Сотенний осавул компанійський Сотенний писар компанійський Сотенний хорунжий компанійський Отаман жолдацький
11	Отаман курінний		Городничий полковий Отаман сільський	
12	Козак виборний			Жолдак

Додаток В

Таблиця 3.2. Ставки жалування козацької старшини 1654-1687 рр.[1221]

Чин	Сума річного жалування
Гетьман	1000 зол.
Генеральний обозний	1000 зол.
Генеральний писар	1000 зол.
Генеральний суддя (2)	300 зол.
Генеральний осавул (2)	400 зол.
Генеральний бунчужний	100 зол.
Писар Генерального суду	100 зол.
Полковник	100 талерів
Писар і хорунжий полкові	По 50 зол.
Осавул полковий	200 зол.
Хорунжий сотенний	30 зол.
Сотник	100 зол.
Козак	30 зол.

[1221] Источники малороссийской истории. — М., 1859. — Ч.1. — С. 64, 66, 218-219, 256, 309.

Додаток Г

Таблиця 3.3. Ставки жалування козацької старшини 1751-1756 рр.[1222]

Чин	Сума річного жалування
Генеральний обозний	600 руб.
Генеральні осавули, бунчужний, хорунжий	400 руб.
Полковник	250 руб.
Бунчуковий товариш, полковий обозний	150 руб.
Полковий осавул і хорунжий	50 руб.
Сотник	40 руб.
Значковий товариш, городовий отаман	20 руб.
Сотенний осавул і хорунжий	15 руб.
Курінний отаман	10 руб.

[1222] НБУВ.ІР. — Ф.61. — Спр.1084. - Арк.12 зв. – 13.

Додаток Д

Таблиця 3.4. Чисельність козацького війська Лівобережної Гетьманщини середини XVII – другої половини XVIII ст.[1223]

Полки	1649 р.	1723 р.		1730 р.	1735 р.		1763 р.		1776 р.	
		кінні	піші		кінні	піші	вибор ні	підпо мічни ки	вибор ні	підпо мічни ки
Гадяцький	-	3903	1901	5716	3204	2631	2311	6540	2424	4627
Київський	2010	1657	1269	2809	1550	764	1151	3801	850	2145
Лубенський	-	3968	2687	11255	6482	5301	3516	8050	3737	8328
Миргородський	3009	4386	454	4233	3546	1096	1853	3835	1488	2750
Ніжинський	991	6566	3379	9195	3051	1951	2908	10469	3146	4660
Переяславський	2982	4572	2188	8295	4350	1602	2234	3472	2345	3236
Полтавський	2970	4381	753	5600	3538	1870	1473	4865	1690	3690
Прилуцький	1996	1627	1075	3549	2181	1092	1650	2753	1388	2783
Стародубський	-	3116	1007	5579	2911	1376	1161	3680	1194	2747
Чернігівський	997	4584	1822	5246	2422	2241	1691	4840	1738	2931
Разом		38760	16535		33235	19924	19948	52305	20000	37897
	14955	55295		61477	53289		72253		57897	

[1223] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. — К., 1996. — С.504 (1649 р.); Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — К., 1993. — С. 584 (1723 р.); Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. — К., 1925. — Ч.1, т.4. — С. 14 (1730 р.); ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп.3. — Спр. 4897. - Арк. 2-3 (1735 р.); ЦДІАК України. — Ф.51. — Оп. 3. — Спр. 17699. — Арк.34 (1763 р.); НБУВ.ІР. — Ф. І. — Спр. 51497. — Арк.174 (1776 р.).

Додаток Е

Таблиця 5.1. Гарматний парк Генеральної та полкових артилерій Лівобережної Гетьманщини 1760 р.[1224]

Полк	**Гармати**																**Мортири**	
	0,5 фн	1 фн	1,5 фн	2 фн	3 фн	3,5 фн	4 фн	4,5 фн	5 фн	5,5 фн	6 фн	7 фн	8 фн	12 фн	20 фн	30 фн	6 пд	1 пд
Гадяцький		1	1		7					1	2						2 разом	
Київський		4	2	2			6											
Лубенський		10		5	16		2				2						9 разом	
Миргородський		2	3	25	20		6		4		2	2						
Ніжинський		3	2	2	9						2						12 разом	
Переяславський		4	1	4	20						2						8 разом	
Полтавський	1	9	7	8	8	2	2		4									
Прилуцький		2	4	2	7	3		3	1									
Стародубський	2	6	10	6	18		2							1		1		
Чернігівський	2	1	1	10	15		1		2									
Генеральна артилерія		1	1		23		1				8		2		1		3	18
Всього	5	43	32	62	143	5	20	3	11	1	18	2	2	1	1	1	52	

[1224] ЦДІАК України. — Ф.269. — Оп.1. — Спр.3534.

Додаток Ж

Таблиця 8.1. Табель малоросійських чинів 1756 р.[1225]

Клас	Малоросійські чини
1	Генеральний обозний Генеральний суддя (2) Генеральний підскарбій Генеральний писар Генеральний осавул (2) Генеральний хорунжий Генеральний бунчужний
2	Полковник городовий
3	Бунчуковий товариш Полковник компанійський Осавул ГВА Обозний полковий
4	Писар ГВС Старший канцелярист ГВК Суддя полковий Хорунжий ГВА Обозний полковий компанійський Писар полковий
5	Осавул полковий Хорунжий полковий
	Сотник Військовий товариш

[1225] НБУВ.ІР. — Ф.61. — Спр.1084. — Арк. 13 зв. — 15; Малороссийские чины и должности и оклад их содержания //Киевская старина. — 1883. - № 6. — С.381-385).

6	Писар ГВА Писар полкового суду Писар полковий компанійський Осавул полковий компанійський Хорунжий полковий компанійський Капітан жолдацький Перекладач ГВК Протоколіст ГВК Отаман ГВА Отаман городовий полковий
7	Архіваріус ГВК Канцелярист ГВК Сотник/ротмістр компанійський Значковий товариш Осавул полкової артилерії Отаман городовий сотенний
8	Городничий полковий Отаман жолдацький Писар сотенний Писар полкової артилерії Канцелярист полковий Канцелярист полкового суду Осавул сотенний Хорунжий полкової артилерії Сотенний хорунжий Отаман полкової артилерії Осавул сотенний компанійський Хорунжий сотенний компанійський Писар сотенний компанійський Отаман компанійський

9	Отаман курінний Городничий сотенний Отаман сільський
10	Козак Жолдак Пушкар Компанієць

Додаток 3

Таблиця 8.2. Табель малоросійських чинів 1762 р.[1226]

Клас	Малоросійські чини	Великоросійські чини	Клас
1	генеральний обозний	генерал-поручник	III
2	генеральний суддя (2)	дійсний статський радник	IV
3	генеральний підскарбій генеральний писар	статський радник	V
4	генеральний осавул (2) генеральний бунчужний генеральний хорунжий	полковник	VI
5	полковник городовий	підполковник	VII
6	бунчуковий товариш «первостатейный» полковник компанійський обозний полковий	майор	VIII
7	бунчуковий товариш «второстатейный» писар ГВС писар полковий старший канцелярист ГВК	капітан	IX
8	осавул полковий хорунжий полковий осавул ГВА	капітан-поручник	X

[1226] РГАДА. — Ф.13. — Оп.1. — Д. 55. — Л. 30-31.

	хорунжий ГВА обозний компанійський		
9	сотник жолдацький військовий товариш «первостатейный»	поручник	XII
10	військовий товариш «второстатейный» осавул компанійський хорунжий компанійський	підпоручник	XIII
11	сотник компанійський значковий товариш «первостатейный»	прапорщик	XIV